

50998

~~4677. A.~~

1. A

2. 50998

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

A

NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI OSZTÁLY
KÖZLÖNYE.

AZ AKADEMIA RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

TOLDY FERENCZ

TITOKNOK.

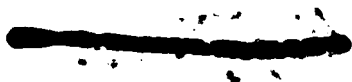
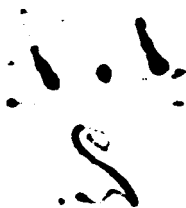
MÁSODIK KÖTET.

PEST,

EMICH GUSZTÁV MAGYAR AKADEMIAI NYOMDÁSZ BETŰIVEL.

1861—1862.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

A
NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI
OSZTÁLY KÖZLÖNYE.

II. KÖTET.

1861.

I. SZÁM.

A SZEMÉLYRAGOK VISZONYÁRÓL

A BIRTOKRA ÉS TÁRGYRA A MAGYAR NYELVBEN.

Előadta febr. 25. és jún. 3. 1861.

FOGARASI JÁNOS RT.

I.

Az *a* *e* személyragot, például ezekben : *ház-a*, *kez-e* általában a 3-ik személynévmás (*ő*) képviselőjének, vagyis inkább annak magának, illetőleg hangváltozékának tartjuk, úgyhogy a fentebbi példák mind számos régi nyelv emlékeiben, mind tájdivatosan mai napon is így hangzanak : *ház-o*, *kez-ö* (*domus ejus*, *manus ejus* jelentéssel), melyek még közelebb állanak az *ő*-höz, az *o* pedig, vagy a fentebbi példában *a* csak a nyelvünkben követett hangrendszer kifolyása. (Ezen hangrendszernek valamint általában a közös ragozási szabályoknak hangtani természetéről és alapjáról egy különös előadásban fogok, ha bokros teendőim engedendik és a tisztelt Társaság becses figyelmére méltatandja, részletesen értekezni).

Az imént érintettem személyrag eredete- s érteleményéről alig kételkedik közölünk valaki, valamint arról sem, hogy a többi személyragok is : *-m*, *-d*, *-nk*, *t-k* stb. szinte *haz* *lén*, *te*,

mink, *tik* személynévadások képviselői, illetőleg magok az igék törzseivel (az idő- és módképzős törzseket is ideértve) összeolvadt személynévadások.

Tudjuk, hogy terjedelmesebb viszonyítások hasonló személyragokkal (mind nevek-, mind igéknél) több más nyelvekben is fordulnak elő, mint az arabban, héberben, perzsaiban, mordvinban.

Ezt Gesenius (Jahn ellenében) ekként fejti meg *): „A személynévadások ragasztékos alakjai kétségen kívül úgy támadának, hogy a beszélő magukat a névmásokat az ige, név és részecskék után sebesen ejtette ki, és ezen összekapcsolás miatt a névmás, első betűit elejtette. Ilyes példák találhatnának a legtöbb nyelvekben, csak hogy általános hasonlóság (Analogie) kevésben fejlődött ki. Vessük össze a görögben *πατήρ μου* e helyett: *πατήρ ἐμου* (különösen pedig az új görögben *πατερον, πατερον, πατερον*), a latinban *eccum* e helyett: *ecce eum*, a németben: *du hast's* vagy csak *hasts*, *hast* es helyett, *im* e helyett: *in dem*, az olaszban: *fratelmio* stb. **Legáltalánosabban feltalálhatik ezen hasonlóság a magyar nyelvben.**“

Ily nagy tekintély nyilatkozata megérdemli, hogy a tárgyat, mely még koránt sincs tisztába hozva, mi magunk igyekezzünk lehető tökéletesen kifejteni, fényre deríteni. Ez czélja jelen kísérletemnek.

Azt mondja tovább Gesenius: „Ha a személyragok igékhez függesztetnek, akkor azok kevés kivétellel a névmás tárgyesetét jelentik, pl. a héberben: *ketalta-ni* (öltél engem); ha névhez járúlnak, a sajátítót (genitivust): *kól-o* (szava, *vox eius*), *kól-i* (szavam, *vox mei* vagy *mea*); ha előjárókhöz, akkor azon esetet jelentik, melyben a névmás gondolandó (t. i. az előjáróval együtt), s így alakul az ejtegetés egy neme a szónak nyugoti értelmében, pl. (a héberben) *b-i* (bennem), *l-i* (nekem), *óh-i* (engem). De előfordúl mint alanyeset is: *kamo-ni*“ (mint én, vagy szerintem).

Mindenek előtt meg kell jegyeznem, hogy a magyarban a személyragok, ha igéhez függesztetnek is (az egy *l*-et kivévén), épen nem jelentik a személynévadások tárgyesetét,

*) Lehrgebäude der hebräischen Sprache. §. 57.

hanem ezeknek alanyesetét, például *kér-em* épen nem azt teszi, hogy *kér engem*, hanem *kér én*, tehát ezen ragozás, melyben pedig, mint kifejtendem, csakugyan tárgyrhatás is lappang, lényegesen különbözik azon arab, héber, perzsa ragozásoktól, melyekben az igékhez függesztett személyragok tárgyesetben gondoltatnak, kivévn, mint érintém az *l* ragot, mely az egyes vagy többes második személyre hatást fejezi ki : *kér-l-ek* (rogo te vagy vos).

Azonban épen az a célja ez értekezésnek, kifejtienie, hogy a magyarban a személyragok mellett, akár nevekhez járúlnak, hol birtokot jelentenek, akár igékhez, hol az alanyt (munkáló személyt) fejezik ki, van még egy, ezektől különböző elem, majd nyilván kifejezve, majd lappangóban, mely közelebbről a tárgyat igyekszik kitüntetni, meghatározni, s mely eddig rendszeresen kikutatva nincsen.

II.

Ezekben : *házai*, *kezzei* közönségesen azt tanítják, hogy az *i* többséget, többes számot jelent. Tegyük fel, hogy ez valóssággal így volna, tehát *háza* annyi mint *domus ejus*, *házai* annyi mint *domus ejus plures*; de hogyan fejthető meg azon értemény a többi személyekben : *házaim*, *házaid*, *házaink*? stb. Ugyanis

1) Miért nem tétetik az *i* itt is a személyrag után? mint-hogy a föltevés szerint *házai* = *ház-ő-i*, a többieknek is tehát így kellene állaniok : *ház-am-i* (= *ház-én-i*), *ház-ad-i*, *ház-unk-i*.

2) S ezen esetben nem inkább azt jelentenék-e az egymás után álló elemek, hogy például ebben *házai* az *ő* vagyis személy van a többesben (*ő-i*)? pedig ellenkezőleg a birtokot értjük többesben. Vagy ha azt vélné valaki, miért ne állhatna az 1-ső s 2-ik személyben a többest jelentő *i* megelőzőleg? midőn az a 3-ik személyben utólag áll, azt kérdem :

3) Mit keres az *a* az 1-ső és 2-dik személyben, ha az *i* magában is a birtoktöbbséget, a személyragok pedig a birtokosokat különben is kifejezik, tehát miért nem természetesebben s állandóan : *házim*, *házid*, *házink*? stb.

4) Mit jelentenének a föntebbi elemzés szerint : *házaim, házaid, házaink*, ha a *háza* és *házai*-ban az *a* eredeti jelentése *ő* vagy *övé*? Nemde az elemzés szerint *ház-ő-i-m*, ezt : ház övé több enyém (domus ejus plures meae), azaz a ház vagy ha tetszik több ház övé is enyém is, vagy ha az *i* az *m*-re (én-re) vitetik, mint a 2-dik pontban megengedőleg állították : domus ejus (a birtok is egyesben) plures meae (az utóbbi részben már több is, enyém is)? Nem a legnagyobb képtelenségek volnának-e ezek? minthogy

5) Vagy az első föltevés szerint, a mik a 3-ik személyei, azok enyéim is; vagy

6) A másik föltevés szerint (az *i* az *m*-re vitetve), a mi a 3-ik személynél csak egyes birtokot jelent (*háza* = domus ejus), az az én-re vitetve többest (im) fejezne ki. Végre

7) Ha állana azon elv, hogy az *i* már magában többséget jelent, nem adna-e azon körülmény, hogy azon *i* mind a régi iratokban, mind a mai tájszólásokban számtalanszor előfordul, mint egyes harmadik személy képviselője, a legnagyobb határozatlanságokra s kétértelműségekre alkalmat? melyeket pedig oly nagy gonddal kerül ki mindenütt és mindenben a magyar nyelv. A régiekből példák : *székit*, (e helyett : *székét*), világ *kezdetitől*, *feleletin* (= feleletén), *ő jelenségit* ¹⁾ (= jelenségét), ma is mondjuk : *pénzít*, *szerít*, *zsebibe*, *ízibe*, a *szeszi* stb. Igaz, hogy találtatnak a régiségben ilyenek is : *adósi*, *biñi*, *barmi*, *napi*, *véni*, *társi*, *hali* ²⁾, valamint ma is mondjuk : *angyal*, *választotti*, *ország*, *emberin*, *parancsolatiba*, mind többes birtok helyett : de tudjuk, hogy ezek valamennyin szokottak kettős önhangzóval is, sőt csakis így szabatosak : *adósai*, *biñei*, *barmai*, *napjai*, *vénei*, *társai*, *halai*, *angyalai*, *választottai*, *országai*, *emberei*, *parancsolatai*, midőn az egyes számban soha elő nem fordul hasonló társönhangzó.

¹⁾ Régi magyar Nyelvmélekek. III. kötet. XXXIII. lap. Jászay észrevételeiben.

²⁾ Ugyanott.

III.

Látnivaló, hogy az előadott körülmények, ha itt csupán személyeket képviselő ragokról, legfőlebb a többest jelentő valamely *i*-ről van szó, megfejtethetlenné.

Érezték ezt többen, s azért más értelmezéshez és elemzéshez folyamodának.

Azt vélik t. i. hogy *ház-a*, *kez-e* alakokban, nem a személyt hanem a tárgyat vagyis birtokot képviselő *ő* vagy talán *az*, *ez* (= *hic*, *haec*, *hoc* vagy *iste*, *ista*, *istud*) rejlik s így a többi személyek is szépen megfejtethetők; mert *ház-a-m* annyi mint *domus ista mea*, *kez-e-m* annyi mint *manus ista mea*, *ház-a-i-m* annyi mint *domus istae plures meae* stb.

Noha ezen nézet közelebb jár a valéhoz, mindazáltal itt ismét merülnek fel nehézségek, ú. m.

1) E szerint *háza* alakban, mely csak annyi mint *domus ista*, az egyes harmadik személy képviselője hiányzik, s ezen véleménynél fogva az a személyragok sorából végképen el is tűnik.

2) Az *i*-re mint többes számot jelentőre tett észrevétel itt is áll.

Van még egy harmadik vélemény is mely különösebben csak az igék személyragaira vonatkozik, melyről alább.

Itt is úgy látszik tehát nekem, hogy a magyar nyelvet kimerítően még ezen tárgyban sem aknáztuk ki.

IV.

Három elvre kívánom mindenek előtt figyelmeztetni nyelvészeinket

1) Újabb időben már többen nyilvánították, hogy ezekben: *veri*, *verjük*, *veritek*, *verik* és: *mondja*, *mondjuk*, *mondjátok*, *mondják* az *i* vagy *j* a tárgyra hatást, igazabban mint látni fogjuk, a tárgymutatást fejezi ki, röviden: hogy azon *i* vagy *j* a személyragoktól különváló elem az igeragozásban.

Révay ugyan itt is euphoniát keres; de ha az *i*- vagy *j*-nek itt jelentése nincs, az inkább ellene van az euphoniának,

úgy hogy ezt ő maga is „rudis formatió“-nak nevezi, s a mi fő dolog, minthogy magát az *i* vagy *j* egyes harmadszemélyi ragot Révay is csak *ő*-ből alakúlnak tartja, a többes személyeknél pedig ugyanazon hangokat, ugyanazon viszonyok közt jobbbhangzás kedvéért becsúsztattaknak : tehát egyik nézet a másikat elenyésztetni látszik.

Azonban újabb időben a többek közt Hunfalvy tagtárs azon alakokban már tárgyi ragozást keres ; Toldy társunk is e helyen a Schleicher és Matics urak nézete előadása alkalomával szinte ily formán nyilatkozik ; Czuczor társam pedig itt, valamint a névragoknál is, azokban tárgymutatót állít fel, velem és én ő vele tökéletesen egyet értve, úgy a mint én ezt Metaphysikámban már egy negyed századdal ezelőtt megérintettem, s ez értekezésemben bővebben kifejteni szándékozom.

2) Ezen *i* vagy *j*, mint tárgymutató elem, nem mindenütt tűnik ki nyilvánlagosan a nyelvnek jelenleg ismert alakjaiban, de vannak kétségtelen jelenségek, hogy eredetileg majd mindenütt létezett sőt számosabb esetekben létezik ma is, hanem a nyelv, hol értelemzavar nélkül történheték, főképen az önhangzók összetolulása vagyis ür*) miatt, melynek azon egy szóban — a palócz szójárást kivéve — a magyar nyelv nem kedvelője, részint egybeolvasztotta, részint egészen is elhagyta azt. Az összeolvasztásról alább részletesen lesz szó. Az elhagyásra kétségtelen példát találunk a személyragos határtalan vagyis miségi módban (infinitivusban) : kérnem (= kérn-i-em), kérned (= kérn-i-ed), kérnie, kérnünk (= kérn-i-ünk), kérnetek (= kérn-i-etek), kérniök. Alhangú szóban : mondan(i)om, mondan(i)od, mondania, mondan(i)unk, mondan(i)otok, mondaniok. Látjuk, hogy hat alak közül négyben elmaradt az *i*, és csak kettőben t. i. az egyes és többes 3-dik személynél hagyatott meg, leginkább szabatosság végett, mert például, kérne, mondana, más módban és jelentésben is előfordul, tehát itt a szabatos megkülönböztetés elve, párosúlva az eredeti összetétellel, győzött a jobbbhangzáson.

*) Az önhangzók összetolulását, a mennyiben az nem tekintethetik ikerhangzónak, ür, a mássalhangzókét pedig *tor'at* néven nevezzük ; amaz latinul *hiatus*, ez *positio*.

3) Van még egy példánk, melyben a tárgyráhatás vagyis inkább tárgymutatás világosan kifejezve van, t. i. ebben : kér-l-ek, tud-l-ak, melyekben az egyes vagy többes 2-dik személyre mutatunk; honnan kitűnik, hogy a tárgymutató itt is az ige és személyrag közt foglal helyet, mint az *i* vagy *j* a fentebbi példákban.

Az *l*-nek mint második személy képviselőjének rokonságát *te*-vel kimutatni nem ez értekezés körébe tartozik, de e nézet általában helyes elven alapszik; így *mutat* régiesen : *mutal*, s *képmutató* annyi mint *képmutaló*, *poroszló* a bécsi és müncheni codexekben *porosztó*; így a görög *δάκρυμα*, latinúl *lacrymae* (d t. i. t-vel igen közel rokon).

Ezen fentebbi három elvet mint kétségbe alig hozhatókát alapul fogadván el, ezek lesznek a vezérfáklyák, melyek további fejtegetéseimben kalaúzul szolgálnak.

V.

Mindenek előtt ki kell mutatnom azon alakokat, melyekben az *i* vagy *j* a fentebbiek példájára tárgymutató gyanánt világosan előfordul.

Kezdjük a névragokon.

Számtalan esetek jönnek elő, melyekben a személyragot *j* előzi meg a személyragozott szóban, melyet eddig valami fölöslegnek tartánk, s így a hol lehetséges vala, a nyelvből kiküszöbölni is törekvénk. Megmaradt a *j* ilyesekben :

darabom, darabod, darabja,
darabunk, darabtok, darabjok;
kürtöm, kürtöd, kürtje,
kürtünk, kürtötök, kürtjök.

Látjuk, hogy itt is épen úgy mint a határtalan módon a kérdéses *i* vagy *j* csak a 3-dik személyben, de mind az egyes, mind a többes számban, tűnik elő világosan; még pedig a személyragoknak (*a e s ok ök*) szinte világos megtartása mellett : darab-j-a, darab-j-ok,
kürt-j-e, kürt-j-ök.

Hasonló példakül szolgálhatnak : nap, rab, dob, hab, pad, mód, nád, vád, gróf, kúp, csók, czél, zsír, pír, kín, hám,

barát, ellen (főnév), kabát, galamb és több számtalanok, melyekben se a köz beszédi, se az írói nyelv azon *j* hangot nem mellőzi.

Kivétel nélkül fölveszik ezt a 3-dik személyű ragozásban az önhangzón végződő valamennyi főnevek *) pl.

békém, békéd, béké-j-e,
békénk, békétek, béké-j-ök;
munkám, munkád, munká-j-a,
munkánk, munkátok, munká-j-ok.

Némi eltéréssel, de lényegben megegyeznek a rokon-sági nevek: apám, apád, ap-j-a,
apánk, apátok, ap-j-ok;
néném, nénéd, nén-j-e,
nénénk, nénétek, nén-j-ök.

Ide tartoznak e következő osztálybeliek is:

időm, időd, ide-j-e,
időnk, időtök, ide-j-ök;
ajtóm, ajtód, ajta-j-a,
ajtónk, ajtótok, ajta-j-ok.

Ezen osztályból valók: apró (apra-j-a), belső (belse-j-e), csikó, disznó, elő (ele-j-e), erő, fő (fe-j-e), hintó, hordó, kettő (kette-j-e), külső, mező, nő (ne-j-e), orsó, posztó, esztendő stb.

Ezek még azért is nevezetesek, hogy a többes birtokban a társ önhangzó *a* vagy *e* helyett magát a kérdéses *i*-t vagy *j*-t kettőztetik meg: ere-j-i-m (= erő-i-i-m vires meae), ere-j-i-nk, meze-j-i-m (= mező-i-i-m, campi mei), meze-j-i-nk stb. s ekképen ezeket a hasonhangú főnevektől is szépen megkülönböztetik: er-e-i-m (venae meae — *ér* szótól), meze-i-m (vestimenta mea — *mez* szótól). Épen úgy mint *írói* és

*) „Főnév” újabb időben némelyek szerint: *dolognév*, s „melléknév” *tulajdonságnév*. De „dolognév” sem meríti ki a tárgyat, mert a személyeket csak nem mondhatjuk dolgoknak. A „főnév” néemetséggel vándolta’ik, pedig a „dolognév” is csak *Sachname*. A tulajdonságnév már hosszúsága miatt is türehetetlen oly műszónak, mely a nyelvtanban minden lépten nyomon előfordúl. Ha már új nevet alkotunk, pedig másokra ugyancsak haraggezanak új szók alkotásáért, alkossunk a réginél jobbat!

íróji, szolgálai és szolgálói, lényegesen különböznek, mely különbség épen nem forogna fen, ha az utóbbiakban nem a ket-tőztetés elve döntene. Miről egyébiránt alább bővebben szólunk.

Azt állítani, hogy mind ezen előszámlált szók csupádon jobbhangzás végett veszik föl a *j* hangot, melynek oly nagy hasonlósága van a kétségtelen: *mondja, mondjuk, mondjátok, mondják* példákkal, igen kényelmes, de nem kielégítő, sőt nem is igazolt dolog. Ellene van ezen állításnak különösen azon körülmény, hogy mind régi iratainkban mind a népnyelvben számtalan eset fordul elő, melyeket épen nem lehet a jó hangzásra fogni, hanem azokban a nyelvértés jelentős elemet gyaníttat. Kitészik ez főképen azon szók *j*-vel vegyes ragozásából, melyeket az írói nyelv e nélkül használ. Ilyenek ablak-j-a, ablak-j-ok (az írói nyelvben csak: ablaka, ablakuk), így csillag(ja), csillag(jok), út(ja), út(jok), híd(ja), híd(jok), lúd(ja), lúd(jok), vád(ja), vád(jok); hasonlók: bélyeg(j)e, birtok(j)a, lak(j)a, ének(j)e, remek(j)e, tag(j)a, cseléd(j)e, segéd(j)e, család(j)a, pánczél(j)a, gallér(j)a, arany(j)a, király(j)a, követ(j)e, indulat(j)a, akarat(j)a, törvény(j)e, ispán(j)a és több száz meg ezer szók. Ide tartoznak ezek is: inas(s)a (= inas-j-a, t. i. a *j* az *s* után hasonúlt), más(s)a, kolbász(sz)a, tornácz(cz)a, sas(s)a, a régieknél: ajánlás(s)a, írás(s)a, cselekedés(s)it stb. stb., melyeknél csak írói nyelvben szoktuk a *j*-t vagy hasonúlt mását elhagyni, de az élőnyelvértés a *j* kiemelésére törekszik.

VI.

Térjünk az igei személyragokra a tárgyi ragozásban*).

A mutató mód jelen idejét főntebb épen példányúl és alapelvül állítám fel, melyre itt még csak azon megjegyzést

*) A 'tárgyi ragozás' nevezetet én állítottam fel 'Magyar nyelv szelleme' című munkám első kötetében, de a mint ott kifejtém, azt csak a határozott tárgyi viszonyításra értem. — Egyébiránt arra, hogy valamely dolog vagy személy határozott állapotban legyen, nem mindig van szükség határozott névmutatóra. A személyek, városok és más helyek nevei nem is veszik fel azt, a birtokragos nevek is: házam,

teszem, hogy az *i*, *je* alakban a népies beszédben nem csak al-, hanem fenhangú ragozásban is előfordúl. Így emlékezem, Abaújban, szülőföldemen, többször hallám gyermekkoromban: szeret-j-e vagy szeret-j-i, épen ellenkezőleg mint némely fenhangú szókban, pl. *adi adja* helyett.

Nevezetes tünemény mind itt, mind a többi időkben a többes szám első és 3-dik személye még azon tekintetben is, hogy ezekben a többes *n*-je, különösen az első személyben, hol az *n* vagy *m*, magának ezen személynek képviselője, a tárgyi ragozásban egészen elhomályosult vagyis kiesett. Miért történt ez? ha nem azon okból, hogy a tárgyi ragozásban leglényegesebb jellemhangot az *i*-t vagy *j*-t a nyelvszellem annál jobban ki-tüntethesse. Az egésznek t. i. így kellene állania: verimük (vagy verjmük), és alhangú szóknál: mondjmuk; de ezen alakokban egy részről a több mássalhangzók oly torlatot képeznének, hogy vagy újabb önhangzót, tehát még egy elemet kellene közbefogadniok: ver-j-e-mük, mond-j-a-muk, vagy pedig egyik avagy másik alkotó résznek föl kelle áldoztatnia. S a nyelvszellem, mely ha értelemzavar nélkül történhetik, a takarékoság elvének is hódolni kíván, az utóbbi esetet választotta. T. i. Az *i* vagy *j* itt ezen ragozásban, vagyis tárgyi viszonyításban, a leglényegesebb elem, föltevésünk szerint épen maga a tárgymutató, ez tehát nem engedhetett, azért a személyrag (*mük*, *muk*) első betűje az *m*, vagy pedig *unk*, *ünk* alakban *n* vala az engedékenyebb fél. Más részről, ha a torlattól elgondolunk is, (verimük, mondjmuk, vagy *j*-vel s közbeszúrt más önhangzóval ver-je-mük, mond-ja-muk), a nyelvérzés itt annyira kiemelendőnek tartotta a tárgymutató *j*-t, hogy e mellett a következő zengzetes *m* vagy *n* hangot, mely amarra könnyen homályt vethet vala, épen meg nem tűrheté, csakhogy az itt leglényegesebb *j* vagy *i* gyöngülést ne szenvedjen.

házađ s. b. határozott minőségűek névhatározó nélkül is. Sőt közönséges nevek is vétethetnek határozott értelemben névhatározó nélkül, például megemésztí a bú embert mint fát a szű; bort megissza magyar ember (Vörösmarty); a törvénykezési nyelven minduntalan élünk ezekkel: főperest e' m- zdtíjuk, alp. rest elmarasztaljuk.

Ezen elv uralkodik a többes szám 3-ik személy (anak, enek) *n*-je ellenében is, a hol már különben sem oly lényeges az *n* hang; sőt az egész tárgyi ragozásban minden módok és idők ugyanezen alakjaiban, t. i. többes szám első és harmadik személyekéiben: *mondók*, annyi mint *mondaimuk* és *mondák* = *monda-i-anak*, továbbá *mondanók* és *mondának*, annyi mint *mondana-i-uk* és *mondana-i-anak* stb. mint legitten látni fogjuk.

VII.

A fél vagyis általam másutt viszonyosnak nevezett múltra szabatosabban: múltban jelenre nézve (mely nevezett jogsúlságát az ellenfélnek saját fegyvereivel fogom igazolni) ismeretese a „Halotti Beszéd”-ből ezen alakok: teremteve, feledeve, veteve, hadlava (= hallava), és *v* nélkül ezek is: tilotóa, mondóa, melyek Révay szerint ezek helyett állanak: teremteje, feledeje, veteje, hallaja, tiltaja, mondaja, minthogy *j* és *v* egymással a régiségben is gyakran fölcseréltetnek, pl. „kit *lányájá* választott” (e helyett: *lányává*), ma is „jövel” e helyett, „jöj el”; hanem Révay a főtebbiekben a *v* vagy *j* hangokat csak euphonicusoknak és a két hangzó közzé ür eltávoztatása végett csúsztatottaknak tartja, mint ezekben is: feje, neje, esztendeje, veleje, erdeje, és mint némely régi iratokban találtatnak, más ragozásokban is mind *j*-vel, mind pedig *v*-vel: sűrű-*v*-en, lakó-*v*-úl, árvá-*j*-úl, szülé-*j*-úl, egyenlő-*j*-en, szívű-*j*-ek. A főtebbiekben is tehát a *v* vagy *j* jobbhangzás okáért szúratnék közbe ezek helyett: teremte-e, felede-e, monda-a. Tudniillik szerinte a határozatlan ragozás: teremte, monda, melyekben az *a* *e* rag annyi mint *van* ígének *va* gyöke (noha nehéz képzelni, hol veszi magát ezen *va* gyökben a múlt idő fogalma*); ezután jön most határozott ragozásban egy újabb *a* vagy *e* mint az *ő* képviselője: monda-a, teremte-e, melyek az ür (hiatus) miatt a *v* vagy *j*-t mint si-

*) Az igeidőkről értekezésemben itt a múlt fogalmát vagy *ó* azaz régi, vagy *ha* (mely a valaha, néha stb. szók egyik alkatrésze), vagy a mi ezekkel igen egyre megyen ki, a népies *a* avagy *e* mutató szócskákból származtatoni, mely szócskákról alább.

mulékony hangokat veszik közbe : teremte-v-e vagy teremte-j-e, monda-v-a vagy monda-j-a, avagy pedig hosszú önhangzóvá (a-a = á és e-e = é) olvadnak össze : mondaa = mondá, teremtee = teremté.

Ezen okoskodás ellen betűhangtani tekintetben nem lehetne észrevétel ; ánde magára az értelemre nézve, hol veszi azon alak a határozott ragozásban rejlő fogalmat ? melyet minden magyar ember oly szabatosan érez és éreze minden időben ; hiszen az első *a* vagy *e* csak múltat, a másik csak harmadik személyt mint alanyt fejez ki, tehát ezen fejtegetés szerint a tárgyra hatásnak vagy mutatásnak, mely itt a fő dolog volna, híre hamva sincz, mely nélkül ezen alak inkább határozatlan minőséget rejtene magában. Nem önként*) kiálkozik-e tehát itt is a tárgyramutató az *i* vagy *j*-ben, épen úgy mint a jelenidőben a tárgyi ragozásnál : ver-i, mond-j-a, s különösen a többesben : ver-j-ük, ver-i-tek, ver-i-k, mond-j-uk stb.

VIII.

Sőt tovább megyek.

Révay maga tanítja az 570. lapon : (mi) *dicsérők, takarók*, régiesen így is állott *dicsér-ő-j-ök, takar-o-j-ok* (*o* *ö, a* e helyett, mint tájdivatosan például a göcseji nyelvjárásban mai napon is szokásban van). Tegyük fel még azt is, hogy a *j* itt ezen alakban csak jobbhangzás tekintetéből szúratott közbe ; ánde mi okból tűnt volna el itt is a lényeges alkatrész, t. i. az *m* mint az első személy képviselője : *dicsérő-ük, takaro-uk, dicsérő-mük, takaro-muk* helyett, mint a melyek volnának tárgyra mutató külön elem nélkül az eredeti alkatrészek, hiszen ezekben nincs semmi ür ? tehát ezekben semmi helye, semmi alapja

*) Nem jó önkényt, mert ez tárgyesete, önkény' szónak, noha a sokszor határozói ragként is előfordúl, de önként' helyesebb értelmet ad, ha ,ként' rag az egyik alkotó rész, miszerint önként = ön módon, önmagától. A ,ként' vagy ,kint' ragra is kárhóztató ítélet mondatott némelyek által, holott az nem egyéb, mint *ki-ént* egészen hasonló módon, mint' szóval, mely : *mi-ént*; jelentésük is tökéletesen egyező, a különbség, hogy amaz ragúl, ez leginkább önállólág használtatik.

az euphonicus *j*-nek mint közbeszúratnak? Itt tehát lehetetlen más, mint jelentős elemet vennünk fel, különben azon *j*, mely e nézet szerint egyébként is jogtalanul fúrakodott közbe, még zavart csinál a szerkezetben az által, hogy a jellemzetes *m*-et is kitolja helyéből, így a többes harmadik személyben is az *n*-et; vagyis alapos azon föltevés, hogy mivel az itt épen úgy működik mint a jelen időben, tehát itt is épen azon szerepet kell neki tulajdonítunk mint a jelen időben.

Eredetileg tehát és jelentős minőségben az *i* vagy *j* itt is főszerepet játszik, azaz valamely határozott tárgyra mutat, határozott tárgyra útal, e miatt homályosult el ezen alakban is az *m* és *n* mint a jelen időben, t. i. miként föntebb is érintettem, az egész, minden alkatrészeivel épségben így állana: *dicsér-e-i-mük* mond-a-i-muk (azaz az igeön túl *a* vagy *e* múlt idő képviselője, *i* tárgymutató, *mük* vagy *muk* személynévmás illetőleg személyrag), de a személyrag *m* hangja a *j* nagyobb kiemelése végett feláldoztatván, lesznek a példák: *dicsér-e-i-ük*, *mond-a-i-ük*, vagyis a három önhangzónak a türethetlen ür miatt egybeolvadásával (*e-i-ü* = *ö*, *a-i-u* = *ó*): *dicsérök*, *mondók*, tökéletesen a szerint mint akár régiebb *), akár újabb időben (s itt különösen a hasonlóság, analogia, és a művészibb írók nyelvérzése által megalapított írói nyelvben). Ha pedig az *i-t.j*-vé alakítjuk, az alak a jobbhangzás sérelme nélkül összeolvadatlanul is megmaradhat: *dicsér-a-j-ük*, *mond-a-j-ük*, miként erre Révay példákat is hoz elő, mint föntebb láttuk. Okoskodásom súlypontja tehát abban fekszik, hogy ha az eredeti és lényeges *m* itt megtartatik (*dicsér c-mük*), a minthogy annak kieste az eddigi nézet és Révay nézete szerint is egy más jelentős elem közbevegyülése nélkül épen semmivel se indokoltathatik, akkor euphonicus elemnek és így a *j* befúrakodásának is teljességgel semmi helye nincsen.

*) Maga Révay méltán így kiált fel e régi példákra hivatkozva: „Et grammatici reprehensione sunt digni, qui in forma determinata non aptae huic formationi (t. i. dicsérénék, mondanánk) locum adhuc dari jubent“, noha tudtomra az *m* vagy *n* kiestének okát meg nem fejté, sőt megfejtését meg sem kísérté.

Mindenütt azonegy a példa mivolta, melynél mint főntebb a jelen időben, úgy tovább a múltban, jövőben, foglaló és óhajtó módban, a jelentős elem szinte ily szembe-
szökőleg és fényesen bebizonyodik, és akaratlanul is kényszerít bennünket egy újabb elmélet megállapítására, mert, mint mondtam, a többi idő- és módokban is az eddigi erőtetett nézetek szerint csaknem minden ok nélkül tolakodik be az *i* vagy *j*, és szorítja ki az *m*-et; vagyis az *m*, mely pedig itt mint az első személynek (én) a többesben képviselője igen lényeges hang, minden igaz ok nélkül csak kimarad, s helyét egy másik, nem is rokon hang *i* vagy *j* foglalja el, ugyanazon *i* vagy *j*, mely például a jelen idő hat személye közül négyben minden korban és minden tájsozlásban nyilván és állandóan elfoglalja s megtartja helyét, sőt inkább másokat szorít ki szokott állásukból; így az első személyi *m* vagy *n*-en kívül szintén ezen módon szorítja ki a többes harmadik személy *n*-jét is az egész tárgyi ragozásban: *mondják* (e helyett: mond-j-anak), *mondák* (e helyett: monda-j-anak), *mondották* (e helyett: mondotta-j-anak) stb. mint alább bővebben elő fog adatni.

A többes második személyben a személyrag épen maradt: dicsére-i-tek, monda-i-tok, hanem csak az önhangzók olvadnak egybe: dicsérétek, mondatok (ei = é, ai = á), noha ezen *é* és *á* már az alanyi vagy határozatlan ragozásban is hosszú, mit a szabatosság látszik igényelni, mert *dicséreték*, *mondatok* mást is jelentenének, és mert az egész rag különben is: *atok*, *etek*, *ötök*, mint *ad*, *ed*, *öd* többese, a honnan a főntebbi példák inkább: dicsére-i-etek, monda-i-atok.

IX.

A teljes vagy általános múltból egészen számüzötnék látszik, a kérdéses *i* vagy *j*. Azonban a régiségben ennek itt is találjuk világos nyomait. A régi magyar nyelvemlékek II. kötetében a vegyes tárgyú iratok között a 30. és 31-dik lapokon van egy bővebb tartalmú levél 1537-ből, melynek nyelve s írásmódja ezen korhoz mérve igen csinos és szabatos, és helyesírása a főlőleg betűktől tiszta. Itt fordul elő két neve-

zetes példa a teljesmúlt tárgyi ragozására nézve : „az k(egyelmetek) jobbágyi az mi urunk jobbágyát *megfogtiak*“ (vagy : fogtják) ; ismét : „k(egyelmetek) nem *kivántia* (vagy : kívántja) volna a törvént.“ Azt gondolhatná talán valaki, hogy lágyított hangokkal tele szójárásból vettem ki e két példát. De az egész levélben, mely mintegy háromszáz szóból áll, más szokatlanul lágyított betűt és szót nem találunk az egy ,volnya‘ (wolnija) szón kívül, mely tájdivatosan ma sem ismeretlen. Tehát a levélírók korában és tájbeszédökben szokottnak fogadván el a két fentebbi alakot : *fogtják*, *kivántja*, íme tisztán előttünk még ezekben a tárgymutató *i* vagy *j* (a levélben *y*, mely az egész íratban sokszor előjön *i* és *j* helyett), de egyszersmind érezzük mindnyájan a kiejtésben, hogy ha ezen alak közdivatúvá válik vala, a múlt *t*-jét egészen elhalványítandotta és épen ebben találom okát, hogy itt ezen elemet az általános nyelvszokás mindig mellőző és mellőzi mai napon is. Van még más példám is Sipos Péter nevű embernek azon íratában (1493-ik évről, tehát a fentebbi kor előtt csak negyvennégy évvel), melyről Pray tesz említést a ,Halotti Beszédek‘ iránt Cornideshez írott levelében*). A kérdéses hely az íratban így szól : „Mivoil hoig az Uriston Vili Peterth az vilaigboil kivoitthojo“ (= kivőttőjö azaz vetteje). Ímhol világosan megelőzi a személyragot (ö), a múltban is még egy másik, még pedig épen a szokott helyen a kérdéses *j* elem, egész szótagban vagyis *őj* alakban, mely szinte nem lehet más, mint azon önálló alkatrész, melynek nyomait bőven észlelők már az előbocsátottakban is, minthogy az épen azon tért foglalja el, mint az előbbieken, t. i. a személyrag (ö) és igei időtörzs *vött* vagy szokottabban *vett* közötti tért, a mai *vette* helyett, melyben az a személyrag (*e*) mellett újabb korban egészen elhalványult, épen úgy, mint a jelen időben vesz-i, kér-i, dicsér-i alakokban, mint alább. E nézetet még e következők is támogatják :

Másik oksúly, hogy a múltban is lappang a kérdéses tárgymutatói elem, abban fekszik, hogy a többes számú 2-dik

*) Pápay Sámuelnél : ,A magyar literatura esmérete‘ című munkája 363. lapján.

és 3-dik személyben éppen azon helyen, hol a fentebbiek szerint ezen elem szokott állást foglalni, a személyragot megelőző önhangzó, vagy éppen maga a személyragban létező, megnyújtatik, pl. alanyi vagy határozatlan ragozás: dicsértetek, mondottatok, tárgyi vagy határozott: dicsértétek, mondottátok. Már, kérem szépen, ki fejtí meg más úton ezen egyszerű és mégis lényeges különbséget a két alak közt, mely a magyar nyelvérzéssel annyira összeforrott, hogy e két alakot soha össze nem téveszti ¹⁾? Nemde el kell mindenkinek ismernie, hogy itt is valamely önálló, jelentős elemmel avagy alkatrésszel van dolgunk, melyet csupa hangtani alappal, vagy szólamí önkénynyel ²⁾, vagy jobbhangzási elemmel soha meg nem fejtendünk. S mily szép és egyszerű alkalmat nyújt a megfejtésre a fentebbi példában (vöttőjö, vetteje) levő *j* hang vagy ha tetszik a kemény *t* időrag után egész szótaggá emelkedett *őj* vagy *ej* s alhangú szók után nyelvünk természete szerint *aj* elem? melyet már előleg is tárgymutatónak nevezék, úgy hogy a fentebbi alakok egészen kifejtett alkatrészeikben így állának: dicsért-ej-etek, az *ej*-c *é*-vé egybeolvadva = dicsért-é-tek, mondott-aj-atok = mondott-á-tok, s a 3-dik személyben dicsért-ej-ek = dicsért-é-k (*ej*-e = *é*), mondott-aj-ak mondott-á-k (*aj*-a = *á*); melyekben egyébiránt az egész szótag fölvétele nem is kívántatik, mert, mint imént mondtam, a többes 2-dik személy teljes raga szabályszerűleg: *atok, etek*, tehát dicsért-i-etek is = dicsértétek.

Harmadik oksúly a teljesmúlt idő tárgyi ragozásában is, a személyragtól külön működő elem kétségtelen befolyásának elméleti megállapítására nézve a többes első és harmadik személyben a személyragok *m* illetőleg *n* betű hangjainak állandó kiszoríttatása, melyről már a fentebbiekben értekezém.

¹⁾ A ki itt hangsúlyról beszélne, attól azt kérdjük: miért nem működik a hangsúly a határozatlan ragozásban is?

²⁾ Ily önkény uralkodik éppen ezen múlt időalanyi ragozásában az egyszámú 2-dik személynél: dicsértél, mondottál, de a melyek tájdivatosan, pl. Abaújban, Gömörben: dicsértél, mondottál. Így: jöttél, nem hittél, leltél a müncheni códexben.

X.

A jövő időkbén egészen a jelenidő esete forog fenn. Föltételes jövőben : dicsérend-i, dicsérend-j-ük, dicsérend-itek, dicsérend-i-k; mondand-j-a, mondand-j-uk, mondand-jatok ¹⁾ (= mondandjátok), mondand-ja-ak (mondandják). Ezen i és j (illetőleg az alhangú szókban ja) belhangok semmi más alapon nem fejthetők meg, csak ha azoknak jelentőséget tulajdonítunk. Az összetett alakú jövőben *fog* segédige egészen hasonló módon ragoztatik :

dicsérni		fog-j-a	-
		fog-j-uk	
vagy		fog-ja-atok (fogjátok)	
mondani		fog-ja-ak (fogják) ²⁾ .	

Az óhajtó mód jelenében pedig a fentebbi viszonyos múlthoz hasonló eset forog fenn. Itt az igemód ragja : *na, ne*, régiesen *no, nö* ³⁾ is, mint alább fogjuk látni; az egész tehát : dicsérne, mondana, melyekhez járúl tárgyi ragozásban közvetlenül a kérdéses tárgymutató *i* vagy *j*, s ezután jön végül a személyes névmás : *a* vagy *e* (az egyes 3-ik személyben), és *uk, ük, tok, tek* (vagy *atok, etek*), *ak, ek* (a többes szám mindenik személyében) :

dicsérne-i-e, vagy : dicsérné-j-e, összehúзва : dicsérné (e-i-e = é)

így : mondana-i-a, mondaná-j-a, mondaná (a-i-a-á)

a többesben :

dicsérne-i-ük, vagy : dicsérne-j-ük, összehúзва : dicsérnök (e-i-ü = ö)

dicsérne-i-etek, összehúзва : dicsérnétek (e-i-e = é)

dicsérne-i-ek vagy dicsérné-j-ek, összehúзва : dicsérnék (e-i-e = é).

¹⁾ Ismétlem, hogy a többesszámú 2-dik személyrag több helyütt *atok, etek, ötök, otok* alakban (egy előbocsátott önhangzóval) jelenik meg a tárgyi ragozásnál, mintha azon körülményre akarna figyelmeztetni, hogy ő az *ad, ed, öd, od* személyrag többese.

²⁾ Itt újabb erősséget találunk arra, hogy a másik jövőben is az *and, end* nem egyéb, mint *ind* elavult ige = indul.

³⁾ Bizonyosságul, hogy az *no* szóból eredett.

A régielnél nemcsak az egyes és többes harmadik személyt találjuk ezen eredeti alakban : *dicserneje, mondanaja*, vagy a módtörzs megnyújtásával : *dicsernéje, mondanája* ¹⁾, a többesben : *dicsernéjek, mondanájok*, hanem némely nyelvemlékekben a többes első személyt is. Így Telegdinél : „Hogy az mi hitünknek ágazatját jól *megtanulno-i ok*“ (ut fidei nostrae articulum bene addisceremus); „mintha önnön magat *latno-i oc* és ü velle szollananc“ (quasi ipsum videremus et cum eo loqueremur); „hogy *ennö-i-öc* az ü szent testet, és *inn-oi-oc* szent veret“ (ut ederemus sacrum corpus eius, et biberemus sacrum sangvinem eius); jóllehet ugyancsak Telegdinél az összehúzott alakot is találjuk : „Ha tellyes elétünket poenitenciatartásra *adnok is*“ ²⁾. A debreczeni Legendáskönyvben is olvassuk : „hogy ha mi azt *mondanó-j-ok*, hogy látása megcsalatkozott, nem *mondhatnó-j-ok*, hogy illetésében megcsalatkozott volna“ (Szent Tamás apostolról való predikáció 27. lapon.)

A foglaló módban már ennek eredeti képzője szinte j levén, a két elem itt összevegyül; azonban nemcsak a többes első és harmadik személynél, mint a többi valamennyi időkbén, hanem itt még különösen az egyes harmadik személynél is a hangzatos *n* szinte elenyészik, t. i. a tárgyi ragozásban, melyről itt mindig szó van. Ugyanis az alanyi ragozásban ezen személy alakja így áll : *dicserjen*, a tárgyi ragozásban pedig *dicserje*, tehát ez utóbbi a helyett hogy tovább képeztetnék, mint a többi idő- és módokban, még rövidebb lön, kétségtelenül azon okból, melyet föntebb a többes első

¹⁾ Minduntalan találkozunk a régiségben az óhajtó módnak ezen alakjával, úgy hogy nyelvemlékeinkben csaknem állandóan ezen alakot találjuk az összeolvadt helyett : „midőn az az Egyiptomiaknak számtalan serege őket *üldösnéje*, úgy fedezteték be vízzel, hogy csak egy sem maradna, ki a dolgot ő maradékoknak *megiserneje*“ (ez utóbiban világosan rövid e jegye olvasható. Bécsi codex). „Hogy addig ő (t. i. Tamás apostol) nem *hinnéje*, míg a szegeknek helyét kezein nem *látnája* s ujját a sebökben nem *bocsátnája*.“ Mindjárt egy mondatban három példa. Debreczeni Legendáskönyv. 27. lap.

²⁾ Révay : Antiquitates litteraturae hungaricae. 114. és 115. lapokon.

és 3-ik személynél kifejték, s melynek itt különösebben annál nagyobb hatást kell tulajdonítanunk, mivel itt eredetileg még egy *i* vagy *j*-nek kellene a többi idők hasonlósága szerint állania : dicsérj-i-e vagy dicsérj-j-e. A többesben volna dicsérj-i-ük vagy dicsérj-j-ük, dicsérj-i-etek (= dicsérjétek), dicsérj-i-ek (= dicsérjék), az első személyben nem tűnik ugyan elő hallhatólag a kérdéses tárgymutató, de már a 2-dik és 3-dik személyben tisztán kifejezi azt a hosszú *é*, mely a két hangnak (-i-e) összeolvadásából eredett, innen a különbség, legalább a magashangú ragozásban, a jelentő mód jelen idejének ugyanezen személyei között : dicsérítek és dicsérjétek, dicsérítek és dicsérjék.

XI.

E szerint végig menénk a nevek és igék tárgyi, illetőleg birtoki képviselőinek nagy részén. S azt hiszem, indokolva kimutatám, hogy azokban több foglaltatik, mint pusztá euphóniai — jobbhangzási — elem. Nem akarom ugyan körömszakadtig vitatni, hogy a névragozásban itt ott nem jöhetnek oly közbeszúratok is elő, melyek egyedül csak a betűhangtanon alapúlnak, különösen az önhangzón végződő nevek ragozásánál, mint *béké-j-e*, *munká-j-a*, *béke-e*, *munka-a* helyett, — ámbár itt ismét egy újabb kérdés merül fel, t. i. miért nyújtatik meg a véghangzó? nem azért-e, hogy a tárgymutató előbb összeolvadt a véghangzóval : *béke-i* vagy *béke-e*, tehát összeolvadottan : *béké*, ez után jöve a személyrag *e* (= *ö*) : *béké-e*, melyben már a további összeolvadás helyett *j* betű simula közbe az ür eltávoztatása végett, mint : *rejá*, *lejány* stb. íratott régen s ejtetik ma is közbeszédben, *reá*, *leány* helyett; és hogy a hosszú *á*, *é*-ben több rejlik, mint pusztá ragozási hangoztatás, megtetszik onnan, mivel arra, hogy *békeje*, *munkaja* maradjon, semmi euphonicus ok nem áll ellent, épen úgy mint *apraja*, *ajtaja*, *erdeje*, *belseje* s több számtalan hasonló szókban; mindazáltal az egészről csak akkor fogunk alakíthatni teljes átnézetet, ha az alábbiakban ezen ragok lényegét talán idegen nyelvbeli rokon ragozási elvekkel is felvilágosítandám.

Azt azonban merem állítani, hogy az igeragozásban az előadottak szerint nem csupán betűhangtani, hanem olyan jelentős alkatrészekkel van ügyünk, melyek középén, t. i. a személyragok és igerörzsek között (különösebben ez utóbbiakkal együtt az idő- és módképzős alakok között) még egy önálló elem működik, s ezen elemnek a legtöbb esetben feltűnedező hatályát egyedül euphonicus törvényekből fejtegetni képtelenség, lehetetlenség.

Hanem egy nevezetes tüneményt s ebből eredő kérdést kell még itten megérintenem. T. i. honnan van az, hogy ezen *i* vagy *j* mint feltevőleges tárgymutató nem mindenütt tűnik elő, legalább nem látszik meg világosan a személyragozásokban, például az igéknél eddig még ezen egész értekezésben elő nem fordult az egyes első és 2-dik személyben, neveknél pedig számos szóknál a harmadik (akár egyes, akár többesszámú személyekben is, pl. *háza, titka, keze* stb. stb.

Ezen kérdés összefüggésben áll az utolsó és eldöntő kérdéssel: mi az eredete azon tárgymutatónak? mit jelent az eredetileg, ismét *ő* névmást-e vagy egyebet?

Mielőtt erre felelnék, egy újabb időben ez irányban fölmerült nézetet kell, mely a nyelvhasznítás világával is tárogattatik, illő vizsgálat alá vennünk.

XII.

Csaknem általán elfogadott elv a nyelvbuvároknál, hogy a ragok nagyobb részben önálló szókból eredtek, a mi kiváltképen áll a magyar nyelvről, melynek egész birodalmában majdnem mindenütt kimutathatók azon vagy még ma is divatozó vagy régiebb iratainkban feltaláltató önálló szók, melyek mind hangban, mind értelemben megegyeznek a ragokban rejlő hangok- és fogalmakkal.

A mi már a kérdéses tárgymutatót illeti, ebben is némelyek az *ő* névmást látják, valamint általán a nyelvészek nagyon hajlandók a legtöbb fejtegetésekben névmásokhoz folyamodni s név- és igeviszonyítások *), számok stb. csupa

*) Név- és igeviszonyítás nevezete a belső érteményre, a név- és igerag *c* zása a betűhangok alakulására vonatkozik.

névmásokból alkottatnak, a mire sok részben kétségkívül igen alapos buvárlatok vezérelnek. Például az előttem némileg ismeretesebb nyelvekben az igéknek még épségben megmaradt személyeit az igetökhöz, illetőleg idők és módok törzseihez függesztett személynévmások vagyis ezek csonkúlt részei alkotják. Így van ez mind az árja, mind az altáji, mind a sémi nyelvekben; a sémiekből pedig, melyek csak két fő idővel (múlttal és jövővel) bírnak, még különösebben a két idő közti lényeges különbség abban áll, hogy a múltban a személyragok utól, a jövőben elülragasztatnak a törzsekhez (Gesenius. Lehrgebäude der hebräischen Sprache §§. 76—81). Ezen személyragokon kívül, melyek a személyeket alanyesetben képviselik (pl. a héberben *katal* = öl, *katal-tu* öl te, azaz öl-sz, *katal-ti* = öl én azaz öl-ök, a görögben : *τιθημι* = tesz én azaz tesz-ek, *τιθης* = tesz te azaz tesz-esz, *τιθησι* [v] = tesz ő[n] azaz tesz-en), némely nyelvek még újabban fölveszik a személyragokat, de a melyek a személyeket nem alanyi, hanem tárgyi vagy ezzel rokon esetben helyezik, pl. az arabban :

amara-ni, (ő) parancsolt engem vagy nekem (francziául : il m'ordonna),

amara-ki vagy *amara-ka*, (ő) parancsolt téged vagy neked (il t'ordonna),

amra-tu-hu, (én) parancsoltam őt vagy neki (je lui ordonnai),

amar-ta-hu vagy *amarti-hi*, (te) parancsoltad őt vagy neki (tu lui ordonnas),

amar-tumú-ni, (ti) parancsoltatok engem vagy nekem (vous m'ordonnâtes),

amar-ú-ná, (ők) parancsoltak minket vagy nekünk (ils nous ordonnèrent),

umri-ni, parancsolj engem vagy nekem (ordonne-moi).

Hasonló eljárás divatozik a héber és perzsa nyelvekben is.

Van ennek világos nyoma a magyar nyelvben is, de csak a második személyre viszonyítva : dicsér-l-ek, parancsol-l-ak, kér-l-ek, mond-a-l-ak stb., melyekben *l* hang képviseli a második személyt, még pedig szinte tárgyesetben. A különbség itt és a föntebbi arab példák között az, hogy a magyarban a

tárgyi személyrag megelőzi az alanyi személyragot az arabban, héberben, perzsában pedig ellenkezőleg az alanyi személyrag előzi meg a tárgyt; a mi különben nem lényeges körülmény, hisz látjuk, hogy a francziában megint mindkét névmás megelőzi még magát az igét is, csak hogy a franczia írásmód nem olvasztja egybe a három elemet, noha az élőbeszédben a közel hangok ott is összeolvadnak, a mi az írásban hiányjeggyel jelöltetik : *il m'ordonna*.

Egyik társunk néhány évvel ezelőtt értekezett a mordvin nyelvről, melyben szinte előjönnek a tárgyi személyragok még pedig a többi személyekre is viszonyúlva, mint az arabban, de olyforma renddel mint a magyar *l*, t. i. az alanyi személyragot megelőzve.

Ennek hasonlóságára azt hozza ki értekező, hogy a kérdéses *i* vagy *j* (*ja*) is ily tárgyi személyrag, még pedig mint az *ő* személynév más képviselője, mely a 3-dik személyt jeleli mint tárgyat.

XIII.

Nem czélom czáfolatokba bocsátkozni se a magyar, se a mordvin tárgyi igeragozás és igeviszonyítás elméletére nézve. Egyedül csak azt érintem meg, hogy ismételve megolvastattam értekezőnek a „Magyar Nyelvészet”-ben idevágó fejtegetéseit, és a mennyire felfoghattam, én nem találék ott sehol tárgyi ragozást magyar értelemben, hanem csak személynév másokra hatást arab, héber és perzsa értelemben, mert ha bár az alanyi személyragoknak elébe jönnek is külsőleg némely tárgyi személyragok, ezek lényegben nem egyebet jelentenek, mint az igének hatását a személynév másokra, pl. a 350. lapon :

szodimek	tudál engemet,
szodimem	tuda engemet,
szodimiszk	tudátok engemet,
szodija	tudám őt,
szodize	tudá őt,
szodimiz	tudál minket,
szodinke	tudá őket
stb. stb.	

Nem hozom kétségbe, hogy ezekben, mint az értekező magyarázata is mutatja, személynévadásokra vonatkozó hatás foglaltatik és a ragozásban talán azon különbség is lesz az arabtól, hébertől stb., hogy közvetlenül az igeörzshöz függesztetnek és csak ezek után jönnek az alanyi ragok; noha értekező maga megvallja, hogy például a fentebbi *szodize*, *szodija* alakokban az alanyi rag elkopott, s még azt sem vonom kétségbe, hogy *szodasza-m-am* (= tudand engem) alakban a vég *m*, *z*- vagy *sz*-ből hasonúlt a megelőző tárgyi személy *m* miatt (ámbar ide ugyancsak erős hit kell annyival inkább, mert a két *m*-et önhangzó választja el egymástól; no de legyen): ámde azt se tagadhatja senki, hogy ezek csak a hat személynévadásra (én, te, ő, mi, ti, ők) vonatkozó hatást fejezik ki, nem pedig ezer és százezer tárgyra mint a magyar; hiszen az egész előadásban nem tapasztalám, hogy a mordvin igeviszonyítás, ha az ige hatását valamely tárgyra, pl. az ember, az ég, a víz, az állat, az angyal, kifejezni akarja, ugyanakkor egyszerre az ő-t is kifejezné, vagyis ekkor is *szodije*, *szodize*, *szodinze* alakokat használna, legalább ezt a 352. lapon találtató világosító példákból sem vehetem ki, pedig ily módon lehetne azokat némileg a magyar tárgyi ragozáshoz hasonlítani, úgy hogy Schott úr sem fogadja el a tárgyi ragozás nevezetét, hanem alany-tárgyinak mondja azt *), noha csekély véleményem szerint ezt sem mondhatjuk, mert csak személytárgyi s még szabatosabban személynévástárgyi ragozás az, mert csak hat személynévadásra, nem pedig minden bizonyos tárgyra hatást foglal magában, egyebet semmit s ez külön igeragozási illetőleg igeviszonyítási nevet nem érdemel, mint nem állítanak fel ezen viszonyításnak külön ragozási osztályt az arab, perzsa, héber stb. nyelvészek.

XIV.

Nem tudom, ha világosan fejezém-e ki magamat, pedig nagy szükségem volna a megértetésre. Tehát még egyszer más fordulatokkal :

*) Altajische Studien. Berlin 1860. 588. lapon.

A mordvin, a mennyire felfoghattam, kifejezi az ige hatását a hat személynévmásra (én, te, ő, mi, ti, ők, természet szerint tárgyesetbe gondolva, mint az arabban stb.), de hogy ezeken kívül és felül volna még azon nyelvben is úgy mint a magyarban az igeragozásnak egy külön alakja, melyben ez egy részről valamely bizonyos meghatározott tárgy kijelentésére többnyire egy különös betűhangot használ (például *i* vagy *j* képeben), más részről az erre alkalmazott igeragozás személyi vagy alanyi ragainál is a jelen idő egyes első személyétől kezdve minden személyen, időn és a három módon keresztül egy különálló alakot ölt magára, úgy hogy azon százezer söt millió lényeknek, — szellemi, testi és fogalmi lényeknek — a mindenségben határozott állapotban és tárgyi minőségben megjelölésére, melyekben akár valósággal az istenségtől, a legkisebb testek mindtől parányibb porczikájaig, akár csak eszmében létezőleg gondoltathatnak, azon önálló, az alanyi ragozástól egészen elkülönített, s két módon is megjelölt alakot alkalmazná, azt a mordvinban az érintett értekezés után nem tapasztalám. Példákkal élve: tudjuk a magyarban, hogy a tárgyi ragozásban nemcsak az *-unk*, *-ítünk* (másképen a régiségben: *-muk*, *mük*) alakok változnak *-uk*, *ük*-re, néha összeolvadás által *-ók*, *-ők*-re, hanem még néha ezektől különvált néha velök összeolvadt *i* vagy *j* is jön az ige és ragok közébe, akár csak *öt*, *öket* vagy *azt*, *azokat* mutató névmások személynévmás álljanak mellettök (melyek, ha hangnyomaték nem fekszik rajtok, csak oda is gondoltathatnak), akár más határozott lények tárgyesetei, mint: Pétert, Pált, Dunát, Pestet, házat, kertünket, a hangyát, az elefántot, a hegyeket, a völgyeket, Londont, Észak-Amerikát, az egész világot, mind meghatározott esetben. Az *i* vagy *j* tehát nem jelent se *öt* se *azt*, se egyes se többes számot, és semmiféle tárgyat, hanem csak figyelmeztet, útal valamely határozott tárgyra, vagyis a vele járó alak használatát követeli mind azon esetben, midőn az iger szó hatása valamely bizonyos meghatározott tárgyra és rendszerint tárgyesetben irányoztatik. Beveszi a tárgyi ragozásba a harmadik személynévmást is, mert minden tárgy 3-dik személy, de már se a második, se az első személynévmást nem. Egyedül az első személy hatását a má-

sodik személyre fejezi ki egy különös alakkal : *lak*, *lek*, de ez nem tárgyi ragozás, az *l* betűhang mutatja ugyan a 2-dik személyt oly formán, mint az arab, héber stb., de az alanyi rag *ak*, *ek* nem a tárgyi viszonyítás raga. Ezen egyetlen eseten kívül semmi hasonlatossága nincs a magyar igeviszonyításnak a mondott nyelvekkel; ellenben azon határozott tárgyi viszonyítást, mely van a magyarban, semmi más nyelvben nem találtam, sőt nálamnál sokkalértőbbek se. Ezért mondja egyik jeles társunk: „A magyart e tekintetben, ismert nyelv még nem érte el“ *).

A mondottakat egy rövid tételbe vonván össze: Az arab, héber tárgyi igeviszonyítás (igazabban személynévmás-tárgyi, ha tetszik rövidebben: személytárgyi viszonyítás) csak őt, őket és még a többi személynévmásokat képviseli, sőt nem is képviseli, hanem világosan kifejezi, a magyarban tárgyi igeragozással (ha tetszik: határozott tárgyra ható igeragozás alakjával) élünk ezer és millió esetben, midőn bizonyos, meghatározott lényre (hová a harmadik személyt is számítjuk, de nem az első és 2-dik személyt) vonatkozó tárgyi hatás körül forog a szó.

A magyar tehát nem magát a tárgyat ragasztja az ígé-hez, mint a mordvin, arab, héber, perzsa a személynévmásokat (bár némi kis változással, mint föntebb Gesenius felvilágosítja), hanem csak némi figyelmeztető, útaló szerepet játszik, hogy itt nem csupán *akármely*, hanem *bizonyos meghatározott tárgy* forog fenn. Ezekben: *ismerjük a magyarit*, *ismeritek Pál apostol munkáit*, *senki se ismeri az egész világot*; a kérdéses elemek: *j-ük*, *i-tek*, *i-k* nem magokat a tárgyakat: „a magyarit”, „Pál Apostol munkáit”, „az egész világot” fejezik ki — ez képtelenség, mint az arab stb. kifejezi az *én-t*, *ő-t*, *mink-et*, *ők-et* stb., hanem csak jelentik (indicalják), mutatják, hogy itt bizonyos meghatározott tárgyról van szó, úgy-

*) Mátyás Florián. Észrevételek finnező véleményre stb. Szerzővel akár itt, akár többi kitűnő nyelvészeti munkáiban kifejtett nézeteinek mindegyikével egy értelemben ugyan nem vagyok s ez emberek közt nem is lehetséges; de másrésről örül a lelkem, midőn fiatal erő ily ritka képességgel tűnik elő a magyar nyelvtudománynak magyar szellemben még sok hódításokra, tisztogatásokra váró mezején.

hogy ez esetekben soha sem élhetünk határozatlan (tisztá alanyi) alakokkal, nem jó volna : ismerünk a magyart', ismeretek Pál apostol munkáit', nem ismerhetnek az egész világot', miként csakugyan azon alakot használná ezen esetekben az arab, perzsa, héber.

Immár a tények kifejtve, felvilágosítva s megállapítva levén átmehetünk a főkérdésre.

XV.

Azon főkérdésnek : mi az eredete amaz elemnek, melyet tárgymutatónak nevezünk, megfejtésére kétségen kívül nagy befolyással volna más nyelvekben is a rokon vagy legalább hasonló tények vizsgálata.

Azonban ez véghetetlen ovatossággal járó dolog még oly jeleseknél is, kik a hasonlító nyelvek mindenikében tökéletes jártassággal bírnak, hát még az olyanoknál mint jó magam, kik ezzel nem dicsekedhetnek.

Külföldiek munkáiban többször olvasám, hogy a magyarban nincsen tárgyeset*). Már kérdek valamennyi magyar nyelvészt, nem csodálkozik-e ezen állításon? Hiszen tárgyesetünk határozottabb, általánosabb, mint magokban az árja nyelvekben is, a hol a köznemű (neutrum) nevek mind egyes, mint többes számban rendszerint ugyanazon alakokkal bírnak az alany- és tárgyesetben (nominativus- és accusativusban), a német nyelvben pedig a nőneműek is, sőt a többesben valamennyi. Hát hol vették azon tudós urak a magyar nyelvről azon tévtant? Onnan, mert az úgy van az ural-ajtaji nyelvekben, ám de a magyar is ural-altaji, tehát úgy kell lenni

*) Ugyanezen tudósok az alanyeset létezését is megtagadják tőlünk, mert erre csak a tiszta törzset használjuk, a minél természetesebb alig lehet, miután az alanyeset rendszerint viszony nélkül gondoltatik; de ők csak mindig odanéznek, hogy az árja nyelvekben s különösen a szanszkritban az alanyeset, nominativus, is rendszerint különös raggal bír, pl. a latin *dominus us* végzettel. Azonban magok az illető nyelvészek azt tanítják, hogy ez nem más, mint a mutató névmás, vagy talán jobban : névhatározó, melyet, mint alább látni fogjuk, a mordvin is utól veszzen föl. De erről talán máskor.

a magyarban is. Már ha különben jeles nyelvbuvárok még oly nyelvben is, mely hozzájuk sokkal közelebb áll, úgy hogy abban némi ismeretet gyakorlatilag is szerezhethnének, így szólnak, mit higyjünk a mandsu és mongol, jakut és szamojéd, és isten tudja hány nyelvről, melyekben még kevesb alkalmuk lehete a szellemet elsajátítani. Én tehát, mivel már sokszor kelle hallanom azon szemrehányást, hogy a hasonlító nyelvészetnek ellensége vagyok, s hogy azt ellentétbe állítom a nyelvbölcselettel vagy ezt amazzal — a mi képtelenség volna tőlem, sőt inkább *általában* teletorokkal azt vitatom, hogy a *kettő lehetőleg egyesíttessék*, — íme elmondom *különös*b elveimet és szabályaimat, melyeket csak magam elé tűzék ki és senkire másra tukmálni nem kívánom, a nyelvészkedésről.

1) A magyar nyelvben megkívánom magamtól, hogy azt általában és egyes részeiben mindenek előtt *önmagából fürkészszem ki*, s erre nézve a nép- és művelt nyelvben és kivált amannak sajátságaiban, úgy a régi emlékekben is magamat tájékozni tudjam. Az írókra nem mindig támaszkodhatunk, mert vannak számosan, kiknek dicséretükre legyen mondva, idegen létökre nyelvünket szépen megtanulták, de hogy abban írói tekintélyt igényeljenek, kellő nyelvérzéssel nem bírnak, úgy hogy majd minden sorban elárulják ebbeli fogyatkozásukat.

2) *Idegen nyelvekben csak kétségtelen alapokra és elvekre építek*, olyanokra, melyeket nagy tekintélyű írók s nyelvtanítók munkáiban találok: saját nyelvérzésemre még azon idegen nyelvben sem merek támaszkodni, melyet több évtized óta mindennapon hallok.

3) Idegen nyelvek hasonlításában is *nem azon elvből indulok ki*, hogy mi az egész világtól kölcsönöztünk, tőlünk soha senki egy fikarczot sem tanúlt. Nem csak Dankovszky-féle emberek vannak pedig ily forma értelemben, hanem nem régiben egy magyar nyelvész is azt állítá, hogy maguk a személyragok is, melyekről ez értekezésben szólnunk, legalább részben a finn nyelvből, forradtak az igék- és névszókhoz *).

*) Így szólván egyik értekezésében : „a finn egyes számú első személyi rag *n* (igéknél), *ni* (neveknél), hol néha szinte csak *n*”; ma-

Nem értem a 'Magyar Nyelvészet' szerkesztőjét, ki az érintett véleményt egy jegyzékben igazítólag máshová utasítja, és a ki utóbbi időben e tekintetben is tetemes előhaladást mutat, midőn egy ik újabb czikkelyében hajlandónak nyilatkozik az altaji nyelvek között a magyart előképül fogadni el.

4) Építetek valamit azon föltevésre is, hogy *Keleten lakunkban* leheténk egy vagy más nemzettel közelebb és húzamosb viszonyban, midőn a nyelveknek még nagyobb hatása volt egymásra. Így például Walther őszbarátunk egy régi előkelő család 'Kaplan' nevét, mely közelebb a török nyelvben tigris-t jelent s ragában (-lan) összeütni látszik az 'oroz-lán' szóval, méltán scythia credetűnek tartja.

5) Építetek az *emberi szellem általános jellegére* s gondolkodásmódjának lényegben összevágó nyilatkozataira is, azaz az *általános nyelvbölcslethez*. Az általános nyelvbölcslet nem mai napon született, feltalálható az a legkitünőbb nyelvészek, *Vater, Adelung, Herder, Schmitthenner, Humboldt, Eichhoff, Grimm, Heyse, Pott* és több számos jelesek munkáiban.

6) Sokat tartok azon tapasztalásra, ha a magyar nyelv észjárásának azonosságára és egységére számos tények elvonása, összeállításával által vezéreltethetünk, szóval a *magyar nyelv különös bölcsletére*, sőt igen sokat erre.

7) Habár több egyes szók kölcsönzését s elsajátítását a velünk viszonyban állott vagy álló népek nyelvéből nem tagadom, de *alaki szerkezetére s belső alkatára* nézve a magyar nyelvet oly gazdagnak ismerem, milyennel tudtomra egy nyelv sem dicsekedhetik, minek példáját már máskor is mutattam elő, a többek közt a magyar igeidőkről értekeztemben a mutató módban, egymástól megkülönböztetett mintegy nyolczvan időviszonyokat; másrésről az oly szervezetes egységgel bír, hogy bármely kis ízeckéjét sem vagyok hajlandó másunnan kölcsönözöttnek tekinteni, s a más nyelvekből vett hasonlítások talán itt is szolgálhatnak olykor némi felvilágosításul, de forrásul bizonyosan nem.'

gyarban igeéknél *m* és *k* (eszem, hordok), neveknél *m*, melyek a *minä*, *mín* (t. i. finn) személynévmásból forrodtak az igeék, és névszókhoz.

XVI.

Hogy a kétféle ragozás t. i. neveknél birtoki és igék-nél tárgyi ragozás ugyanazon elveken és elemeken nyugszik, alig kételkedhetik valaki.

Nem fog azonban egy kis összeállítás ártani.

Egyes számban :

Első személy raga alhangú szókban : *am*, *om*, felhangúakban : *em*, *ém* és *öm* ¹⁾).

Példák neveknél *am*-mal : házam, tollam, hatalmam ; *om*-mal : kalapom, bútorom, módom, jogom, barátom, tagom ; *em* (illetőleg *ém*-)mel : pénzém, kezem, életém ; *öm*-mel : gyöngyöm, őszám, küszöböm, gögöm.

Igéknél *am*-mal : mondtam, mondjam ; *om*-mal : mondom, mondandom ; *em*- (*ém*-)mel : dicsérem, dicsértem, dicsérjem, dicsérendem ; *öm*-mel : töltöm, üzöm, küldöm.

Második személy raga alhangú szókban mindenütt *d*, tehát neveknél : *ad*, *od*, *ed*, *éd*, *öd* ; szinte a fentebbi példakkal : házad, tollad, hatalmad ; kalapod, bútorod, módod, jogod, barátod, tagod ; pénzed, kezéd, életed ; gyöngyöd, ősed, küszöböd, gögöd.

Igéknél : mondtad, mondjad ; mondod, mondandod ; dicséred, dicsérted, dicsérjed, dicsérended ; töltöd, üzöd, küldöd.

Harmadik személy raga alhangú szókban : *a*, *ja* ; felhangúakban : *e*, *i*, *je* ²⁾).

Példák neveknél : háza, tolla, hatalma, kalapja, bútora, módja, joga, barátja, tagja ; pénze, keze, élete ; gyöngye, őse, küszöbje, gögje.

¹⁾ Az egybeolvadásokat, mint *ám*, *ém* : mondám (= monda-i-am), munkám (= munka-am), dicsérem (= dicsére-i-em), itt említeni szükségesnek nem tartom, hisz ezek is az egyszerűkből származtak.

²⁾ Nem szükség az olvasót figyelmeztetnem, hogy a tárgymutatót, a hol nyilván előtűnik is, itt a személyragokkal egybekapcsolom.

Igéknel : mondotta, mondja, mondandja; dicsérte, dicséri, dicsérendi, tölti, üzi, küldi.

Többes számban :

Első személyi ragok neveknél : *unk, űnk*, pl. házunk, tollunk, hatalmunk, kalapunk, bútorunk, módunk, jogunk, barátunk, tagunk; pénzünk, kezünk, életünk, gyöngyünk, ösünk, küszöbünk, gögünk.

Igéknel : *uk, űk, juk, jük*, pl. mondtuk, mondjuk, mondandjuk; dicsértük, dicsérjük, dicsérendjük, töltjük, üzzük (= üzzük), küldjük.

Látható itt azon eltérés, miszerint igéknel az *n* hang (*unk, űnk*-ből) kimaradt, ellenben néhutt *j* vel szaporodott azon okból, mint fentebb kifejtém, mert határozott tárgyú igék többesében a *j* hatása állandóbb levén, ez az *n*-nel összeférhetetlennek mutatkozik.

Második személyi ragok neveknél : *tok, tek, tök*, de gyakrabban egy előhangzóval : *atok, etek, ötök*, pl. házatok, tollatok, hatalmatok, kalapotok, bútorotok *), módotok, jogotok, barátotok, tagotok; pénzetek, kezetek, életek, gyönögtök, ösötök, küszöbtök vagy küszöbötök, gögötök.

Igéknel ismét jobban mutatkozik a *j* vagy *i* működése s a ragok : *játok, itek* s összeholvadva : *átok, étek*, pl. mondjátok (= mondja-atok) mondandjátok, mondottátok (= mondott-aj-atok), dicséritek, dicsértétek (= dicsért-ej-etek), dicsérenditek, töltitek, üzitek, külditek.

Harmadik személyi ragok neveknél : *ok, uk, ök, űk, j*-vel : *jok, jök* (vagy : *juk, jük* is), pl. házok, tollak, hatalmok, bútoruk, joguk; kalapjuk, barátjuk, tagjuk; pénzük, kezük, életük; gyöngyük, küszöbjük, ösük, gögjük.

Igéknel : *ák, ják, ik, ék, jék* (a hosszú hangzók itt is egybeolvadásból eredtek, mint a második személynél), pl. mondták (= mondott-aj-ak vagy mondott-i-ak vagy mondott-i-anak), mondják (= mond-j-anak), mondandják (= mondand-j-anak, dicsérték (= dicsért-i-ek), dicsérik, dicsérendik, dicsérik (= dicsére-i-ek), dicsérnek (= dicsérne-i-ek),

*) Kalaptok, bútorok mást is jelent.

töltik, üzik, küldik, töltötték (= töltött-i-ek), üzték, küldötték.

Íme a két rendbeli ragok, t. i. névi és igei személyragok, nem csak hasonlóak, hanem tökéletesen azonosak, némi csekély különbség csak a tárgymutató *i* vagy *j* befolyásának tulajdonítandó, mely az igék többes személyeinél erősebben mutatkozik, mint a nevekénél, hanem itt annál nagyobb igénybe fog vétetni a birtoktöbbségnél.

XVII.

Lássuk az igei kétféle ragozás, úgymint az alanyi (határozatlan) és tárgyi (határozott) ragozás közti különbséget is, hogy ez utóbbinak, melyről van leginkább szó ezen értekezésben, lényegével annál jobban megismerkedhessünk.

A magyar tárgyi ragozásnak általában két fő jellege van, mely ezt az alanyi ragozástól megkülönbözteti, s ezeknek kell feltaláltatniok más nyelvekben is, hogy a magyarral hasonlítást kiállhassák :

1) Kevés kivétellel a tárgyi ragozásban csaknem mindenütt találunk az ígétörzs (hová az idők és módok képzőjít is számítom), és személyragok között egy harmadik önálló elemet *i* vagy *j* képében (ez utóbbival néha még egy hangzó is járván : *aj* vagy *ja*, és *ej* vagy *je* alakokban), melyet némelyek euphonicusnak, mások *ö* harmadik személynévmásnak tartanak, én pedig a föntebbiekben tárgymutatónak nevezék, melynek megfejtése ezen értekezés czélja, s melynek semmi nyoma nincs az alanyi ragozásban.

2) Szinte csekély kivétellel, majd mindenütt különbözőnek tárgyi ragozásban magok a személyragok is az alanyi ragozás személyragaitól.

Mindkét ragozás alkotó elemeit, a további vizsgálatok tisztább felfogása végett, itt egy csomóban azon egy igében azért adom elő, hogy a különbséget annál könnyebben vehessük szemügyre.

Mutató (valósági) mód.

1. Jelenidő.

*alanyi ragozás**tárgyi ragozás.*

tud-ók	tud-om
tud-sz	tud-od
tud —	tud-j-a.
tud-unk	tud-j-uk
tud-tok	tud-já-tok (= tud-ja-atok)
tud-nak	tud-já-k (= tud-j-anak).

2. Viszonyos múlt (jelen a múltban).

*alanyi ragozás**tárgyi ragozás.*

tud-ék (= tuda-ek)	tud-ám (= tuda-am)
tud-ál (= tuda-al)	tud-ád (= tuda-ad)
tuda *)	tud-á (= tuda-a v. tuda-i-a).
tud-ánk (= tuda-unk)	tud-ók (= tuda-uk v. tuda-i-uk)
tud-átok (= tuda-atok)	tud-átok (= tuda-atok v. tud-a-i-atok)
tud-ának (= tuda-anak)	tud-ák (= tuda-ak v. tuda-i-ak).

Itt egy alak t. i. 'tudátok' mindkét ragozásban egyenlő, mert az itteni rag, mint már fentebb megérintém, akár mint az *ad* akár mint az *asz* többese egész épségében inkább *atok*, tehát ennek első önhangzója a megelőző önhangzóval már az alanyi ragozásban is összeolvad; de nem alaptalan azon nézet is, hogy ha csak egyszerű *tok* ragot teszünk is föl, ezen *tok* rag előtt a törzs önhangzója már az általános ragozási szabályok szerint is megnyújtatik, mint *apa*, *apá-tól*, *apá-nak*, *apá-ról* stb. mikről más alkalommal.

3. Múlt idő (általános múlt).

*alanyi ragozás**tárgyi ragozás*

tudt-am	tudt-am
tudt-ál v. tudt-al	tudt-ad
tudott	tudt-a

*) Itt a törzsben, mint látjuk, ezen múlt képzője *a* is bennfoglaltatik, melylyel azon betűhangtani törvényen túl, hogy a következő hangzóval egy (hosszú) hangzóvá olvad össze, mostani értekezésünkben semmi dolgunk, mit a többi idő és mód képzőire is meg kell jegeznem.

tudt-unk	tudt-uk
tudt-atok	tudt-átok (= tudt-aj-atok)
tudt-ak v. tudt-anak	tudt-ák (= tudt-aj-ak).

,Tudtam' egy másik alak, mely mindkét ragozásban egyenlő, hihetőleg a két értelműség eltávoztatása végett, mert ,tudtak' a többes 3-dik személyben is előfordúl.

4. Föltételes jövő.

<i>alanyi ragozás</i>	<i>tárgyi ragozás</i>
tudand-ok	tudand-om
tudand-asz	tudand-od
tudand	tudand-j-a
tudand-unk	tudand-j-uk
tudand-otok v. tudand-tok	tudand-já-tok
tudand-anak v. tudand-nak	tudand-já-k *).

5. Óhajtó (v. lehetőség) mód.

Jelenidő.

<i>alanyi rag</i>	<i>tárgyi rag</i>
tudn-ék (= tudna-ék)	tudn-ám (= tudna-am)
tudn-ál (= tudna-al)	tudn-ád (= tudna-ad)
tudn-a	tudn-á (= tudna-i-a)
tudn-ánk (= tudna-unk)	tudn-ók (= tudno-i-ok)
tudn-átok (= tudna-atok)	tudn-átok (= tudna-i-atok)
tudná-nak (= tudna-anak)	tudn-ák (= tudna-i-ak).

,Tudnátok' alak ismét egyenlő mindkét ragozásban, noha itt is, mint fentebb, az összeolvadás némileg különböző elemekből történt, a mennyiben a tárgyi ragozásban a tárgymutató is közbejön.

6. Kapcsoló (v. szükségességi) mód.

Jelenidő.

<i>alanyi rag</i>	<i>tárgyi rag</i>
tudj-ak	tudj-am
tudj-ál	tudj-ad
tudj-on	tudj-(j)a

*) A *já* rag olyan összeolvadás mint a jelenidőben.

tudj-unk	tudj-(j)uk
tudj-atok	tudj-(j)átok
tudj-anak	tudj-(j)ák.

Van eddig 36 alak, melyek közül három mind a két ragozásban egyenlő.

Minthogy pedig a jövő idő az akadémiai „Nyelvrendszer” nyomán, de az irodalmi nyelvben is a múlt idők és többi módok ragait újra elfogadja, ú. m.

7. Viszonyos jövő múlt.

tudand-ék	tudand-ám
tudand-ál	tudand-ád
stb.	stb.

8. Jövő múlt.

tudandott-am	tudandott-am
tudandott-ál	tudandott-ad
stb.	stb.

9. Jövő óhajtó.

tudandan-ék	tudandan-ám
tudandan-ál	tudandan-ád
stb.	stb.

10. Jövő kapcsoló.

tudandj-ak	tudandj-am
tudandj-ál	tudandj-ad
stb.	stb.

Ismét 24 alak, melyek közt, ha egészen kiírtam volna, ismét három találkozik, melyek mindkét ragozásban egyenlők.

Ezek szerint van a magyar tárgyi igeragozásban 60 egyszerű igealak; ezekből hatot mint az alanyi alakokkal egyenlőket levonva, marad 54, melyek az alanyi alakoktól a legszabatosabban megkülönböztetvék.

XVIII.

Most vizsgáljuk meg a mordvin ragozásban a harmadik személyre hatást tartalmazó alakokat, mert az első és másó-

dik személyre hatást semmi tekintetben nem mondhatjuk ragozásnak, mert a mi csak egy-két szóra vonatkozik, azt általános szabályúl föl nem állíthatjuk.

Noha, mint mondtam, a „Magyar Nyelvészet”-ből nem vehettem vala ki, hogy minden más határozott tárgyra hatásnál is ezen alakok használtatnának, mint a magyarban: mindazáltal fölteszem azon esetet, hogy ezen ragozás szinte olyan viszonyokra alkalmaztatik, mint a magyar tárgyi ragozás.

Én a „Magyar Nyelvészet”-ét illető helyein, ú. m. a II. kötet 350. és 351. lapjain, a harmadik személyre mint tárgyra vonatkozólag egyes számban 11, többesben pedig 7 alakot találok, összesen 18-at.

Azonban a fő dolog az, hogy a mordvinban a harmadik személyre hatáson vagyis valóságos tárgyi ragozáson kívül a ragozás azon második jellegének, mely a magyar személyragokban nyilatkozik, semmi, sőt magoknak a személyragoknak is alig van nyoma, s a mennyiben van is, ez tökéletesen összeüt a határozatlan vagy tárgy nélküli ragozással.

Állítsuk össze a mondott értekezés nyomán a kérdéses alakokat

<i>tárgyi rag nélkül</i>	<i>tárgyi raggal</i>
<i>szod̄in</i> tudék	<i>szod̄i-ja</i> tudám
<i>szod̄asz</i> toda	<i>szod̄i-ze</i> tudá
<i>szod̄ide</i> tudátok	<i>szod̄i-nk</i> tudátok
<i>szod̄aszt</i> tudának	<i>szod̄i-z</i> *) tudák.

Íme „*szod̄i-ja*” alakban, mint értekező is megjegyzi a 347. lapon, az alanyi személyrag (*n*) elkopott.

„*szod̄i-ze*” alakról nem szól az értekező, de mint alább ki fog tetszeni, épen ez az igazi tárgyi rag (talán *sze* = az) mutatónévmástól származva), de itt ismét hiányzik a személyrag, mely *asz* a tárgynélküli ragozásban.

„*szod̄ide*” és „*szod̄i-nk*” értekező szerint jól különböznek egymástól, (t. i. mondja értekező amaz tárgy nélküli, ez tárgyi rag); igen de én föntebb azt találom, hogy az *nk* rag, mint többesszámú alanyi személyrag előjön a tárgynélküli ragozásban, különösen pedig a foglaló módnak *szod̄asz-i-nk*

*) A többi személyek, valamint az egész jelen idő, hiányzanak.

alakjában; tehát ez tisztán alanyi ragnak látszik, s a *ze* vagy legalább rokon hangú valamely tárgyi rag sehol mellette ki nem tűnik. (A *szī* a foglaló mód képzője).

Az előadott kifejtés szerint föl lehet fogni — folytatja az értekező — a *szodaszt'* (tárgynélküli) és *szodīz'* (tárgyi) alakokat is.

De ez utóbbira nézve ismét áll, mint az *nk*-ről, hogy az mint ez, előfordul a tárgynélküli ragozásban is; *nk* és *īz* ragokról tehát határozottsággal nem állíthatni, hogy tárgyi ragok volnának.

A többi alakokat nem akarom ismételni, hanem röviden csak a következőket jegyzem meg:

Az első foglaló módban három alak: *szodasza*, *szodaszazo*, *szodasziz*, betűről-betűre egyezik a tárgynélküli ragozásbeliekkel; ezeket tehát nem lehet kiválólag tárgyi ragozásnak mondani.

A második foglalóban *szodavlink*, *szodavliz* alakokban ismét az imént érintett *nk* és *īz* alakokat találjuk, melyek más időben tárgynélküli ragokul tűnnek fel.

Három alak: *szodīz* (tudák őt vagy őket), *szodaszīz* (ha tudnák őt vagy őket), *szodavliz* (hogy tudná őt vagy őket), teljesen egyenlő mind az egyes mind a többes személyekben.

Egy alak: *szodaszīn* (ha tudnók őket) még rövidebb, mint a tárgy nélküli ragozásban, hol a megfelelő személy: *szodaszīnek* (339. lapon), melynek amabból még *ek* ragja is hiányzik, s a megmaradott alak egy hangocskát sem térvén el a tárgy nélküli alaktól, lehetetlen ezt tárgyi ragozásnak nevezni, melyben semmi nyoma a tárgyiságnak.

A mondottak szerint tehát tizenegy alakban én nem tudtam nyomát találni a tárgyi ragnak, és így csak hét olyan alak marad, melyekben legkedvezőbb föltevással a tárgyi ragozás elfogadható, de ezek között is aztán a tárgyi ragon túl egyetlen egy alanyi rag sem látszik. Ugyanis

Négy alakban *ze* rag fordul elő (*szodīze*, *szodīnze*, *szodaszīnze*, *szodavlinze*), egyszer *sze* (*szodavoltsze*), két alakban *ja* rag találhatik (*szodīja*, *szodavlija*), melyek elsőbbségéről maga mondja értekező, hogy *n* ragja elkopott, mit tehát a másakra is következtethetünk, maga a *ja* talán rokonítható a

többiben látszó *ze* és *sze* ragokkal. Ez pedig szerintem nyilván a *sze* (= az) mutató névmás.

És így a mordvin tárgyi ragozás (a mennyiben 3-dik személyről van szó) csak hét (7) kétségtelen tárgyi ragot foglalván magában, de itt meg az alanyi rag legalább utól hiányozván, habár a legkedvezőbb esetet veszem is fül, egyetlen egy alak sincs a mordvinban, mely hasonlítható volna a magyar 54 alakhoz, melyeknek ragai az alanyi ragozásbeliektől egészen eltérők, és a hol a tárgymutató nyilván is elő fordul, e mellől, illetőleg utána az alanyi rag soha se hiányzik.

Csak azon föltevés mellett, ha ezen bár csekély számú és igen tökéletlen, mert alanyi jellemöket vesztett alakok csakugyan a szerint, mint a magyarban, minden határozott tárgyra viszonyúlnának, úgy, hogy itt azon *ze*, *sze* s illetőleg *ja* ragokban nem (ő) személynévmást, mely a mordvinban egyébiránt is *szon*, hanem a *sze* mutató névmást *) keressük, a mely közelebb is áll a *ze* tárgyragokhoz, engedek meg némi rokonságot, s akkor ezen elem eredetére nézve is, melyet a mutató tényében hiszek rejleni, — és csakugyan a „Magyar Nyelvészet”-ben olvastam is ilyesmit, csakhogy ekkor személynév másról beszélni nem lehet, — közelebb járunk egymáshoz.

Az egyedül személyes névmásokra hatást pedig, mely csupán azt az egy pár névmást foglalja magában — ismétlem — épen úgy nem lehet ragozásnak, még pedig tárgyi ragozásnak nevezni, mint nem a francziában *il m'aime*, *il t'ordonna*, *vous m'ordonnâtes*, *il m'a donné*, *ordonne-moi* stb. kifejezéseket, valamint nem az arab, héber és perzsa ragozásokat, melyek a személynév másokon túl nem terjednek.

Mindazáltal köszönettel tartozunk kitartó szorgalmú barátunknak, hogy bennünket ezen nyelvvel is megismertetett, mi által a magyarnak hasonlíthatatlan előnye itt is bebizonyodik.

*) *szon* és *sze* ugyan közel járnak egymáshoz, valamint a magyar ő személyes és e mutató névmás is, és hihetőség ő-eredetileg egy kútfőből származtak, mint számos más nyelvekben; ámde nyelvbarátlatban a közelebbi elemekhez kell folyamodnunk.

Találunk még a ,Magyar Nyelvészet'-ben egy értekezést, melyben állítatik, hogy a szamojéd, vogul és osztják nyelvek is bírnak tárgyi ragozással ¹⁾; azonban mily elemek teszik ezen ragozást, nincs szófejtőleg kimutatva, tehát ezekről nem szólhatok.

XIX.

A névi személyragozást általános szempontból tekintve, igen sok hasonlatost lelünk az altaji nyelvekben, pl. a szuómiban kala-ni (= halam és halaim), kala-sz (= halad és halaid), kala-nsza (= hala és halai), kala-mme (= halunk és halaink), kala-nne (= halatok és halaitok), kala-nsza (= halok és halaik); de hogy ezen személyragok mellett szinte volna valamely tárgyi azaz birtoki képviselő, nem emlékezem, hogy olvastam volna, sőt a mint inént láttuk, a szuómiban a birtok egysége és többsége sem látszik, legalább a nevező esetben megkülönböztetve; hanem egyéb esetekben már feltaláljuk az *i* vagy *j* közbülső ragot, de ezt, a kik ezen nyelvben búvárkodnak, a rendszerinti többes szám ragának tartják ²⁾.

Azonban ismerek egy nyelvet, mely neveknél a birtok megjelölésére, mind egyes, mind többes számban, a birtokot jelentő szó mellé szinte *i* ragot veszen föl, mely körülmény megérdemli bővebb figyelmünk és elmélkedésünket. És ez a perzsa nyelv!

XX.

A perzsa nyelvről tudjuk, hogy az részben szanszkrit eredetű vagyis az árja családba tartozik.

Mellőzve jelenben, vajjon lehet e magyar nyelvésznek e családra is kiterjeszkedni, mit már különben is jeles férfiaiuk bebizonyítottak, mint Ballagi, Repiczki, Mátyás Flórián s mások, itt csak azt érintem meg, miszerint én épen úgy tudom mint más, hogy a perzsa nyelv az árja családhoz tarto-

¹⁾ Magyar Nyelvészet III. kötet 263. s k. lapokon.

²⁾ Fábíán István: A finn nyelv ismertetése. Magyar Nyelvészet I. kötet 277. lap.

zik — egy részben, s ezt mutogatni fölösleges, de azt sem tagadhatja, ki e nyelvvel bővebben foglalkodék, hogy annak épen oly tetemes része közelebbről scytha, vagy ha tetszik csüd, vagy nem bánom, altaji forrásra vezérel, melyben kétségtelenül a magyarnak is része van.

Csak egykét példát méltóztassanak meghallgatni.

A kicsinyítő a perzsában *ak* egyezik a magyar *ka, ke* kicsinyítővel, még az önálló *kis* szó is a perzsában : *kih* (a sínai nyelvben : *ki* ¹⁾), a törökben *kücsük*, ugyanitt *küssza* am. rövid, melylyel ismét rokon a magyar *kusza* és a tájdivatos *kusa, kusi*). Azt mondják : a perzsa hasonlító fok *tar* vagy *ter* árja eredetű ; — igen, de e mellett hasonlít a perzsa épen magával az önálló *bih* szóval is, melyet Vullers így értelmez 1. bonus, pulcer, excellens, 2. *comparativo exprimendo inserviens* : *valde, multo*. Egy más alakban pedig *bász* vagy *besz*, mely tökéletesen egyező a *bih* szóval (*sz = h*) épen *multus, multi* s határozóilag *multum, valde* szókkal értelmeztetik ²⁾. A névviszonyításokban némely eset előljárókkal fejeztetik ki, mint az árja nyelvekben ; de épen a belső viszonyítás, hová a birtokviszony, tulajdonító és tárgyeset tartoznak, ragozáson alapul. A birtokviszonyt későbbre tartván fenn, a tulajdonító és tárgyeset (dativus és accusativus) *rá* raggal történik, melyet ugyan a perzsa nyelvészek *rá* (annyi mint *út*) szótól származtatnak, de tökéletesen összeüt az a magyar *ra, re* raggal és a magyarban is számtalanszor tárgyeseti értelmet ad, pl. *ráút, ránéz* (valakire) stb. hasonló értelmet adnak ezekkel : *megűt, megnéz* (valakit).

A számot s általán a sokaságot je lentő szók mellett a

¹⁾ A sínai nyelvben figyelmet érdemlő körülmény, hogy *n* és *ny* betűhangokat kivéven, egyetlen egy szó sem végződik mássalhangzón ; legalább a birtokomban levő 'Vocabularium sinicum' (concinnavit Guilelmus Schott) ide mutat.

²⁾ Figyelmet érdemlő, hogy *bih* (= jó) a zendben : *róhu*, a pehlviiben : *réh*, az ékiratokban : *vahu*, a szanszkritban : *vazu* ; *bász* vagy *besz* (bő, bőv) pedig a zendben és ékiratokban : *vazu*, a pehlviiben : *vass*, a szanszkritban : *vahu* ; mik először a két szó azonosságút teszik kétségtelenné, másodsor igazolják azok eljárását, kik az árja családot is nyelvészkedésünk körébe tartozónak vélik.

nevek nem többesbe, hanem egyesbe tétetnek mint a magyarban. stb. stb. mikről talán más alkalommal.

Szótárában is temérdek a magyarral rokon szó. Így mindjárt a legelső egyszerű szók: *ab* ¹⁾ és *atis* (másképp *tis*), amaz annyi, mint *hab*, azaz víz, *tis* annyi mint tűz. És még azon szók mellett is, melyek az árja család sajátjaiul tekinthetők, ott vannak más hasonjelentésű szók, melyek közelebb scytha, illetőleg magyar eredetre mutatnak, pl. *khoda* mellett ott van *jizdán* annyi mint *isten*, melyben az első részt az altaisták is a magyar *is* *ös* szótól származottnak tartják ²⁾, mint ezt én már több mint 20 év előtt az Athenaeumban megérintém; továbbá *padar* vagy *pidar* (annyi mint atya) mellett ott van *baba* (= apa), mely alakban megvan a tatár (baba, bábá), a török (baba), assyriai (bába), malai (bappa, pappá), caragai (papa) stb. nyelvekben is. De ha magokat az árja családbeli: *pita*, *pida*, *pitar*, *πατήρ*, *pater*, *Vater* stb. szókat tekintjük is, egybevetve a rokonságot jelentő többi szókkal is: *mátar*, *mada*, *mater*, *madra*, *μήτηρ*, *Mutter*; és *bhrátar*, *frater*, *φρατήρ*, *Bruder*, *brat* stb. nem jövünk-e azon gondolatra, a mire már Adelung is figyelmeztet Mithridatesében ³⁾, hogy a *tar*, *ter* végzet, mely általában mindenütt előfordul, külön talán valamely általános (például rokonsági) jelentéssel, bír? melyet ha az árja osztályból szabad átmenni az altaji

¹⁾ Szanszkritül: *ap*, zendül: *ap*, latinül: *aqua*, románul *ava* stb.

²⁾ A másik része *ten* sem lehet más, mint *tön* az *öztön* (= üz-tön) szóban, sőt *don* az *újdón* szóban, tehát isten annyi, mint: *östön* v. *ös-dön* annyi, mint *öslény*; a perzsában is a második szótag betűje *d*; *ös* szinte *is* alakban fordul elő a „Halotti Beszéd”-ben (isemüköt = östin- ket) a szuómi nyelvben stb. Előfordul a perzsában *jesd* alak is.

³⁾ Mithridates. Első rész 42, 43. lapokon. Miknek rövid veleje ide megyen ki: A *sínai* nyelvben mintegy 328, mások szerint 350 gyökszó (mind egytagú s többnyire önhangzón végződő szó) van, de mindenik szó többféle nyomatékozással (van egyes szóknak 13-féle nyomatékozásuk is). Ezek szerint azon egy szó számtalan jelentéssel bírhat, még pedig különbözőkkel, például *su* a kiejtéshez képest annyi mint könyv, fa, hé, elbeszélni, hajnal, eső, esni, jótékonyság, szokni, fogadást veszteni, és „ki tudja, mi minden még.” Ilyen esetekben néha világosság okáért még egy szó tétetik hozzá, például ehez *fu*k apa, tétetik *csin* (vérség), így *mu-csin* = anya. Nem származhattak-e — kérdi Adelung — a kéttagú szók más nyelvekben is ekképen? pl. *pa-ter*, *ma-ter*.

családba, a török *kardas* máskép *karindas* (= testvér) szóval is igazolhatnánk, s a mely szószerint annyi, mint *rokon-társ* (*karin* = rokon és *das* am. társ), és így a *tar ter* elvégre még a magyar *társ*-ban is találná némi értelmezését; de az első tagok is *pa*, (*pi*, *va*); *ma* (*me*, *mu*); *bhrá* (*fra*, *bru*) szépen megegyeznének számos más nyelvbéli családszókkal s különösen e magyar szókkal: ap-a, any-a, vér*), (honnan: fivér, nővér), mely utolsóval különösen egyező volna a hindusztán nyelvbéli *bér* vagy *bir*, mely a perzsába is átment, és szinte annyi, mint fivér.

Magok a személynévmások, melyek oly nagy szerepet játszanak a nyelvekben, lényegben azonosak a két, sőt mind a három (ú. m. árja, altaji és sémi) családban.

Egy szó mint száz. Én mindig csodálkozom, midőn egyik társunk mindnyájunkat arra ösztönöz, hogy valamennyin a finn nyelveknek feküdjünk. Hisz azok jó kezekben vannak. Nem többet használunk-e, mint már máskor is megérintém, a magyar nyelvtudománynak, ha a munkát megosztjuk? s például azt mondjuk: Te Hunfalvy s ügyfeleid bújjátok a finn nyelveket, vagy másokat is, te Ballagi fürkészd a sémi, te Vámbéri a töröktatár, te Mátyás az árja nyelveket, mindnyájan figyelemmel a magyarra, stb. Magában a magyarban pedig te Lugossy családosis, te Toldy aknázd ki a régiséget, te Czuczor derítsd fel a népnyelvből a magyar nyelv szellemét és sajátosságait stb. stb. Nem fogunk-e így valami nagyobbat vinni véghez, mintha mindnyájan a szuomalainen, és csere-misz, és szamojéd és jakutban oktatgatjuk egymást?

Bocsánat e kitérésért.

Most menjünk vissza fölvetett tárgyunkra és a perzsa nyelvre.

XXI.

A perzsában a birtokviszony úgy fejeztetik ki, hogy a birtokot jelentő név *i* ragot kap, s a birtokost jelentő név

*) Jól tudom én, hogy *bhrátar*, *frater* s többi szót a szanszkrit *bhar* (szül) szótól származtatják, (ámbár ezen értelem inkább megfelelne az anyának, ha a hangok is megegyeztethetnének); de én csak némi szerény figyelmeltetést merék előterjeszteni.

mellette, illetőleg utána alanyesetben áll, pl. *náme* név, *náme-i* v. *nám-i* *jizdan* nev-e isten(nek vagy isten-é), így *kháne* ház v. hon, *kháne-i* hona, *rú* arcz, *rúi* arcza, *dsán-i*¹⁾ lelke. Eredetéről alább. De hogy az nem személyrag, bízvást állíthatjuk. Ugyanis a perzsában ugyanazon *i* kapcsolthatatik a személynév mások birtokához is, ekképen :

kháne-i men házam (mintegy : ház éné),
kháne-i tu házad,
kháne-i ó háza,
kháne-i má házunk,
kháne-i sumá házatok,
kháne-i sán házok.

Így *deszt-i men*, *deszt-i tu* stb. *kezem*, *kezed*.

De ugyancsak hasonló értelemben a birtok- és személynév más egybe is olvadhatnak, a midőn a jellemzetes *i* kiesik, példáulul :

*deszt-em*²⁾, *deszt-ed*, *deszt-es*,
kez-em, *kez-ed*, *kez-e*.

A személy többesében a személyragok : *mán* (= unk, ünk), *tán* (= tok, tek), *sán* (= ok, ök) stb. a nyelvtanítók szerint közbeszédben nem igen jönnek elő, hanem leginkább csak költőknél, azaz a birtok, a viszonyító *i*-vel (mert így hívják ezen *i*-t), s utána a névmás épen marad : *deszt-i má*, *kezeim* stb.

Míg tovább mennénk, itt három dolog vonja magára figyelmünket :

1) Ha a *deszt-i men* alakban az *i* harmadik személy képviselője volna, ez csak ferde értelmet adna az egésznek (*manus ejus mea*), annyival inkább, mert a 3-dik személyben különösen megvan a személynév más is : *deszt-i ó*, mintha volna a magyarban : *kezi-e*, *kháne-i ó* épen az lesz, a mi a magyar hon-j-a.

2) A külső ragozást illetőleg, ha a személynév más helyett csak a személyrag járul valamely szóhoz, a viszonyító

¹⁾ Ezen viszonyítást szinte nem találom az árja nyelvekben.

²⁾ Ez megint nem az árja nyelvek sajátja, noha itt-ott, pl. a görögben, néha ilyforma ragozás előfordulni látszik is.

i kiesik, pl. *deszt-em*, e helyett : *deszt-i men*, épen úgy, mint a magyar igéknél : *tudnom*, *tudnod* ezek helyett : *tudni-om*, *tudni-od*.

3) De a többes személyben a viszonyító *i* rendszerint megmaradt : *deszt-i má*, *deszt-i sumá*, *deszt-i sán*; mint a magyar igéknél : *dicsér-j-ük*, *dicsér-i-tek*, *dicsér-i-k*.

XXII.

Különös figyelmet érdemel továbbá a perzsában a többes birtok kifejezése, mely abban áll, hogy a birtoknév előbb többesbe tétetik, azután a további összeállítás egészen a fentebbiek szerint s mindkét módon történhetik, például :

1. viszonyító *i*-vel, és magokkal a személynévmásokkal
kháne-há, ház-ak, hon-ok ; innen
khánehá-i men (hon-ai-m, mintegy : honok-om),
khánehá-i tu hon-ai-d stb.

Így *puszer* (fiú, Pápa vidékén *puszer* am. apró gyermek, másutt *purgyé*, rokon a latin *puer* is), többese : *puszerán*, tehát
puszerán-i men, fiaim (purgyéim),
puszeráni tu fiaid (purgyéid) stb.

- 2) Viszonyító *i* nélkül csak személyragokkal : *puszerán-em*, *puszeránet* stb, így : *khánehá-m* vagy euphonicus *j* közbeszurattal : *khánehá-j-em*.

Így történik a többesszámú birtoknak a személynévmásokkal viszonyítása és ragozása a török nyelvben is :

- 1) egy birtokkal :

baba-m, *baba-ñ*, *baba-szi*
apám apád apja
baba-müz, *baba-ñüz*, *baba-szi* v. *baba-lari*
apánk apátok apjok ;

- 2) több birtokkal :

baba-lar-üm, *baba-lar-ün*, *baba-lar-i*
apái-m (mintegy : apákim) apáid, apjai
baba-lar-müz stb.
apáink (mintegy : apákunk).

Ezekben tehát meglehetősen összeüt a két nyelv, ámde a perzsa viszonyító *i* sehol se fordul elő a török birtok-ragozásnál *). Sépen ez az, a mi a magyarral összehasonlítva igen nevezetes tünemény.

Önként tolakodik itt elő azon kérdés: hát hol vette magát, vagy mit jelent a perzsában azon viszonyító *i*?

Spiegel úr azt tanítja a parszi (régibb perzsa) nyelvben, hogy „az” nem más, mint a *ja* visszahozó névmásnak maradványa, pl. *Sztáin-i Jizdan* annyi mint: *das Lob welches Gott* (gehört, az utolsó szó t. i. nincs benne), magyarul, minthogy a *van* kapcsolék elhagyatik, hübben: *a tisztelet mely istené.*

Ugyancsak Spiegel azt tanítja, hogy a parsziban a viszonyító *i*-vel előjönnek ugyan a személyes névmások épen úgy, mint föntebb az új perzsában láttuk, de mint névmási ragok s *i* nélkül az ő tapasztalata szerint még ott nincsenek szokásban, vagyis a személyragok még ott nem olvadnak össze mint az újabb perzsában.

Minthogy Spiegel tanár a kérdés alatti *i*-nek eredetét a *ja* visszahozó névmásban keresi — a mit én kétségbe hozni nem akarok, — s ezen *ja* — mint tudják az illetők a hindu vagy szanszkrit visszahozó névmás gyöke: nem fog ártani a hindu s általán árja névmásokra egy pillantást vetnünk.

XXIII.

Eichoffnak elismert remek munkájában: *Parallèle de langues de l'Europe et de l'Inde*, az ide vonatkozó s célunkra is közelebb tartozó értekezés rövid foglalatja ebben áll:

„Jelentő (indicativ) névmások. Így neveztetnek általán azok, melyek valamely tárgyra mutató, határozó, visszahozó és kérdő módon vonatkoznak.

Ezen nevezet alatt foglalt négyféle névmások oly szabatosan és általánosan felelnek meg egymásnak, hogy crede-

*) A török néha magokat a személynévmásokat is hozzáteszi ezen ragozáshoz, pl. *benüm babam*, *szenün babañ* mint a magyarban: az én apám, a te apád (a törökben szó szerint: éné apám, teé apád, mert *benüm*, *szenün* nem egészen a magyar: enyém, tiéd, hanem csak birtokos eset, tehát legfőlebb is csak annyi mint *éné*, *teé*).

tökre visszatérés és érteményöknek tökéletes belátása végett, együtt kell azokat vizsgálat alá venni. A mutató névmás távolabbi tárgyat jelöl, néha névmutató (articulus) gyanánt szolgál, és általánosan fejezi ki az *az*, *amaz* képzetet; a határozó névmás közelebbi tárgyat jelöl, hasonlóképen névmutató gyanánt szolgál, és *ez*, *emez* képzetet fejezi ki; a visszamutató jelöli a *mely* viszonyt, és a kérdő a *ki?* *mi?* kérdést. Nem mindenik találtatik fel minden külön nyelvben, vagy az egyszerű alak helyett csak összetétel fordul elő, vagy egyik a másikat helyetteszi stb.

Itt következik négy táblázat az árja családból, melyeknél én a felírásban a magyart is megérintem, azon észrevétellel, hogy ezt czélunkhoz képest önállóság és külön tárgyalandom.

Mutató névmás (a magyarban *az*, összetéve *amaz*, tárgyeset: *azt*, *amazt*).

	görög	latin	góth	német	lithai	orosz	gáli	hindu
tárgyeset nevező	ὁ		sza *)	der	tasz	tot	szo	szasz
	ἡ ἄ	n	szo	die	ta	ta	szo	szá
	το	n	thata	das	tai	to	—	tat
	τον	n	thana	den	ta	tot	—	tan
	την, τήν	n	tho	die	ta	tu	—	tán
	τό		thata	das	tai	to	—	tat

Határozó névmás (a magyarban *ez*, összetéve *emez*, tárgyeset: *ezt*, *emez*).

	görög	latin	góth	német	lithai	orosz	gáli	hindu
tárgyeset nevező		is	isz	er	jisz	on	e	ajan
	n	ea	szi	sie	ji	ona	eiszin	ijan
		id	ita	es	—	ono	—	idan
		eum	ina	ihn	ji	ego	—	iman
		cam	ija	sie	je	ee	—	imán
		id	ita	es	—	ono	—	idan

*) Az *s*-eket, a német és latin kivételével minden kétség elhárítása végett magyar *sz-szel*, nem különben a hindu szókat is magyaros betűkkel adom.

A latinban egyik, a görögben a másik nincs meg.

A magyarban előfordúl még ezen összetétel: *azon, ezen*, mintegy a főntebbiek megfordítása az-am = amaz és ez-em = emez. *Azon* és *ezen*, egykét esetet kivéve (azonban, azonban, ezennel), nem is ragoztatnak.

Visszahozó névmás (a magyarban *mely*,
tárgyeset: *melyet*)

	görög	latin	góth	német*)	lithai	orosz	gáli	hindu
tárgyeset nevező	ὃ	—	—	—	—	—	a	jasz
	ἣ	—	—	—	—	—	a	já
	ὅ	—	—	—	—	—	—	jat
	ὅν	—	—	—	—	—	—	jan
	ἣν ἃν	—	—	—	—	—	—	ján
	ὅ	—	—	—	—	—	—	jat

Kérdő névmás (a magyarban *ki* és *mi?* tárgyeset: *kit, mit?*)

	görög	latin	góth	német	lithai	orosz	gáli	hindu
tárgyeset nevező	—	quis	hwasz	wer	kasz	koi	co	kasz
	—	quae	hwo	—	—	koia	cia	ka
	—	quid	hwa	was	—	koe	ciod	kin
	—	quem	hwana	wen	ka	koi	—	kan
	—	quam	hwo	—	—	koiu	—	kán
	—	quid	hwa	was	—	koe	—	kin

Most jön, a mi legérdekesb, az általánosítás, melyet némely észrevételek kíséretében a szerző szavaival adok :

„A mutató névmásnak, mint az első táblázatból láthatni, tőalakja fogbetűhang egy következő önhangzóval, mely a hinduban *ta* szótag. Több nyelvek him- és nőnemű nominatívusában a sziszegő hangot sőt a lehet vagy szelletet (aspiratiót) veszi föl, de az alap *t* hang előtűnik ismét a többi esetekben valamint az igeviszonyításban (conjugatióban) is, hol az mindig a harmadik személyt jelöli. Teljesen megvan a gö-

*) *Der, die, das* csak a mutatóból változott által, *welcher* (welche, welches) pedig már származék. Adelung szerint *wer, was* gyöke : *we* vagy *wa*, innen : *we-lich-er* stb.

rög, lithauai, orosz, gáli, góth és német nyelvekben, ez utolsóban néha mint visszahozó névmás is használtatik; a latinban (és francziában) ezen névmás létezését csak némely származott alakokban vehetni észre (a francziában a következők által pótoltatik).⁴

„A határozó névmásnak tőalakja *i* vagy *a* hangzó, melyek közül az egyik hihetőleg csak a másiknak gyöngülete. Az első valósággal el van egész Európában terjedve ¹⁾, noha egyszerű alakban, a görög nyelvben eltűnt és több nyelvekben idegen toldalékok által ferdítettet el, például a germán (góth és német) nyelvekben elébe tett sziszegő hang által, a három nevező orrhangja által az oroszban, a hinduban pedig a hozzá járult orrutóhangzás által. Ezen ős alak szolgál alapjául több származékoknak, névszerint a latin *is-te* (= *is-tus*) és *il-le* (= *il-lis*) alakoknak, melyektől a franczia mutató és névelő (*il*, *le*) is eredett. Az *i* betűhangot alapjául lehet venni a határozó névmásnak.”

„A visszahozó névmás tőalakja a hindu *ja*, de a mely némi változással csak a görögöknél és celteknél, s a latin- és oroszban már csak némely származékokban (milyenek az elsőben *u-ter*, az utóbbiban *iako*, *ieli*, *ieter*) maradt fenn, hanem a kérdő névmás által pótoltatik.”

„A kérdő névmásnak, mely csaknem valamennyi nyelvekben visszahozó jelentéssel is bír, tőalakja a hinduban a *ka* szótag, mely a germán (t. i. góth és német) nyelvekben ajakhanggá (*w*, illetőleg a góthban *hw*) változott.”

„Visszapillantván most a hindu nyelvre, melyben ezen névmások mind megvannak ²⁾, mindenikre nézve egy egyszerű tőalakot veszünk észre, melynek általános véghangjai (ragai) a névviszonyításnak szolgálnak alapúl. Ezekből származnak más névmások is, melyek a sokaságra (a magyarban: annyi = az-nyi, ennyi = ez-nyi, hány = ho-nyi, mennyi = mely-nyi), rangra (akkora = az-kora, ekkora = ez-

¹⁾ Visszajövünk ezekre a magyarban.

²⁾ A magyarban is, mint alább fogjuk látni, de a nemek elhagyásával, melyekkel a magyar, kivéve a valóságban létező hím- és nőnemeket, nem bibelődik.

kora, mekkora = mely-kora), milységre (oly = o-ly = o-j*) = o-ú, ily = i-j = i-ű, mily = mi-j = mi-ű), és előbbségre (egyik, másik, melyik) vonatkoznak. A hinduk még egy előbbségi névmást csatolnak a többihez, melyet mi — úgymond Eichoff — nem ismerünk, s melynek jelentése: *ki mindnyája között.*⁴ De ismeri ám a magyar ez összetételekben: *mindnyája* (= mindannyija), mely a többes személyragokat is fölveszi: *mindnyájunk* (= mindannyiunk), *mindnyájotok*, *mindnyájok*, sőt határozóilag is: *mindnyájan* (= mindannyian), továbbá *valamennyi*, *valahány*, sat.

XXIV.

Tekintsünk végig ezeken még egyszer magyar szempontból vagyis a magyar nyelv szellemében, a midőn a következők fognak szembe ötleni:

1) A miket Eichoff csak elvonás — abstractio — útján mint tőalapokat állított fel az árja családban (1. *ta*, 2. *a* vagy *i*, 3. *ja*, 4. *ka*), azok a magyarban (még az egyszerű *a* hangzó is, mint névmutató, melyről mindjárt bővebben) mint önálló szók léteznek ezen megjegyzésekkel:

2) A távolra és közelre mutató (demonstrativum és determinativum) közötti különbséget a magyarban nem annyira a *fog-* illetőleg *sziszegő* betűhang alkotja, mint a vastag és vékony hangzók, amazok távolra, ezek közelre mutatván, pl. *a-z* és *e-z*, *am-az* és *em-ez*, *an-nyi* és *en-nyi*, *o-ly* és *i-ly*, a mi még bővebben kitűnik, ha a mutató igehatározókat (adverbiumokat) is segítségül vesszünk, mint *o-tt*, *i-tt*, *o-da*, *i-de*, *on-nan*, *innen*, *ú-gy*, *i-gy*, *am* (a régi nyelvben) és *im*. És valóban a fentebbi táblázatokban is lényegben azt találjuk, hogy az első táblázatban a német *der* és *die* szókat kivéve, a többiben mind vastag önhangzó (*a* vagy *o*) uralkodik, ellenben a 2-ik táblázatban, itt is csak az orosz *on* orrhangot kivéve, valamennyiben az *i* vagy *e* és az *i*-vel rokon *j* hangokat találjuk, a mely *j* még csak a hindu *ajan* szóban vőn maga elébe *a* hangzót. Ezeket nem azért mondom, mintha Eichoffot megigazítani

*) Mint az ország legtöbb részében ejtik.

akarnám, hanem a magyar nyelv útmutatása nyomán, melyben szinte megvan a sziszegő hang (*z*) a demonstrativumban, de megvan a determinativumban is, és a lényeges különbséget a távol és közel mutatóban, melyekre alapítja Eichhoff a két névmást, a vastag és vékony hangzók teszük; s ez a világon a legtermészetesebb, vastag vagy alhangzók távolra, vékony vagy felhangzók közelre mutatóván. S mondja most valaki, hogy az árja nem tartozik a magyar nyelvészkedés körébe. Így a magyar kérdő *ki* és *mi* a legegyszerűbben és önállólag minden rag nélkül csak a magyarban találhatók fel, mind torok-, mind ajakhanggal, amaz rendszerint személyre, emez dologra vitetvén. Egyébiránt megegyezik ezen kérdő *ki* szóval a kérdő igehatározók *h* gyökhangja vagyis *ho* gyöke is, mint *hová?* *hol?* *hogyan?* *honnan?* stb. szók világosan mutatják, melyek a góth *hwas*, *hwo*, *hwa* kérdő névmásokkal vannak közelebbi rokonságban. A hinduban is *hová* = *kwa* és *hogyan* = *kathan*.

Egyedül a visszahozó, másként visszamutató névmásban látszik a szanszkrit *ja* mellett (de a mely nem önálló szó, hanem csak elvont gyök, mert a nőnemű *já* is, *ja-a* ból alakult) a magyar *mely* (eredetileg *j* hanggal *mej*, mint ejtetik is az ország legtöbb vidékén) *m* és *ely*- vagy *ily*-ból összetettnek; úgyhogy azon *m*, vagy az ajakhangok sajátosságaihoz képest a szó elejére tolazkodni szokott hang, miként *ám* vagy *am* gyök elébe járúl egy részről *b* *bamba* szóban, más részről *m* *mamlasz* szóban; vagy pedig azon *m* maga a *mi* kérdő névmás, mely a legtöbb nyelvekben visszahozóként is használtatik, *ej* vagy *ely* pedig nem lehet más, mint *ily* vagyis ennek egyik ikertársa, s *e*-vel találjuk azt írva számtalan régi iratokban, pl. a Winkler codexben, Katalin legendájában, Batori bibliájában stb. T. i. az *ily* vagy *ely*, mint közelmutató szerepel a visszahozó névmásban is, melyet a 'Magyar nyelv rendszerében' igen helyesen visszamutatónak is nevezénk. *Ki* és *mi* pedig külön is használtatnak visszahozó névmásként, úgy hogy a magyarban három ilyen névmás létezik, újabb időben azon szabatos megkülönböztetéssel, hogy *ki* csak személyre vitetik vissza (régén, és a nép nyelvében ma is, dologra is), *mely* határozott dologra, *mi* határozatlan dologra s egész mondatra.

XXV.

Láttuk a fentebbiekben egyik nagy tekintély után, hogy a közelmutató maskép határozó névmások alaphangja az egész árjacsaládban *a* vagy *i* sőt szabatosabban *i* hangzó, és hogy a mutató névmások számos nyelvekben névmutató (articulus) gyanánt is működnek.

Kell-e több fejtegetés a mi kérdéses **i**-nknek, melyet tárgymutatónak nevezünk, keresésére? Nem a legtökéletesebben üt-e össze a magyarban? és **csak a magyarban**, hogy mind az *a*, mind az *i* (vagy *e*) külön is mutató és határozó minőségben működik, amaz távolabbi, emez közelebbi tárgyak meghatározására, sőt amaz mint névmutató is a nevek *előtt*, emez mint birtokot és ige munkásságát mutató a birtoki nevek és határozott tárgyú igék *után* *).

Itt a kulcsa jelen értekezésemnek : valamint az *a* névmutató a neveket közelebbről határozza meg általán, mint *ház* és *a ház*, *kert* és *a kert*, *víz* és *a víz*, még pedig a név *előtt*, úgy az *i* mint másik mutató a birtokot és munkásságot határozza meg különösebben, még pedig a birtokot és munkásságot jelentő szók *után*.

És ezen két alaphang nem csak úgy létezik nyelvünkben, mint elvont gyök, például e mutató szókban : *az*, *amaz*, *ott*, *oda*, *onnan*, *oly* (*a* vagy *o* képében), és *ez*, *emez*, *ím*, *itt*, *ide*, *ily* (*e* vagy *i* képében), hanem mint önálló szók is a nép nyelvében, az ország igen terjedelmes vidékén, különösen a Duna mentében.

Ki nem hallotta közölnünk e népies kifejezéseket : *ott van-a*, *itt van-e*, *oda menj-a*, *ide jőj-e*? Mindjárt a szomszéd-

*) Vannak nyelvek, melyek a névmutatót is utól veszik fel, mint a perzsa, még pedig épen magát az **i**-t, Hunfalvy tagtársunk előadása szerint pedig a mordvin is, de itt *sz* alakban. A perzsában az **i**-t névmelyek csak határozatlan névmutatónak tekintik, de *Vullers*, a legnagyobb tekintély ezen **i**-ről, mely az ő olvasása szerint *é*, világosan azt tanítja, hogy az bizonyos esetben a névnek nagyobb meghatározása végett is szolgál. *Institutiones lingvae persicae* II. rész 2. lap., hol ez áll : „*Alia nominis definiendi ratio est suffixum é, si sequitur enunciatum relativum, quo ipsum nomen magis proprie definitur.*”

ban a rákos-palotai ember is így beszél : *elhozta a buzát-e ! a víz foly a dézsából-a !* Épen e napokban hallám egy dunántúli polgártársunktól a művelt osztályból : *ezek* (értvén a királyútezában némely régi alházakat) *még mindig makacsok-e !* (azaz nem akarnak felépülni). Sőt ezek : *i-hol* vagy *e-hol* és *a-hol*, melyek az egész hazában általános divatúak, nem egyebek, mint a *hol* szónak, az *i* vagy *e* és *a* mutató szócskákkal összetételei ; és így a birtoknevek és határozott tárgyú igék után álló kérdéses *i* vagy *j*, a legtököletesebben maga a közelmutató *i* (vagy *e*), mely a mutató névmások- és igehatározókban mint gyök, a nép nyelvében pedig mai napig önállólag is fennáll, melynek alhangú társa *a* a főnevek előtt, mint névmutató működik ; rövid szóval : *a két mutató a és i (vagy e) közül amaz névmutató s a neveknek előttük áll, emez tárgymutató *)*, *s az illető nevek- és igéknek utánok áll.*

E szerint *mondja* világosan annyi, mint *mond-i-a* vagy *mond-i-ő*, azaz, ha épen kedvünk van bővebben magyarázó szókat használni, *mond ihol ő* vagy *mond im ő* (latinul : *dicat en ille*), nem mintha az *i* az *ihol* vagy *im-ből* húzatott volna össze, hanem mint *im* gyöke vagy *ihol* összetételnek első része vagy az önálló népies *e*; mint névmutatóknál *a ház*, *a kert* annyi, mint : *ahol* vagy *amott* (levő) ház vagy kert, azaz bizonyos meghatározott ház vagy kert ; így : *mondjuk = mond im mük*, *mondjátok = mond im tik*, *mondják = mond im ök*, *kérjük = kér im mük*, *kéritek = kér im tik*, *kérik = kér im ök*. S neveknél *munkája = munka-i-ő*, azaz *munka* im övé, *ereje = erő-i-ő*, azaz *erő* im övé.

XXVI.

Menjünk most által azon körülmény megvitatására, miért nincs nyoma ezen tárgymutatónak némely esetekben, ú.

*) Nevezhetjük őket a föntebbiek szerint, ha tetszik, név- és igehatározóknak is. Vannak, kik a névhatározót a magyarban idegen nyelvek befolyásának tulajdonítják, mert, mint mondják, nem fordul elő rokon nyelvekben. De hogy ez nem egészen áll, megmutatta Hunfalvy társuk a mordvin nyelvben. S a mi legfőbb dolog, létezett az a magyar nyelvemlékekben a „Halotti beszéd”-től kezdve minden korban.

m. igéknél leginkább az egyesszámú első és 2-dik személy mellett, neveknél pedig a többesben is ugyanezen személyek mellett? Mire rövideden csak azt felelhetném : miért esett ki az igéknél a határtalan módban is ugyanazon személyek mellett? pl. dicsérn(i)em, dicsérn(i)ed, dicsérn(i)ünk, dicsérn(i)etek. És miért esett az ki a perzsa ragozás mellett? deszt-em, deszt-et, ezek helyett : deszt-i em, deszt-i et.

Azonban van az egésznek hangtani alapja is. Valamint a fentebbiekben : érkezni-em, érkezni-ed, vagy a perzsában : deszti-em, deszti-et az *i-e* világosan ürt — hiatust — képeznének, melyet a nyelvek szelleme nem igen tűr, tehát a hol értelemzavar nélkül történhető, egyik vagy másik önhangzó kiesik : így van ez a magyarban több más esetekben is, pl. gazd(a)asszony, gazd(a)uram, fogadj(a)isten, tudn(i)illik, ifj(ú)asszony, sőt néha magoknak a személyragoknak hangzói is elenyésznek, mint : földim, földid, földink, földitek, ezek helyett : földi-em, földi-ed, földi-ünk, földi-etek.

Nem áll ellent, hogy az ürt mégis sokban megszenvedí a magyar nyelv, leginkább pedig ezen esetekben :

1) a többes birtokban, pl. *házaim*, *kerteim* a nélkül, hogy a két hangzó, akár összeolvadna, akár egyike vagy másika rendszerint elenyészne ;

2) ha valamely szó önhangzón végződván, a következő szó szinte önhangzón kezdődik, mely eset a latin és görög nyelvben igen gyakori, és mint versalkatuk mutatja, ilyenkor az előbbi hangzó mindig kiesik, vagy ikerhangzóvá válik, a mi bizonyosan az élő nyelvben is úgy vala, pl.

,Conticuere[^]omnes intentique[^]ora tenebant.'

Mit a magyarban se az élőbeszéd nem használ, se a verselők igénybe nem vesznek :

Klastromi[^]üszkökkel bús vár leve[^]éji lakásom'

(Vörösmarty).

Az elsőre nézve szinte áll a szabály, minthogy kivált többtagú szóknál szinte ki szokott az egyik hangzó maradni, pl. *barátim*, e helyett : *barátaim*, *képzeletink*, e helyett : *képzeleteink*, miről alább bővebben.

A másodikra nézve a magyarban azon eset forog fenn, hogy a szók elején, mint gyökön rendesen nyomaték áll,

melynél fogva a két önhangzó közt, a végett, hogy a hangsúlyos nyomaték kiemeltethessék, némi szünet áll be, s így a két önhangzó egymástól elkülönítetven, mindenike tisztán ejtetik ki :

,Klastromi | űszkökkel bús vár leve | éji lakásom‘

a mi a latin és görög nyelvben rendszerint másként vagyón, melyekben, mint tudjuk, nem az értelem, tehát nem a szónak fő része, mely rendszerint a gyök, hanem a rhythmus — hangidom — szabályozza a hangsúlyt.

De hangtani okon kívül még más körülmény is befolyással lehet némely esetekben a tárgymutató kihagyására. Különösen

Neveknél valamennyi személyragos szó fölveheti a névmutatót, pl. *a házam*, *a házad*, *a házunk*, *a kertünk*, *a kertetek*, *a kertjök*, tehát még a másik mutató jelenléte is nem szükségeltetik. Azonban rendesen előtűnik az mind az egyes, mind a többes harmadik személynél ¹⁾, a birtoktöbbesben pedig mindeniknél is, miről alább.

Igéknel, mint az értekezés elején előadtam, a kérdéses tárgymutató csak kevés esetben marad ki, ú. m. a jelen, múlt és jövő idők egyesszámú első és 2-dik személyeiben. Ezekben pedig a tárgyi ragozás személyragai : *-m* és *-d* annyira eltérnek az alanyi ragozás *-k* és *-sz* személyragaitól, hogy azok által a kettőt egymástól a nyelvézés tökéletes szabatsósággal megkülönböztetheti ²⁾, s még több elem beolvasztását fölöslegesnek tartá vala.

¹⁾ Kitűnő szorgalmú nyelvészünk Vass József igen érdekes adatokat közöl e tekintetben a dunántúli nyelvjárásból, nem csak *sógorgyók*, *üstökjök* (sógorgyók, üstökyök), *börjök*, *ökörjök* (börgyök, ökörgyök) szókban, hanem ezen hasonulásokban is (melyek t. i. mind *i* vagy *j*-ből hasonultak) : kövecs-cse (= kövecsje), rongy-gya, akadály-lya, vágány-nya, kertész-sze, máz-za, méz-ze, parázs-za, sőt kezéje (= kez-e-e), lábája, májája stb. alakokban is.

²⁾ Nevezetes tünemény, hogy azon nyelvekben is, a hol az első személyi névmásban az alaphang torokbetű, pl. a latin *ego*, görög *ἐγώ*, német *ich*, goth *ik* stb. szókban, az nem csak a tárgyesetben és többesben változik *m*-mé, pl. a latin *me*, görög *μέ*, német *mich*, goth *mik*, s a többesben (néha rokon *w* és *n*-né is), pl. a latin *nos*, görög *ἡμεῖς* és *ῥῶϊ*, német *wir*, goth *weis*, hanem, a mi jelenleg bennünket

XXVII.

A birtok többesére nézve sokan azon véleményben vannak, hogy az *i* a magyarban, épen úgy, mint némely más nyelvekben*), többest fejezne ki.

Úgyde hol veszik ekkor magokat a kettőzött önhangzók *ai*, *ei*, *aim*, *eim*? stb. Mi szükség ezeknél az *a*, *e* közbeszuratokra? melyeket e szerint se jelentőség, se jobbhangzás nem ajánlana, melyek pedig habár használatkor néha ki is hagyatnak, de nincs egyetlen egy eset, nincs egyetlen egy szó, melyben nyelvtanilag oda nem illenének, oda nem tétethetnének, midőn t. i. birtoki többesről van szó. Sőt ha azon elemzést fogadjuk el, hogy azok ott a 3-ik személyt képviselik, akkor ezen föltevés a legnagyobb képtelenségekre vezet, mint értekezésem elején kimutattam. Ha pedig valaki azt mondaná, hogy az *i* előtt azon *a* *e* nem épen az *ő* személynévmást, hanem az *az*, *ez* mutató névmásokat képviseli, az ellen már nem volna kifogásom; hiszen egész értekezésem oda céloz, hogy azon harmadik elemben, mely a személyragok mellett, illetőleg azok előtt számtalan esetekben feltűnik, valamely mutató elem keresendő, csak hogy én a birtoktöbbsben mindkét hangzóban: *ai* vagy *ei* mutató elemeket látok.

Mielőtt nézetemet kifejténém, még csak egy nehézségre kell felelnem, t. i. némelyek azt tanítják, hogy a *mi*, *ti* szókban is *i* képezi a többséget.

De — mellőzve, hogy *ti* egyes személyt is jelent ebben: *tied* — a dolog lényegére már megfelelt Hunfalvy társunk is, azt állítván helyesen, hogy azok nem eredeti alakok, hanem *mű*, *tű*, *ű* vagyis *miv*, *tiv*, *iv*-ből rövidültek meg (a mint a régi

különösebben érdekel, a birtokos névmásokban is; így a latinban az első személyi birtokos névmás: *me-us* a görögben: *ἐμ-ός*, a góthban: *me-ins*, a németben *m-ein*, melyekben és ezekkel rokon számtalan nyelvekben mindenütt *m* az alapelem; a második személy alaphangja pedig *t* vagy *d* még tökéletesebben összeüt.

*) Azonban némely román nyelvekben s magában a latinban előforduló *i* a nyelvészek szerint nem eredeti, hanem csak elgyöngülése a *t* vagy *sz*-nek; magában a finn nyelvben levő *i*-ről is ugyanezt gyaníttatják a nyelvbuvárok.

nyelvemlékekben is sokszor előfordúlnak), s tulajdonképen a töröktatár *biz* (vagy *miz*) és *szisz*-ben is *z* a többes képzője ¹⁾. Mihez én még azt adom, hogy ezen kifejezésben: *ő* házok, nincs nyelvész, ki az *ő*-t rövidültnek nem tekintené. T. i. a *miv*, *tiv*, *iv* (vagy *müv*, *tüv*, *öv*) közelebb *müh*, *tüh*, *öh*²⁾-ből származhatott (mint *kovács* *kohács*-ból), *h* pedig a többes *k*-jához igen közel áll, úgy hogy több rokon nyelvekben is *h* a többes képzője ³⁾, tehát itt vagyunk az eredeti *mük*, *tük*, *ök* alakoknál.

Más részről annyi az *i* rag, mint érintém, egyes számban is, még pedig épen személyrag, mint általán a népnyelvben: ⁴⁾ pénzi, pénzit, szereteti, szeretetit, különösen azon *i* melléknéveket is sok ezer számmal képez, hogy akkor nyelvünket csupa zavaréknak kellene tartanunk, melyben az *i* egyszer egyes, másszor többes számot jelentene, s mindkét értelemmel ezer és ezer esetben fordulna elő.

XXVIII.

Van még egy vélemény ezen *ai*, *ei* ragokra nézve, mely az eddigieknél nagyobb figyelmet érdemel. T. i.

Valamint fentebb a perzsa és török nyelvből előadám, miszerint a birtoktöbbesben a rendes személyragok csak az általános többeshez járúlnak, például a perzsában *kháne-há-m* az elemek szerint: ház-ak-om, a törökben *baba-lar-üm* az elemek szerint: apá-k-om, így a magyarban is az *ak*, *ek* többesszámbeli ragok elsőben *ah*, *eh*-re gyengültek, későbbben pedig a *h* elhagyatott és csak a hangzók maradtak fenn. És utánok állandóul az *i* mindenütt a kérdéses tárgymutató, úgy

¹⁾ Magyar Nyelvészet. I. kötet 147. l.

²⁾ Kiejtést és szófejtést egyesítve, ezeket valóban célszerű volna így írunk: *mih* atyánk, *tih* atyátok, *öh* atyjok; a midőn egyszersmind az egyest jelentő *ti* ebben *tied*, és a többest jelentő *ő* ebben *öh* atyjok tökéletesen megkülönböztettetnének.

³⁾ A perzsában is, mint fentebb láthattuk, egyik többes szám *há* raggal képeztették.

⁴⁾ *béri*, *közepi*, *szemi*, *véri*, *rendi* az ormánysági, őrségi s göcseji tájszólásokban, sőt *gondi* is Belső-Somogyban. Vass József, Magyar Nyelv. V. kötet.

hogy ezek : *házaim*, *házaid*, *házaink*, *házaitok* stb. a *ház* töszón kívül három elemből állának : *a* = *ak*, *i* tárgymutató és a személyragok *-m*, *-d*, *-nk*, *-tok*; az egyes harmadik személyben pedig *házai*, a személyrag a megelőző *i*-vel egybeolvadt : *házai-e*, vagy *házai-i*.

Ez ellen hangtani tekintetben nem volna észrevételem, hanem ennek mind a tájbeszédben, mind az általános nyelv szokásban némely egészen más példáit találjuk.

A göcseji nyelvjárásban Vass József és Torkos Sándor jeles ismertetésökben ezeket olvasom : *gazdáim*, *uraim*, *uraimakat*, *lányaim*, *földeim*, *szekereim*, *házaink* *). Ismertető urak ezeket a többes szám megkettőztetésének tartják ugyan, de én az általános divatú *enyémek* után ítélve, ezen alakhoz hasonlóaknak találom.

Enyémek, melynek az analogia szerint *enyém*-nek kellene lennie, annyira általános divatú az egész országban, hogy az az íróknál is széltyben az elsőbb alakban használtatik, sőt használtatott régi időkben is, mert a nyelvtanokban, t. i. a régiéekben is többnyire így fordul elő.

Ezen általános példában azt találjuk, hogy a rendes *ek* többes a személyragnak utána jön, nem elébe; s innen méltán azt következtethetjük, hogy ha másutt is ezen többes raggal akar vala élni a nyelvszellem, akkor mindenütt ezen eljárást követte volna, tehát nem *ház-ak-om* vagy *ház-ah-om* (illetőleg *ház-ah-im*), hanem *ház-am-ok* volna (mint van csakugyan *házaimak*).

Másik nehézségem abban áll, hogy ezen alakokban is : *enyém*, *tiéd*, *övé*, *miénk*, *tiétek*, *övéik* (köztök *tiéd*, *miénk* és *tiétek*ben az *e* röviden is ejtethetik) ugyanazon *é*-t találjuk, mint az egybirtokú *enyém*, *tiéd*, *övé*, *miénk*, *tiétek*, *övék*, alakokban (itt is szokott *tied*, *mienk*, *tiétek* röviden ejtetni). Már pedig azon *é* vagy röviden *e*, az utóbbi alakokban nem jelent többes, hanem csak egyes birtokot, úgy hogy az elsőb-

*) Véghetetlenül leköteleznének nevezett derék nyelvészeink, ha értesítenének bennünket, nincsenek-e szokásban azokon a tájakon ezen ragozások is : *gazdák*, *uramok*, *földemek*, melyek t. i. az *enyémek*-nek felelnének meg?

bekben is egyedül csak az *i*-nek állandó közbelépésével érjük el a birtok-többségi jelentést.

Hogy néhol hosszú, néhol, vagyis inkább néha, rövid a kérdéses *e* hangzó, az a dolgon nem változtat.

XXIX.

Hogy azon közbejött *é* vagy *e* szinte önálló jelentős elem, lehetetlen tagadni, mint *e* következők mutatják :

1) Ha ott önálló jelentős elem nincs, akkor azon összetételeknek én-én, te-te, ő-ő, mi-mink, ti-tik stb. (*ego-ego*, *tu-tu* stb.) semmi értelmök nincsen, még akkor se, ha *ego-mei*, *tu-tui* stb. módon értelmeztetnek; ha pedig *meum-mei*, *tuum-tui* jelentésben vétetnek, akkor azt kérdelem: hol van azon kettőztetésben a *meum*, *tuum*? mert hogy az utóbbiban a *mei*, *tui* megvan, mutatják a többi ragozások: házam, házad, kertem, kerted; és hogy az elülálló *én*, *te*, *ő* stb. birtokos jelentéssel bírnak ezen kifejezésekben: *én házam*, *te házad*, *ő háza**) ez természetesen foly azon körülményből, hogy ott áll mellette a birtok: *ház*; ámde hol van ezekben én-én, te-te, ő-ő a birtok, ha onnan a közbülső *é*-t kiküszöböljük? a latin *me-um*, *tu-um* is már nem csak birtokost, hanem a ragokban: (me)-us, (me)-a, (me)-um, (tu)-us, (tu)-a, (tu)-um, így a görögben is: (ἐμ)-ός, (ἐμ)-ή vagy (ἐμ)-ά, (ἐμ)-όν, egyszersmind birtokot is (us, a, um, ós, ή, όν) foglal magában, a mi a pusztá én-én, te-te kettőztetésekben sehol elő nem tűnik.

2) Jobbhangzás sem ajánlja azon pusztá *é*-t, miután *énén*, *tete*, *mimink*, *titik* stb. magokban egy cseppet sem hangzanak rosszabbúl, mint a szokott alakok; a mi még inkább áll, ha az utóbbi elem a személyes rag alakjában vétetik: *én-em*, *te-ed* *mi-enk*, *ti-etek*; *övé*, *övék*-ben pedig az ür miatt *v* szellet vagy lehetet jöve közbe. Az utóbbi alakok röviden ejtve közel is járnak a szokott alakokhoz, sőt némelyek, mint érintém, röviden is szoktak ejtetni; ámde hol veszi magát valamennyiben a hosszú *é* is? mely éppen úgy, sőt inkább ez van divatban.

*) Ha a nyomaték a személyeken fekszik, mint a hangsúlyról közzétett tanban kifejtém.

3) Ha azon közbülső *é* vagy *e* helyett, egy valóban megnevezett birtokot teszünk, pl. ezt : *kert*, ekként : *én kert-em*, *te kert-ed*, *ő kert-j-e* stb., íme tökéletes az összeállítás, a miből megtetszik, hogy azon *é* birtokot képvisel, ezért nevezém azt „A Magyar nyelv szelleme” című munkámban *birtok-helyettes-nek*.

4) És talán legerősebb gyámokom e következő : Azon *é* nyilván és tökéletesen összeüt mind hangban, mind értelemben azon *é*-vel, mely van ezen alakokban : *Péter-é*, *Pál-é*, *ház-é*, *kert-é*. Ezek is épen úgy fölveszik több birtok kifejezése végett az *i*-t, mint *enyém*, *tiéd*, *övéi*, pl. *Péteré-i* *Pálé-i*, csak hogy itt nincs személyrag, vagy legfőlebb csak az, a mi *ö-v-éi*-ben van, ha van.

És épen ezen ragozás az főképen, mely nem engedi hinne, hogy az *é* a többes *ak* vagy *ek*-et képviselné, mint-hogy egy birtok jelölésére is ugyanaz használtatik, és mivel előfordúl *Péter-ék*, *Pál-ék* többes ragozás is, mégpedig teljességgel nem birtok-, hanem személytöbbség kifejezése végett.

Itt tehát még előbb azon kérdés merül fel : hol veszi magát, és mit jelent azon *é*?

XXX.

Szabad legyen itt is idegen példákra hivatkoznom, a melyek ugyan a magyar nyelvben, mint csak imént látók, nem sokat nyomnak, mert nem képesek bennünket kielégíteni, mert ha egyszer a magyarba belemélyedünk, ismét újabb meg újabb kérdésekre bukkanunk, nem csak az alakok gazdagsága miatt, hanem a miatt is, hogy nyelvünket maga magával kell összehangzásba hoznunk, a midőn aztán semmihez máshoz nem hasonlíthatjuk többé, hanem csak maga magához ; minthogy azonban sokan közölünk rokon nyelvek analogiájába is sokat helyeznek — mit én is méltánylólag ismerek el, és például a magyar számok fejtegetésében is jobban boldogulandók vala s győzőbben lépendék fel, ha csak egyetlen egy példácskát lettem volna képes idegen nyelvekből felmutatni : ezért némi hasonyszerűség rokon vagy más

nyelvekben is — hiszen mint fentebb érintém, az emberi szellem mindenütt rokon — nem fog ártani.

A perzsa nyelvben, még pedig mind az újban, mind a régiben, az önálló birtokos névmások így állanak: *áni* ¹⁾ *men*, *áni tu*, *áni ó*, *áni má* stb. melyekben *án* annyi, mint a magyar *az* vagy *am-az*, utána az *i* az ismeretes viszonyító *i*, melyet a fentebbiekből ismerünk, *men* pedig annyi, mint *én*, tehát az egész tökéletesen azon összeállítás, mint *deszti men* annyi mint *keze éné* (vagy *énnek*), azaz *kezem*, és így *áni men* annyi, mint azza vagy (közel mutatva) ezze *énnek* vagyis *ez-em*, mely összehúzza vagy ha tetszik a *z* kihagyásával (— mi sokszor történik ezen mutató névmásnál s a valódi alaphang itt is az *e* —) *e-em* és egy hosszú hangzóba olvadva *ém*, melyből az *én*-nek, mint ezekben is: *én házam*, *én kertem*, elébetételével lesz *én-ém* (*meum istud*, vagyis *meum quid*), így a többi személyeknél: *te* v. *ti-éd*, *övé*(e), *mi-énk*, *ti-étek*, *övé*(e)-k; s *Péter-é*, *Pál-é* = *Péter ez-e*, *Pál ez-e* v. *e-j-e* vagy *e-e*, összehúzza *é* (Petri illud, vagyis Petri quid, Pauli quid, minthogy Spiegel úr ezt a perzsában, mint fentebb is érintém, így értelmezi: *án-i men* = *das was mir gehört* ²⁾), ez utóbbi szó csak oda gondoltatván, latinul: illud, quod ad me spectat, azaz *meum quid*); de a németben is szokott az *jener* szóval fejeztetni ki, pl. a ház fala világos, de a *templomé* (jene der Kirche) sötét.

Ha az árja nyelvekre figyelünk, itt is hasonló viszonyítást fogunk találni. A hindu vagy szanszkritban enyém *mat*, tied *tvat*, övé *szvasz* (hím nemben), tehát az utóbbi rész mindenütt *t* vagy *sz*, melyek Eichhoff szerint a mutató névmás alaphangjai; a görögben *ἐμ-ός*, *ἐμ-έ*, *ἐμ-όν*; *σ-ός*, *σ-ή*, *σ-όν*, és *ἐ-ός*, *ἐ-ή*, *ἐ-ον* szónál az utóbbi ízek világosan *ός*, *ή*, *ο* maga a visszahozó névmás vagy némi elhagyással *ό*, *ή*, *ο* névmu-

¹⁾ *áni* helyett használható *azáni* is.

²⁾ Spiegel úr, t. i., mint mondók, az *i*-t a (szanszkrit) *ja* visszahozó névmásból származtatja; azonban a visszahozó névmás igen közel áll a határozó *i* névmáshoz; a magyarban is *mely*, mint fentebb láttuk, annyi, mint *íly*, régiesen *ely*, mit csak visszaemlékezés okáért hozok fel; a honnan *én*, ha szabad bele szólnom a külföldiek nyelvészkedésébe, inkább a szinte perzsa *ín* közelmutató névmást (= a magyar: *emez*) látnám a viszonyító *i*-ben.

tató, és a latinban *me-us*, *me-a*, *me-um*; *tu-us*, *tu-a*, *tu-um*; *su-us*, *su-a*, *su-um*, szókbán az utórészek nyilván *is*, *ea*, *id* (az utolsóban a *d* inkább a görög *to*-hoz közeledvén); tehát mindenütt ugyanazon elemek, de a magyarban azon eltéréssel, hogy egyéb eljárásához híven magokat a személy névmásokat előre bocsátva utól még a személyragokat is fölveszi: *én ház-am*, tehát *ház* helyett *ez* vagyis *é én-é-m*, mint föntebb ki van fejtve. Sőt, ha kimondani merném, arra is alapos okunk volna, magunkkal elhítenünk, mint Eichoff is megjegyezni látszik, hogy ugyanazon elemek, t. i. ezen mutató névmások, teszik alapját a névviszonyításoknak, declinatióknak is, melyből pedig a nyelvészek oly roppant belső hajlítási csodát teremtenek.

Röviden egybehúзва az imént mondottakat, én az enyém, tiéd, Péteré, Pálé *é* hangzójában is csak mutató névmást, azaz ide illőbb néven: birtokmutatót találok.

XXXI.

Most átmehettünk a birtoktöbbsesnek megfejtésére az én véleményem szerint.

Számtalan példát találunk a magyar nyelvben, hogy ismétlés által, többség, gyakorlatosság fejeztetik ki. Ki nem ismeri ezen általános divatú kettőztetéseket? *meg-megáll* (= gyakran megáll), *ki-kinéz*, *be-betekint*, az erős szél *el-el*-kapja a hangot (Kisfaludynál), főkép önhangzóváltozattal: *szik-szak*, *csip-csap*, *dib-dáb*, *dirib-darab*, *giz-gaz*, *kip-kap*, *hápa-hupa*; ide tartoznak magok a mutató *itt-ott*, *ide-oda*, *tél-túl* határozók is, melyek mind többszöröst jelentenek, habár egyenként sehol sincs a felhozott példákban a gyakoriság fogalma. Tudjuk, hogy vannak nyelvek, melyekben a többes szám általában a törzs vagy a szó egy részének ismétlése által fejeztetik ki.

Ímhol a kettőztetett tárgymutató az *a-i* és *e-i* elemekben. Tehát *házaim* annyi, mint *ház-a! e! éné*, s a népies *a*, *e* a divatosabb *ott*, *itt* szókkal fölcseréltetvén: *ház ott itt éné*, melynél egyszerűbb, tökéletesebb, a magyar nyelv szellemével egyezőbb összeállítást keresve sem találhatunk; alkal-

mazzuk bár ezt akármelyik alakra; például *enyém*, *mieink*, Pálé, Péteré stb. *é* vagy *e* hangzójában már megvan egyszer a mutató elem, s az *i* hozzájárultával előáll a másik, mint am-annak ismétlése, tehát többes értelemben.

Nem olyan 'egészen alaptalan' tehát mint némelyek hirdetik, ezen nézetem, melyet már egy negyed századdal ezelőtt közlélk, noha csak röviden, Metaphysikámban.

Innen az is kitűnik, — de a mit csak félve mondok ki, mert talán ismét 25 év kell neki, míg némi érvényre vergődhetik, — hogy itt tulajdonképen és eredetileg kettőztetés, tehát kettes szám (dualis) rejlik. S nem fogunk-e csodálkozni? ha emlékezetbe hozom, hogy a *dualis jegyhangjai a szanszkritban au és ai* (az utóbbi, t. i. *ai* a többesben is*) előfordúl); mely körülmény véghetetlenül fog nyerni fontosságban, ha meggyőződendünk azon elvről, hogy a szanszkrit s általán árja nyelvekben a névviszonyítás nem egyéb, mint a mutató vagyis inkább határozó névmásnak, vagy a mi egyre megy, a határozott névmutatónak — mint-hogy ezen névmutató az ismert nyelvekben a mondott névmástól kölcsönöztetett (valamint a határozatlan az 'egy' szám-névtől) — ejtések szerint a névszókhoz ragasztása. Miről, ha isten segít, többet talán azon alkalommal, midőn a névviszonyító, vagyis eseteket alkotó ragokról értekezendem.

A többségi mutatókat az igék nem veszik föl, mert hiszen itt magok a tárgyak fordulnak elő, mint: *építem a házat vagy házakat, olvasom a könyvet vagy könyveket*; a mi-lől kétségtelen, hogy a tárgyi igeviszonyításban se harmadik személyről, se sajátlag mutató névmásról, se egyesről, se többesről, se alany-, se tárgyesetről nincsen szó, hanem csak — tárgymutatóról, vagy ha jobban tetszik, — ige-határozóról.

*) Lásd Eichoff táblázatait a declinatióban.

A TÁRSADALMI REGÉNYRŐL, S KÜLÖNÖSEN A MAGYAR TÁRSADALMI REGÉNY FEL- ADATÁRÓL.

Székfoglalólag olvasta apríl 30. 1861.

B. PODMANICZKY FRÍGYES LT.

Tekintetes Akademia! Midőn az 1859. év december havában csekély személyemet azon megtiszteltetésben részesíté a magyar Akademia, hogy levelező tagjává választott, — megvallom, döbbenve rázkódott meg bensőm. Lelkem állapota hasonlított azon perczen azokéhoz, kik pénztárt kezelvén s nem épen legjobb rendben tartván számadásaikat, váratlanul egy azokat vizsgálat alá veendő bizottmány megjelenése által lepetnek meg.

Mindaddig függetlenek vagyunk, míg azért, a mit cselekszünk vagy művelünk, jutalmat nem nyerünk s fogadunk el, — azon percztől kezdve azonban, melyben a bár csak vélt érdemet is jutalommal felérő elismerés követi, állásunk teljesen megváltozik.

E percztől fogva, háttérbe szorúlván némileg függetlenségünk, s nem egyedül magunk, de a jutalmazók irányában is tartozván felelősséggel, kétszeresen kötelességünk minden teendő lépésünk vagy kimondandó eszméink felett örködni, nehogy megváltozott állásunk igényeivel ellenkezésbe jussunk.

A lehető öntudatteljes s nyíltszívű eljárásnak levén barátja, ne vegye zokon a tekintetes Akademia, ha néhány egyedül személyemet illető — hisz saját személyem, mennyiben az élembe tűzött hivatásnak él, ezentúl az Akademiáé — észrevétellel úntatom, melyek mintegy bevezetését képezik az általam alább mondandóknak.

Az alkotmányos országok egyik fő előnye, azon nevelési rendszer, mely az üdvös intézmények alatt akaratlanul

s azok természetes következménye gyanánt kifejlődik. Az alkotmányos országokbani nevelési rendszer *sarkpontjai*: az *öntudat*, a *független gondolkodás*, s a *közérzület fejlesztésében*, a nem alkotmányos álladalmak védszárnyai alatti nevelési rendszer *támpontjai* egyedül a *kötelesség-érzet*, *szolgálatrai kész hajlam* vagy *képesség* meggyökeresítésében találhatók föl.

E szavakat ejtve, lehetetlen említetlenül hagynom német szomszédainkat.

Miért nem képes azon ország, mely tekintve az állam bármely fokozatát oly nevezetes előnyöket mutat föl, mint *közhaza* hatást előidézni?

Miért nem képes azon ország, mely annyi műveltséget és tudományosságot egybehalmozott, mind ez erőnek méltó állást, szilárd érvényt szerezni?

Mert Némethonban mindenkit azért nevelnek jól, hogy az állam őt majd szolgájának szemelje ki, nem pedig azért, hogy hazájának szánva minden meglevő szellemi és anyagi erejét, s a köz ügyeknek szentelve életét, mind ezért, ha megérdemli, viszont jutalomban is részesíttessék. A hazáérti feláldozás, a köz ügyekérti érdekelttség szomszédainknál az „államszolgálat” szóban leli föl vég megfejtését.

Ott pedig, hol az alkotmányos elvek akár valóban élnek, akár pedig — engedve a külkényszernek — egyedül lappangva tengődnek, első kötelessége minden honpolgárnak, a hazának szentelni meglevő erejét, s ha ez épen megkívánja, akkor amaz fogalmak szerint szolgálni is kész.

E két felfogás közötti különbség, véleményem szerint, könnyen feltalálható a nem-alkotmányos országok *sokaturalkodásában*, mely kiskorúságra kárhoztatván az egyeseket, s minden teendőt az állam nyakába aggatván, gépeket farag az emberi egyénekből, öntudatteljes lények helyett.

Saját nevelésem, részint hazám akkori viszonyainál, leginkább pedig volt nevelőm Hunfalvy Pál bölcsességénél fogva, tisztán a felebb említett elvek szerint kezeltetett.

Mind a mellett, kilépvén az élet — épen ifjúságom hajnalakor oly annyira sikamlós terére, igen keveset tudtam; mert bármint fáradoztak is velem, tanulni — mit a szó szo-

rosabb értelmében annak nevezünk — nem szerettem soha. De nevelőm könnyű pogyászatot e válságos perczen igen gazdag, de csekély helyen megférő kincscsel toldá meg, a mely kincs szerintem a nevelési rendszer ne-továbbja gyanánt szerepel.

Mindenek előtt azon meggyőződést szilárdítá meg bennem, hogy ahhoz képest, mit meg kell még tanulnom, hogy legalább művelt embernek láttassam lenni, mit sem tudok;

teremtett továbbá bennem ösztönt, s annyi nagyragyagyst, mennyi szükséges amannak folytonos élesztésére;

végre pedig meggyökeresíté azon öntudatot keblemben, hogy mind azt, a mit öröklöttem, csak úgy s akkor fogom kiérdemleni, ha éltem legnagyobb részét hazám köz ügyeinek szentelendem.

Használj fel, úgymond, bármi kínálkozó alkalmat, s ott, hol falat, vagy épen épületet rakni képes nem leendesz, végy taligát s hordj inkább követ, semhogy eltompúlva semmittevésre kárhoztasd magad.

Egyedül ez útravalónak, ez intő, keblemet folyvást átczikázó öntudatnak köszönöm azt, hogy ama veszélyes hajjárású tengeren, melyet az ifjúság tomboló éveinek szoktunk czímezni, s melyre vérem alkata, hogy ne mondjam könnyelműségem sodort, végképen el nem süllyedtem, sőt itt-ott nap-számosként működhettem is, a dereglye közevezői padján foglalván helyet.

Hazánk nem rég lefolyt szomorú történelme, — e nagy-szerű drámai jelenet — reám is hatott. A milliók s ezrek lé-tével az enyém is eltörpült: semmittevésre s elmerülésre lé-vén kárhoztatva mind azok, kik egyedül addig képesek éle-tet képzelni, míg valóban cselekedni, hatni, s a köz ügyekért felhevülni tudnak.

De a nagy vihar utáni szélcsend csakhamar megtermé gyümölcsseit; az önérzet felébredt, de azon tér, melyen annak működnie kell vala, megmérhetlen, romok-fedte pusztaság gyanánt ömlik végig szemeim előtt, könnyeket csalván azok pilláira, de nem azon biztos erőt eláruló szikrát, mely ezt vallja jelgétének: tettben az erő.

Alapot vesztve libegtetem lábaimat, végig tekintve a

láthatáron, s nem találva pontot, melyen megnyugodva, eszmélni, vagy mely felé biztosan lépni kezdhessenek.

E végveszély közepette ugyanaz lőn megmentőm, ki érezvén, mi gyakran leendő tanácsadóra s útbaigazítóra szükségem ez életben, csekély pogyászomat ama megmérhetlen becsű kincscsel gyarapította volt, midőn nem rég átléptem volt az ifjúság határait. Ő buzdított, keresném fel azt, mit elvesztettem s elvesztettünk mindnyájan, — ott, hol annak maradványain, ha építkezni nem is, de a jövő épület alapját leraknunk talán sikerülend. Az irodalomra úalt, mint egyetlen megmentőnkre, s kényszerített mintegy, hogy azt, mit régebben megkezdenem nem sikerült, felelevenítve, teremtsék magamnak állást, mely újból ébredező öntudatom s hatáskör utáni vágyaim támpontjául szolgáljon.

E paracsnak hódolva, vevém elő régibb kézírataimat, s léptem az irodalmi pályára.

E percztől kezdve a közönség tulajdonává váltam, mennyiben ő mondott felettem ítéletet, megbírálván mind azt, mit számára feljegyezgettem.

S most miután oly bő jutalomban részesültem, mind azon csekély munkásságomért, melylyel kitűzött célom felé haladtam, legyen szabad röviden elmondanom, minemű eszmék s cél libegtek előttem, midőn a társadalmi regényt választám irodalmi pályám s jelen tanulmányom tárgyául.

Feladatomban közelítőleg eszközölhető megoldása mindennek előtt megkivánja, hogy röviden megemlékezzem a társadalmi regény eredetéről és utóbbi fejlődéséről;

továbbá annak tulajdonképeni céljáról s lényegéről;

végre pedig a társadalmi regénynek hazai irodalmunkbani feladatáról.

Ha van „perpetuum mobile“ e világon, úgy egyedül az emberi észrt keresztelhetjük annak.

Ez azon erő, mely ringatva magát a hatások és ellenhatások hullámain, majd ront ott, hol épített, s majd ismét nagyszerű műveket alkot, hol nemrég gyomnál egyéb nem termett.

Egy futólagos pillantás a nemzetek művelődésének, vagy az emberiség őstörténelmének folyamára, elegendően látszik tanúskodni ez állításom mellett.

Ha lehetséges volna egyensúlyba hozni a szívet s kedélyt az észszel, s annak szüntelen előre törekvő tevékenységével, úgy elérhetőnek képzelhetném a lehető tökéletesedés tetőpontját. De elég szomorú azon naponta felmerülő tapasztalás, miszerint e végeczél felé sokkal lassabban haladunk, mintsem azt óhajtjuk; sőt gyakran az ész nyomozó ösztönének túláradó ereje, határt szab a kedély és szív ábrándjainak, felfüggesztvén ez által azok haladását, kik külsőségek miatt a belsőt nem akarják szem elől tévesztetni.

A társadalmi regényt, első megjelenésétől fogva, ez utóbbiak sorába véljük helyezendőnek; mert nem azt tekinti, miféle külmáz borítja a testet, hanem vizsgálódik azon hatások után, melyeket a fényes vagy mogorva, gazdag vagy szegény, szívtelen vagy kedélyes külszín alá rejtőző belvilág előidézi, vagy képes volna előidézni, ha útját nem állják.

A társadalmi regény eszméje, ha nem is oly tökéletesen kifejtve a mint azt most bírjuk, a legrégibb időktől fogva lappang a különféle irodalmakban. Csekély véleményem szerint ugyanis: a társadalmi regényt képviselni s ez eszmének, habár a mostanitól eltérő útoni keresztülvitele, a satyrának lőn feladata. Archilochus, Simonides, Aristophanes, Juvenalis, Petronius, Apulejus, az akkori társas viszonyok által érelt irataitól kezdve egészen le Rabelais, Voltaire és Swift-ig, nemde ugyanazon indok hat, habár különmemű emeltyük által mozgatva; ugyanezen érzelem tör magának útát a Satyrában, a mely érzelem az idők és viszonyok változtával, vagy a Satyrával ugyanazon korban, a társadalmi regénynek rakta le az első alapját.

Tekintve a jelenkor nem épen ritkán előforduló jelenségeit s ferde viszonyait, talán volna elég teendőjük ama férfiaknak, kik az életet magát s annak szereplőit egyenesen meg nem támadhatván, sem bonezkés alá nem vehetvén, a Satyra köpenye alá húzódtak.

Ha figyelemmel kísérjük a regény történelmét általánosságbán, s ebből ismét következtetést szándékozunk vonni

a társadalmi regény keletkezéére : azt vélem, a regény e nemének megalapítását a spanyoloknak kell tulajdonítanunk. Mendoza „Lazarillo“-ja és Cervantes halhatatlan „Don Quixote“-ja lépnek föl először mint valóságos utólérhetlen becsű regények, s nemde e regények nagy érdeme s megörökítése, irányukban gyökerezik, mely az életet magát, a mint azt a társadalomban fölleljük, a lélek különféle mozzanatait s fejlődését választák tárgyúl s tették alapjául mind annak, a mit gondoltak, s oly szépen s mulattatóan elmondottak.

A XVI. század még nem merte egyenesen s tartózkodás nélkül kimondani mind azt, a mit a XVIII. nyíltan vallott; vagyis, a mit V. Károly megkezdett, azt bevégezté XIV. Lajos. E fejedelem uralma volt szükséges arra, hogy végképen megérjen mind azok lelke, kik a XVI. században még egyedül tréfás s elmés ötletekbe burkoltan nyújták oda a társadalomnak ama keserű labdacsokat, melyek ha gyökeresen meggyógyítani nem képesek is az egyszer elharapózott nyavalyát, legalább üdülést szerezve, késleltetik a halált.

Nagy szerencséje a világnak, hogy még a legnagyobb-szerűbb zsarnokok is, Saturnusként felfalván saját gyermekeiket, önmagok számára vájnak sírt, melybe majdan nem egyedül elszott csontvázaik, de elveik, s ezekkel egyetemben minden, a mit megalapítani törekedtek, eltakarítatik, az anyagi az enyészetnek, a szellemi az utókornak adatván át, örökre intő példa gyanánt.

St. Just lakója, valószínűleg érezte a felettünk uralkodó e megmásíthatlan törvényét s igazságát, melynek következetes bebizonyítását a történelem tartotta fel számunkra.

XIV. Lajos kora a legkárosabbak közé tartozik, melyeket élt az emberiség a római imperatorok kora óta. — Sok tekintetben ő egyedüli teremője mind annak, mi le a legújabb időkig, nyílt sebhely gyanánt genyedezik az emberiség testén; mert kortársai egy tekintélyes része, nemcsak hogy át nem látta, vagy át nem akarta látni, mind annak veszélyt hozó voltát a mit elhint, de sőt minden áron utánozva őt, még oda is elveté a veszély magvát, hol legalább némileg tiszta s gyomnélküli volt a föld talaja.

A Fronde vajúdásai alatt, úgysem felette erkölcsi s ne-

mes indoktól vezérelt franczhoni országos nemességből, ő teremte udvari nemességet. Elvonván tűzhelyeiktől az ország legtekintélyesebb birtokosait, számüzetési helyekké változtatván őseik várlakait, fölcserélte történelmi alapukat, mitsem jelentő udvarival, s megfosztotta amaz osztályt végképen önállóságától, hatáskörétől, népszerűségétől, lesúlyesztvén azt, az erkölcstelenedés, csúszás-mászás, s képmutatás örvényébe. Pedig ez osztály, ha el nem tántorodik, sokkal több joggal mondhatta volna ama sokat jelentő szavakat: *l'état c'est moi!* Nemde XIV. Lajos szentesíté az országszerzés amaz elvét, mely szerint a népeket nem tekintették egyébnek portékánál; azon fény s áldicsőség pedig, melyet maga körül támasztott, már-már meggyökeresíté azon igen kényelmes hitet, mintha a népek s nemzetek keletkeztek volna s tengődnének e földön, egyedül uralkodóik kedvéért s nem ellenkezőleg. Nem tartom helyén, hogy még mind azt, a mit az állandó hadseregek divatba hozatala, a haszontalan s pazar fényűzés felkapása, a mit a családélet udvara köréből tökéletes számüzése által ártalmast teremtett Franciaországra s az emberiségre nézve; csak általánosságban szándékom itt felemlíteni, mint reám nézve különösen érdekest, miszerint mind e kártékony hatást, a lassanként erősbülő ellenhatás követé, mely szülőanyjává lön a XVIII. századnak, s ez ismét a műveltség, a polgárosodás, a szabadság, a szellemi és anyagi haladás korszakának lön hajnalává.

Tekintve tehát a társadalmi regény történetét s annak különféle fejleményeit, talán nem hibázom, midőn állítom: hogy az két nagyobb korszakra oszlik. Az első korszak előharczosai gyanánt a spanyolok: Mendoza és Cervantes, a francziák és angolok memoir-jai tűnnek föl, míg valódi megalapítói s megindítói: Le Sage, Marivaux, Prévost, Richardson, s ennek követői Fielding, Smollet, Sterne lettek, kik mindannyian már a XVIII. század ébresztő hatalmának vesszejétől érintetve, lélektanilag s emberileg kezdettek elemezni ott, hol annak előtte, külsőségeket állítván egybe, a regény által egyedül fölületesen mulattatólag s az anyagiasságot ingerlőleg tudtak s akartak hatni.

Ez első korszak végét a francia forradalom képezé,

mely gyökerestül felforgatván a társadalmi viszonyokat, egy időre a fegyverzőrej s eszmék harczában találta fel az életet magát, nem engedvén tért a regényirodalomnak.

Ez újabb korszak szülőfjádalmi múltával helyreállván a béke, annál nagyobb erővel sarjadzott mindenfelé a szellemi növényzet. E hatás csakhamar a társadalmi regényre is átment, s teremtett — a francziák vezérlete alatt — rendkívüli sokat, gyakran szépet és üdvöst.

A nők által felelevenített társadalmi regény, áthatva azon meggyőződéstől, miszerint kellemes s hasznos fegyver, költői úton adni elő a valót, Balzac vezetése alatt indult a francziáknál az újkor felé, mely teremte idővel a francia regény irodalom hőseit, Sand-ot, Sue-t, Dumas-t. Az angoloknál e kor vezér csillagai gyanánt Bulwer, Dickens, Thackeray, Currer Bell tündökölnek a társadalmi regényirodalom egén.

Ugyane korszak egyik jelensége gyanánt megemlítendő a socialisticus irányú regény, mely nem csak a közönségre, de ennek nyomán társregényeire is tetemes befolyást gyakorolt; mint egyik fő hőse Sue Jenő említendő meg. A németeknél Göthe a XVIII. század utolsó tizedében lép fel, mint az újabb regény megalapítója s irányadója. Tieck, Immerman, Sternberg, — a legújabb korszakban s irányban Gutzkow, Mundt, Freytag, Auerbach, Hahn Hahn azon nevek, melyek a fénycsillagokat képezik. Futólagos pillantást vetvén a társadalmi regény történetére, e tekintetben is, mint sok másban, az angolokat illeti az elsőség, mind a mellett, hogy a francziák e tekintetben is, méltó versenytársai a csatornán túli szomszédaiknak.

Az angol társadalom egy századok óta épülő, majd itt, majd amott pótolta s helyreigazított, de soha teljesen le nem rontott épület. Egy részről tehát annyi különmemű fejleményekkel bír, mint egy nemzeté sem, más részről ez ős palotának birtokosai sohasem voltak kényszerülve, új felosztás, bontás, rontás vagy építkezés miatt, teljesen félbe szakítani életmódjokat, s nem is kényszerültek újat tanulni ott, hol őseik-lakta termekben, szobákban, s kamrákban mozogtak, azon otthonias, annyi kéjt s kedélyességet teremtő érzelemtől

áthatottan, mely oly annyira utólérhetlen s ki nem pótolható előnyévé válik az ős lakoknak.

Nagy előnyül szolgál az angol regényíróknak az is, hogy egy oly közönségnek írnak, a mely szívesen s örömmel olvassa mind azt, a mit más nemzetek, a németet kivéve, már véralkatuknál fogva is, nem ízelelnének meg oly készséggel. A cselekvénynek kis körre való szorítkozása, a benső életnek lehető felfokozása, az egyszerű elbeszélői nyelv s egybeállítás, a mennyire megfelel az angol ízlésnek, oly annyira ellenkezik azon népek ízlésével, melyek egymást felváltó, lelket rázó, az idegeket ingerlő cselekvények lánczolata által akarnak szórakoztatni.

Az angol regényirodalom alapos előnyei azonban nem maradtak hatás nélkül; a szellem vezette a tömegeket s hódított, akár az olvasó, akár az író közönséget vesszük tekintetbe, — mely jelenségnél fogva e nagy s minden irányban haladó népnek egy újabb hálával tartozunk.

Legyen szabad egészen röviden arról szólanom, melyek csekély véleményem szerint a társadalmi regény fő kellékei.

Sand György azt mondotta egy előszavában, ha ugyan emlékem nem csal, miszerint a társadalmi regénytől azt követelik rendesen, hogy valamit bizonyítson. — Ő ellenben azt állítja: nem szükség ezen föltevésből kiindulnunk, mert minden regény a mely igazat valóhűn ad elő, be is fog egy bizonyos igazságot bizonyítani, vagy eszmét személyesíteni, — szóval az olvasóra jó következményű leend, mennyiben nem az eszmét állítja oda, hanem az életből magából engedi s eszközli, hogy eszme fejlődjék.

E szavakban szerintem igen sok rejlik, mert a társadalmi regény csakugyan nem lehet egyéb az élet tükrénél, de nem oly tükör, melynek üvege az emberi képet eltorzítja s elferdítve tünteti elénk.

Valamint a történelmi regény csak addig bír becsesél, míg azon kornak, melyben szerepel, jellegét nem csak általánosságban, hanem minden egyes mozzanataiban s gépezetének minden részecskéiben fölmutatni képes: úgy a tár-

sadalmi regény is szerintem csak addig értékes, míg az életet, úgy a mint van, tárja az olvasó elé, költői és kedélyes érzelmek vezérelte s irányította ecsettel.

Nagy fontosságot tulajdonítok e véleménynek, mely az igazat valóhíven kívánja elmondadni s ecseteltetni; mert fel fogásom szerint ez alatt részint azt kell érteni, hogy ne torzképezzünk az inger kedvéért, más részről pedig, hogy ne válasszunk az élet undorteljes viszonyait s árnyoldalait társadalmi regényeink alapfonalául, s ecsetelendő képeink kezevéül.

Fő súlyt pedig azért fektetek ez eszmére, mert a társadalmi regény hasznát s jó befolyását egy fő érzelemtől függesztem föl, melyet nélkülözvén, inkább undort, mint bármi más érzést hagy hátra bennem egy regény elolvasása.

Ez érzelem, mint fő kellék, a *kedélyesség*, mely megóvja az író sok tévedéstől, bír egyedül maradandó s végeredményeiben is üdvös hatást előidézni.

Sokkal inkább kedvelem azon könyvet, mely szelidebb modorban bonczolgatván lelkünk s jellemünk titkait, egy lassanként támadó s fokanként erősbülő, de annál maradandóbb reménysugár fényét árasztja el körülöttem, melynek világánál üdül testem s lelkem, s új erőt s tápot nyer a netalán bekövetkezhető viharok kitartására s kivívására, mintsem azon nyomtatványt, melynek elolvasása szívdobogást, rendkívüli gerjedelmeket, lázas lelki állapotot, ezek után pedig rendesen lehangoltságot s lelki ürt idéz elő bennem.

Jó társadalmi regényt írni, a legnagyobb feladatok egyike, már csak azért is, mert nem egyedül szak-, de sok felé ágazó műveltséget is igényel; minden egyes olvasó pedig egyszersmind született ítészünk, ki saját kedélyének sugallata vagy szívének hajlamai szerint ítéli meg mind azt, a mit az író, az egyes események kedélyéhez viszonya szerint vagy túlzottan felhevülten, vagy kissé mértéken túl lehangoltan s elfogultan írt le.

Tekintve ezt, lehetlen elhallgatnom, mennyire szükségesnek tartom óvakodnunk azon tévedéstől, mely saját egyéniségünket állíttatja velünk regényeinkben előtérbe, mely többnyire saját, nem a szóló vagy cselekvő viszonyaihoz

mért — érzelmeinket s ítéleteinket adja azok szájába, kik talán épen egészen másképen éreznének s szólnának, ha az író fölényt gyakorló egyéni véleménye újból meg újból a szöveg felszínére nem bukkanna.

A társadalmi regény fő kellékeit csekély véleményem s meggyőződéseim szerint körvonalozván, azokat talán e vég-szavakba foglalhatom egybe :

Lélektani és egyéni rajza az életnek, költői érzelmek vezérlette s irányozta ecsettel ;

mind a mellett ez elvre nagy súlyt fektetni : igazat valón előadni, nehogy a költőiségnek, a valóság rovására, túlnyomón sokat engedményezzünk ;

a kedélyesség az élet fűszere s védangyala, fő-fő kelléke tehát ez említettem regénynek, melynek feladata a kedélyre hatni s a kedély érzelmeire alapítani hatalmát ;

ebből mintegy következtetést vonva, óvakodnunk kell a főtárgyak, események s jellemek rajzánál, nehogy undort támaszszunk ott, hol megvetést, nehogy borzadályt teremtsünk, hol szánakozást óhajtottunk gerjeszteni, különben épen ott rontunk, hol javítani volt fő czélunk ;

saját egyéni, vajmi gyakran megrögzött, kedvenz eszméinket, a mennyire meggyőződésünk s alaptervünk engedi, korlátozzuk, nehogy a valódi egyéniségek s hű jellemek helyét, egyedül különféle színezetű álarcz mögé rejtőző, beszélő gépek foglalják el.

Hogy a regényre általánosan, s különösen a társadalmi regénynek hazai irodalmunkbani mi iránybani kifejlésére nagy súlyt fektetnek, részint nemzetiségünk, részint hazánk köz viszonyainak s annyiszor megakasztott s újból elindult fejlődésének tulajdonítom.

A magyar regényirodalomnak egyik fő feladata : *olvasó közönséget teremteni.*

Ha igazságosak s magunkat ferde hiedelmekben ringatók nem akarunk lenni, meg kell vallanunk, hogy az olvasási vágy és szükség, bár némileg javult az utóbbi évek alatt, még korántsem érte le nálunk azon polczot, melyet a jelen-

kor jogosan követel minden oly nemzettől, mely műveltnek s folyvást előrehaladónak kívánja magát czímeztetni.

A magyar régény-irodalom másik feladatának tekintem : *magyar olvasó közönséget teremteni ott, hol eddigelé egyedül a külföld terményeit tartották megemészthetőknek*, s e tekintetben mi gyakran éltek rossz konyhával, sajnosan tapasztaltuk.

Ebből következően, bátran állíthatom, miszerint a magyar régény-irodalomnak, mint tisztán hazai terménynek, — még azon kettős hatásköre is van : *nem az idegen, de saját hazai s társadalmi viszonyaink, ferdeségeink vagy előnyeink hű tolmácsaként, saját házunk rendezésére s tisztán tartására nyújtani eszközt, s más részről nemzeti nyelvünket társadalmi nyelvvé fejleszteni*, megajándékozván azt ama tisztasággal s könnyűdedséggel, mely eddigelé talán némileg hiányzott. A magyar régény-irodalomnak, különösen pedig a társadalmi régény-irodalomnak, a mi első feladatát illeti, az olvasó kör tágítását t. i., erre nézve véleményem szerint, ép, egészséges érzelmeket ecsetelő, kellemes előadású, könnyen felfogható, az életet magát ismertető társadalmi regénynél hathatósabb eszköz alig létezik.

Az író és az olvasó közönség közötti viszonyt tekintve pedig azt tartom : az író teremtsen a közönséget, s ne a közönség az író; ha ezt szemünk előtt tartva és türelmet kitarással párosítva haladunk pályánkon, lehetetlen hogy végre czélt ne érjünk.

Valamint különfélék az írók jellemre, véleményre, kedélyre s életmódra nézve, épen oly sok oldalú, bár még nálunk e perczen nem eléggé nagy mérvben, az olvasó közönség is.

Egy nálunk eddigelé vajmi gyakran nélkülözött előnyre célzok itt : a szakértőkre, kik minden tudományban s tevékenységben, s így a társadalmi régény irodalmában is, bizonyosan előnyt fognak kivívni kevesebb készülségű társaik felett.

A szakavatottság pedig az irodalom e terén véleményem szerint leginkább abból áll : hogy az élet azon szakát vagy viszonyait, a társadalom azon rétegeit válaszszuk alaposabb

tanulmányaink tárgyául, melyekkel leginkább alkalmunk volt megismerkedhetni, s melyek a folyvást szerzett, tágabb s idegenszerűbb jellemű ismeretek által gazdagítva s díszítve, egy kerekded egésznek fognak majd képezni.

Sokkal biztosabb azon olvasó közönség, mely az író egy bizonyos iránybani fáradhatatlan törekvése által, mintegy magáévá teszi kedveltje ügyekezését, s vele együtt örvend a sikernek, s szomorkodik a megállapodáson : mint azon olvasó közönség, melynek idegeit folyvást fokozott inger által kimerítik, s a mely az írótól fölületes újdonság-vágya s izgatottsága számára új meg új tápot követelvén, végre tömjénezőjével együtt eltompul.

Innen vélem következtethetni azt, hogy nem egy jeles írónak épen azon munkája bizonyult be legalaposabbnak, s tartotta meg az utókorra nézve hatását, mely első megjelenésekor, az általa vagy társai által a felebb említett mód szerint elkényeztetett közönségre nem tőn feltűnő hatást.

A mennyire jól esik olvasni munkát, melynek minden egyes fejezete, az írónak a tárgy- s viszonyokkal tökéletes otthonosságát árulja el : épen oly bántólag hat, midőn az olvasó, az általa eléggé ismerteket elferdítve s helytelenül érzi előadva ; nem csak pillanatra hat visszásan, de elhinti a bizalmatlanság magvát még azon esetekre nézve is, midőn az író épen szakavatottságánál fogva, bizonyos gyökeresen ismert s alaposan tanulmányozott viszonyok felett, talán bátorobban kezeli tollát, mint azt más tenni merné.

Mind a mellett, hogy köz s társas életünk a leélt tíz év alatt teljesen megszűnt, mégis el kell ismernünk, hogy részint kutatva s bonczolgatva a múltat, — mi által már is nagy hasznót hozunk —, részint az újabb kor életbe vágó mozzanatait s jelenségeit karolva fel, találhat a regényirodalom bármely ága, még elegendő számmal érdekes tárgyat, gyakran még ott is, hol azt keresni alig merné. A regény folyama s élete, vagy annak alapterve, nincs sem palotákhoz s fényes termekhez, sem kunyhóhoz s csapszékhez kötve ; valamint ott, úgy itt is gyakran tanulságos, majd kétségbeejtő s ismét öröme fakasztó jeleneteknek lehetünk tanúi, *ha mind azt, a mi körülöttünk történik, figyelemmel, kísérvük s bonczolgatjuk.*

Véleményem szerint tehát olvasó közönséget, még pedig maradandót, leginkább az által teremtünk, ha a regényíró bizonyos általa leginkább megkedvelt vagy ismert szakban szünni nem tudó állhatatossággal előre törekszik. Nem hódolván a közönség pillanatnyi szeszélyének vagy a divat többnyire mulandó követelményeinek, biztosabban nyújthat valóban alapos s kerekded, kitűzött fő célját soha szem elől nem tévesztő dolgozatot, a mely előnyök kétségkívül, előbbutóbb lekötve az olvasó közönség figyelmét s tágitván annak körét, ha dicsőséget nem is, de maradandó benyomást s méltányos elismerést minden bizonynyal biztosítanak a szerzőnek.

A miről itt általánosságban szólok, az nem mondható a kivételekről; mert épen úgy, a mint elegendő vannak, kik bármely szakban sem tudnak alaposat nyújtani, épen úgy bírnak mi is oly irodalmi fénycsillagokkal, kik a regény-irodalom bármely ágában vagy nemében ragyogtak s ragyognak még most is.

Jósika, Eötvös, Jókai s Kemény neveit büszkén emlegetheti bármely magyar, irodalmi tevékenységek bármely ágát ha szemügyre veszi is.

A mi a magyar regény irodalom további feladatát illeti: magyar olvasó közönséget teremteni ott, hol eddigelé egyedül a külföld terményeit értették vagy kedvelték, — epontra nézve, a mily szomorúan hat egy részről mind az, a mit tapasztaltunk, sőt gyakran tapasztalunk még most is, épen oly szép reményekre feljogosító az eddig aratott dús süker.

Mi fenséges feladat!

Visszahelyezni nemzeti nyelvünket ős jogaiba, s visszahelyezvén azt, kiművelni s fölemelni azon polczra, melynek elérhetését állhatatosan megtagadták tőle irigy ellenei, ez ügyekezettük sükere által bebizonyítani, hogy sem fegyver, sem csáb, sem hiúság vagy kényszer nem elegendők most már arra, hogy a magyarral elfelejtessék nemzeti nyelvét, s elhanyagoltassák legszentebb kötelességeit.

Ezek azon érzelmek, melyek mind azokat lelkesítik, kik először ragadták meg azon sokak által már a kezdet percében is, mint sükert nem ígérőt, elítélt eszmét: a magyar nyelv felsőbb köreinkbeni újbóli otthonosítását.

A mit első időben darabos szóváltás, folyvást örökös szemesség, s kitartó, gyakran gyermekiesnek látszó merevségtől, azt most már nemesebb irányban s nagyobbyszerű mérvben folytatni, s végkép meggyökeresíteni, az irodalom általunk taglalt nemének lőn földadatává.

Nyelv csak addig él egy nemzet lelkében, csak akkor s addig táplálhat reményt folytonosan haladó pallérozódásra s megörökítésre, míg a nemzet fiai s leányai, nemzeti nyelvükön imádkoznak, gondolkoznak s vitatkoznak.

A mi e három tényező körén kívül esik, alaptalan fitogtatás, csalékony külfény.

E tekintetben a lelkes középosztálynak köszönheti a magyar nemzet, gyönyörű nyelve fentartását s megmaradását; a felsőbb osztály, állásánál fogva inkább ki levén téve a csábának, s el-elgyengülvén annak első pillanatban ellentállatlannak látszó sugárzatán, idegenné vált ott, hol az ő számára tartotta föl az alkotmány, mint a nemzet akaratának kifolyása, a legdíszesebb hazai polczot.

A sereg zömétől elszakadván s szerte szállingózáván, közlegénynyé lőn, hol vezérkednie lett volna legszentebb s egyszersmind legfenségesebb s háladatosabb kötelessége.

A mit a középosztály irányában egyedül művelni s virágoztatni kell, azt a felsőbbek irányában még csak elvetnünk, s átültetnünk lehet.

Ezen irányban leghathatósabb eszközök volnának: *egyszerű, folyékony*, de tiszta nyelv; oly tárgyak, melyek az olvasót lehetőleg közletről érdeklik; *jó ízlés, tapintat, s kedélyes hangulat* még akkor is, mikor talán fájdalmasan érintő igazságokat mondunk el s taglalunk.

A parlagi nyelv s a jó ízléssel egybe nem férő szavak használata visszataszító, s egybe nem fér a műveltség magasabb követelményeivel; a nagyon fellengős írásmód pedig fárasztó, s mint ilyen emészthetlen. — A társadalmi nyelv legyen a társadalmi regény nyelve is, a melynek kisimított

árnyalatai az olvasó vérévé válván, szülik azon otthonosságot, mely elárad bensőnkben, a hányszor bizonyos eszmét egyszerűen előadva s érthetően taglalva olvasunk, s a mely otthonosság érzete nélkül, kiművelt társalgási nyelvre soha szert nem tehet egy nemzet sem.

Ez állításom igazságát bizonyítja azon elsőség, melyet a társalgásilag kiművelt s kicsiszolt francia s olasz nyelvek oly hosszasan gyakoroltak Európa többi nyelvei felett; s nemde kisebb népkörben, ha a sors s önnön érélyességünk, eszélyességünk s kitartásunk úgy akarják, nemzeti nyelvünkre is ilyenmő, benső, szellemi erejére támaszkodó feladat vár?

Minden hatás ellenhatást szül. Ez örök igazság újból bebizonyúl, a hányszor az emberek gyengeségeivel, hibáival, előítéleteivel, s az ezekből származó viszonyok ferdeségeivel jó érintkezésbe a társadalmi regény írója.

Hibákat javítani, előítéleteket eloszlatni, mintegy másodtermészetünkbe vált gyengeségeket kiirtani, sohasem leszünk képesek, ha egyedül kiméletlen megtámadtatást, s szigorú felleplezést használunk eszközül.

E feladat a forumé, de nem a társadalmi regényé.

S még is lehetetlen, hogy midőn társadalmi regényt írunk, egyszersmind hatni ne akarjunk bizonyos irányban az általunk elmondandók által. Hatást teremtünk pedig, ha olvasó közönségünk viszonyaival s fogalmaival lehetőleg egybevágó vagy illő életképeket választunk, s ha azok elemezésében s ecsetelésében ízlés, gyengédség s kedélyesség állíttatja velünk egybe eseményeinket s észlelődéseinket, nehogy a megtámadás hevéssége által ellenünkké varázsoljuk azt, kit hibái felderítése által szövetségésünkké akaránk megnyerni.

E tekintetben, csekély véleményem szerint, tetemesen hibáznak a francia regény-írók, kik egy részt rohamosan, mitsem tekintve támadván ellenőkre, eltompítják fegyverök élet; például Foudras marquis amaz „Un caprice de grande dame” című híres regényében, mely által a francia divatvilágnak harczot üzen, s a mely regénye más módon írva s kevésbbé találólag egybeállítva nagy hatású leendett. Más

résről pedig a fiatal francia regény-írók a Demi mond, s annak alsóbb, egyedül megvetésre méltó rétegeit választván erkölcsi okoskodásaik támpontjául, végre oda jutottak, hogy épen azokat emelték föl s tevék divatosokká, kiket sújtani akartak.

Még ellenségemet sem szabad oly módon megtámadnom, mintha neki a kellőnél nagyobb fontosságot tulajdonítanék; sem pedig oly eszközökkel küzdenem ellene, a melyek a közönség részéről helyeslés helyett szánalmat s abból eredő visztorlást idézhetnének elő.

Hazánkban inkább, mint bárhol szükség óvatosnak lennünk e tekintetben, mert társas köreink még korántsem bírnak azon tág körvonalokkal, melyek az érdekes és tanulságos események nagy változékonyságával gazdagíthatnák a regényíró tárczáját, vagy pedig képesek volnának őt nagyszerű terjedelmöknél fogva függetlenné s szabaddá tenni.

Nálunk, hol annyi független, fiatal s fogékony erő létezik még, csak azért mintegy, hogy ne elvont fárasztó foglalkozás által, de az életet magát nemesen felfogva s annak hullámain ringatva magát, hasson s viszonyaihoz illő állást biztosítson önmagának, nagyon kíváncsi volna, ha az érintettem cél előmozdítása tekintetéből, mennél több amazokhoz hasonló ifjú erő, irodalmunk ismeretének szentelve ideje némi részét, egy-egy dolgozattal gazdagítaná hazai irodalmunk ez általam tárgyalt ágát.

Egy pár szép szem, máskor ismét esengő, feledhetlen szavak, vagy ismét érdekes esemény s kaland méltó megörökítésre találhatnának, vagy talán közelebb varázsolhatnák a jutalom várva várt perczét.

Szépeink olvasó köre ez úton hathatósan tágulna, míg irodalmunk, mennél többek érdekeltsége által, vajmi sokat nyerne.

A nő életünk költőisége, s mint ilyen legyen őrangyala a lelkesedésnek.

Ha hölgyeink, mint a jövőendő nemzedék anyái, nemzeti nyelvünk zengzetes hangjain fogják fohászaikat ég felé,

tanácsaikat gyermekeikhez, lelkesítő szavaikat férjeikhez hangoztatni, csak akkor leszen drága ereklýénk örökre biztosítva, minden idegen vagy önnön, alattomos vagy nyílt megámádatatás ellen.

Körvonalozván röviden a magyar társadalmi regénynek olvasó közönség, nemzeti nyelvünk terjesztése s művelődése körüli érdemeit s feladatát, legyen szabad még röviden megemlékeznem arról: minemű feladat jut e fajta regényünknek, társas életünkkel szemben.

Az újabb kor haladása s műveltsége óriási léptekkel törekszik előre s hódít; a kosmopolitismus már-már elérhetni reményli célját, mely mindennemű eredetiségek megszüntével, egy általános, unalmas s elfajzásra vezető vizegyösségnek képezné egyszersmind nem igen díszes koronáját; az „egy akol s egy pásztor“ szép eszméjét már is gyár- iparos értelemben kezdik elemezni; mindamellett hála a mindenhatónak, létezik még itt-ott erő, törzs-erő, értem, s annak üdvös következményei gyanánt: eredetiség, önállóság s buzgóság, mely tulajdonok a másképen gondolkozók keblét méltó örömmre buzdítják.

De épen, mert a cosmopolitismus ellenének vallom magam, óhajtom sőt elkerülhetlennek tartom, hogy az egyes különvált részek, a műveltségi, erkölcsösség minél nagyobb fokát ügyekezvén elérni, eredeti alapvonásaikat ne akarják megsemmisíteni, hanem a kor kívánalmainak megfelelőleg haladván, szilárdítsák meg azokat.

Feladatomat s erőmet jóval túlhaladná, ha itt az államéletet intézők ez eszme körüli kötelességeit vagy feladatát akarnám taglalni, egyedül a társaséletnek, úgy a mint az naponként nyilatkozik s a mennyiben tárgya a róla címzett regénynek, követelményeit czéлом az íróval szemben röviden taglalni.

A mily különneműek az egyes országok fekvésöknél, lakosaiknál, s az ezekből eredő szokásaiknál fogva, épen oly egymástól eltérők az egyes nemzeteknél az életnek magának szükségei, árny- vagy fényoldalai, mindenek felett pedig fel-

tételei. Abból, hogy Angliában vagy Hollandiában, Franciaországban vagy Olaszországban jó, üdvös, s célravezető valami, még korántsem következik, hogy az nálunk, a mi viszonyainknak is megfelelő legyen, holott czélszerűen alkalmazva s nem idegenszerű plántaként átültetve, vajmi sok elidegenítettnek lehet következményeiben hasznos s czélszerű eredménye.

E téren mi szép feladat vár a regényíróra, mindenki kénytelen bavallani, ki munkájához s annak elemzéséhez, némi öntudattól lelkesülten fog.

E kis értekezésem folytán, már egyszer voltam bátor kiemelni a nőt, mint a ki körül csoportosúlnak legszebb reményeink, midőn a társas életet elemezzük, vagy arról értekezünk. Rideg ott az élet, hol nem a nő képezi annak sarkpontját, hol nem a nő szelid befolyása alatt olvad mind az kellemmé s nélkülözhetlenné vált bájjá, a mi különben talán unalomig fészessé, vagy rakonczátlanná fajult volna.

Vessünk egy futólagos pillantást az egyes nemzetek társas viszonyaik fejlődésére, s az abból eredő, vagy az azok által támogatott közviszonyokra, s mindenesetre kénytelenek leszünk átlátni, hogy ott, hol a nők hivatásuknak élve, megfelelnek jó nevelés által eléjükbe szabott feladatuknak, sokkal biztosabban s tökéletesebben fejlődik mind az, a mi különleg tekintve épen nincs egyenes összeköttetésben a család-élet mikénti fejleményével, mint ott, hol a benső élet, ott-honiasság s egyszerűség helyébe ledérség, könnyelműség s pazar fény lépnek.

Ha valahol, úgy bizonyára nálunk van a regényírónak feladata a nőnevelés irányában; mert nemzetünk, lovagias jelleménél fogva, a nőt mindenkor különös pártfogásban részesíté, s hogy e tekintetben, mint sok másban, most már elavúlt intézményei — alaposan voltak átgondoltak, bizonyítják ama legújabb időkig fel-felelevenülő női jellemeink, melyek erélyre nézve vajmi gyakran túltettek a férfiakon, sőt sok esetben helyrepótolák amazok vétkes botlásait.

Miután a törvényhozás aligha sorolhatná még vala-

mikor feladatai közé, feleleveníteni a magyar nők kiváltságos állását, kétszeresen sürgössé vált, örködni azok házias s nemzeti nevelése felett, nehogy az utánzás ragályos nyavalyája, a törvény támasztától megfosztottakat, a fölületesség, hiúság s tartalmatlanság örvényébe döntse.

Minél inkább kedvelünk valamit, annál nagyobb figyelmet és szeretetet fordítunk annak ápolására ; már pedig hogy a jelenben divatozó nőnevelés, általánosságban épen nem felel meg, sem nemzeti, sem társadalmi jogos kívánalmainknak, azt kénytelen lesz még leghűbb lovagjok is bevallani.

Túlzottnak fogják talán sokan tartani e véleményemet, de e tekintetben, mint sok másban, azt tartom : könnyelmű gazda, ki csak akkor gondoskodik háza tüzelteni biztosításáról, mikor az már lángba borúlt.

Minden ország vagy nemzet életmódjában felfalálható bizonyos sajátság vagy eredetiség, mely többnyire annak különmemű viszonyaiban gyökerezik, s azok által tételeztetik föl. A mint már az imént említém, e sajátságot vagy eredetiséget kiirtani korántsem lehet, meggyőződéseim szerint, czélunk, miután visszamenve kutatólag azok eredetére, többnyire az életviszonyok szükséges követelményei gyanánt tűnik azok föl. De igen is kötelességünk e sajátságokat vagy eredetiségeket, mennyire csak lehet, a kor kívánalmaihoz s a józan haladás követelményeihez alkalmaztatva, a hol szükség, javítani.

Hazánk kiválólág szántóvető jellemű, a miből az állandó fekvő birtok iránti előszeretet vette eredetét; s hogy hazánk ily jellemmel bír, azt fekvésének s körülményeinek kell tulajdonítanunk, a mely körülmények bizonyára csak áldásteljes következményeket mutathatnak föl mind addig, míg életviszonyaink kútforrásainkkal egyensúlyban maradnak.

Lehetnek s vannak is országok, hol a fényűzés s városi élet épen oly szükségékké váltak, mint nálunk az egyszerűség által istápoltt birtok föntartása, s ennek természetes következménye, a falusi élet fejlesztése s javítása.

Ez egészen természetes, mert míg háladatos földünk mind azzal megajándékoz, mik az élet általános s fő szükségzeit képezik, addig bármi fénytűzési cikk megszerzése nagy áldozatba kerül, annnyival inkább, mert az ezért adott pénz örökre elhagyja hazánk határait.

Miután pedig majdnem lehetetlen, hogy minden egyes ország iparúzó s szántóvető is legyen egyszersmind; s miután hazánk viszonyainál fogva még hosszú idő kell arra, hogy a gyáripár, melyet soha meglegházi növény gyanánt mesterségesen élesztetni nem kívánnék, virágzásnak induljon: azt vélem mind ezekből következtethetni, hogy csak addig lehet némi arány reményét táplálnunk, míg nyers anyagaink termesztésére s értéktetésére nagy gond fordítatik, de egyszerűs mind fő célunk az egyszerűség s ennek egyik fő ápolója gyanánt a falusi élet minél kellemesebbé varázslása körül foglalkozunk.

Más alkalommal s helyen voltam már oly bátor, kifejezni nézeteimet a falusi élet előnyei körül, tekintve gyermekeink nevelését, állásunk szilárdítását, a néppeli teljes egybeolvadásunkat s társas viszonyainkat; azért most egyszerűen azt követelem hazai társadalmi regényíróinktól, hogy felkarolva ama sok fontos okokat, ügyekezzenek oda hatni, hogy falusi életünk kellemkeit kiemelve, sürgessék annak czélszerűbb s az újabb kor igényeivel inkább arányban levő rendezését; mert egyedül ez által lehet életünk ez egyik „conditio sine qua non“-ját föntartanunk, s lehetőleg kellemessé varázsolnunk.

Már is közönségesen elfogadott divatkifejezéssé vált a falusi élet unalmassága; s alig sördül föl néhány gyermek, s a család gyakran áldozatok nyomán elhagyja tűzhelyét, hogy évek múlva félig, vagy rosszúl nevelt gyermekeivel oda térjen vissza, hol apáik csontjai nyugosznak, s hová a sors rendelte őket.

Műveltségünket tekintve mindenesetre szomorú jelenség, mert egyedül a műveletlen vagy félszeg irányban kiművelt ember ismeri az únalom kínjait, s van alávetve annak szomorú következményeinek. Egyedül a félig művelt nem képes életmódját úgy rendezni, hogy az bár a legnagyobb

egyszerűség által föltételezve, mégis a szellemi és anyagi élvék közötti egyensúlyt tartsa fön, — a mely irányeszme gyakorlati keresztülvitelében látom én az únalom elleni egyedül hathatós óvszert.

A legújabb időben mind e fontos okok mellé még egy, majdnem legfontosabb csatlakozott : a fényűzés túlságos elharapódzása, a mely bűnnek kiirtását, már is egyedül a nevet-ségessé tétel által vélik sokan elérhetőnek.

Különös az, hogy míg társadalmunk erkölcsi tekintetben üdvös haladásnak látszik örvendeni, addig az utánzás s hiúság előidézte túlzott fényűzés s divat-hajhászat ellensúlyozza, sőt már is némileg feledteti velünk amaz öröndetes előnyt.

Valódi műveltség csak ott létezik, hol annak apostolai szétszórva a honban működnek ; hazánkban, a mint Mocsáry Lajos jeles írónk nem rég megjelent munkájában oly szépen fejtegette, az öntudatot s műveltséget felkaroló falun élő családok mindegyike, egy-egy társadalmi műveltséget s különösen nemzetiségünket szeliden terjesztő teleppé vált, vagy legalább azzá kell hogy váljék.

Ha a társadalmi regényírónak, falusi életünk felelevenítése, az olvasási vágy bizonyos körökbeni tágitása, társalgási nyelvünk s női nevelésünk körüli, általam szánt feladattát s teendőit talán kisszerűeknek vagy túlzottaknak tartja is bárki, de bizonyára átgondolva nemzetünk állását, reménylem, azokat más részről szépeknek s nemzeti életünkkel egybehangzóknak kell hogy elismerje.

Annnyival inkább tartom pedig nevezetesnek a regényírónak e feladatát, mennyiben különösen falusi s társadalmi életünk mikénti rendezése, régibb politikai s vallási intézményeinkkel sokszoros összefüggésben s érintkezésben volt, sőt van még most is.

Ez intézmények iránti előszeretetnek táplálása, azok helyes felfogása, s mint társalgási életünk kiegészítő részeinek ápolása, szinte kell hogy helyt találjon a regényíró feladatai között.

Hány jellemrajz nem talál ez ügyekezethen süketteljes alapot s kifejlődést ! holott már nem egy nemzet regényírója

kénytelen, úgy szólván egyedül a nagy városok bűzös kávéházait, éttermeit s a vétkek barlangjait fölkeresni, midőn a jellemeik körrajzához szükségelt anyagokat gyűjti egybe.

Az egyes családok s azok tagjai, különösen a nők, mi egészen illőbb s fenségesebb állásba jutnak, ha az őket körülövező események, nem egyedül egy szépen felékitett városi terem többnyire üres pletykáiból merítik eredetüket, hanem a tűzhelyeiket környező, s azokat átható fensőbb érzelmek ecsetelte helyi s hazai viszonyok menete által táplálkozva eredményeznek sikeres jellemzést, érdekes helyzeteket s csoportosulást, végre pedig következetes megoldást.

S most, miután elmondottam, Tekintetes Akademia! mind azt, a mi vezérelvül szolgált gyenge műveim írásakor; miután talán túlhosszan voltam bátor türelmét igénybe venni; miután szavaim hallatára vajmi soknak keblén keresztül czikázott ama gyakran alkalmazható ellenvetés: könnyebb szavakat halmozni, mint azoknak tettek által érvényt szerezni: — legyen szabad búcsúznom ugyanazon szavakkal, a mely szavak által ítészeink egyike, jószívüségétől s elnézéstől vezéreltetve, „Tessék ibolyát venni“ című regényem körüli okadatolt kifogásait szelidíteni óhajta: Et voluisse sat est!

A TÖRÖK TÖRTÉNELMI IRODALOMRÓL

SZÉKFOGLALÓLAK ÉRTEKEZETT APR. 29. ÉS MÁJ. 6. 1861.

VÁMBÉRY ARMÍN. LT.

A világirodalomban vagyis a nemzetek közös szellemi törekvéseiben azt lehet észrevenni, hogy valamint egyes emberek némi természeti hajlam következtében egy bizonyos kedvencz tanulmányozásnak szentelik éltökét, és csakis annak élnek kizárólagosan; úgy a nemzetek is, hazájok természeti fekvését és viselt dolgaik minőségét tekintve egy-egy külön tudomány művelésében szoktak kitűnni, és az ismeretek többi ágai elhanyagolása nélkül, csakis ezen mintegy nemzeti tudományon a legnagyobb kegyelettel függenek. Ez, valamint a nyúgati, úgy a keleti népeknél is egyaránt való. Így látjuk a csillagászatot és mennyiségtant legelőször a végtelen pusztákon kóborló araboknál, a költészet tiszta gyöngy-cseppet a Siráz borútlan ege alatt élő perzsáknál, a történetet pedig az óriási csatákat vívó, országokat dúló, mogul-török néptörzsoknél leginkább polezra jutni; valóban bámulatos, hogy ezen utóbbiak, minden harcziás szilajságuk dacára, Klio kedvencz Musájokról csak ritkán felejtkeztek meg.

Az áltáji népfaj török-mogol törzsei még ősi hazájokban is művelék a történetiséget, s nem igen állíthatni, miként azt mégis némelyek szokták, hogy e népek legrégibb történeti emléke csak az izlam felvétele, vagyis az arab és perzsa nyelvekkel megismerkedésük korszakába esik. *Rásid-ed-din Tabibi* (szül. 1240. megh. 1318.), ki Aldsato khán parancsára a nagy terjedelmű *Dsami et tevarikh* című történelmi művében a mogul-török és khinai, azaz az általa ismert összes áltáji népek történetét tárgyalta, valamint az elsőnek segédforrásul használt *Tarikhi Vaszaf* szerkesztője egyaránt állítják, miszerint ők a Dsengisz khántól hátramaradt, jól

rendezett, okmánytáron kívül még az előkelő mogul-török családoknál is mogul vagy ujjur nyelven írt, gondosan őrzött okmányokra akadtak, és e nemzetek régi történeteinek elbeszélése nem valami ábránd-szülte képzelet, hanem az igazság rendíthetetlen alapzatára épített.

Mi már most, a nélkül, hogy az említett keleti írók ki-mondásainak teljes hitelességet tulajdonítanánk, csak azt következtetjük, hogy a történettudományi foglalkodás az áltáji népfaj török-mogol törzseinél már a legrégibb időkben divatos volt; s minthogy a győztes elődök vitéz tetteit a feledékenységnél átadni nem akarták, a tudomány ezen ágát legnagyobb gondnal ápolván, nemzeti tanulmánynak csakis ezt tekinthetjük.

Az említett népfajok közt, történeti kincsek gazdagságát tekintve, legelső helyen említendő a török-ozmán nemzet. Azon időtől fogva, midőn e nép a világ színpadára lépett, egész az újabb korig alig folyt el évtized, alig volt hadjárat, melynek egy, sokszor több, történetírója ne lett volna. A szeldsuki birodalom romjaira három világérszre terjedő hatalmuk alapköveit rakván, azt állítják némelyek, hogy az ozmánli a leggyőzött népek irodalmát és tudományát is erőszakkal magáévá tette. Igen, a költészetet illetőleg nem igen kívánjuk ezt ellenezni, mert a Hammer és Bianchi által felszámított hétezer költő közt keveset lehetne találni, kire a nemzeti költő elnevezése méltán ráillik; ott, igazán mondva, csak az arab-perzsa eszmék lefordítását, a két szomszéd mesternép merő utánzását látjuk. De egészen másképp áll a viszony a történettudományban. Itt, *Seikh Jahsi* és *Aasikpasazádéhtól* a legújabb *Dsevdetig*, az arab-perzsa történelmi működések mintaképp nem tekintettek, itt buzgó hazafiak a nemzet viselt dolgait feltűnő szorgalommal feljegyzék, míg mások a történetírás nélkülözhetetlen anyagait, melyek az okmányok, naplók, és híres egyének levelezései, összehordván, a török nemzet múltjáról oly tökéletes képet alkotának, milyennel csak a legmíveltebb nemzetek dicsekedhetnek.

Jelen értekezésemnek szabott szűk határai közt a török történettudomány bővebb ismertetésébe nem igen bocsátkozhatom, mert ily munka, bármi sokoldalú érdeklődéssel bírhat, minden

anyagbősége mellett még nem oly könnyen létesíthető, itt az ozmán történetész nemei körrajzával kell beelégednem, s ezzel együtt leginkább azon pontot kell szemügyre vennem, mely szerint a Turcica név alatt ismeretes keleti kútfők hitelességgel bírván, a hazai történetész igazolása vagy kiegészítésére szolgálhatnak. — Hogy pedig erről annál tüzetesebben szólhassak, szükséges mindenek előtt a török történelmi iránylyal megismerkednünk, mert csak is erről bírván némi fogalommal, sikerülhet a történeti művek belső értékét is kellőleg méltatni.

A török irányról.

A törökök, amint már feljebb említém, a költészetben az arabok és perzsák hű utánzóí, már a legkorábbi időkben e két nemzet nyelvével együtt annak irányi szépségeit is magokévá tenni törekedtek, úgy hogy önálló török irányról, szorosán véve, nem igen szólhatván, megjegyzéseim sok tekintetben a nevezett három vagy is az egyetemes mozlím népek irányi működéseire vonatkozhatnak.

Mennyire térnek el a keletiek gondolataik kifejezésében tőlünk, nyúgotiaktól, mennyire különbözik képzeleti tehetőségök a mienktől, eléggé ismeretes, és korántsem bátorokdnam e viszony fejtegetését e helyt feladatommúl kitüzni. A török irány jóformán három osztályra osztható. Az első, melyben a török-tatár szókins még böven találattik, ennélfogva népirálynak is nevezhető. Evvel él az írni tudó pór, az imám szónoklataiban stb. A második, hol az idegen, azaz perzsa-arab nyelvelem már túlnyomó, csak az értelmiség általs a hivatalokban használtatik. A harmadik, avagy a tudósok nyelve, már nem is török, hanem helyesebben mondva, arab-perzsa vegyület, hol hús, sokszor még több, idegen szó közt csak egy tatár segedige, rag, vagy képző lelhető. Ez s a második osztályú irány fordul elő leggyakrabban a történelmi munkákban. Sajátságait vagyis különböztető jellemét legott földaláljuk, ha a török történetész gondolatai kifejezésében követett irányt csak kevéssé vesszük szemügyre. Tudnunk kell, hogy az izlam író vallása hű követője és keleti

műveltségű férfiú szokott lenni. Első minőségénél fogva a valósi buzgóság rugonyát vesszük észre, mi őt mindannyiszor, valahányszor a keresztyénekről szó van, a gyűlölet és megvetés szélsőségeig hajtja. Ő mint kötelességét teljesítő igazhívó e szó: „keresztyén” helyett mindig ezekkel él: pogány, a vész útján bűjdösök, pokolbeli, és más csúfnevekkel, a keresztyén fejedelem és sereg irányában mindig a becstelenítés és gyalázás minden kigondolható mellékneveivel él, kétségkívül ez utóbbik győzedelmei vagy vitéztetteit is lehetőkép kicsinyíti, sokszor készakaratos feledékenységből említésbe sem hozza. Második minőségénél fogva nem kell azon fenakadnunk, hogy ő, mint a keleti éghajlat gyermeke, egy dús-gazdag természet ölében nővén fel, az elme szárnyas paripáját, amint nevezni szokták, csak szédelgő magasságban szereti jártni, s a virágok dús színezetét utánozva a közönséges szavakat megvetvén, csak fellengző eszmékben s gazdag képekben közleni a legegyszerűbb gondolatot is. A mi szépségzetünk szerint a keleti irány, mint untató dagály semmi becsesl sem bír; mi a nyelvet oktatási vagy közlekedési eszköznek tekintvén, egyszerűsítésére törekszünk: míg a keletiek épen ellenkezőleg, az értelem rejtélyessé tételében nyomatékokat helyezvén, munkájok haszonvételéből a nemzet nagy számát kirekesztik.

A török irány két sajátosságához még egy harmadikat, mint a legfeltűnőbbet, azaz a szenvedélyes rímezést és szójátékküzést csatoljuk, mit a török, arab és perzsa írók egyaránt nem tudnak nélkülözni soha, és a keletiek az írói tökély koszorúját csakis annak szeretik nyújtani, ki e művészetben leginkább kitűnik; ők azt az utile dulci-t nem a mi fogalmunk szerint magyarázzák; a legnagyobb gyönyörűséget ama mesterkedésekben találják. — A rímezés a folyóbeszédben a nevezett három nyelvben kétféle: 1) قافیہ, midőn a tételek, melyek nem valami választójel, hanem az értelem megszakítása által jelöltetnek, a végszóokban két vagy háromtagú-rímesekek, p. o. لاوش تائب، رايحه سايقه بد تدبير — عازم بش المصير اولوب 2) سجعی midőn a főnévhez egy vagy több vele rímelő melléknevek csatoltatnak. P. o.

لاوش بيهوش — ابكروس منحوس ضلالت مأنوس — مجار شجاعت شعار stb. Sokszor a káfié és szedsi egyugyanazon tételben fordulnak elő, mint *بو تدبير شیر ضمیر او قدر تأثیر ابتدی که* és az olvasó az ily, műtétnek tartott, tételben kimondhatlanul gyönyörködik.

A csak futólag érintett három fő jellemvonásából a török irálynak, következtethetni, hogy az író, ki köz kedveltségre kíván szert tenni, rendesen, legyen az bármily komoly tanulmányozásban, oktatási törekvéseit csak akkor koronázhatja némi sikerrel, ha előadási nyelvét, a keleti ízlés követeléseihez képest mennél czifrábbá, mennél mesterkéltébbé teheti. A tunyaságban elfajúlt keletiek, kik a kényelemnek hódolnak mindenek felett, nagyobb részt csak a tétlenség által nyomasztókká lett órák unalmának elűzésére, és ritkán ismeretek szerzésére vesznek könyvet kezökbe: igaz, ezáltal az író is azon bajos helyzetbe hozzák, hogy ez kitérőhöz csak tekervényes úton juthat. — Felületes ítész lenne tehát az, ki a török irány ezen említett tulajdonságait tekintetbe nem véve, a *Ferdinandos bihus*, *Lajos medhus*-féle kifejezéseket olvasván, azt tenné fel, hogy a török író Ferdinándot határozottan esztelennek, Lajost részegnek hitte. Itt dicsérni nem volt ugyan szándéka a török írónak, de a nevezett melléknevekben meggyőződés-adta leírást keresni hasztalan, mivel az író az *os* rimnek hódolván, a levegőből kapdosta kifejezéseit. Hogy pedig ez irány a török nemzet négy százados létele alatt változásokon is ment keresztül, az magától is értetik. Röviden csak két fő korszakot érinthetünk, az első III. Mohammed koráig tart, midőn az írók hazájok dicsőségétől elragadtatva, fölötté virágos díszirálylyal éltek; a második, az újabb korig terjedő, hol a nemzet erejével együtt az írói ábránd és erély szárnyai lankadoznak, és sokszor erőszakolt egyszerűséget mutatva, a dagály és rímelési vágy ritkán jut érvényre.

A török irálynak ezen előrebocsátott körrajzáról általmegyünk a török történetisétre, s ezt három osztályra, t. i.

*hivatalos, nem hivatalos történészetre, és történelmi segédforrásokra osztván, a török Klio kiváló tulajdonait csak futólag érintve, kiemelendőnek tartottam : 1) a részletességet, mely a török történeti művekben egyaránt található, s első tekintetre még a legjelesebb írókat is, azáltal, hogy a száraz eseményeket kifárasztó hosszadalmassággal tárgyalják, csak valami napló vagy évkönyv szerkesztőjének tartjuk. De éppen e tulajdon az, mely nyomozásainkat dús eredménynyel biztatván, a múlt századról a török viszonyokat illetőleg a leg-tökéletesebb képet nyerhetjük ; s minthogy éppen ebben találjuk a keleti kútfőknek a hazai történetre való érdeke súlypontját, azért az itészeti előadásnak szinte általános hiányát szívesen mellőzve, az egyik vagy másik hadjárat mindennapi eseményekre terjedő részletességét sokkal nagyobbra kell becsülnünk, mint valami szenvedélyes író egyéni nézeteit, melyek a történelmi bölcsésznek tetszhetnek, de az adatok puhatólója előtt közönöseksé lehetnek. Mi a török történelemtől nem *múltunk* belügyei felőli tudósítást kérünk : mi csak ellenségünk viselt dolgai természetű képét vágyunk ismerni, s ebben az említett tulajdon leginkább nyújthat segítségket. 2) A sokoldalú hitelt, melyet a török írók művei azon részének tulajdoníthatunk, hol a török viszonyok vagy események kizárólagos tárgyalása fordul elő, a nélkül, hogy az ozmanli göögöt sértő keresztyén győzelem vagy felsőség azzal szoros összeköttetésbe jöjjen. A török történész sokszor pedáns szórszálhasogatással nyomozza az egyes adatokat, és szerinte egy táriki írásához csak oly egyén foghat, ki vagy szemtanúi látomásra, vagy hiteles egyének elbeszélésére, vagy az országos okmányok ismeretére támaszkodhatik. Ezt *Szadeddin, Pecsevi, Naima* és *Rasid* egyaránt tételezik, és meny nyire tettek a török történetírók e követeléseknek eleget arról tanúskodik azon körülmény, hogy a török történetírók az általok tárgyalt korszak eseményeit, ha nem is fél, de okvetetlenül harmadrészében csak szemtanúi bizonyosság vagy szájhagyományok után beszélnek el.*

I. A hivatalos történeészetről.

Az ozmán nemzetnél a viselt dolgok feljegyzése szenvedélyvel üzetvén, már az első zultánok uralkodása idejében látunk egyes imámok, seikhek, és más tudományos férfiakat, kik minden rendelet vagy buzditás nélkül, a leélt időszak eseményeivel együtt a múltból fönmaradt szájhagyományokat egybegyűjték, s ezen igénytelen munkájokkal a török történeészet alapköveit lerakták. Későbbben, midőn a zultánok hatalmával együtt az udvari fény is nagyobbodott, a *vákáánüvisz* (eseményíró), ki a keleten nem csak az uralkodók, de sokszor más előkelő tisztek házi körében sem hiányzott, rendes napló vitele mellett a történetírással is megbízott. Ily hivatalnokot legelőször II. Murád udvaránál látunk *Khodsa Ahmed Efendi* személyében, kit a nevezett zultán, midőn a magnesiái kertek magányába visszavonult, magával vitt, hogy saját felügyelése alatt foglalja öseinek tetteit egy történetbe. E művet idézetek után csak nevérol ismerjük; mindamellett ez is eléggé megczáfolja Hammer azon véleményét, mely szerint a II. Bajezid alatt élt *Idrisz Bidliszi* volna az első országos történetíró.

Ez országos történetírók hivatala a nevezett zultántól kezdve egész a mai uralkodóig szakadatlan sorban egymást követő 31 íróban tartotta fen magát, s névsoruk a következő:

1. *Khodsa Ahmed Efendi*. 2. *Idrisz Bidliszi*. 3. *Kemalpusazáde*, I. Szélim alatt. 4. *Böyük Nisandsi*, I. Szolimán alatt. 5. *Szádeddin*, Szolimán és III. Muhammed megbízásából. 6. *Nerkeszizáde*, IV. Murád megbízásából. 7. *Abdi basa*. 8. *Naima*, 1000—1070 (1591—1659). 9. *Rásid*, 1070—1134 (1660—1721). 10. *Cselebizáde*, 1135—1141 (1722—1728). 11. *Számi*, és 12. *Sakir*, 1141—1145 (1728—1735). 13 és 14. *A két Szübbhi*, 1145—1156 (1735—1743). 15. *Izzi*, 1157—1163 (1744—1750). 16. *Hakimi*, 17. *Csesmi*, 18. *Muszazádeh*, 19. *Behdzseti*, és 20. *Enveri*, 1164—1188 (1751—1774). Vaszf által összegyűjtve és kiadva. 21. *Enveri Hüszein*, kitől három hadjáratot tárgyaló töredék maradt fen. 22. *Edib Efendi*, III. Szélim országlása utolsó három évéről. 23. *Nuri Bey*, 1209—

1213 (1794—1799). 24. *Vaszif tarikhi*, 1214—1219 (1799—1804). 25. *Pertev Efendi*, 1219—1222 (1802—1805). 26. *Aaszim*, 27. *Sahnizádeh*, 28. *Ömerzáde Szulejmán*, 29. *Sahafzádeh Esszad Efendi*, 30. *Redzsai Efendi*, 31. *Dsevdet Efendi*.

Ezek eleinte nevezett szolgálatuk mellett más, sokszor igen fontos, ügyekkel is megbízták. Így Idrisz helytartói rangot viselt, és a mintakép szervezte Betlisz vagy Bedlisz tartományról *Bedliszi* melléknevet kapott. Kemalpasazáde kadiaszker volt, Szádeddin pedig a seikhül izlami magas polczra emeltetett. Későbbben e hivatalos történészek kizárólagosan műveik szerkesztésével foglalkodtak, s e korszakban keletkeztek Naima, Rasid, Abdi basa és Cselebizádeh részletes műveik, melyek az előbbiektől abban különböznek, hogy ők csak ott veszik fel az események fonalát, hol előde azt elejtette, és csak is bizonyos korszakról értekeznek, míg a korábbi *vakaanüviszán* nem egyes uralkodók, hanem az összes Törökhon története kidolgozását tűzték ki feladatokul. Az újabbkori történészek, jelesen *Számi*, *Sakir* és a két *Szubhi* után, hivataluk viselésében a legnagyobb hanyagságot árulták el, a minek sajátkép a hanyatlásnak induló kormány főoka, minthogy ezen kényes feladattal méltatlan kegyenczeket bízott meg, míg mások, kik érdemekre tehettek volna szert, egykét főúr szeszélye miatt hivatalukból letétetvén, működési körükből eltávolítottak.

E hivatalos történetészet általában a legnagyobb elismerést érdemli; s bizonyosan feltűnőnek fog látszani azon állításom, hogy ezen, a kormány felügyelése alatt keletkezett munkák, mindamellet hogy az írók zsiros díjjal fizettettek, sokszor nagy igazságszeretet s a részrehajlatlanság bélyegét viselik. Ez a keleten, hol a legaljasabb hízelkedés még inkább van napirenden mint másutt, csak úgy magyarázható, ha megjegyezzük, hogy minden országos történész az uralkodó zultán korszakát mellőzve, csak a közelmúltnak leírásával foglalkodott, s a megholt vagy kegyvesztett egyének tetteit tárgyalván, a keserű igazság büntetésétől nincs mit félnie. Legsajnosabb mindemellet a kérdéses munkákban az, hogy a kormány politikája az írókra rendesen közvetlen hatással volt, mert valamint Idrisz, Szeadeddin, és

mások, kik a török hatalom fénykorában éltek, diadalittas tollukat a külviszonyoknál féktelen szabadsággal használák; ép úgy a későbbkori írók fölötté nagy ovatosságot áruva el, a porta harczielénk politikáját követik, és Boeskayt, Rákóczyt és Tökölit mint csendháborítókat, a németteli barátságos viszony rontóinak tekintik. Újabb időben ezen ovatosság egyenesen félelemmé fajult el, s a portának jelen történetírója, művét először a sajtóhivatal bírálatának köteles alávetni, hol a legnagyobb szigorral vizsgálta meg, hogy az egyik vagy másik tétel a remegve félt európai hatalmaknál botrányt okozván, a porta kemény felelősségre ne vonassék.

II. A nem hivatalos történezséetről.

Valamint nehéz a török történelmi irodalom első bajnokát megnevezni, ép oly bajosnak látszik ezeknek teljes névlajstromát összeállítani. Az első illetőleg Hammer *Aasik-pasazádeht* említi mint olyant, ki Urkhán zultán alatt élt. Seikh Jakhsy művei után szerkesztette volna nagybecsű könyvét. Én Ragib basa könyvtárában a történelmi lajstrom 210. száma alatt *Gazevati Oszman Khán* című kézira akadtam, mely a török-tatár nevű kaanok vagy khánok, és ezen első zultán kisázsiai harczeitól szól, tehát korábbi mint Aasik-pasazádeh, és névtelen írójától (hacsak nem az említett Seikh Jakhsyval azonos) a török Herodot címét megtagadnunk nem lehet. A második feladat, t. i. az írók összes számát meghatározni, szerintem e következő okokból lehetetlen: 1) Mivel a keleten a tudomány fő emeltyűje, a nyomdászat, csak a múlt század közepén ezer bajjal behozatván, a kéziratban lévő művekből sok elveszett, másoknak pedig csak címét, csak egy s más történetíró idézetéből ismervén, magára a könyvre még eddig nem akadhattam. 2) Hogy Törökhonban, hol a történezszt általános, mondhatni szenvedélyes, foglatatosság, s hol az egész értelmiség ezen pályán törekszik az írói címre szert tenni, sokszor oly lelkiismeretlen írókra is akadunk, kik valamely, kevés példányban léte miatt feledékenységsbe ment művet a szó teljes értelmében le-

másolnak, és azt némi irányi változtatással újra, a magok neve alatt, közlik a török világgal, a nekik szövegül szolgáltat kéziratot pedig megsemmisítvén, az eredetiségi jogot kétséssé tették. Ilyesmit nem csak valami harmadrendű íróknál találunk, de még Szolakzádeh hiteles művében is. Én nem kevésbé csudálkoztam, midőn a nevezett mű olvasásával foglalkodván több oly helyekre akadtam, hol az épen nem rég olvasott és elmémben némikép megmaradt Pecsevi szavait szószerint ismételve találni véltem. A két kézirat kezemenél lévén, s a kérdéses helyeket összehasonlítván, nem csak Pecsevinek egyes sorait, hanem több, egész lapjai csupa másolatát találtam, a nélkül, hogy Szolakzádeh, kútforrását idézné. Hogy ki volt itt a becsempésző, onnan tetszik ki, hogy Pecsevi 1034 (1624)-ben halt meg, Szolakzádeh pedig 1054 (1644) évig érő művéhez csak ezen időben foghatott. Harmadik ok, hogy a török és a keletiek történetészetéről általában még mindig homályos ismeretek birtokában vagyunk, s következőleg más viszonyok beállásával sokat foghatunk majd fölfedezni, a mozlímok vallásos buzgóságában, később az ehhez csatlakozott, a nyugati elem iránti, féltékenységében keresendő. Ezt leginkább e sorok írója tapasztalhatta. Négy évig kizárólag török körökben forogván, e nép szokásait, a háznál úgy mint a mecsetben, híven követvén, később khodsai címmel török növendékek nyelvtanára lévén, mindannyiszor ezer bajjal küzdött s nehéz gyanút költött, ha a mecsetek és más jámbor intézetekhez csatolt könyvtárakat meglátogatván, a por és moly által félig megemésztett kéziratok rakásában keresgélgni kezdett. Hasztalan volt pasa pártfogóim ajánló leveleit felmutatni, hasztalan felhozni, hogy kutatásaim a török előtt máskép igen kedves s legkevésbé *gyaur* (hitetlen) madzsar nemzet érdekében történnek: a vad fanatikus *háfizkutub* (könyvtárnok) mindig fejcsóválással és kitérőleg felelt.

Az eddig ismert nem hivatalos török történelmi munkák, vagy a birodalom eredetétől az illető író korszakáig az öszves török történetet tárgyalják, vagy egyes zultánok uralkodása idejét, vagy végre egyes hadjáratok, híres események, várak s városok története leírását adják. Az ily dolgozatok

nagyobb részt a kormány befolyásától távol, csak tudós egyének vagy szemtanúi avatottsággal bírók saját ösztönéből keletkeztek. A török Kliónak e részben, hol nemesebb törekvés zászlója tüzetett ki, az írónak bizonyos kijelölt iránya szembe tünőleg észrevehető, s a szenvedély hangja, kivéve ott, hol a keresztyénekről van szó, ritkán hallatik. Ez utóbbi iránti gyűlölet, igaz, sokszor a legbalgatagabb hibákba ejti; de azért az igazság ismertető jeleit soha végkép el nem törli, mert a netaláni elferdítések is olyanok, hogy némi megfontolás után az ily kimondásoknál az író egész komolyságát soha föl nem tehetjük. Mi az ország belviszonyai tárgyalását illeti, ott nem csekély meglepetésünkre szolgál, hogy a legcsipősebb ítészet, nem csak egyes főurak, vezérek és kegyenczek; de még a keleten istenített zultáni személyeket is egyaránt sújtja, bár több történetíró, merész tolláért, éltével is lakolt.

III. Történelmi segédforrások.

Az ozmán történet segédforrásai vagy kiegészítő részei sokkal jelentékenyebbek s a történetbúvárnak hozzáférhetőbbek, mint más nemzetek e szakbeli munkálatainál észrevehetjük. E kiváló előny a töröknek már többször említett történelem-iránti buzgóságában, vagyis azon kegyeletes érzelmeiben keresendő, melylyel ők a hazájok eseményei és az ezeket igazoló okmányokon függöttek. E segédforrásokat, a nélkül hogy valami bővebb tárgyalásba bocsátkoznánk, két részre osztjuk :

I. *Okmányok.* Ilyek a zultánok vagy híres vezérektől fönmaradt levelek, békekötések, szerződések, fermánok, berátók és beiktató levelek, melyek a birodalom kezdetétől vagy a szomszéd országokkai érintkezésekben keletkeztek. Az efféle okmányok őrzése a *Nisandsi* azaz a zultáni aláírást képviselő jegyrajzolóra bízott, kinek kötelességében állott, minden, hivatala idejében kelt országos íratnak egy-egy másolatát, *defterkhánéba* (okmánytár) letenni, czímét pedig a kitűnő renddel és szorgalommal kezelt lajstromba beiktatni. A történet emlékeinek az enyészettől ily módoni megovásában leginkább fáradoztak II. Mohammed, Szolimán és IV. Murád,

miről legfényesebb bizonyítékkal szolgál az utolsónak uralkodása idejéből létező nagybecsű levéltár, hol néhány ezer, nagy szorgalommal írt, vörös atlasz tokokba zárt okmányok a stambuli defterkháne látogatóját bámulatra ragadja. Csak példának hozom fel *a temesvári, gyulai, és jenői szandsákoknak*, valami telekfelosztási terv számára készített, *helyleírását*. Ez először három nagy földabroszt képez, hol, a rajzoló kimondása szerint, a legkisebb tanya sem hiányzik, a hová mellékelte hosszú tekercsekben pedig a nevezett három terület falui, várai (kaszaba) és városai, ezeknek épületei száma, s mi a legbámulatosb, az ezekben lakó emberek száma és nevei vörös és fekete tintával följegyeztettek.

E buzgóság a későbbi, de leginkább az újabbkori zultánok alatt lankadni kezdett, a nélkül, hogy épen hanyagságban elfajúlt volna, mert ha egyik másik okirat a gyűjtő figyelmét kikerülte volna is, a korszaki műnsiatok egyikében okvetlenül rá akadhatni. Ezen műnsiatok (levéltár vagy levelezési gyakorlatok) a hivatalnoki pályára készülők számára irattak, s mindig a porta koronkénti divatos irányát tárgyalván, rendesen a legjobb kiatibok, s ezeknek bármily politikai fontosságú iratait mintaképpül közlik. Ezen okoknál fogva nem csoda már most, ha Törökországban, hol az egész értelmiség a hivatalnoki karba tartozik, ennek fő képessége pedig csak az irányban kerestetik, a műnsiati dolgozatok száma is néhány száz kötetre rúg, melyek legnagyobb gyűjteményét a Nuroszmanie mecset és Ragib pasa könyvtárában láttam, s hol egy futó pillantás a becses tartalmú iratok óriási hasznáról eléggé meggyőzött.

A mit a török okmányok hozzáférhetőségéről mondtam, abban, mint magától értetik, a számtalan példányokban elszórt, imént tárgyalt, műnsiátokra czéloztam. A porta levéltára jelenleg épen úgy, mint másutt is Európában, a legnagyobb gonddal őriztetik; hogy az előbbi korszakokban ez óvatos őrködést mellőzhették, azon kettős okból származott, először hogy e fermánok és más hivatalos iratok, melyek rendesen a világhódítói gög-bélyegezte nyelven irattak, különösen alkalmasak arra, hogy a leendő hivatalnokok belőlök hazájok dicsősége s ennek a vele érintkezett államok fölött

gyakorolt felsőségéről már jókorán meggyőződhesse; másodszor hogy az ázsiai erőt képviselő török kormány, államtitkai közzététele mellékgondolatát azért is mellőzheté, mivel diplomatiájának nyomatéka jancsár csapataiban központosult, s máskép is nyugaton a hármastörök nyelvet értők száma is nagyon csekély vala.

Nem nyomozom tovább ezen török történeti segédforrások eredete vagy létele okait, elég az hozzá, és hazai történetünk szerencséjének tekinthetjük, hogy léteznek, és igen sokat rejtenek magokban, mit a magyar történész az idő vagy még veszedelmesebb elleneink által megsemmisítettnek hittetett vala. — Igénytelen nézetem szerint a török történet e része sokkal nagyobb beccsel bír előttünk, mint a leghitelesebb tárikh adatai, és ezen okmányok gyűjtését s lefordítását azért is ajánlhatom mindenek előtt, mert még most sok oly kincsnek juthatnánk birtokába, melyet más viszonyok beálltával hasztalanul keresnénk.

II. A török történelmi segédforrások másik részét a *naplók* (Rúznáme) képzik, melyek rendesen a zultánok vagy fővezírek által viselt hadjáratok egyes napi eseményeit, rövid előadásban, tartalmazzák. E hivatallal a *rúznámedsik* bizattak meg, kiknek mindenütt jelen kellett lenniök, hogy a történetek hűséggel feljegyzett lajstromát hazatértökkor az országos történetírónak kézbesíthessék. E naplóírók buzgóságáról leginkább tanúskodik azon körülmény, hogy egy ily hivatalos viselő, *Khosrev aga*, Esztergam ostromlása alkalmával, egy más pedig Eger alatt a csatában éltét veszítette.

Mit e futólagos jegyzetemben mondtam, az a török történetészet ismertetését igen csekély mértékben segíti elő; én ezeket csak gyenge tájékozásul előrebocsátván, most azon munkák kijelöléséhez fogok, melyeket a honi történetre legnagyobb befolyásúaknak tartván, fordításban közlésüket leginkább ajánlom.

A Tekintetes Akadémia történelmi osztálya a Turcicák lefordítását rég mellőzhetlen szükségnek ismervén el, e keleti kútfőknek a hazai történetre lehető fontosságáról eléggé meggyőződött úgy, hogy egészen fölöslegesnek tartom a nyerhető haszon újabb vagy további felderítésével foglalkodni. A ko-

rán elhunyt Repicky János akadémiai tag, barátom s magán tanulmányozásom nemes elősegítője, már hat évvel ezelőtt terjesztett elő egy tárikh-jegyzéket, melyet az illető osztály egyhangúlag elfogadván, e munkák néhányai mielőbbi lefordítását el is határozta. E jegyzéket Stambulban átolvasván, nem bírtam eléggé bámúlni e tudósunknak a török irodalom e terén való jártasságát, úgy, hogy azt minden kifogáson felüli előmunkálatnak tekintve, néhány oly kéziratot kívánok ahhoz csatolni, melyek nem csak Repickynek, de még a keleten harmincz évig tartózkodott Hammernek figyelmét is kikerülték, s reánk nézve különös becsűek.

A magyar-török eseményekre vonatkozó török történelmi munkákat két részre oszthatjuk: 1) azokra, melyek az ozmánok első berohanásaitól kezdve, egészen Szolimánig terjedő —, 2) melyek a mohácsi ütközettől egészen Rákóczyig terjedő korszakot tárgyalják. Ezekből, az eredeti kéziratok egy vagy többszöri átolvasása folytán e következőket emelhetem ki főleg, melyekre a Tek. Akadémia figyelmét bátorodom felhívni.

A z e l s ő k o r s z a k r a :

Tárikh-i ál-i Oszmán. A birodalom kezdetétől fogva 874 (1470)-ig, *névtelen szerző*-től. Egyszerű iránybani könyvnyű előadás. Ránk nézve legérdekesebb Ali bég kémlelő berohanásának leírása által.

Mevlâna Nesri tárikhî, olykor *Dsihânnüma* név alatt. Nesri II. Bajezid alatt élt, műve az ország története elejétől egészen II. Mohammedig megy. Sok tatár szókkal vegyült irányú. A nikápolyi, várnai, és rigómezei csatákról, valamint általában a törökök előtt rettentővé lett *Jankó* tettei részletes leírásáról nevezetes.

Hest bihist (a 8 paradicsom) *Bidliszi Idrisz*-től. A 8 első ozmán uralkodó történetéről szól virágdús perzsa irányban. A szövegben előforduló több eredeti okmány az, mi hazai történetünket leginkább érdekli. Az akadémiai könyvtárnak szánt példány hiányos voltát csak később vehettem észre; kiegészítése után szavamat beválthatni reménylem.

Khodsa tárikhi, másképp *Táds et-teváríkh*, a híres Szadeddín zultáni nevelő és sejkh-ül-iszlám remek tollából, a birodalom eredetétől I. Szélim haláláig. A tudós író nagyhirű nevét leginkább igazolja pompás irálya és tűzetes előadása. A miért is műve تاج التاريخ „a történetek koronája” címet kapta.

Tárikh-i ál-i Oszmán, Ali Efendi-től. A birodalom kezdetétől III. Mohammed trónra lépteig megy. Kitűnő igazságszeretettel és renddel írt munka, az irány egyszerűsége s a keresztyének irányában használt kíméletes előadásáról ismeretes. Adataiban Nesrit és Bidliszit követi.

A második korszakra:

Tabakát-ül-memálik ve deredsát-ül-meszdlik. (Az országok felosztása és az utak sorozata). *Dseldáldáde Musztafa* államtitkár által. Az ozmán történet vázlatos előadása kezdettől fogva egészen Szolimán haláláig, mely utolsó uralkodó viselt dolgai szemtanúi és részletes elbeszélése leginkább érdekes.

Fethnâme-i Belgrád ve Radosz: Belgrád és Rhódosz bevételének leírása, napló formájában, hol a legkisebbszerű epizódok is feltaláltnak. A névtelen író e két hadjáratnak hihetőleg szemtanúja volt.

Szelániki tárikhi, Szolimántól egész IV. Murád haláláig. Valamint a mohácsi, úgy a több magyar hadjárat szemtanúja. A fölösleges dísz nélküli irány és tűzetes előadás dagályos tollú kortársai közt kitűntetik.

Tárikh-i Szultán Szulejmán, Ferditől. Szolimántól kezdve 1041 (1631)-ig megy.

Tárikh-i feth-i Engerúsz. (Magyarország meghódítása története), Szolimán első magyar hadjáratának szemtanúi leírása. *Névtelen* írótól.

Vakaa-i Szahra-i Mihács, „A mohácsi mező eseménye” *Lutfi* basától.

**Menákib ve hikájét-i Bali pasa*: Bali pasa dicső tettei elbeszélése.

**Belgrád tárikhi*: Belgrád története, azaz e vár fő tulsái leírása. Belgrád épülése merő mesékbe burkoltatott, de az ostromok meglehetősen rend és hűséggel tárgyaltatnak.

Tárikh-i Pecsevi. Kétségtől a leghitelesebb, és e korszak eseményeit leginkább kimerítő mű.

**Tárikh-i feth ve galebe Szultán Szulejmán ala Becs kirala* : „Szolimán zultánnak a bécsi király fölött nyert győzelmei és hódításai története.“ Bécs ostroma, és az osztrák főváros környékén véghez vitt pusztításokról.

Mihácsnámeh. A jeles tollú és nagy tudományú *Kemal-pasazádehtől*. Szolimánnak ezen nagy horderejű győzedelmét nagy részletességgel a legjobb források után és valódi irályi diszszel írja le, úgy hogy bátor vagyok hinni, miszerint a maga nemében még Szadeddin és Karacselebizádén is túltett. Hammer „Gazevát-i Mohács“ név alatt ismerte e munkát. Újabb időben Pavet de Courteille, a párisi keleti akadémia tanára, azt nagy ügyességgel francziára fordította, s a kormány költségein a mellékelt török szöveggel kiadta.

Szolakzádeh tárikhi ál-i Oszmán. A birodalom eredetétől egész 1008 (1599)-ig megy. Vázlatos előadásban írt másodrendű munka, csak az összehasonlítás szempontjából bír ránk nézve némi érdekekkel.

Gazevát-i Uszturgun ve Usztolni *) *Belgrád* : Szolimán parancsolatára. Az 1542-től 1544-ig terjedő két évi események körülményes és érdekes leírása.

Szigetvárnámeh. Két hasonló mű, az egyik kötött beszédben *Merakhitől*, a másik egy magát szemtanúnak valló *Abdi agától* folyó beszédben; ránk nézve nagyon érdekes.

Szulejmánnámeh, *Karacselebizádeh Abd-ul-Aziz Efenditől*, valamint a Revzat ül Ebrár, úgy ez is nem annyira történelmi fontossága, mint a keleten nagy hírű mesterirályáról érdekes.

Fezlíket-et-teváríkh : „A történelmek függeléke,“ Hadsi Khalfa vagy *Kiátiíb Cselebi* tudós és legtermékenyebb török írótól 1000 (1591)-től 1065 (1654)-ig.

Tárikh-i Naíma. A bold. Repicky által kellőleg ismeretett országos történet 1000 (1591) — 1070 (1661)-ig, két

*) Hammer Pecsevire nem ügyelve, az *لنى* betűösszevonást nem értve, usztolni helyett : usztunit olvas, s hibája igazolásával még nagyobbá botlik.

nagy kötetben, a török nyomdászat első szüleménye, mely utóbbi intézet létrehozásában egy magát *Madsarlynak* nevezett *Ibrahim Efendi* szerzett legtöbb érdemet.

Gazevát-i Teriaki Haszan pasa fátih-i Kanizsa: „Teriaki Haszan basa Kanizsa hóditójának hadjárata.“ Nagyon érdekes történelmi töredék, melytől két hasonló nevű értekezés — de az irály változtatásával — látszik eredetét venni.

Nisandsi Abdi pasa tárikhi: Abdi basa államtitkár története. Ránk nézve IV. Mohammed országlása idejét tárgyaló része legérdekesebb.

Fındıklı tárikhi, *Fazıl Ahmed* basa hadi titkára által. A két Köprülü viselt dolgairól egész a napi eseményekig kiterjedő részletességgel. E mellett mindazon okmányokat is magában foglalja, melyek Fazıl Ahmed basa magyar hadjárata alatt, az osztrák császár, az erdélyi király, és a magyar nemességekkel való érintkezésben keletkeztek.

Rásid tárikhi, 1071 (1660)—1134 (1721)-ig.

Egynehány műnsiaton kívül, melynek jó részét futtában volt alkalmam látni, és legtekintélyesbjét (*Feridún Bejtől a Zultánok Okmánytárát*) ezennel az akadémia könyvtára számára benyújthatni szerencsém van; a török történelmi irodalom terményeiből, a mennyire jelenleg ismerjük, csak az említett munkákat ajánlhatom, mint hazai történetünkre adatokkal bővelkedőt. E jegyzéket igénytelen nézetem szerint állítottam össze. Legforróbb kívánságom, vajha a török kéziratok újabb forgatója (leginkább valamely hazánkfia) választásom czélszerűtlenségéről meggyőződve, más haszonvetőbb munkákkal állhatna elő!

E codexek jó része Európában ismeretes; és többek által az ozmán birodalom története összeállításában kisebb-nagyobb mértékben fel is használtattak; de fájdalom, hogy mi, mindamallett, az e téren kitűnő tudósok munkálkodásaiba teljes bizalmat nem helyezhetvén, e keleti kútfők saját magunk általi kiaknászására vagyunk utalva. Nem akarom itt a jelentékeny számú orientalistákat említeni, kik egy vagy más történelmi mű lefordításával foglalkodtak; sem ebbeli működéseik megbírálásába nem bocsátkozom. A keleti kútfők tüzetes felhasználói sorából *Kantemür*, *D'Ohsson* és *Ham-*

mer leginkább kiemelendők. Az első kettő a Turcicák ismert részét munkáikban felhasználták ugyan, de nem azokra fektették azokat; míg az utolsó, ki e téren kétségkívül a legbővebb ismereteket bírta, az ozmán írókat vezérfonalul használván, többek adatait sokszor szószerinti fordításban is vette át. E körülmény, melynek csak összehasonlítás útján jutottam nyomába, azon tévútra vezethetne, hogy a nevezett tudós adatait hiteleseknek tarthatván, a keleti írók anyanyelvünkre lefordítását, mint szükségtelent, mellőzhetőnek tekintsük. Fájdalom, a dolog nem így van. Hammer századunk legnagyobb orientalistái egyike, fáradhatatlan törekvései és óriási olvasottsága az én csekélységem elismerésére nem szorultak; de kár, hogy ritka tulajdonait, kivált nagy történeti műve összeállításában, lelkismeretlen részrehajlásának fölalldozta, és vas szorgalma daczára oly hibákat követ el, melyek kezdeményezőnek is nagy nehezen megbocsáthatók. Hammer történelmének szellemi iránya, nem különben az ebbeni vétkei a T. Akadémia előtt, valamint az öszves tudós világ előtt, elégge ismereteseek. Sajnos, de magában véve még nem annyira feltűnő, mint azon nyelvbéli hibák, melyeket mindannyiszor elárul, valahányszor az olvasó meggyőzésére a török írók előadását az eredeti török szöveg lefordításával idézi. Jelen értekezésemben nincs szándékom Hammernek török nyelvbéli ismeretei bírálásával foglalkodni, de nem mellőzhetem néhány nagyon is szembeütlő hibák felhozását, hogy megmutassam, miszerint az „alaposságról“ elhíresült szomszédaink koryphaeusai is, ha nem is tudatlanság, de szörnyű felületességről vádoltathatnak.

Így a nevezett író az Ozmán Birodalom Története I. kötete 66. lapján ez arab példabeszéd: *الصبر مفتاح الفرج* (A türelem minden vig dolognak a kulcsa) fordítás helyett ily észrevétellel kísértetik: *trop energique pour pouvoir être traduit*. Hammer a seikh Edebali leányába szerelmes Oszmánának ezt vigasztalásul hozza fel, s elfelejtvén, hogy e tétel a kóránban is előfordul, a *fereds* szót elég ügyetlenül a *ferdssel* összezavarja. A VI. kötet 500. lapján, hol Zrínyi halálával a magyar írókat czáfolni iparkodik, Szelániki ezen szavait: *Kodsian topi kundagi üzerine kojun gibi kojub*, így fordítva találjuk: plaçant

sa tête sur l'affût du canon de Katzianer *comme un mouton*. H. itt először már az átírásban hibázott. Másodszor a *jüzü kojun*-féle kitélt nem értette, s azt *gibével* megtoldván, mi a kéziratban nem létezik, azon helyet, mely egyszerűen annyit jelent, hogy Katzianer ágyújára arczúl fektetve helyezték, egészen eltorzítá. — A VII. köt. 324. lapján a Pecsevi és Naima által említett egy, az akkori török világban szokásos népdalból vett, verset :

„Egrili gide egrili joktur szizinde veremis“

„Hej egriek, hej egriek !

Megsemmisült a ti frigyetek.“

így adja : Votre reddition est nulle avec nous, chats d'Erlau, chats d'Erlau.

T. i. a *gide gide* felkiáltó szót nem ismerte, és *kedi*-t macskának olvasta, noha az utóbbi egy jaddal íratik, *gidi* pedig két jaddal találtatik Naima nyomtatott szövegében. — A VIII. k. 399. l. Hammer Naimának a magyar-német ellenségeskedésekről szóló cikkére hivatkozván, e helyett : „*Zira madsar szabika Nemsze vilájeti üzzerine khurúds edüp azim kilüds csalmüslar* (Mivel a magyarok ezelőtt Németországba betörttek, és a kardot ügyesen forgatták) készakarva elferdítve így közli : „Parceque l'Hongrie s'était revoltée à plusieurs reprises et qu'elle avait été reduite à l'obeissance.

Csak ennyit azon számtalan hibákból, melyekre Hammernek a török szövegből idézetei fordításaiban találtunk, a nélkül, hogy valami különös gonddal szemeltük volna ki azokat. Ismétlem : bámulatos és bizalmatlanságot költhet bennünk az *Et-teiet*, nehézségeiről híres, arab költemény fordítója, gondatlanság és részrehajlásból elkövetett hibái által, és új tanuságul szolgálhat arra nézve, hogy csakugyan kevés bízni valónk van a külföld, de leginkább szomszédaink azon előmunkálataiban, melyeket nyelvünk és történetünk kutatásában irányadóknak tartani szoktunk.

Tekintetes Akademia ! Tán nagyon is szerénytelennek láttatom, midőn azt állítom, hogy a tudós Európa a kelet népei és nyelvei tanulmányozásában, kevés kivétellel, sokat elhanyagolt felette száraz elmélete által. Tessék elhinni, igen gazdag aknákat rejtenek még Ázsiának őstelkei, de azokra nem felületes átutazás, nem távcsőn vetett futó pil-

pillantás, hanem csak kellő bemélyedéssel juthatunk. Igaz, Európára nézve a kelet csupán tudományos, meglehet másodrendű, érdekekkel bír; de nem úgy áll a dolog ránk magyarokra nézve. Fejlődjék bármennyire is nyelvünk és történetünk, *eredetének kérdése* — ez már elvitázhatatlan — a döntő feleletet mégis csak Közép-Ázsia népeinél találhatja. Az elsőt, t. i. a magyar nyelv szóelemzését illetőleg, a magyar, török, csagatái és mogul nyelvhasznítások legszebb reményekre jogosítanak. A másikat t. i. történetünket tekintve, én a keleten nem csak a török-magyar korszak közelmúltjáról, de még ezen népek aggrégi viszonyairól is bámulatos ügyavatottsággal írt művekre akadtam. Az értekezésem elején említett *Rásid-ed-dín*, a *Dsámi-et-teváríkh* (történelmek gyűjtője) című művében az összes altáji népfajokat hat osztályra osztja, melyek másodikába az *ogor vagy mogor nép törzsöt* helyezi; ezeknek azonosságát ily szókkal bizonyítja: *Táife-i ogurra csundán mogor güfte-end: az ogor nemzetet egykor mogornak is nevezték.*“ E becses és nagyterjedelmű kéziratot csak futólag láthatám; Stambulban jelenleg egyetlenegy példánya létezik, és a legérdekesebb részek lemásoltatása, ha a Tek. Akademia nemes pártfogását nyújtani méltóztatnék, kevés fáradsággal létesülhetne.

Eddig is fölöslegesnek tartom, valamint a Turcicák gyűjtését és lefordíttatását, úgy az említett codex lemásoltatását a hazai tudomány képviselőinek továbbra is ajánlani. Mindenki tudja, hogy a nemzeti tanulmányozásainkra nézve nélkülözhetlenné vált keleti tudományok mezején még keveset működhattunk. Erről, valamint más egyébről, csak hazánk mostoha viszonyai által szorítottunk le eddig; de édes remény biztat, hogy az elhanyagoltat azonnal pótolhatjuk, mihelyt a nagy válság múltával, a hosszú boru után, az epedve várt derű bekövetkezik.

Nem zárhatom be előadásomat a nélkül, hogy forró köszönetemet ne nyilvánítsam azon nagylelkű pártfogóimnak, kiknek nemes segélyzése által a keletre utazhattam, hogy ott, az európai embernek ritkán kedvező sors befolyása alatt, a török nép szokásait, nyelvét és történetét tanulmányozhassam. Méltóságos báró Eötvös József, t. Ballagi Móricz és

Toldy Ferencz urak nélkül már is nyomasztóvá lett magán tanulmányozásaimmal most is eredmény nélkül bajlódnom. Ők voltak azok, kik üdvös tanácsaikkal idestova rajongó elmémet biztos útra vezették: őket tehát, nem magamat illet az érdem, ha e négy évi, keleten való tartózkodásom alatt szedett tapasztalásaimmal jövőben hazámnak bármely csekély szolgálatot tehetendek, úgy, hogy bátran ismételhetem Szaadinak Gülisztánja előbeszédében mondott szavait:

„Egy nap a kedvesem a hamamba egy maroknyi fől-séges illatú anyagot nyújtott. És én az anyaghoz szólék: moschus vagy ambra vagy-e, hogy hatalmas illatod annyira elbódított? A mire ő felele: „Én csak ügyetlen agyag vagyok, ki sokáig a rózsánál időztem: ő teljes jóságából rám hatást gyakorolt, de magam csak közönséges göröngy vagyok.“

VÁMBÉRY ARMÍN BÚCSÚSZAVA AZ AKADEMIÁHOZ

JÚLIUS 29. 1861.

MIDŐN A KELETRE VISSZAKÉSZÜLNE.

Tekintetes Akademia! Szükségnek tartom, mielőtt hazámat másod ízben elhagyva keleti, azaz középázsiai utamra kelnék, hogy a Tek. Akademiának, mely csekélységemet minden érdem nélkül köz tiszteletű körébe felvenni méltóztatván, még nagylelkű pártfogásában is részesített, ezen utazásom vég céljáról az idő s körülményekhez szabott felvilágosításokat adjak.

Jelenleg kitűzött útam lényegesen eltér attól, melyet négy évvel ezelőtt Törökországba tevék. Itt részint a száműzésben talált hontársaim testvéri segédkeze, részint az ozmanliban nemzetünk iránt táplált rokonszenve által, nem remélt jólétben, egy hatalmas pártfogó keleti fénnyel áradozó házi körében élhettem; míg ott, hová most szándékozom, egy

a vad fanatizmus sugallatából mindenkit megvető és magánál alábbvalónak tartó, az európai civilisatio és annak fenyítő kezétől távol eső durva népek közé megyek. Valamint nem nagyítani, úgy épen eltitkolni sem akarom vállalatom nehézségeit, s minthogy sokak előtt feltűnőnek tetszhetik, mikép én, *e nem ép testemmel*, ily hosszú út viszontagságait megosztani eltökélém, azért mintegy mentségül azon indokokat akarom felhozni, melyek a több évi tanulmányaimnak mellőzhetlenné vált új tapasztalatok megszerzésére serkentenek.

Nem akarom a Tek. Akademiát életrajzom adataival untatni, sem annak fejtegetésébe bocsátkozni: mint adám én magamat nyelvészeti pályára. Bocsánatot, ha mind ezekért inkább röviden azt érintem, miért azon fölötte tarka nyelvtáriumomból, melyet ifjú koromban üztem, leginkább a török-tatár s az ezt hozzáférhetővé tevő arab-perzsát választottam kedvencz szakomnak. — Minden embernek megvan saját szeszélye, saját ízlése, nekem is megvolt az enyém. Minden útmutató nélkül több európai és ázsiai nyelv tömkelegébe hatolván, részint ifjúságbeli friss emlékező tehetségemnek, részint netalán természeti ösztönnek köszönhetem, hogy imitt amott, de leginkább a nyugati nyelvekben némi sikerrel koronázhatám törekvésemet. — Ezen siker őszintén megvallom az elbizakodás veszélyes ösvényére vezetett. „*Quot linguas calles, tot homines vales*” mondatról ítélve, magamat ritka tüneménykép bámulni szerettem, és ezen bűn egészen elkábított volna, ha a keleti de főleg a török nyelv mezején észre vett lassú haladásom időnként nem súgta volna: Hiszen te még koránt sem vagy ott hol gondolod: ha van természeti talentumod, miért nem olvasod a török folyó és kötött beszédet is oly könnyűséggel mint a dán, spanyol, illyr, és más nyelveket? — „Igenis ez volt az, mi leginkább megdöbbsentett: nem egészen avatatlanul fogtam a keleti nyelvek tanulásához, bajlódtam, fáradoztam, és még sem bírtam valamire vinni. Ez, igaz ugyan, egy részt bosszantott, másrésről a csak nehézségekkel megmérkőzni vágyó lelkemet serkentette; a többi nyelvek lassanként háttérbe szorultak, és a nyakaskodó török maradt előttem. Minthogy ezt minden áron magamévá akartam tenni, nem maradt más hátra, mint az eddig hasztalanul

szántott elméleti tért a tapasztalat friss színű mezejével felváltani, azaz Törökországba menni, és az oszmánli szájából a kedvencz tanulmányozásonimá vált nyelvet megtanulni.

Már most, mily módon és mily eszközökkel vihetém ki tervemet? — Ő Méltósága báró Eötvös József, Toldy Ferencz és Ballagi Móríciz urak, e nemes pártfogóim, tudják, kiknek ezzel forró köszönetemet itt is nyilvánítom, — e tárgy fejtegetése azonban nem tartozván ide, tehát csak annyit: hogy 1857. április 26. kiszálltam a Bosporus partjain, és négy évig szakadatlanul az oszmán nép legbensőbb körében időzvé, forró vágyamon, melynek kielégítéséről még fájdalom eddig sem szólhatok, azon hévvel csüggttem, melyet a nyelvnek még legelső leczkéi lelkemben költöttek vala. Időnkénti alkalmatlankodásimból tudomásul méltóztatott venni a Tekintetes Akademia, hogy Stambulban Resid Efendi név alatt, mely név viselésére a portától törvényesen felhatalmaztattam, tökéletes anyagi jólétnek örvendő, kiszabott czélomnak egész kényelemmel élnem volt. Fájdalom, hogy minekutána ottani tartózkodásom eredményeül semmi jelentékeny munkával fel nem léphettem, ezen nagyérdemű Akademiát még most is kétségben hagyni vagyok kénytelen. Czélom fele útján állva, egyedüli vígasztalásom, hogy e négy év alatt hathatós előkészületeket szerezhettem magamnak még hátra maradt teendőimnek — ha a sors valamely rendkívüli akadályt nem gördít útamba — sikeres teljesítésére. A Tek. Akademia feladatomnak, t. i. a török nyelv, s hozzáférhető szójárásai alapos ismeretének fontosságát rég elismerte. Tagadhatatlan, hogy nyelvészetünk, mi saját magából fejlődését illeti, a közelmúlt három évtized alatt meglehetősen haladott, de azért ne ámítsuk magunkat, és valljuk be egész őszinteséggel, hogy a szófejtéstanban, nyelvünk és evvel együtt nemzetiségünk ezen sarkalatos kérdésében, eddig még igen sok tenni és igazítani valónk maradt. A Tek. Akademia, mint a hazai tudomány képviselője, ernyedetlen buzgalommal működik a nyelv csinosbítása és gazdagításában: de ki kezeskedhetik ennyi nemes iparkodás, annyi honfiúi törekvés felállításának szilárd alaposságáról, miután a gyökök ismerése még sűrű homályban van. S e tárgyban az égető kérdés nem is

az : „kell-e“, hanem inkább : „Hogyan és mikép sikerült“ szófejtési eljárásunk ? E kérdés nem csak most vagy a közelmúlt, hanem még régi királyaink dicső korában is nemzetünk figyelmét egyre felhívta. Azt vagyok hajlandó hinni, hogy csak formája változott. A IV. Béla alatt Nagy-Magyarországba kiment predikátor szerzetesektől fogva egész az újabb Körösi Csomáig a régi magyarok fölkeresésének eszméje nem volt igen eltérő mai törekvésünktől, csak hogy akkor a nyelv és nemzetiség fogalmát szorosabb kapcsolatban ismervén, nem igen könnyű volt elhitetni, miszerint néhány század építette válaszfal elég erős lett volna egy ugyanazon törzsből eredt és később két részre szakadt nemzetet egymáselött ismeretlenné tenni ; és minden nyelvészeti készüllet nélkül oly farkonaink keresésére indultak, kiknél a jó reggelt, jó estét-féle beköszöntésekre hozta isten feleletet vehetni reméltek. Mai korunk felfogása szerint ezen eljárást méltán balgának nevezhetjük, azért én sohasem hihetem, hogy lasszai nagy halottunk csakugyan azért áldozta volna fel nemes életét, hogy ő is madsar moger-eket keressen : nem ! hazánk e nagy szelleme bizonyosan másban tűnődött, de irányát és nézeteit a titok leple rejtven, elleneit soha meg nem csáfolhatjuk. — Hála a felvilágosodott század tudományosságának, hogy a legnehezebb, legnagyobb horderejű kérdések megfejtésére legalább számos eszközök teremtettek : mi a szebb és regényesebb hangzású *magyarok ősi hazája* helyett *nyelvészeti igazságot* keresünk. Mi ugyan szinte Közép-Ázsiába utazunk, de ott nem az emberek jellemét, viselt ruháit, vagy fegyvereit, hanem az élő szókat, a nyelveket, hasonlítjuk ; s ezt nem valami önkényszerű eljárás, hanem a nyelvhasonlítás-felállította biztos, okszerű, szabályai szerint. Mennyire vagyunk jogosítva a hasonlító nyelvészetet ily irányadó eszköznek felhasználni, azzal e tisztelt kört untatni nem akarom, minthogy e tárgyról e helyt több avatottsággal készült értekezés hallott. Röviden a kérdéses tannak csak azon jellemét emelem ki, miszerint az csak rendező szereppel bírván, a hasonló vagy azonosnak vélt szókat párhuzamos rendbe állítja a nélkül, hogy azoknak eredeztetésébe bocsátkozva az *a*-t a *b*-ből, vagy a *b*-t az *a*-ból származottnak mondjuk-e ? Így például ha-

sonlíthatjuk a p es mog. a *badyr* vagy. *behadir*-t az azonos jelentésű magyar *bátorral*, a csagatái-török *betig* vagy *bitig*-et a magyar *beteg*-gel, a csagatái *talguk*-ot a magyar *tolvaj*-jal, a nélkül, hogy egyikét vagy másikat török-magyar eredetűnek jellemezhetnők. Határozott állításai tehát nem lehetnek, és a tények valósága csak akkor fog kiderülni, ha a nyelvész a hasonlatok teljes kincse fölött rendelkezhetvén, az egybe-gyűjtött anyagot az elfogulatlan ítélet bonczkése alá veheti, mi hihetőleg még jó soká fog tartani, mivel az altájiság óriási és nagy részben ismeretlen anyagát kell előbb kipuhatólnunk; s mi ezen nem csekély feladatban csak kezdeményezők vagyunk. Igen is, hogy szavunkat megállhassuk, a hasonlító nyelvész hasznos vagy nem hasznos volta fejtegetését mellőzve, inkább egy-két oly észrevételt bátorkodom felhozni, melyeket e tan szerint nyelvészkedők ignorálni látszanak, valamint saját fáradozásai, úgy az általok tárgyalt tudomány kárára.

A Tek. Akademia legjobban tudhatja, hogy én sem javítólag, sem korholólag fel nem léphetek: ez rendkívüli mérészség volna, de senki sem fogja rosszallani, ha oly megjegyzésekkel állok elé, melyeket a tapasztalat mezején, az életből merítettem. Csekély véleményem szerint a nyelvhasznító leginkább abban hibáznak, hogy az összehasonlítandó nyelvek felületes ismeretével megelégedve, egyiket nyelvtan vagy ugyanannyi szótár és, tegyük fel, még néhány könyv futólagos átolvasása után a száraz theoria-mutatta hasonlatokhoz mohón kapnak, és ezekből oly hasonlításokat állítanak elé, melyeket észlelődéseik-teremtette szabályok szerint örökké ledönthetetleneknek tartatni akarnak. Igen! az alaposan ismert és tudományosan kimerített nyelvekre ezen eljárás alkalmazható, de, uram isten! hogy merik az európai tudósok a félig és hiányosan ismert török nyelvben ezen irányt követni? A tisztelt hallgató itt azzal támadhatna meg, hogy minekutána a nyúgotnak töröknyelvbeli ismereteit hiánysáknak mondom, miért nem segítek e bajon helyreállításokkal; és ha én a töröknyelvbéli hasonlítgatást még eddig ellenzem, miért foglalkoztam már ezelőtt magam is e tárggyal? Egyeleve az elsőre azt felelném, hogy e czáfolatok óriási mun-

kájára még most azért sem érünk rá, mivel tanulmányozásaink kosmopolitai irányt nem adhatna : inkább nemzetinek tekintjük, s mint ilyen elég foglalkodást ad. A másodikra az a válasszom, hogy eddigi török-magyar hasonlításaimat csak *kísérletnek* neveztem, s ezt is azon joggal, minthogy az általam ismert nyelvek közt a törököt leginkább nevezhetem anyanyelvemnek. Valamint a keleten való négyévi tartózkodásom meggyőzött a nyugotnak a török nyelvrőli téves fogalmairól, ép úgy belém rögzözte a mindennapi tapasztalat azon véleményyt is, *hogy a nyelvhasználatra okvetlenül szükséges az összehasonlítandó nyelvnek szó- és idomi kincsét teljes lehetőségében ismerni, tehát a nyelvek szellemébe hatni* és hogy polgári kifejezéssel éljek, *azokban mintegy anyanyelvében magát otthonosan érezni*. Hogy ily tökély elérésére a hasonlítandó nyelvek számát mennél szűkebbre kell szabnunk, az már magától is értetik.

Omnes non possumus omnia. A sok nyelv tanulása, a nyelvészeti készség elérése nagyon szükséges, mert ezen tan által törzsnnyelvek és ezeknek származottai közti viszonyulást, azaz, az átalakulási rendszert nyomonzhatjuk, de eredményes hasonlítgatásnál két vagy főleg három nyelvbe kapni szerintem célszerűtlen. Azért is elhamarkodottnak nevezem azon eljárást, mely szerint némelyek a finn, osztyák, mordvin és más éjszaki altáji nyelveket már most, és az ismert törökség szó- vagy idom-kincsével összehasonlítják. Nem lenne-e jobb előbb az anyagok összegyűjtését bevárni, és azután az egybevetéshez fogni? Hazai nyelvészetünkben örömmel veszem észre, hogy itt a vállalkozó felekezetek már határozottan össze kezdenek pontesúlni és könnyen kivehetni, hogy kiki micsoda részével a feladatnak készül megbirkózni. Csak tapssal kísérhetjük tehát azon tudományos iparkodást, melyet egyrésről az éjszaki altájiság, t. i. a finn nyelvek nyomozói, másrésről a magyar nyelv maga magából fejlődésének nem különben fontos tanában fáradozók tanúsítanak. A déli altáji nyelvekben, t. i. a törökségben keveset haladhattunk ugyan, de majd ennek is jutnak, ha a sors úgy akarja, a maga emberei, csak meg ne zavarjuk egymást, és óvakodjunk saját irányunkat mint egyedüli eredményhozót másra erőszakolni.

Mit én a nyelvhasznítóknak hibául rovok fel, abból áll, hogy ők az altáji nyelvekben *egész szókat* hasonlítanak, mintegy figyelem nélkül hagyván e fajbeli nyelvek azon kiváló tulajdonát, mely szerint ezek nem általában, hanem nagy részben a gyök, képző és rag külön-külön elválaszthatóságát szemünkbe tüntetik, és így mint *eredeti alkotó részt* csak a gyököt lehet és kellene hasonlítani. Erre ugyan azt lehetne mondani: Tessék tehát kiszedni a gyököket, ha annyira sürgeti. Igen: de hiszen épen ennek még eddig való lehetlenségét feszegetem, s ugyanezen okból a hasonlatoknak határozott jellemet adni ellenkezném. Végre: úgy látszik, hogy a hasonlító nyelvészeten az altájiknak szellemében rejlő észjárás rendszer sem vétetett annyira figyelembe, a mennyire e fölötté fontos tárgy érdemelné.

Ezen különös előny, mint eddig tapasztalhatám, leginkább a magyar, török, ujjur nyelveknél nyilatkozik, s bátran állíthatni, hogy azon logikai következetesség, melyet valami gyök az egyik nyelvben származékai eredményeztetésében felmutat, kevés kivétellel a második s harmadikban is észrevehető. Hogy e viszony a hasonlíthatás egyik fő tényezője, tagadhatatlan; itt nem csak a kérdéses nyelvek egymáshoz szoros rokonsága, hanem az azt beszéllő népek fejlődése zsenge korába eső gondolkozási mód azonosságát is tüntetik elélnke.

Ezen igénytelen észrevételeim után át kellene térnem előadásom lényeges részére, t. i. a Tek. Akademiát arról meggyőzni, hogy a török-csagatái nyelvek alapos ismerete, magyar nyelvészetünknek egyik fő, mondhatom legnagyobb, kelléke. Örömmel látom, hogy e nagy tudományú kör e tárgyról felvilágosításokban csekélységemre nem szorúl: legalább e részbeli eddigi eljárása igazolja ezt: mert ha a finn nyelvek tanulását segélyezte, úgy a fajrokon s okvetlen közelebb álló török nyelveket is kell pártolnia. Azért én is jobbnak vélem azon becses órát, melyet a mélt. elnökség utazásom előtti utolsó felszólalásra engedni méltóztatott, arra használnom, hogy a netaláni félreértéseket elhárítván, azon nézeteimet okadatoljam: 1. miért tartom ez ismeretek megszerzésére csak a tapasztalati tért sikerhezónak; 2. mi oknál fogva bártorkodtam e munkában szolgálatomat felajánlani.

Hogy ezen kérdések elsejére annál szabatosabban fel lehessenek, szükséges mindenek előtt, hogy a török nyelv alkotó részeiről szólva a Tek. Akademia előtt a nyúgatnak e nyelvröli ismereteit legalább futólag vázoljam. Tudva van, hogy a „török nyelv“ szorosabb neve alatt, azon óriási területen dívó nyelvet értjük, mely az ádriai tenger partjaitól kezdve Kis-Ázsiában, Perzsia éjszakai részén, Bucharában és a magas Tatárország khánságaiban egyaránt uralkodik. Hogy ezen roppant földrajzi kiterjedésénél fogva, változatokon keresztülmenve, külön-külön szójárásokat képez, már magától is értetik.

Mindemellett csak két fő osztályt különböztetnek meg egymástól, t. i. az ozmanli vagy nyúgati, s a csagatái vagy keleti török nyelvet. Az első, melyre az arab-perzsza nyelvelem túlnyomó befolyást gyakorolt, Európában, melynek többszomszedságában él, már a XVI. században is tanulmányoztatott; míg az utóbbi, melyet méltán eredeti és régi töröknek nevezhetünk, csak az újabb idökben lett néhány francia és orosz tudós tudományos kutatásai tárgyává. Melyikére van e kettő közül a magyar nyelvészetnek leginkább szüksége, arról már egyikét évvel ez előtt értekeztem.

Mi most a nyúgatnak az ozmán nyelv körébe eső munkálkodásai jellemzésénél levén, leginkább czélt érünk ha megjegyezzük, hogy e nyelv már négy-öt századon át a török vagy nemzeti elem ellen irtó harczot viselvén, szükségkép két ágra: népi és irodalmi nyelvre szakadt, melynek részben tökéletes önállóságáról több évi szemtanúi tapasztalat elegendé meggyőzött. Európa csak a Stambullal közlekedése által neki hozzáférhetővé vált, inkább irodalmi ozmán nyelvvel, a könyvnyelvvel, ismerkedett meg. A nép nyelvéről, akár szó-, akár idomkincséről legyen szó, csak félszeg tudomással bírt, és bír még most is, mit neki hibául fel sem róhatni, mert a török nyelv nagyobb részt történelmi vagy diplomatiiai okokból tanultatik, a másik nyelvágra sem szorúltak annyira mint mi, kik a törökség beható nyomozását tűztük ki feladatunkúl. E körülmény jogosít fel bennünket azon állításra, hogy az ozmán nyelvnek szorosabb értelemben vett török részét irodalmilag nem bírjuk, s tanulmányozásában egyenesen a

tapasztalati ténnyel vagyunk utalva. Mi pedig a török nyelv másika, csagatái vagy keleti, ágát illeti, arról, mint már egyszer mondtam, csak igen is korlátozott ismeretek birtokában lévén, e téren nem csak a magyar nyelvészet, hanem az összes európai tudományosságunknak elég teendője volna.

Meglehet, túlzó vagyok, de tervemben két fő eszme vezet. Először : ily fontos kérdésben a tapasztalásnak adom az elsőbbséget, nem önfejűségből, hanem meggyőződésből, melyet éppen keleten lakásomban szereztem. Nem egyszer volt alkalmam az elmélet félszükségét belátnom, s az magától annyira visszariasztott, hogy eltökélém inkább a vándor tatárok csidáitól testemet, mint az elmélet betűitől lelkemet megöletni ! Másodszor : mindig azon hiszemben vagyok, hogy az altájiság körében való nyelvészkedés, valamint kevesebb nehézséggel jár, úgy eredménydúsabb is lehet az e fajhoz tartozó nemzetbelieknek, mint az egészen idegeneknek ; azaz, a magyar könnyebben tanulja, alaposabban nyomonkövetheti a török nyelvet, és viszont a török a magyart, mint a német, francia, vagy orosz ; a miért a gyakorlati térhez ragaszkodásom nem egészen alaptalan. Jegyzéseim közt számtalan oly talpraesett hasonlatokat bírok, melyekkel az ott száműzésben élő s a török nyelvet a mindennapi életből megtanult honfitársaim Stambulba érkeztemkor megleptek, melyeket ők, csak hallomás után, minden nyelvészeti mesterkedés nélkül, állítottak össze ; s megvallom, hogy keveset kivéve, csakugyan megjárják. A többi közt csak kettőt említek : a magyar *siker* a töröknél *csikar* ; a magyar *ostor* a töröknél *ocskor* : a két török szó itt említett értéke a nem magyarnak figyelmét bizonyosan kikerüli, mert ő az első a *csiknak* ige jelentő módjában jelen ideje egyes harmadik személyének, tehát *kimegy*, *kijön*-nek hallja ; úgy szinte az *ocskor* szó alatt : gatyamadzag, kötél.

Azon okokra nézve, a miért ez ügyben szerepvitelre vállalkoztunk, mindenek felett a Tek. Akadémia kegyes elnézéseért kell esdeklenem, hogy a többes számot használva, e nagytudományú testületet, mint nemes lelkű megbízót, csekélységemet pedig, mint megbízottat, tekinteni bátorzkodtam. A hazai tudomány képviselője a török nyelv kutatás iránt

kettős okból érdekekkel viseltetik, először mivel alapszabályai iránya őt mindenféle ismeretszerzést pártolni készíti, a nélkül, hogy az ily ismeretekből nyerhető eredmény, nemzeti vagy kosmopolitai természetű mérlegelését parancsolná. — Ha Európa hasonnemű intézetei, őket legkevéssébbé illető tudományok iránt forró részvéttel viseltetnek; miért ne bírnók megmutatni mi is, hogy még sem vagyunk oly vadak, a civilisációnak oly kérlelhetlen ellenségei, milyeneknek szomszédaink festenek. Miért ne akarnánk az újabb kor közös szellemi törekvéseiben részt venni, s a nagy műhöz legalább egy-két levéllel járulni? Ha tehát mindennemű tudomány osztthatlan figyelmünket igényli, akkor azon nyelv alapos ismerete, melynek hazai édes nyelvünkhöz való legközelebbi rokonságát nem állítani, hanem megmutatni akarom, összes erőnket méltán követelheti. Más részről azt vagyok hajlandó hinni, hogy a Tek. Akademia nemes pártolásával sokat épen nem kockáztat. Vállalatunk nem nyaktörő nehézségű, mi nem járunk felfedezés után, hanem egyszerűen a geo- és ethnographiailag ismert, részint telepes, részint kóbor középkézai törökök közt akarunk élni, hogy nyelvöket sajátunkká téve, az eddig nem egészen ismert *szókincsét* lehető épségében összegyűjtsük.

Fog-e sikerülni, vagy nem, az már az idő kérdése. Engedelmet, ha tán szerénységet árulva el, egy kis reményt merek taplálni. Az ily útra, mint tudni tetszik, mindenek előtt a beutazandó tájak népei vallását, szokásait, és életmodorát gyakorlatilag kell ismerni, hogy minél inkább hozzájuk simúlva, kutatásainknak eredményt biztosíthassunk. Hogy e részben — nem illik ugyan, hogy magam mondjam — de elég előkészületek birtokába juthattam, azt némiképp azon életmódból sejdíthetni, melyet eddig, négy év alatt, Törökországban követtem. Én az itten nyert tapasztalataim közt nem azt emelem ki, hogy eredeti török házakban az ozmán nyelv és irodalom tanára voltam, sem azt, hogy a porta fogalmazónak nevezett ki, hanem leginkább annak örülök, hogy ritkán akadtam oly ozmanlira, ki társalgás közben bennem az idegen származásút csak sejtette volna is. Ez a mi leginkább bátorít, hogy nem is mint Vámbéry, hanem mint stambuli

születésű Resid Efendi utazzam be a középázsiai izlamságot, s nyilvános könyvtárakban, melyek Szamarkand, Belk és Bucharában léteznek; valamint magán házakban és a köz életben gyűjtssem össze azon nyelvkincset, melyet mindeddig nyelvészetünk fő tényezőjének tekinteni jogosítva érzem magamat.

Rövid nap múlva hazám szép fővárosából egyenesen Stambulba megyek, hol két-három hónapig időzve, részint még hátralevő teendőimet bevégezem, részint utazásom előkészületeivel foglalkodom. Stambul után Teherán lesz állomásom, honnét a Tek. Akademiának levelemmel alkalmatlankodom, kijelentvén egyszersmind, mennyire lesz *lehetséges* azon túl vele közlekedésemet föntartani.

És most, Isten Önökkel, nagyérdemű tudós férfiak, kiket az ég sok évekig tartson meg hazám díszére és hasznára. Fogadják ezennel forró köszönetemet azon kegyes elnézés s nemes pártolásért, melylyel csekélységemet méltatlanul elhalmozták: én tüskés pályámra enyhítőbb vigaszt nem vihetek, mint ha azon reménynyel indulhatok meg, hogy olykor-olykor meg fognak emlékezni hazájától s az európai civilisációtól messze földön barangoló hon- és tagtársukról!

MAGYAR
AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

A
NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI
OSZTÁLY KÖZLÖNYE.

II. KÖTET.

1861.

II. SZÁM.

FINN OLVASÓ-KÖNYV,
S A FINN NÉPKÖLTÉSZETRŐL.

OLVASTA NOV. 4. 1861.

HUNFALVY PÁL LT.

Tisztelt osztály! A Magyar Akademia, mely működésének utolsó évtizede alatt mind a magyar közönség szellemi és anyagi nagyobbodott részvéte, mind igazgató és munkálkodó tagjainak fokozott buzgósága által épen nem keveset, sőt inkább igen sokat teszen vala, egyebek közt a rokon nyelvek tanulását is elő akará mozdítani, s arra többi közt mind finn nyelvtan, mind finn olvasó-könyv kiadását vállalá el. A finn nyelvtan, Fábíán István tagtársunk dolgozata szerint 1859-ben bocsátaték közre; a finn olvasó-könyv, melynek készítésére magam ajánlkoztam volt, ezen lefolyó akadémiai év alatt nyomaték, s szerencsésnek tartom magamat azt immár bemutatni, azon megjegyzéssel, hogy a mit bemutatok, az az egész munkának csak harmad része, azaz első kötete a három kötetnyi munkának, ha az Akademiának is úgy tetszendik. Megragadom ezen alkalmat, hogy a nagygyűlés előtti utolsó osztályülésben számot adjak dolgozatomról, ez által egyszerűsmind értesítvén az akademiát azon vezéreszméről, melyet a chrestomathia szerkesztésében követtem, s úgy hiszem vala, követnem kellett is.

Ismervén azon hatalmas érdeket, mely a magyar tanárokat és tudósokat a finn nyelv tanulására már is ösztönzi, s bizonyára egy évtized múlva is még inkább fogja ösztönözni,

két végből akartam szerkeszteni a Finn olvasó-könyvet: először, hogy nyelvgyakorló könyvünk legyen, mely a tanulás igényeinek, a mennyire bírom, megfeleljen; azután pedig, hogy Finnországot, történeteit, s a finn népnek szellemi, anyagi viszonyait, tehát a finn eredeti irodalmat, ismertető könyvünk legyen. S ezen két irányban annál bátrabban gondoltam mozoghatni, mert az én fáradságom arányával csak félig növekszik a kiadó Akadémia költsége, minthogy ajánlkozásunk szerint, a kiadó csupán a nyomtatás költségeit viseli. Lett tehát ezen első kötet $36\frac{1}{4}$ ivnyi, mihez még rövid tájékoztató előbeszéd járul.

A tanulás igényeinek úgy gondoltam megfelelni, hogy először „*Gyakorlati Segítő*” címmel adom a könyv elejét (1—93 l.), melyben az első darab szövegét szórúl-szóra elemezem, még sorok közti fordítással is segítvén a kezdőn, minden grammatikai ténynél a Finn Nyelvtan illető helyére hivatkozom, annak lapját és szakaszát idézvén, végre a leczkék közt (mert leczkékre van felosztva ezen első darab) nyelvtani kitéréseket talál az olvasó, melyek részint ötet ka-lauzolni fogják, részint a Finn Nyelvtant ki akarják egészíteni. A másik hosszabb darabot nem csak a szöveg alján folytonos szó-magyarázatokkal és nyelvtani idézetekkel kísérem, hanem oda mellékelt fordítással is könnyítem. S úgy hiszem, hogy a ki a *Gyakorlati Segítő*n figyelmező tanulással ment által, az élni fog tudni nyelvtannal és szótárral. De még azután a *Gyakorlati Segítő*n túl is folytatom a szöveg alatti jegyzeteket, melyek magyarázatokat és idézeteket foglalnak magokban. Ekkép gondoltam a könyv első irányának: hogy nyelvgyakorló könyvünk legyen, eleget tehetni; mihez azonban még a harmadik kötet fog legtöbbet hozzá tenni, t. i. a finn-magyar szótár, miről alább néhány szó.

A könyvnek másik iránya: megismértetni velünk Finnországot, a népet és irodalmat. E végett olyan darabokat, — többnyire hosszú szakaszokat — választék be, melyek leginkább arra valóknak látszottak. Az első darab tehát

I. a *Szuómiak (Finnek) régi története*i, Kajáni „*Suomen historia*”-jából, mely Helszingsforszban 1846-ban megjelent. A beválasztott darab 94—166 lap, s beszél

- a) A Finn népek eredetéről és költözéseiről; azután
- b) a régi Permiáról;
- c) a Lappokról és Norvégiáról a legrégibb időkben;
- d) a Kainulaiak költözéséről Finnországba, s első vizontagságaikról;
- e) a Karjalaiakról és költözéseikről;
- f) a Hämäläiekről és rokonaikról, valamint a különösen úgy nevezett Szómalaiakról (kiknek neve azután az egész népnek lett neve);
- g) a Finnek belső rendjéről, tudományáról és szokásairól az első időkben;
- h) a finn pogány hitről; végre
- i) Érik király hódító hadjáratáról 1157 és 1158-ban (mely Finnországot Svédországhoz hódítá), s Szent Henrikről (ki finn apostol vala).

A második darab :

II. *Töredékek az újabb finn történetekből* (167—193. l.), melyeket Koskinen György, Aboban 1857-ben kijött munkájából „Nuija-sota“, azaz buzogány-háború, szedék. A szakaszok címei :

- a) egyház és iskola;
- b) vadászat, halászat, földművelés, tehát a Finnek életmódjai;
- c) finn nemesség és finn jog, tehát valami az állami szervezetről; végre
- d) a buzogány-háború keletkezete.

A déli Finnekhez nyelvre nézve legközelebb állanak az *Esztek* vagy *Virolaiak*. A Finnek és Esztek sorsa egyenlő sok tekintetben, de még több tekintetben különböző is volt.

A harmadik darab tehát :

III. az *Eszt újabbkori irodalomról* szól, mit Ahlqvist Ágoston adott ki Helszingsforsban, 1855. Ebből közlök (194—222. l.):

- a) az Eszt irodalom kezdete és kezdő fele;
- b) Fählmann Róbert és Kreutzwald Fridrik (kik az eszt új irodalom két legnagyobb jelesei; Kreutzwald adja ki a Kalevi-poeg-ot, Dorpatban 1857-től fogva).

Mielőtt folytatnám az Olvasó-könyv leírását, még egy

tekintetet tartok szükségesnek megnevezni, a mely a könyv rendezésébe belépszóla, s az a *finn tájnyelvek* tekintete. A finnség nagy földterületen lakik, melyen a közlekedés elég gyér, s melyen középpont nem uralkodik, azért sem, hogy a Finnek nagy része már Nagy Péter idejében került az orosz hatalom alá, (Pétervára Finn földön épült); — a Fehér tenger mellékei még régibb időktől fogva uralják azt. Ezen viszonyok különösen ápolják vala a tájnyelveket. A tulajdonképi Finnország dél-nyugati részén, a mely legelső hódolt meg Svédországnak, melyen az előbbi főváros *Abo* van, s a melyről a reformatio is elterjedt éjszakra és keletre, az *egyházi-irodalmi nyelv* keletkezett. Erre a svéd nyelvnek csak annyi hatása vala, mint a magyarra eleintén a latin, utóbb a német nyelvnek volt és van, ma inkább mint valaha. Az eleinte biblia-fordításokból, kátékból, ajtatos és énekes könyvekből álló irodalom lassanként megemberedett, s lett a *közönséges irodalmi nyelv*, mely a déli és Hämäläi (Tavastlandi) tájnyelveken alapúl. De éjszakon és keleten, különösen az orosz hatalom alatt régibb időtől fogva élt Finneknél a *Karjalai tájnyelv* divatozott és divatozik, mely sokkal mentebben idegen nyelvek hatásától fejlődött, s melynek népe a finn mondákat és népköltészetet őrzötte meg. Ezek tehát *Karjalai tájnyelven* vannak. Miólta ezek a dél-nyugati finnek által gyűjtettek és a Helszinforszban székelő Finn irodalmi Társaság által kiadattak, a közirodalmi nyelv új és üdítő forrásból kezd meríteni, s napról-napra izmosodik, nemzetiesedik. A tájnyelvek tekintete nagyon vezérel vala engemet az Olvasókönyv szerkezetében. Az eddig előszámlált három történeti darab *közirodalmi nyelvű*, a következő darab már *népnyelvi*, s ez

IV. *mondák*, melyeket a Salmelainen Érik által Helszinforszban 1852. és 1854-ben kiadott *Mondák és Mesék* két kötetü gyűjteményből szedék (Olv.-könyv 223—257.). Ezek

a) a Gyakorlati Segítőben előadott két mese: a Fecsegő asszony, és Fa-ágos Anti, a melyekre figyelmemet különösen a Håme-ben vagy Tavastehusban 1858-ban kijött „Läseöfnin gar i Finska Språket för Begynnare“ (finn nyelvbeli olvasó gyakorlatok kezdők számára) fordította volt;

b) Ilmari kovács leánykérése, mythologicus világból való, mint

c) Lippo és Tapio is az;

d) Erdösi Miko (Mikko Metsolainen); s

e) az egér mint mennyasszony.

A ki olvasni képes a finnet, a mesék és mondák nyelvét bizonyosan meg fogja szeretni.

Az egész éjszakon a legújabb időkig a Finneket és Lappokat úgy nézték vala a határos népek, mint legtehetősebb bűbájosokat. Hogy ezen hiedelem mai napig van a Finnek közt, de a Lappokról, azt az

V. darab mutatja, *Lapp országba menetel*, melyet Lönnrot maga tett, s írt le a *Méh* (Mehiläinen) 1837-ik évi folyamában. Érdekes töredék.

Már a népmesék és mondák közlésekor kellett a finn tájnyelvekről emlékeznünk, de most tüzetesen akarunk velök foglalatoskodni, azért közöl a

VI. darab *tájnyelvi*, vagy *nyelvjárási mutatványokat*, még pedig:

a) a bibliai nyelvből 1685-ik évi és újabb helyesírással. Hogy megmutassam, mennyire közeledik a bibliai finn nyelv az eszt nyelvhöz, az apostolok cselekedeteinek 9. fejezetét finn és eszt fordításban közlöm egymás mellett, — mi azonban itt curiosumnál nem egyéb.

b) a szavoi nyelvből, melyen Gottlund adá ki Stockholmban 1828-ban az Otava-t vagy Finn mulatságokat. A közlött szakasz irodalom-történeti becsű, azt mutatván nekünk, mint támadt a finnek közt a nemzeti nyelv iránti szeretet, — mi kivált előttünk érdekes, kik e tekintetben egy nyomon jártunk a finnekkel.

c) a Pääjärvi (fő-tói) vidék lakodalmi szokásai az orosz Karjalában, s a vidék nyelvén előadva, Lönnrot 1838-ki *Mehiläinen*jéből.

Ezen készülettal általmegyek már a finn népköltészetre, mely a finnségnek gyémántja. De ezen költészetnek egyik ága a gyönyörű finn közmondások, melyek költői mezben előadvák. Előre bocsátom tehát:

VII. *Közmondások*, a Lönnrot által Helszingsforszban,

1842-ben kiadott gyűjteményből. Adok pedig 585 közmondást a 285—313. lapokon. Most következik immár

VIII. a *Finn népköltészet* a 314—680. l., mely darab tehát a könyvnek nagyobb felét foglalja el, s méltán. Áll t. i. következő szakaszokból :

a) a finn népköltészetéről általában, mit Lönnrotnak a Kanteletar-hoz írt előbeszédéből (Helsingforsz 1840.) vevék ;

b) a Kalevala bevezetése gyanánt adott értesítést ugyancsak Lönnrotról a Kalevala 1835. és 1849. évi előbeszédeiből ;

c) a Kalevalának I—XI. XIV. XV. LXIV. és LXV. rúnjai, s a több rúnok tartalma ;

d) a Kanteletar, vagy finn népdalok ismertetése, Lönnrotról ; s végre

e) néhány dalok a három kötetes Kanteletar-ból a 649—680. lapokon.

Ez a Finn Olvasó-könyv összes tartalma, melyet itt korántsem jellemeztem úgy, hogy ítéletet mondhasson róla az ember. Azonban ezen rövid előszámlálásból is, úgy hiszem, annyit érthet a T. osztály, hogy ezen dolgok fordítását nem gondolja talán haszontalannak a nagyobb tudományos és irodalmat kedvelő közönségre nézve, a mely a finn nyelvet nem fogja tanulni. Én legalább szándékoztam a Finn Olvasó-könyv

második kötetében az elsőben adott finn szöveg magyar fordítását adni, ha a Tekintetes Akademia jóvá méltóztatik hagyni, még pedig a már tett ajánlatomhoz képest úgy, hogy csak a nyomtatási költség utalványozását kérem kieszaközltetni. Ezen második kötet rövid bevezetések által azon hézagokat fogja kitoldani, melyeket a történeti összefüggésben szükségkép hagynak fen a chrestomathiába válogatott bármi terjedelmes darabok is. Így, ha erőm és tudományom csak némileg megütné is a kíváncsató mértéket, azt reménylem, se haszontalan, se érdektelen könyv nem lenne a Finn Olvasó-könyvnek **második** kötete.

A **harmadik** kötet szükségkép az első kötethez való szótár, mely annyi szöveg után meglehetősen, talán épen teljes, vagy legalább könnyen teljesíthető finn szótár lesz. Annak

elkészítése még időt igényel; de addig is az első kötetnek használatát a második fogja könnyíteni, melynek nyomtatása mindjárt új év után indulhatna meg. Hogy azonban erről némi előleges fogalma lehessen a' T. osztálynak, íme közleni akarom még, mit ért Lönnrot a finn népköltészetéről, minek finn nyelvű szövege Olvasó-könyvünk 314—321. és 534—548. lapjain áll.

A FINN NÉPKÖLTÉSZET.

Minden nép a világon, emlékezetet haladó időktől fogva szerette a zenét, dalt és költeményt. A zene és dal az embernek mintegy másik szentebb nyelve, a melyen magának és másoknak elbeszéli különféle vágyait s elme-indulatjait; a melyen jobban mintsem ama közönséges mindennapi nyelven fejezi ki jó kedvét és örömét, szomorúságát és gondjait, szerencséjét és megelégedését, reményét és panaszait, megnyugvását és békéjét s más hogylétét. Ilyen állapotokban a gondolatok magokban legkedvesebb zene és legcsinosabb ének volnának, ha éreztetni lehetne s tartós alakban kifejezni. De a kifejezés nem történhetik meg, csak hang és szó által, hiányosan ugyan, mint akármely más képező kifejezés a világon. Anya-nyelven könnyen adunk elő helyesen minden dolgot, de idegen kevésbbé tudott nyelveken gyakran kifogyunk a szavak eltalálásában, s a dolog előadása abbamarad. Így járunk akkor is, midőn az elmét és gondolatokat hanggal és szóval előadjuk; ezek gyakran kifognak, nem is bírnak nyilvánítani és színre hozni mindent, a mit akarnának. De jobb és teljesebb kifejezés-mód nem lévén, az elme és gondolat a hanggal és szóval kénytelen beérni, azokat lehetőség szerint, hol zenére, hol dalra, hol más előadásra hajtogatván.

Ha valaki a zene és dal szülő idejét kérdezné, nem épen fognánk tévedni, úgy felelvén, hogy születésök nem lehet sokkal későbbi az egész emberi neménél. Mert már az első embereknek is ugyanazon okuk vala zenére és dalra, mely nekünk. Az első dal mind a mellett inkább valami hangos ümögés lehete, hogyses szóbeli dal. A gyermek, mielőtt beszédre

szokik, szavak nélküli hanggal igyekszik nyilatkoztatni elméjét; s az első dal, úgy tartjuk, nem teljes-korúnak, hanem gyermeknek született. Ezen gyermekségéből lassanként nagyobbra növekvék, s szüle idővel több örökseit — különféle *dal- vagy költemény-fajokat*. Ilyen különböző költemény-fajok a *dal-költemény*, *igéző-költemény*, *ének-költemény*, *elbeszélő-költemény*, és *színi költemény*.

A *dal-költemény* (laulu-runo) az embernek különböző elme-indulatjait, s a sokféle körülményekben mindennemű támadó gondolatjait fejezi ki. Az *igéző-költeménynek* (loihtoruno) főadata, elhajtani az elérkezett rosszat, vagy elejét venni a félt rossznak. Az *ének-költemény* (virsi-runo) valamely valóságos, vagy különben gondolt eseményt beszél el, gyakran mellék tárgyazással, nem csupán az elbeszélt dolog kedvéért. Az *elbeszélő-költemény* (kertoma-runo) hasonlóképp valami jelen vagy távol levő dolgot beszél el, de nem egyet vagy kettőt, hanem egymásból folyó több dolgot. A *színi-költemény* (osotelma-runo) kettőt vagy többet állít fel valamiről beszélőknek vagy magok közt cselekvőknek. — A dal-költemények fájából valók, mik a Kanteletar első és második könyvében találtnak; ének-költemények azok, mik a harmadikban vannak. Elbeszélő-költeményeket a Kalevalában találunk, Väinämöinen, Ilmarinen, Lemminkäinen és más azon időbeliek sokféle cselekvéseiről és gondjairól mind hon mind egyebütt, kiváltkép Pohjolában. Igéző-költemények minden reá-olvasás, eredet és más szavak, mint például a *vas*, *tűz*, *kígyó*, *hirtelen betegség*, *csalány* eredetei vagy olvasásai; a *kegytámasztás*, *leánykérők* és *gyermek-ágyasok* olvasásai; az *írigység*, *ír* és *mél* szavai; a *vér-elfojtás*, és más *megállapítás*, *reáahagyás*, *babonázás*, *menekvés*, *kérés*, *intés*, *sírdás*, *ráijesztés* szavai. A színi-költemények fájába valók a lakodalmi nép dalai, s a Kalevalának XLVI rúnja *).

*) A *színi-költeményen* nem kell színdarabot érteni, hanem igen is olyan költeményt, mely *után*oz, vagy *színi-előadást*, *dramai előadást* tartalmaz, melyből tehát színészet fejlődhetett volna ki a finneknél, ha társadalmi viszonyaik azt megengedék, mint a görögnél a Bakchosz ünnepein folyó előadásokból fejlődött a valóságos színészet.

Ezen költemény-fajok közül a *dalt* mind legrégebbinek, mint egyébiránt legáltalánosabbnak is tartjuk. Későbbinek gondoljuk az *igéző-költemény*-fajt; ennél is későbbieknek az *ének*- és *elbeszélő* költeményeket; a *színi költeményeket* pedig mindennél legifjabbaknak. A szuómi nép már régi időben gyakorolja vala magát mind ezen költés-fajokban; de azt nem lehet általában minden népről mondani. Legtöbbjének nincsen igéző- és színi költészete; azt sem tudjuk, van-e mindeniknél dal- és elbeszélő költészet olyan, mit nem sajnál megnevezni az ember. Legszebb elbeszélő költeményei vannak a görögöknek, s azonkép szépeknek magasztalják dalait is. De vajjon tiszta, énekbe nem vegyülő dala van-e bármely népnek is több mint a szuóminak, azon kételkedem; az igéző-költeményekre nézve pedig kétségkívül hátra marad a szuómi után minden más isméretes nép.

Hogy az előbbiben a nép, nem a tudósok csinált költeményeit hasonlítottuk egybe, azt az olvasó emlékeztetés nélkül is könnyen észreveszi. Ha a tudósok szerzeményeit tekintenők, akkor a szuómi költészet messze maradna el sok

Lönnrot *osotelma-runo*, azaz mutogató költeménynek nevezi azt, mit én legjobbnak tarték *színi-költeményre* fordítani. S annak kétféle alkalmát mutatja fel, a *lakodalmi népnek mondásait*, és a *medve-ünnepélyt*, milyen az idézett kalevalai rúnban (Olvasókönyvünk 513—530. lapjain) van leírva.

A lakodalmi beszédek, mondások folynak: a vő-fél (kosiomiehen [= hős-ember] puoli [= fél]) és menyasszony-fél (kaason puoli), a menyasszony és ismerősei, a menyasszony és a házabéliek, a vőlegény és a házabéliek, a menyasszony és a vőlegény rokonai, a menyasszony és azon falu népe közt, a hová viszik stb. Olvashatók a Kanteletar I. 119—173. lapjain. Tanulságos lesz ezen lakodalmi beszédek egybevetése azokkal, melyeket Erdélyi gyűjteményének első kötetében s talán még gyűjtetlenül a nép közt találunk.

A *medve-ünnepély* (mely valamennyi finn népek közt divatozott és van a Voguloknál is) a vadászaton elejtett medvének hazaviteléből, ünnepélyes elfogadásából, s az azután következő lakomából áll, mindenütt elmondandó beszédekkel. A medvét a legszebb szavakkal szólítják meg; bocsánatot kérnek tőle, hogy elejtették, minek tulajdonkép nem is ők az oka stb. A falu népe már messziről hallja az érkezők kiáltozásait, mire ők is felkészülnek stb. Szóval, megvannak a drámának első és külső föltételei.

más néptől, a mint el is marad. Ezen elmaradás azonban nem nagyon aggódtat minket, miután a népsínálta költeményekre nézve majdnem legelső. Mindeniknek, úgy a nép mint a tudósok költészetének, megvan saját bece és előnye, azt nem akarjuk, nem is lehet kétlenünk. De egyiket a másik mellé tartván, az elsőben a *természetet*, a másikban a *sokféleséget* látjuk uralkodni. Ezen okból *csináltaknak* sem lehet mondani a népkölteményeket. Azokat nem csinálják, hanem lesznek magoktól, születnek, nőnek és alakúlnak olyanokra, különös gondja nélkül a csinálónak. Azon föld, a mely azokat neveli, maga az elme és gondolat; azon magok, a melyekről kelnek, mindenféle indulatai az elmének. De minthogy az elme, gondolat és indulatok mindenkor és minden embernél többnyire egy természetűek: tehát a költemények is, a melyek ezekből születnek, nem egy vagy két embernek sajátjai, hanem közösek az egész néppel. Mihelyt azokat valaki csinálmányának lehetne mondani, azonnal elvesztenék a népkölteményi becsét. Ezt kiváltkép a dalokról lehet mondanunk, a melyek inkább, mint bármely más költemények, épen az elmének hangbeli képezései, a gondolatok szóbeli alakulásai. A felhők az égen járják útjaikat, s csak árnyékukat vetik a földre. Így az ember elméje és gondolatjai, mozognak és váltakoznak egyik a másikat hajtván, de a legközelebbi is hozzájuk ezen állapotban, mitsem tud róluk. Hanem utóbb növekednek a felhők, s esőre fakadnak ki; úgy annak idejében az elme és gondolatok is megduzzadnak és szókra fakadnak, s ez által mások előtt is észrevehetőkké válnak. Vagyis, — minthogy egyszer már hasonlításokhoz fogtunk — az elmét talán illendőbben tengerhöz, a gondolatokat habokhoz, s a különböző elme-indulatokat szelekhez hasonlíthatnók. A szél a csendes partról indulván előbb kis fodrokat gerjeszt, fodrokból habokat nevel, s habokból messzibbre is látható tajtékos fejű nagy hullámokat támaszt. Szintúgy a különböző indulatok előbb a csendes elmét megmozgatják, s azt egy ideig hányván végre hanggal kényszerítik magát kinyilatkoztatni.

A tudósok költeményei e tekintetben különböznek a nép költeményeitől, hogy nem a *gondolattól születnek*, hanem

gondolattal vannak csinálva. Szerzőjük nem kényszerül szíve teljéből költeni, hanem maga elhatározásából költ. Itt *munkává* változott, mi a népkölteményekben *nyilatkozás* vala; az élő kakuk szava az erdőben csinált kakuk kiáltozásává lett fali órában; természeti patak ásott vízi árokká, természetes erdő ültetett fás kertté változott. A gyermekek sokszor nagyobb örömmel hallgatják a csinált kakukot, mely fali órában huhogja az órákat, mintsem élő erdei kakukot; szebbnek tartják az egyenes árkot, mintsem az ide és tova hajlongó természeti patakat; többet mulatnak ültetett fás kertben, mintsem természetes erdőben; — sok ember kút-vízét valamennyi forrás vizénél jobban dicsér. — A tudósok költészetében a felhő nem kezd magától esőzni, hanem előbb csinálnak felhőt, melyet azután esőzésre bírnak; ez azt teszi: költéshöz fogván a tudós, előbb megtölteni igyekszik elméjét és szívét azon anyaggal, a melyről szándéka költeni. A mint neki ezen munka sikerül, a szerint csinál is néha arravalóbb és szebb, néha meg kevésbé arravaló és hitványabb költeményeket. Még az is akadályul van a tudósoknak, hogy mivel ifjúságaiktól fogva magokat sokféle dolgok megtanulásában gyakorolták, sokszor elfeledik azt, mit gyermekkorukban igazán tudtak vala, s nem tanulják meg mindenkor teljesen az újakat, hanem csak hiányosan. Így van az magával a nyelvvel is. Az ő eleven természetessége irodalmi merevséggé akar változni, s az nem hajlik úgy a gondolatok és elme szerint, mint a nyelv azokat közönségesen bírja követni. Azután az ilyen tudósok, kik mégis szeretik a sokféleséget, néha olyan tárgyakat vesznek föl költésre, melyek jobb ha a nélkül maradnak; néha indulatokat tettetnek és nyilatkoztatnak, melyek szinte jobb ha nem találkoznak az emberi természetben. Ezt azonban nem mondjuk általán minden tudósna költeményeiről. Való, kerülnek elő azok közt is néha természet szülöttei, csinosak, melyeknek nem kell a népköltemények mellett szégyenkedniök. S ezek alakuk sokféleségével is felülmúlják a népkölteményeket; mint az ültetett fáskert fáinak sokféleségével felülmúlja a természetes erdőt, jóllehet különben nagyobb az erdő.

Mi tehát a népköltemények azon sajátága, mely által

leginkább különböznek a mű-költészettől? Az a természet és a tettetés-nélküliség; csupa elmenyilatkozás, minden titkolás, minden külső hozzáadás nélkül. Ezen természetössége és egyszerűsége miatt a tudósok is mindenkor becsben tartották a népköltészetet. A görögök, kik hajdanában mindenek közt legmíveltebbek valának, nagy gonddal gyűjték egybe a népkölteményeket; s jelen korban ugyanilyen gonddal és szeretettel viseltetik iránta majd minden művelt nép. Így határos országunkban, Svédországban is, hol még a hatóság is nem rég megparancsolá, hogy azokat az alsóbb iskolákban olvassák. Nem lehet tehát korai a finn rúnok és dalok megmentése az elfeledés útjáról. S ha nem korai, de sajnos, elég késő. Sok veszett el már örökre a legszebbjéből, s az eddig maradtakból is sok vész napról napra, évről évre, nemzedékről nemzedékre az előbbieket után, ha mindjárt és teljes igyekezettel nem mentik meg azokat. Ezen gyűjteménynek legnagyobb részét vén asszonyoktól szerezők meg, s ők mindenkor, énekeik közben újat emlegetvén, azt szokják vala mondani: „Ha leánykoromban jött volna kegyelmed, s akkor gyűjtötte volna azokat! mert akkor még sokszor énekelik vala, de most már kimentek az emlékezetből, mivel az ifjú nép nem énekli többé azokat, egyéb saját haszontalanságait jelesebbnek tartván“ *).

A finn Karjala az, hol jelen időben leginkább énekelik ezen dalokat, s ott e tekintetből legnevezeteseb helyek: *Liek-*

*) Lönnrot Latvajärven a Vuokki szoroson, egy Arhippa nevű 80 éves földművelőnek, ki után két nap egymásután írá rúnokat, következő vallomását jegyzé föl: „Haj, úgymond, midőn fiúkoromban atyámmal halászni járok vala! Volt szegődött szolgánk is Lapukából, derék énekes az is, de atyámhoz nem hasonlítható. Egész éjszakákat énekelének, ámde nem kétszer azonegy szókat. Híre is vala ennek akkor. Én mint serdülő fiú a háló mellett ülök vala, hallgatván és tanulván, mire most hébe-hóba emlékezem. De sok kiment már a fejemből. Ha most atyám élne, két hét alatt sem írnád le az ő énekeit. Olyan énekes nem születik többé a világra, s azon régi dalok mind kivesznek a nép közül. A mostani nép elhagyja már a régi szép rúnokat, s maga költőget többnyire az ifjak és leányok közt folyó szemtelenségekről, a melyekkel én meg nem mooskolnám a számát.“ (Kalevala czikk, Olvasókönyvünkben).

sza, Ilomantszi, Kite, Tohmajärvi, Szortavala, Jákima, és Kurki-joki községei. Ének-költeményeket inkább az orosz mintsem a finn Karéliában énekelnek, ámbár még mindenikben is, nem mindenkor külön-külön, hanem ugyanazon énekeket. Ott a földművelő nép, jobban mint másutt, ismervén becsét, nem tolaodott még az úri nép után. Ott sok régi korbeli szokásnak megvan még a maga tisztelete, ott van fészkek a régi daloknak is. Minthogy ott nem telepszik még minden kunyhóban az úri nép, azért a földművelők békében őrizheték meg a régi szokásokat. *Szavoban* (Savolax) mind a dalok, mind az énekek legnagyobb része kiveszett már, mégis annyi-mennyi maradék- emlékezetük levén még, miből könyű láthatni, hogy régen ott is ismeretesbek valának. Botniában (Pohjanmaa), Hämében (Tavasztland), és egyebütt Finnországban alig találattik még emlékezete is előbbi voltaknak. A dal nem fogyott ugyan el se Szavóból, se másunnan Finnországban, hanem más természetűvé, vagy egyházi vagy világi énekké változott. Egyházi énekeket a megszámlálhatlan íves-énekeken kívül a régi és új énekes könyvekből, Sion énekeiből, Archenius ünnepi énekeiből és más könyvekből énekelnek. Ezek mind ki vannak nyomtatva, mire szorúlnak is, mert nehezebb ám azokat emlékezetben tartani, mint a népdalokat, minthogy bennök rendesen a nyelv és a gondolatok nem tiszták, hanem mindenike zavart. Az újabb időnek világi énekei legkülönbözőbb természetűek. A partvidékeken és Hämében azokat részint svédből fordítják, részint újakat csinálnak, de a svédek módjára, vagy egyébktől eltérőleg az előbbi finn daltól. Néhányuk távolabb is Szavóban és Karjalában találattik elterjedtnak, hol néha magukban új dalok is támadnak ezen nemből. Ezek többnyire nincsenek kinyomtatva, s járnak sok külön nóta szerint. Születés-helyünkön *) déli Finnországban utolsó időben minden ötödik év hozza elő új dalokat az előbbiektől helyébe. Újak tűnven elő, az előbbieket avúltaknak kezdék tartani, s feledésbe mennek. Ezen újakat csakhamar ugyanazon sors éré. Csak némelyik tartatik, vagy tárgya vagy nótájakedvéért, hosszabb ideig

*) Azaz Lönnrot születés-helyén.

emlékezetben. A községek csizmadiái, szabói, kovácsai, asztalosai és más mesteremberei terjesztik ezen dalokat, gyakran költik is magok. — — —

Már elején annyit beszéllvén, mennyit szükség, a szuómi különböző költemény-fajokról, ezentúl nem egyebekről, csak a Kanteletarban levő dalokról és énekekről szándékozunk még értekezni. Ezeken keresztül általában a *magánosság* és *bú-gond* húzódik tárgyúl, jöllehet nem annyira, hogy néha vígabb gondolkozás is ne nyilatkoznék. Némely dalban a leány képek által fejezi ki búját, s mondja, hogy neki „üinge rossz napokból, nyakkendője gond szövetéből való“, s gond szövétenek lehetne majdnem az egész gyűjteményt nevezni. A mellék-fonal ezekben csaknem általán gondból van fonva, a belfonal külön természetű levén. Felhős őszi naphoz hasonlíthatók, melyen a napfény gyéren pislog és süt ki a felhők hézagaiból. Róluk illik mondani, mit az énekes külön magáról mond, így szólván :

Gyakran énnkem borúsnak,
 énnkem borús gyermeknek
 elmém földön fekszik,
 gyalog székek alatta ül,
 pad alatt ott hengereg,
 szögeletben kuporodik, —
 szuroknál nem jobb az elme,
 szénnél nem fehérebb a szív.

Azt is mondók, hogy azokban a magánosság észrevehető mindig, s úgy is van. Egész más természetű dalok erednek zajos társaságokban és más körülmények közt, hol az ember a magánosságot nem érezi akadállynak. De minthogy az ember természeténél fogva nem szereti a magánosságot, hanem a közlekedést és társaságot, mire a szuómi leányoknak és ifjaknak, valamint földünk más népének is, kik messze egymástól külön-külön laknak, nem gyakran volt módjuk: tehát elméjökben, gondolatukban az egész természetet vonják társaságukba, mindennek a leghitványabb tárgynak is, lelket és életet, észt és nyelvet tnlajdonítván. Így gyakran beszéllgetnek és társalognak madárral, hallal, és más állatokkal, fával, virággal, kövel, tönkkel, tóval, folyóval, mocsárral, s több

ilyen lénynyel. Társaság nélkül lévén azok közül mindenhol közelvaló barátokat vesznek magoknak. „Egy az ismerősöm, a szél; kit előbb is láttam, a nap“, mondja az idegen földre jutott; s férjhez mentében ha találgatja a leány, milyenre lesz majd elváltozva szülő helye addiglan, míg megint haza fog térni, úgy énekel :

Más engem már nem ismer majd
ha hazámba visszatérek,
egyedül ezen két dolog :
sövénynek alsó vesszője,
szántóföld külső karója,
kis koromban kit szúrtam le,
lánykoromban kit kötöttem.

Ugyanezen gondolattal vigasztalja magát egy másik, midőn hazúlról távozik, azt mondván :

Süt ám Jumalának napja
másfelé is a világon,
nem csak atyám ablakába,
nem csak bátyám kapujába.

Még más, elúnván magánlétét, a madarat következőképen szólítja meg :

Jersze ide, kis madárka,
repülj ide, kedves madár,
mondd el nékem vágyaidat,
unalmidat nyilvánítsd :
én meg viszontag tenéked
elbeszéllem keservimet.
Úgy cseréljük bajainkat,
kettőnk között borúinkat.

Milyen részvétet és rokonszenvet nem tulajdonít a leány szerencsétlen tapasztaláskor mindenféle élőknél vett dolognak midőn így énekel :

Azt a sziget is megmondja,
sziget szélei siratják ;
azt megkönyezi a szép gyeplő,
lombos liget panaszozza,
gyenge füvek elzengetik,
hangavirág hangoztatja

a leánynak megrontását,
 anyaszülöttének vesztét! —
 Ne is nőjön gyenge fű ott,
 hangavirág ne virággzék,
 ne nőjön ott soha semmi
 azon irtózatoss helyen,
 a hol megrontatott a leány,
 veszett az anyaszülötte.

A nélkül, hogy élőknek és eszeseknek gondolja a szigetet, partokat, gyepet, ligetet, fűvet és virágokat, mikép beszélhetne így róluk? Azonkép az, ki titkos bajait felhozogatván nem tudja, kinek nyilvánítsa, hogy tovább ne beszélje, utoljára mégis módot talál benne, mondván :

Elmegyek az erdős hegyre,
 isten fáinak megmondom,
 nyárfa lombinak beszéllem,
 fűz vesszőjinek mesélem :
 azok senkinek sem mondják,
 senki fiának nem súgják.

Ezen barátságot és rokonszenvet, a melyet gondolatokban a természettől élveznek, viszontag iránta is mutatják. Így az, ki egyszer nem tudván, hová rakja le sokféle gondjait, végre meghagyja, hogy a kietlenbe vigyék, az álló vizekbe vessítsék, azon vigyázattal mégis, hogy halas vizekbe ne vigyék, mert :

A halak mind aggódnának,
 sigérek alámennének,
 nagy csukák kihasadnának,
 ponty-kopottyúk megkopnának,
 lazaczkok gonddal telnének,
 szemlingek feketülnének
 kevesétől is gondjainak,
 fekete madár bújától.

De másokat emlegetvén a kakukról ne feledkezzünk ! Más madarak és más lelkes vagy lelketlen lények felett az vala kedves minden Finnek előtt s tartatott becsben általuk, ezen becs mai napig élvezvén. Vajjon ezt az év legszebb napjainak rövid időszakasza, vagy a kakuk egyhangúsága külö-

nös sohajtozásokat utánozó kakukolása, vagy társaságtalan élete okozza-e, melyhez a Szuómi nép jobban hasonlíthatja saját életét, mint akármilyenhez? Véleményünk szerint kevésbé min-denik okozza. Ezen különös becése miatt gyakran emlegetik a kakukot a dalokban, s nevezgetik a legszebb nevekkal: *aranyos, ezüstös, arannyelvű, aranymadár, ezüstmadár, ezüstmellyű, ónmellyű, homokmellyű, babmellyű, szász eperj, eszt a-fonya* stb. A szerencsétlenek azt tudják gondoljaikban, hogy ő rokonszenvből panaszosabban szól; a leányok meg azt reménylik, hogy néha aranyat, ezüstöt, meg más ékszereket szól a szájából, néha az időt jelenti be, mikor fognak férjhez menni. Az anyátlan árva panaszolja, hogy meghalván az anyja, már a kakuk sem örvendeztetni többé, bár mint hallgatózik és bár merre fordul. Väinämöinen is a kakuk szava szerint csinálja meg új kantele-jének szögeit; s milyen részvéttel gondolják vala, hogy viseltetik a kakuk az emberek dolgaiban, kitetszik már ebből is, hogy ő a rún szerint a nyírfa tetejében Joukahainen hugának vesztét siratja magános hangjával. — Az említett körülménytől, mert mindenféle állatnak és más lényeknek emberi elmét és nyelvet tulajdonítanak, van az is, hogy sokszor a madarak és más állatok vagy élettelen dolgok közt hosszú beszélgetést gondolnak folyni. Ekképen a madarak törvényszéket ülnek, a macskák és egerek, a rókák és nyulak, a nyírfa és zelnicze leányai (koivun ja tuomen tyttäret) mindenfélét mesélnek magok közt, vagy az emberekkel.

Sokan talán alacsonynak, kevés-becsűnek, éneklésre nem érdemesnek találják azon tárgyakat és ügyeket, a melyekkel ezen dalok foglalkoznak. De a mint mindenkor törté-nik a népköltészetben, ezen dalokban is az énekes csak ös-méretes, mindennapi tárgyakat választja, nem olyanokat, melyeket felhőkön vagy egyéb magasságokon szükség keresni, — avagy az igazat mondva: ösméretes mindennapi tárgyak és elmeindulatok kényszeríték éneklésre az énekest, s így szület-tek a dalok. A népköltészetben az elme ritkán repül magasra, felhőkből vagy másunnan keresni énekre való tárgyakat, melyeknek csakis felhőben, levegőben és szélben van hazájok, meg az énekesnek saját elméjében alapjok, minthogy az ren-

desen jobban ösméri a felhőket, levegőt és szelet, hogysem a valóságos életet. A ki ilyen fenhéjázó dolgokat szeret a költeményekben, azokat ne keresse a népcsinálta dalokban! Nagytudományú emberek csinálmányaiban találni azokat és szerzeményeiben, a kik idegenek ezen mindennapi alacsony élethöz, vagy azt hitványolják, s azért nem is nyúlnak hozzája, hanem elméjük szárnyain emelkedvén, utoljára csak is a maguk dalaiban található jobb világra érnek. Azok túlbölcsek, kiknek az Isten teremtette világ nem tetszik, a melyet a maguk elméje szerint egészen másfélének kellene tartanod, s olyannak is írják le. Ámde az, ki jobb világ nem-létében, addiglan ezen való létezéssel és étellel éri be, s a ki látni, ösmérni és tudni akarja, milyennek tartja azt vagy tartotta ennelötte a Szuómi nép, milyenek az ő gondolkozása, reményei, igyekezetei ezen a világon : az ezen daloknak bár alacsony kevés becsü tárgyaiban is elég elmélkedni és tanulni valót talál. — Különben azt is meg kell említeni, hogy egy dalnak csínossága és szépsége sem származik a tárgytól, hanem a tárgy kezelésétől, vagyis az elmének szabad eljárásától a tárgy képezésében. Alacsony tárgyból nem következik, hogy a dal is alacsony, sem más felől, a fenséges tárgyból nem a dal fensége; *a név nem alacsonyítja az embert, csak az ember ne alacsonyítsa a nevet.*

Maga az írásmód vagy az előadás nem repül ezekben magasan, mint némely más, kivált keleti népek költészetében. Van ugyan ilyenféle is bennök néha, de az nem közönséges. A már említett gyermeki barátság és ismeretség a természettel az, mi leginkább módosítja az előadást. Az a mértéken túl is kedvelli a hasonlításokba és közmondásokba öltött módot. Ezek által történik gyakran, hogy rövid festésből gondolatokat fejez ki, melyeknek csak némely része van igazán kimondva, s nagyobb fele nem mással, mint csak egy szóval, hasonlítással, vagy közmondással van megjelelve. Csak az ilyen állapotokhoz szokott emberek veszik észre az énekesnek igazi eszejárását. Gyakran egészen mást is mond, mint szándékol, de úgy, hogy akkor is a hozzászokott könnyen kitalálja a valódi szándékot. Sok dalban az elme, látható vezetés nélkül, más tárgyakra szökik által, melyeknek,

úgy látszik, nem sok egyezésük van az előbb mondottakkal. De szorosabban megvizsgálván a dolgot, azok közt is gyakran lehet valami hidat találni. S ha nem találtnék is mindenkor, tehát emlékezzünk, hogy az az elmének természete, miszerint nem gondolkodván is, gyakran egyszerre mindenféle tárgyra siet, melyek közül, ha kérdeni találsz, mint juttat reá ennek vagy annak is a gondolására, magad sem bírod mindenkor megfejtetni. Hány ezer gondolat nem kergeti egymást rövid idő lefolyása alatt is kinek-kinek fejében? Ki bírja mind ezeknek sorját s az egyiket a másikhoz kötő egységet felmutatni? — Az énekes tehát ilyenkor is az elmének általános természetét követi s úgy fejezi ki szókkal gondolatjait, vigyázat és félelem nélkül, a mint azok maga a dolog közben nyilvánulnak.

A Szuómi dalok kedvességéről nem akarjuk most magunk véleményét nyilvánítani, mert a dalok szerkesztése folytán lehet nagyon is beléjük szerettünk, s nyilatkoztatunk, ha nem az volna is, túlságosnak látszhatnék. A ki ezen dologról inkább óhajtja mások gondolatjait olvasni, mintsem magukból a dalokból kutatni: az olvassa legelőször is országunk leghíresebb tanárának *Porthán* H. G.-nak különösen a szuómi rún-költészetéről írt könyvét, melyben végig magasztalja a szuómi dal helyességét, szépségét és kedvességét *). Azonkép magasztalá azt maga idejében *Juslenius Dá-*

*) *Porthán* Henrik Gábor az aboi egyetem tanára, a királyi cancelláriának tanácsnoka és lovag, meghalt 1804-ben. A szövegben idézett könyv: *De poesi Fennica*, Abo 1766—1768-ig I—V. rész. *Porthánról* ezt írja *Polén Fridrik* az 1858-ban kiadott *Bevezetésében a Finn irodalomba* (Johdanto Suomen Kirjallishistoriaan): „*Porthán* lángesze és hazaszeretete a finn történetek vizsgálását az előbbinél hasonlíthatatlan jobb karba helyezé. Ezen örökké emlékezetes ember a Finn nemzet történelmi szemének születék és nevelteték, a melynek élessége és pontossága mitsem mellőzött el a hazai dolgokból. *Porthán* sokat tudó férfi vala, miért is sokfélekép élémozdíttá egyetemünkön (Abo-ban) a tudományos és irodalmi életet. De a legjobb és enyészhetlen emlékoszlopot emelé magának a finn történelem-és nyelv-nyomozásaival. Ha *Porthán*, mint mondatott, kételkedék a finn nép jövőjéről, épen ő azon férfi, ki a jövő reményének erősebb biztosságot szerzett. Ő világosságra hozá a finnek múltját, s ez által jövőndőjök is világosabb

niel pilsnök, mondván : „A finn dalnak szépségét, hathatós s a szívet megindító természetét ki sem mondhatjuk rövid beszéddel, s ha ki bírónk is mondani, beszédünket senki sem hinné igaznak, a ki maga nem ismerkedett meg azon dalnak legbelsőbb természetével. Az valóban áradozik mind kifejezések, mind gondolatok szépségével, melyek nélkül nem is érne semmit a Finn költészet“¹⁾. A német tudor Schröter H. R., a ki harmincz évvel az előtt fordíta németre és nyomtatta ki némely szuómi rúnt és dalt, költészetünket *csudálatra méltó ének-forrásnak* nevezi, s azt véli, hogy az nem szorúl különös magasztalásra, s magától fog magának kedvellőket szerezni²⁾. Pedig mind Porthán, mind Juslenius, Schröter

és biztosabb lett utána. Porthán idejétől fogva nőnek a nemzeties válalatok Finnországban“ (54. és 55. lapj.). Ezen dicsért férfinak válogatott munkáit a Finn irodalmi Társaság most adja ki, öt kötetben, ezen czím alatt: *Henrici Gabrielis Porthan opera selecta*. Helszingforsz, a Finn ir. Társaság nyomdájában 1859-től fogva. Első két kötete lesz: M. Pauli Juusten Chronicon episcoporum Finlandensium, annotationibus et apparatu monumentorum illustratum. Disputationibus academicis proposuit H. G. Porthan, minek I. füzete 1784. VI. és utolsó füzete (4.º) 1800-b. jelene meg. Harmadik kötete lesz: *De poesi Fennica stb.*

¹⁾ Juslenius Stockholmban 1745-ben ada ki Finn szótárt, ezen czím alatt: *Tentamen lexicæ Fennicæ*, vagy *Suomalainen Sana-Lagun Coetus*, a melynek előbeszédében írja ezeket: „Ne jam de Carmine quidquam dicam Fennico, cujus elegantia, vis commovendi animos et affectus ciendi breviter enarrari nequit: et si maxime id possem, fidem facerem nemini, qui illius intima non penetraverit sermonis . . . Figuris tam dictionum quam sententiarum abundat, ut sine illis poësis non aestimetur.“ Lönnrot a Kanteletar I. k. XIX. l.

²⁾ Schröter könyvecskéje: *Finnische Runen*, finnisch u. deutsch. Upsala 1819. Ehhez én egy másik külföldi tanúságot sorozhatok, t. i. „Runen finnischer Volkspoesie. Gesammelt und übersetzt von Dr. Julius Altmann stb. Zweite Auflage. Leipzig, 1861.“ Bevezetéséből álljon itt: „Jener frische und freiströmende Nordlandshauch, der wie eine magische Weihe über Finnland ausgegossen zu sein scheint, hat wunderbare und harmonische Wirkungen auch auf den Geist seiner Bewohner geübt. Kein Land Europas, etwa die Schweiz ausgenommen, ist von der Natur so überreich mit pittoresken Schönheiten gesegnet, wie jenes Hochland, welches aus dem bottnischen und finnischen Golf des baltischen Meeres wie eine Zauberfeste kühn und majestätisch emporsteigt stb. Kein Land ist poetisch wie Finnland, aber auch kein Volk ist poetischer als das finnische.“ — — —

és mások, kik ilyen nyilatkozatokkal magasztalták költésztünket, ennek csak kicsi részét ismerik vala, s azt sem legszebb vagy legjobb részét.

Dalaink nem szükölködnek tehát szépségek külső bizonyossága nélkül, attól sem tartunk, hogy belső nélkül szükölködnek, ha valaki azt keresné. Mind a mellett ha néha olyan helyekre is találna az olvasó, melyeknek úgy látszanék nincsen elég kedvességök, alkalmas és szép voltak, az emlékezzék először arra, hogy a mi egynek szép, az nem mindenkinek szép; s másodszor ne feledje, a mit magok a dal-készítők tartanak a dologról, mondván :

Azt ugyan ti, jó emberek,
rossz néven ám ne vegyétek,
ha mint gyermek gyarlón dallok,
mint fiúcska rosszul játszom. —
Iskolában soh' sem voltam,
mester műhelyét nem jártam;
oda haza volt iskolám,
a sövény-fának alatta,
édes anyám orsójínál,
bátyám vésü-forgácsinál.

De ha valaki kérdezné, az ilyen tanulás és tudomány vagy egyéb készség nélküli emberek miért fognak hát a dalláshoz, erre is azt viszonozzák énekeseink :

Ne vegyétek azt rossz néven,
hogy készületlen készültem,
fogtam dalok dallásához :
de érkezék *nagy únalom*,
az kénytetve kényszeríte,
az ám hajtva hajta engem.

S ezt már régtől fogva mondják, vagyis :

Bizony a gond éneket hoz,
rá emlékeztet a bánat,
ború szókat hordoz egyre,
sujtott elme gondolatot. . . .

Könnyű bánatomban dallok,
únalomban örvendezem,
napjaimat kényszerítem,

hogy estém sietve múlték,
reggelem alámelessen,
holnapom elszenderedjék.

Közmondásban is az mondatik: *Madár repülésre, búsuló dallásra van teremtve*. Nem kell senkinek sem azon csudálkoznia, ha néha készület nélkül szűkölködők is dallásra adják magokat kemény únalom, súlyos gond vagy egyéb ok által kényszerítve. Különben attól is lehet tartani, hogy sok dal idő változtatásával úgy járhatott, mint a leány, ki magára öreg napjain visszaemlékezik, mondván:

Vala nekem hajdan képem,
máshoz hasonló szép képem,
midőn ifjan büszkélkedtem,
mint a füvek úgy lebegtem.
Valék előbb a mint voltam,
valék kedves én időmben,
rdülő koromban csinos;
valék mint az almavirág,
gyenge mint zelnicevirág,
vagy mint hegyen földi eper,
m afonya fényes dombon. —

Már eddig tán kétszer megemlítettük, hol találtatnak leginkább jelen időben ezen dalok. De vajjon Karjala valószínű és egyedüli szülő-földjük-e, vagy csak utolsó rejtekhelyök, erről néha, úgy vettük észre, kétkednek a vélemények. Az amerikai vad népek az európaiak előtt mind tovább-tovább futnak ism éretlen hátulsó földre; ezen természet-szülte és nevelte dalok is hasonlókép kívülről kerülhettek mostani földükre, a míveltség lábai elől mind odábbra vonulván, úgy hogy immár csak Karjalában találtatnak. A földmívelők gyermekei elhagyják multságukat és végezik játékukat a padolaton, félénken rohánván zúgba, ha úri nép lép be a szobába: így gongoljuk, hogy ezen vagy más ilyenféle dalok is hajdan egész Finnországon üzték vala játékukat, de azután a mondott okból mostani rejtekhelyökre vonulának, más helyeken előbbi ott létekről nem sok egyebet hagyván, mint nyomaikat a közkeletű közmondásokban. Karjalában megmaradtak még eddigelé, úgy hogy, bár az öreg emberek eléggé sajnálják

lenézésöket, mindazonáltal még mindenkor és minden alkalommal éneklik. Vannak külön dalaik a gyermekeknek, a fiatal nőtelen és hajadon népnek, a házásoknak; vannak az időhaladta öregeknek is saját dalaik, azokon kívül, a melyek olyan természetűek, hogy közönségesen többen vagy mindnyájan éneklik. Azonkép vannak külön dalaik az ifjaknak, külön a lányoknak, külön a férfiaknak, külön a nőknek, külön a házi gazdáknak, külön a házi asszonyoknak. Egyoldalúságtól félvén, egyik fajtáját sem dicsérhetjük jobban a másiknál. Mindeniknek megvan a maga kedvessége és szépsége, így például a *gyermekek dalainak* is. Sok ember talán csekélyebbeknek tartja ezeket, hogysem ki kellene nyomtatni: de azok mégis oly kedvesek a gyermekek előtt, s felfogásukhoz képest oly szépek, hogy ők nem is igen tartanak más dalnak, mint a mi felfogásuk és értelmök szerint foly. Az önmagát megzavaró bölcsesség, a mely egyebet nyújt a gyermeknek, mint a mit felfogni bír; vagy a mely illetlennek tartja a vesszőhöz, hogy a szél után ide-oda hajlong, s nem áll mint teljeskorú fa merevenen hajthatatlanul. A gyermeknek saját elméje, saját kívánsága, saját dolga, tudása és énekei vannak, s a szerint kell mindent, a mi őket érdekli, megítélni. Az említett gyermek-dalok mintegy alsó osztály a szuómi dal-iskolában. S olyanokat énekele gyermek korában minden jeles rún-költő; épen azokon szoktak a dal természetéhez és eszmélkedtek rája. Más dal-iskola volt azután kiki magának, mint azt egy énekes beszéli, mondván:

Énekim en tanulásom,
a szavak en szerzeményem;
út felérül szedegettem,
gallyakról meg tördelgettem,
hangafüvekről szaggattam,
vesszőkről is összevettem,
kicsiny levén a csordánál,
mint gyermek a bárányokkal
mézet adó dombokon,
arany-fényű csúcsokon.
Szél szót hoz a százával,
ezeret a lég lengete,

hallámonként folya a dal,
vüzörvényként a gondolat.

Más külön dal-iskolájok nem igen vala a szuómiaknak. Mert ámbár daliskolák említettnek is finn rúnokban és dalokban, azon hihetőleg nem lehet egyebet érteni, mint a mi még jelenben is országszerte jár, hogy egyik a másikat emlékezetből tanítja dallani. Ekkép érthető a második könyvben nyomtatott dal is, melyben a leány elbeszéli, hogy kis korában egy asszonynak néhány fonalgombolyagot és gyolcsot vagy ünget ada ének-tanítási jutalomul: de nagyobbra nővén megbánja ezen dőreségét, mert úgy veszi észre, hogy asszonyok tanítása nélkül is gondja elég éneket told egymásra; ezen saját szavaival azon igazi, mindenütt honos finn dal-iskolát jelelvén, a melyről az előbbi lapokon már eleget szóltunk.

A szuómi dal idejéről vagy régiségéről mást nem mondhatunk, mint hogy gyökerei az elmúlt időkbe vesznek, sudara pedig a mostani időbe ér fel. Így az ezen gyűjteményben levők közül soknak elég nagy kora, talán évezere is van a hátán; de mások meg nem lehetnek nagyon régiek. Minél nagyobb vidéken több külön-külön helyen énekelnek valamely dalt, annál régiebbnek tartanók azt; s többnyire azokat éneklilik nagyobb vidéken szerte, a melyeknek több eltérő olvasásaik vannak. Ez általában van mondva, nem azon szándékkal, hogy az valamely külön dalra illik, úgy egyik mint másik irányban.

Hogy a szuómi daltudomány a népnek saját nemzése, szülése és növelése, nem külföldről örökölt, azt már a szuómi dalnak tulajdon alakja, s a mellette felnőtt testvéreitől, a svéd és orosz daloktól egészen különböző természete bizonyítja. A Svédnek nincsen sok ilyen igenes és világos elmenyilatkozása a dalaiban; hanem ha valamiről énekelnek, a dolgot elbeszélésbe öltöztetik, vagyis más valamiről mesélnek, a mihez magokat gondolatban hasonlítják. Dalaik nagyobb részint azon fajtájúak, milyenek eme gyűjtemény harmadik könyvében az énekek, ámbár ezek természetétől is eléggé különböznek. A svéd népdalok legtöbbje épen nem is a nép csinálmánya, hanem a felsőbb osztály, a svéd haj-

dani úri rend készítvényei. A nép azután szokásaiban, csinosságában és más életmódjában az úri rendet követvén, annak helyére tódula; az úri rend tovább halada, s akarattal vagy feledésből maga után hagyá énekeit, a melyeket a nép eltulajdoníta, felszede és megőrizte, — úgy hogy azok most népdaloknak neveztetnek is, holott eredetben legnagyobb része nem az vala. Eredet szerinti saját népdala, tudunkra, felette kevés van a svédnek, s az is alig ér valamit. — Az orosz dal, jóllehet kissé rokonabb a finn dalhoz, mégis attól nagyon különbözik, úgy hogy, mint már mondók, a szuómi dalt nem lehet máshoz, csak önmagához hasonlítani, s ép ezen önállósága bizonyítja régiségét is.

Többet lehetne a *Viro* (eszt) dalok egyezéséről a szuómi dalokkal írni, mint a mire ezen előszóban érkeznénk. Azok eleinte nem valának egymástól elkülönítve, hanem azonegy dalok; azután elválván a nép, dalai is elkülönödének. Az elválás után a szuómi dal, mint maga a nyelv is, jobban megtartotta eredeti természetét; különben is az mindenkép hatalmasabb és dúsabb a *Viro* dalnál. Még kevésbé fogjuk a szuómi dalt más távolabbi népek dalaival egybevetve nyomonozgatni, ámbár e sem volna haszontalan munka stbt stb.

A régi finn költészetből a monda-rúnok a Kalevalában, a dalok és énekek a Kanteletar-ban jelentek meg. Egy harmadik rész lesznek az *igéző rúnok*, melyek kiadhatását Lönnrottól még várhatjuk.

A Kanteletar-ban foglalt dalokat és énekeket többnyire Lönnrot gyűjté 1828, 1831, 1832, 1836 és 1837, végre 1838 és 1839-dik években a végett tett útazásain.

A MAGYAR SAJÁTÍTÓ RAGRÓL.

FOGARASI JÁNOSTÓL.

I.

Alig van a magyar nyelvben, illetőleg magyar nyelvtudományban nevezetesebb feladat, mint megfejtése azon viszony képviselőjének, mely más nyelvekben általánosan genitivusnak, különösebben birtokviszonynak szokott hívatni.

Régibb nyelvtanítóink, s köztök Révay is, genitivusnak tartották a mostan úgynevezett birtokos *é*-t, mint *hal-é*, *emberé*. Később, s ha jól tudom, először Márton József tanítá, hogy az *é* rag nem genitivus, mert újabb ragokat fogad el, sőt valamennyi névviszonyítóval ismét összetételezhető társával az *éi*-vel együtt; hanem az igazi genitivus is a *nek* rag által képeztetik.

Újabb időben pedig már annyira jutánk, hogy több jeles nyelvészek azon tant állíták fel, miszerint a magyarban nincsen is genitivus, hanem e helyett dativussal élünk; sőt vannak olyanok is, kik a genitivust végképen ki akarják a magyar nyelvből küszöbölni; pedig mellőzve azt, hogy 'halálnak halálával' kétségenkívül erődúsabban hangzik, mint 'halál halálával', de senki sem tagadhatja, hogy e kifejezésben: 'Péternek a háza égett le' az igazi értelmet, ha szinte élőbeszédben nyomatékozással pótolhatjuk is, de írásban más összeállítással semmiképen sem fejezhetjük ki.

Akadémiánk azonban a Magyar nyelv rendszerében megmentette különállását mind a kettőnek, sőt, a mennyiben a belviszonyragok közé a birtokos *é*-t is fölvevé, ebben mintegy második genitivust is megállapítani látszik.

A többi nyelvtanítók és nyelvészek abban hibáztak és hibáznak véleményem szerint, hogy egyik nyelvet a másik keretébe akarják erőnek erejével beszorítani, és a mi az ő nézetökkel e vagy ama nyelvbe nem illik, vagy ezekben nincsen meg, fölösleg esnek tartják.

A magyar birtokos *é* és több birtokot jelentő társa *éi* minden esetre oly különös tünemény, hogy alig találunk hozzá hasonlót más nyelvekben. Mert azonkívül, hogy számtalanszor a genitivusnak felel meg más nyelvekben, sőt magában a magyarban is sokszor e helyett áll, például: ,kinek a háza ez', és ,kié ez a ház', senki sem tagadhatja, hogy egyet jelentenek, ezenkívül azon sajátja, hogy ezen alakjában tökéletes alanyesetnek is vétethetik, és mindazon ragokat, melyek bármely tiszta alanyesethez tétethetnek, sőt maga magát is újra fölveszi; *Péteré, Péteré-é, Péteré-nek, Péteré-t, Péteré-től, Péteré-vel*. Így: *Péteréi, Péteréi-é, Péteréi-nek, Péteréi-t, Péteréi-től, Péteréi-vel*, csak alig és sok körülírással adható más nyelvekben.

A Magyar Tudományos Akadémia tehát, midőn a belviszonyi ragok közé a birtokos *é-t*, továbbá a sajátító *nek* és *nek* mellett a tulajdonítót is külön fölvette, csak hasonlíthatlan nyelvünk szellemében jára el. A mi kötelességünk aztán azok természetét, eredetét bővebben kifejteni, de egy izceskét, a legkisebb porczikát sem illik, nem szabad abból szélnek eresztetni.

Csak egy futólagos tekintet is figyelmeztethet bennünket arra, hogy valamint nyelvbölcseletileg különbséget kell tennünk a genitivus és dativus között, úgy a magyar *nek* is (mert ez az eredeti alak, mint a régi halotti beszéd *pokol-nek* halál-*nek* szavaiból, valamint a személyragozott *nek-em, nek-ed, nek-i* stb. szókból tudjuk), habár külsőleg mind a két esetben azonosnak látszik, használatában és viszonyaiban különböző tekintetek alá esik:

1) a genitivusi *nek* mellett a birtokot jelentő névhez mindig hozzájárul a 3-ik személyragja, p. *Isten-nek ház-a*, vagy *ház-ai*;

2) ha a birtokot jelentő név hiányzik, akkor nem is élünk *nek* raggal, hanem birtokos *é-vel*: *a mi Isten-é* (quod Dei est), e helyett: *a mi Isten-nek sajátja*; a miből az is fényesen igazoltatik, hogy az *é* és *nek* ragok, bár különböző módon használatnak, egy jelentésűek s hihetőleg egy kútforból származnak;

3) a sajátító *nek* rag gyakran el is maradhat, különö-

sebben akkor, ha a birtoknevet közvetlen megelőzi: *Isten háza*.

A dativusi *nek* ragot illetőleg, mind ez másképen áll. Nincs vagy ritkán van vele viszonyban személyragozott név; értelemzavar nélkül soha el nem hagyathatik, s a birtokos *é*-vel soha föl nem cseréltetik: *adjatok hálát az isten-nek*, soha sem mondhatjuk: *adjatok hálát az isten* vagy *istené*.

II.

Hogy fejtegetésünk szilárdabb alappal birjon, tekintsünk körül más nyelvekben is nem a magunk okoskodása, hanem a legjelesebb tekintélyek nyomán.

Első helyen áll:

Altäische Studien oder Untersuchungen auf dem Gebiete der Altai-Sprachen von Wilhelm Schott. Aus den Abhandlungen der königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin 1859.

Czélunkra vonatkozó helyei e következők:

„A viszonyt jelentő kitételek között bizonyos esetrészecskek (ragok) folytonos használatban levő főnevekre vezethetők vissza. A szuómi *ssa* (*ssä*) locativus részecske, úgy látszik a *sisä* (belső) főnév egybehúzása. Még valószínűbb, hogy az két egyszerű locativus jegynek *sa* és *na* összeolvadása, mely mellett különösen a lappok *sne* ragja szól; de e mellett nem vehetjük-e fel, hogy legalább az első elem a *sis* gyök rövidítése.“

Továbbá:

„A mongoloknak úgynevezett második vagy toldott esetalakja eddig még a meg nem fejtett tünemények közé tartozik. Mielőtt a megfejtést megkísérteném, — úgymond szerző — némelyeket szükség előbocsátani.

„A török és finn-urali törzssökbeli nyelvek a birtok tárgyát névmási ragokkal jelölik, bármely nyelvtani viszonyban álljon is az illető szó, s bármely viszonyrészecske kísérje is azt. Minthogy pedig a viszonyrészecskéket is szintén az általok vonzott szóhoz kell ragasztani, tehát a ragasztott névmás vagy követi vagy megelőzi azt. Amaz eset a szuómiban

jön elő, pl. *küde-ssü-ni* (hand-in-mein), emez a magyarban és törökben: *kez-em-ben*, *el-im-de*. A magyarban is eléfordúl *elejbém* *) *vorderteil-an-mein*), mint a finnben, e helyett: *előmbe*.

„A mandsu nyelv nem ismer névmásokkal ragozást, s úgy látszik a mongolban is hiányzik az. De ha a dolgot szorgosabban megvizsgáljuk, nagyon valószínű lesz, hogy az utóbbi is bír legalább harmadik személyi raggal, mely mind a három személyt képviseli, és hogy ezen rag itt is, mint a szuómban, az esetrészecskét követi, mindazáltal ilyesnek kísérete nélkül soha sem fordul elé.

Íme a rövidebb és hosszabb esetek áttekintése

	1.	2.
genitiv.	<i>un u jin ji i</i>	<i>jugan jan</i>
dativ-locativ.	<i>dur du da a</i>	<i>dagan</i>
accusativ.	<i>ji i</i>	<i>janban</i>
ablativ.	<i>eča</i>	<i>éčagan.</i>

Jugan a második genitivus első alakja, egy már többé elő nem forduló egyszerű *ju* részecskét előfeltételez. *Jan* nyilván *ji-gan* helyett áll; *jan*-nal hasonló módon van összehúzáva *ban* is (*bagan* helyett), mely a szokásban nem levő *ba* tárgyi részecskén alapszik, de a mely a mandsu *be* accusativusi jegyre emlékeztet.

„Látjuk tehát, hogy valamennyi 'toldott esetek' *gan*-ba végződnek vagy kellett végződniök. Ezen *gan* jelentőség nélküli czafrang volna, melyet a nyelvszokás a névmás képviselőjévé alakította? E nézetben alkalmasint senki sem fog lenni. De ha *gan* névmásnak tartandó, hol található az fel mint ilyen? A mongol nyelv itt bennünket elhagyni látszik, noha mutatószava *en(e)* ez, csak gyöngébb mellékalakja lehet az *on*-nak, mely a török nyelvekben annyi mint 'az', 'amaz.' A szuómi nyelvben mint harmadszemélyi névmás ismét a gyöngébb *ün(e)* fordul elő, mindazáltal előhangos szellel: *hün(e)*, melynek helyébe a mongoloknál, kiknek nyelvében az egyszerű *h* hiányzik, szükségképen *g* (*gh*) lépne. A finn szó minden változás nélkül lehet raggá, p. *küde-ssü-hün* (össz-

*) Hasonlónak tekintethetik *köziünk*.

szehúzva *küdessään*) kezében (betűszerint : *kéz-ben-ő* vagyis *övé*).

„Tehát az egész nyelvcsaládban egy *han* (*hän*) ősalakot kell fölvennünk, melynek *h*-ja könnyen *g* (*gh*)-vá keményedett és ha a mongol így szól *gar-da-gan*, ez betűszerint így áll : hand in sein“, magyarul ,kar-ban-övé‘ azaz e nyelvben a birtokragot mindjárt a névre következtetve ,kar-já-ban.‘

Említett szerzőtől ide tartozhatnak még e következő :

„Az altaji családbeli legtöbb nyelvek bírnak egy, személyek után kérdezősködő névmással, melynek legkitünőbb alakjai ezek : törökül *kim*, csuvasúl *kam*, mongolúl *ken* és *ke*, szuómi-finnúl *ken(e)* és *ke*, vogulúl *kanga*, mordvinúl *kon(a)*, osztjákúl *choi* és *koi(e)*, lappúl *kä* és *gi*, magyarul *ki*. A szuómi nyelvben van *ken* mellett *ku*, s a mandsu nyelvben van *ja* és *ve*, alkalmasint *ge* és *ke* helyett.

„A kérdő jelentéssel ezen nyelvek legnagyobb részében összeköttetik ez : aliquis (valaki), melyet szerző eredetinek tart. Továbbá a török *kim* és magyar *ki* és a legtöbb finn népek kérdő névmásai, egyszermind visszahozó névmások. A törökök ez értelemben *kim* helyett *ki*-t is mondanak és az ozmánoknál a *ki* ennyiben szabálylyá lön.

„A mongol *ki* a személytelen kérdő *jagun*-nal egybekötetésben alkotja a jagungki (*jagun+ki*) milyen? összetett szót. Itt a *ki* mást nem jelenthet mint, valaki‘, és ezen összetétel igen hasonyszerű a német ,was (für) ein‘ kifejezéssel, mert *jagun* megfelel a ,was‘, és *ki* a mennyiben ahhoz ragad ,einer‘ vagy itt ,wer‘ szónak. Főnevekkel kapcsolatban képviseli az odaragasztott *ki* a létige részesülőjét, azaz ,valaki‘, e helyett áll ,levő‘, ,való‘ (befindlicher, seiender), és kíséri azon nevet, mely jeleli a helyet, hol valami létezik, vagy szabatosabban az azt közvetlenül követő locativusi részecskét. Ekként származik a helyiségi melléknévek egy faja, melynek fő neve kifejeztethetik és értelmében megmaradhat : *ger-de-ki* *kütmün* (haus-in-wer mensch) ház-ban-ki ember azaz házban levő ember ; *noor-da-ki* *uszun* tó-ban-ki víz, tóban levő víz *).

*) Összeköttetésbe hozza ezzel szerző a magyar *i*-t is : tóban-i víz ; talán — úgymond — ezen *i* is a *ki*-ből eredett.

„A törökben a *ki* némely szókhöz közvetlen kapcsolva bizonyos időbeli és helyi mellékeveket alkot: *dün-ki* tegnapi, *szabáh-ki* reggeli, *bügün-ki* mai (ez napi), *evvel-ki* első (mintegy elő-ki). Locativusban is mint a mongol nyelvnél láttuk: *gül-de-ki szu* tó-ban-i víz. Abban is találkozunk a török a mongollal, hogy az oda kapcsolt *ki* (a megelőző szóhoz alkalmazkodva néha *gi*) által elvont birtokos névmásokat és mellékeveket képez. Törökül *kardes-in-ki* testvérnek-ki, mintegy testvér-é-ki (az *in* genitivusi rag) *min-ning-ki* (*ben-im-ki*), enyém ki, mintegy éné ki vagy énnék kije. Mongolul épen úgy: *min-ü-kei* enyém, *man-u-chai* miénk, *ken-ü-kei* vagy *kene-i-ki* kié (kinek kije).“

Megérdemli a megjegyzést a magyar nyelvre nézve, hogy *ki* a magyarban, mint valamennyien tudjuk, mind személyre, mind dologra is vonatkozik, még pedig nem csak a régi iratokban, hanem a mai népnyelvben is; és csak az írói szabatosság alapította meg a *ki* és *mely* közötti általános különbséget, de itt sem kivétel nélkül, pl. *némely* mind dologra, mind személyre vitetik (a régies *néki* helyett); továbbá *a mely ember* nem mondjuk *a ki ember*.

„A birtokmutató melléknévben és névmásban — folytatja szerző — a mandsu nyelv is kezet nyújt a török és mongolnak, pl. *nialma-i-ngge* ember-é-ki (mensch-des-wer), *min-i-ngge* én-é-ki (mein-des-wer, azaz meus). Ha itt *i* kétségtelenül genitivus, mi lehet *ngge* egyéb, azon *ki*-nél oly alakban, mely a mandsunak sajátja. A jóhangzásilag közbeszúrt *ng* elvonása után *ge* marad, mely a fönt említett alakokhoz elég közel áll, és az eredeti *ve* (*ge* helyett?) szónak azonosságával is ellenkezésben nincsen.“

Ezen rövid kivonatból czélunkhoz képest azon nevezetes eredményre jutunk, hogy az altaji családban van egy viszszahozó névmás *ki*, *ke* és rokon alakokban, melyek számos összetételeket alkotnak, különösen pedig a török, mongol és mandsu, tehát a magyarhoz rokonabb nyelvekben birtokos nevekhez, illetőleg névmásokhoz és birtokos esetekhez is járúl.

III.

Most lássunk némely jeles nyelvészeket az eseteknek, kivált célunkhoz képest a sajátító esetnek — genitivusnak — természetéről.

Pott Ágoston Frigyes következő remek és roppant tudományú munkájában „Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der Indo-Germanischen Sprachen“, stb. „Erster Theil: Praepositionen“, a második kiadásban (1859-ben), miután az első §-ban a praeposíciókról, melyek némely nyelvekben postpositiók, épen úgy mint maga a névmutató — articulus — is némely nyelvekben a név után tétetik, a 2-dik §-ban az esetek viszonyáról és számáról értekezék, a 3. §-ban az esetek végzeteinek, és az ezekkel testvérileg rokon praeposícióknak, melyek eredetileg amazoknak csak támogatására szolgáltak, de későbben őket elhalványították sőt elenyésztették, jelentésére megy által, kiemelvén különösen, hogy a három fő eset közül a genitivusban a *honnan* (woher), a dativusban a *hol* (wo), az accusativusban a *hová* (wohin) értelme rejlik.

Ugyanezen nézetet találjuk több jeles nyelvtudósnál is.

Heyse munkájában (System der Sprachwissenschaft. Berlin, 1856.) olvassuk (206. §.):

„Az általános hely- és irányviszonyok, a *hol*, *honnan*, *hová* eredetileg s némely nyelvekben most is nem saját határozó szók, hanem a főneveknek hajlítási alakjai által fejeztetnek ki. Ezen alakok az obliquus — függő — esetek. A *hol*-t jelöli eredetileg és most is némely nyelvekben saját eset, a locativus, utóbb jobbadán a dativussal olvadván egybe; a *honnan*-t jelöli a genitivus, vagy egy saját eset: az ablativus; a *hová*-t az accusativus. Azonban az esetek a művelt nyelvben ezen nézeti jelentésöket elvesztették, és csaknem kizárólag elvont értelemben belső beszédviszonyokra alkalmaztatnak, egy valóságos térviszony jelölésére pedig praeposítiót — elüljárót — kell az esettel összekötni.

Alább (215. §.):

„A genitivus jeleli eredetileg a térbeli kimenő és időbeli kezdő pontot; azután a távozás, elválás és megfosztás

viszonyait, az egész viszonyát a részhez (partitív), az anyagét, a származását, az okét, a birtokét s végül a függés többféle viszonyait“ stb.

„Az accusativus eredetileg a czélt fejezi ki, bizonyos mozgást vagy irányt, végpontot a térben és időben, s ennyiben egyenes ellentéte a genitivusnak“ stb.

„A dativusnak a nyugalom nézlete, valamely munkáság vagy létel hol volta szolgál alapúl“ stb.

Egy újabb nyelvészeti mű: *Homerische Studien von Jacob La Roche* (Bécsben 1861.) a Bevezetésben ekként adja elé e tárgyat:

„Hogy az esetek eredetikép helyi viszonyokat jelölének, most általában elfogadott nézet; legtermészetesb is, hogy az ember a tárgyakat és az azokon történő változásokat elsöben érzékileg fogta fel, még pedig legközelebb térben. A térben csak két különböző felfogás gondolható: nyugalom és mozgalom. Az utóbbi kétfelé ágazik, t. i. a szemléllő álláspontja szerint mozgás valahová el, és mozgás valahonnan ide. Ezen térviszonyok mindenikére külön megjelöléssel bír a nyelv; a különböző hajlítási végzetek által fejezvé ki azokat, mely végzetek a név törzséhez függesztetnek, és ezek lesznek az egyes esetek.“

„A térbeli nyugalom megjelölésére a görögöknek és rómaiaknak nincs különös esetök; azonban régente kellett egy locativusnak léteznie, melynek végzete *i* volt. Megmaradt ez még részént mindkét nyelvben, például a görög ejtegetésnek dativusi végzeteiben (*α, η, φ, αν, οιν, αισι, ησι, οισι, ι, σι*), ily alakokban, mint *οἴκοι, πνθῶι, Ἰσθμοῖ, α θι* ragban (*ὀίκοθι, Ἰλιόθι*), a *φι*-ben (*κλισίῃφι, θύρῃφι, ὄρεσφι*); a latin városnevekben a két első ejtegetés egyes számában, *Corinθi, Romae* (Rimai), ezekben: *domi, humi, ruri*, a görög *i* mutatóban, mely névmásokhoz és igehatározókhoz függesztetik, mint *ὅπουσι* (az ott), *ταυτί, δευρί, νυνί*. A görögben a locativus a dativusba ment által.“

„A valamitől ide mozgást az ablativus jelöli, mely a latinban magát fentartotta, de a görögben nem; amott az oki viszony a genitivusba, az eszközlői viszony a dativusba ment

által. Nyomai maradtak ennek hihetőleg a *θεν* ragban (*ἀκο-
θεν, νεοθεν, ἄλλοθεν, ἔξωθεν, Ἰλιόθεν, ἐνθεν*).“

„A valahová mozgást az accusativus jelöli a *δε* és *σε* ragokkal együtt.“

„Minél közelebb áll eredetéhez valamely nyelv, annál jobban megtartották az esetek helyi jelentésöket; csak midőn eredeti jelentésök elgyöngült, mellékeltetének ezen három térviszonyok jelölésére az esetekhez a megfelelő határozók, melyek, mivel előre tétettek, praepositíók — elüljárók — (*προ-θέσις*) nevét kapák. A legtökéleteseb átalakulást e részben a dativus és genitivus szenvedték, de az accusativus eredeti jelentéséhez leghűbb maradt.“

„Az accusativus jelöli valamely állapot vagy cselekvés kiterjedését valamely tárgyra vagy személyre az érzéki helytől indulva az érzéktülig, a testileg észlelhetőtől a szellemileg érzett behatásig a cselekvés tárgyára“ stb.

IV.

Mind ezen fejtegetések igen általánosak és főképen az árja nyelvekre vonatkoznak, azt akarvájok kimagyarázni, hogy a mely esetek a belviszonyok jelölésére szolgálnak is, eredetileg külső, érzéki tapasztalatok után képződtek.

Azonban a nyelvekben, különösen a magyar nyelvben, tapasztalatilag tudjuk, hogy a hely- vagy térviszonyok nem csak egyszerű nyugalom- és mozgalomban, hanem számos más fekvések és irányokban is tünnek elő, pl. nyugalmi viszonyokban: házban (bent), házon (fönt), háznál (vagy mellett), házzal, ház alatt, házon alúl, házon felül; mozgalmi viszonyokban: házba, házra, ház alá, ház felé, ház fölé, ház mögé, mellé; és házból, házról, háztól, ház alól, felől, mellől stb.

Így a belső viszonyok is számos osztályokat, megkülönböztetéseket és árnyéklatokat fogadnak el, mint állomány és járulék (Isten vagy Istennek mindenhatósága), egész és rész (a ház vagy háznak teteje), birtokos és birtok (Péter vagy Péternek kalapja), alany létezése (Isten él és uralkodik), alany közvetlen hatása tárgyra (Isten igazgatja a világot),

ugyanannak közvetett hatása (Isten észt adott az *embernek*), megszólított alany (Isten! vagy óh Isten!) stb.

Végre az időviszony is előfordulhat : mindenkor, éjfélikor, őszkor (vagy koron) ; éjtszaka (azaz éj-idő szaka, nem pedig, mint többnyire hiszik, hogy itt a tárgyeseti *éj-t* lapangana), hasonlók : telet szaka (= tél idő szaka), nyarat szaka stb.

Mind ezeknek s még többeknek megjelölésére, még pedig végzetetlen elmésséggel sőt csodával páros megjelölésére, a nyelvek több-kevesebb képességgel bírnak. A magyar itt is rendkívüli finomságot és termékenységet tüntet fel, úgy-hogy, mint mindnyájan tudjuk, egyszerű és általános ragozással, ha a megszólító ¹⁾ — vocativust — is ide vesszük, és a sajátítót a tulajdonítótól — genitivust a dativustól — megkülönböztetjük, 20 esetet számlál, mint : vár, várt, várnak, várba, várban, várból, várért, várhoz, váríg stb.; összetétel által pedig, mint : váré, várét, várénak, váramé, váramét, váraménak stb., és ha a névutókat, másképp független utóljárókat (postpositiókat) is, mint vár által, vár alatt, vár fölött, vár mellett stb. s mind ezeket ismét a birtokragozott szókhoz függesztve is, mint váram, várad, váraim alatt, fölött, mellett stb. ide számítjuk, ezer meg ezer esetet állít elő.

V.

A sajátító esetről, mely jelen kitűzött tárgyam, s különösen annak valószínűős eredetéről más nyelvekben, halljunk még egy-két kitűnő nyelvészt.

Bopp Ferencz úr „Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend“ stb. munkájában (második kiadás, 194. §.) világosan mondja, hogy a szanszkrit genitivus teljes végzete *szja* ²⁾ áll a *sza* vagy *ta* (= az ez) mutató névmási törzsből és

¹⁾ A hangsúlyról szóló értekezésemben kimutattam, hogy a megszólító eset mindig erős hangsúlylyal jár, a mi nem mindig áll az alanyesetről.

²⁾ Mert ez is szokott *dsz*, *asz*, és *sz-re* sőt némely más nyelvekben, pl. a latin nyelvben az úgynevezett két első ejtegetésben *i-re* is rövidülni, mert az első ejtegetésbeli *ae* is *ai* (*mensai*).

a visszahozó névmás *ja* (= *ki*) törzséből, tehát ez utóbbi épen az, a melyet Schott úr az altaji nyelvekből eléadott, de a melyekben ő a megelőző *in*, *u*, *ü*, *i* stb. ragokat nem értelmezé vala.

Bopp úrral tökéletesen egy véleményen van Steinthal, Heyse munkájának kiadója, ennek 217. §-ához írt jegyzékében.

Heyse úr azt nyilvánítja, hogy Bopp úr nézetét nem érthetni (*was sich nicht begreifen lässt*). De nekünk magyarokul könnyű megérteni, mert épen nálunk is a birtokragok közt előfordúl az *ő*, pl. *kez-ő* vagy *kez-e*, még pedig nem nominativusi, hanem genitivusi értelemben *manus ejus*, valamint *kezem* annyi, mint *manus mei* vagy *mea*, *kezed*, *manus tui* vagy *tua*, melyekkel tökéletesen egyeznek az altaji nyelveken kívül a perzsa, arab, héber s több más nyelvbeli alakok is. Ezek szerint a szanszkrit *szja* magához a birtokoshoz járulván annyi, mint *sui* vagy *suum quid*, és az *sz* magában *sui* vagy *suum* *).

S ekképen ha az altaji nyelvekhez visszatérünk, nem akarom ugyan ezekben a *ki*, *kei*, *ge* stb. névmást megelőző *i*, *ü*, *in* sajátító ragokat az ezekben előforduló mutató vagy személyes névmásokkal azonosítani, noha tudjuk, hogy például a törökben is *o* vagy *ol*, mely a többi esetekben *on* alakban fordul elé, annyi mint *ő*, *az*, Révay pedig világosan is kimondja, hogy a finn genitivusi *an*, *än* rag nem más, mint maga a *hün* (magyarul *ön*) névmás: hanem a magyarban ennyi példák és ily tekintélyek után bátran ki merem mondani, hogy a magyar sajátító *nek*-ben

1) a *k* maga a *ki* névmás, mint a török, mongol, mandsu nyelveknek birtokviszonyt jelentő alakjai és névmásaiban a *ki*, *kei*, illetőleg a mandsu genitivusban a *ge*, és legkülönösebben a szanszkrit genitivusban a *ja* végzet ;

*) A szanszkrit mutató névmás törzse *sza*, tökéletesen egyezik a magyar *az*, *ez* mutató névmásokkal. A fentebb mondottak legnagyobb mértékben igazolják azok nézetét, kik azt tartják, hogy az árja nyelvek sem boldogúlnak teljesen, ha segítségül nem vesznek más családokat is.

2) Az *n* is épen maga az *ön* szó, mely alak, kivált régebben, gyakran előfordúl *ö* helyett;

3) Az egész tehát annyi, mint *önki*, vagy ha tetszik *öné-ki* azaz *övé-ki*, mely egybeállítás tökéletesen kifejezi a birtok-, illetőleg sajátí viszonyt, s teljesen azonos származtatásban és értelemben a szanszkrit *sz-ja*, és hangban is a mandsu *ingge*, tatár *ning* genitivusi végzetekkel és török *onunki* 3-ik személynévmással, sőt a törökben a teljes genitivusi ezen alakkal: *kardes-in-ki* (testvér-é-ki vagy testvér övé ki), mint főntebb láttuk.

Meg kell itt jegyezni, hogy például a török *benim* ám-bár külsőleg egészen egyezni látszik a magyar *enyém*-mel, mindazáltal a kettő, kivált utóbbi részében, egymástól lényegesen különbözik, *ben-im* t. i. nem más, mint *ben* (= én)-nek *in* vagy *im* végzetű genitivusa, *enyém*-ben pedig, mint tudjuk, három elem foglaltatik, ú. m. *én-* vagy *en-en* kívül végül áll ismét az *én-t* képviselő *m*, közben pedig a birtokmutató *é*. Azonban itt is áll az, a mit *Schleicher Ágoston* mond (Die deutsche Sprache. Stuttgart 1860.) a 257. lapon: „a birtokos névmások oly melléknevek, melyek a személyes névmások genitivusából alakultak.” Tehát a magyarban is minden oda mutat, hogy az *é-t* mint genitivusi elemet ki nem küszöbölhetjük, különben *enyém*, *tiéd*, *övé* nem egyéb volna, mint *én-én*, *te-te*, *ö-ö*, a mi birtok-képviselőt teljességgel nem foglalna magában. Azon alakok tehát tökéletesen hasonlóak a többi ragozások alakjaihoz: *én velem*, *én rólam*, *én nekem* stb., melyekben az *én* szinte kétszer van képviselve, azon különbséggel, hogy *enyém*-ben a három elem tökéletesen egybeolvadt, de *én velem*, *én nekem* (dativus) alakokban az első *én* függetlenül áll s el is hagyathatik. Hátra van még kimutatnom, hogy nálunk a *ki* ‚aliquid‘ vagy Schott úr szerint ‚aliquis‘ értelemben több más összetételekben, képzőkben és ragokban is előfordul.

Mellözve ezen mindenki előtt ismeretes összetételeket: *vala-ki*, *ki-ki*, *sen-ki*, *akár-ki*, *bár-ki*, *minden-ki*, vagy *minden-ik*; *egy-ik*, *más-ik*, azaz egyki = egy valaki, máski = más valaki; a török evvelki szintén = előki; arról sem lehet kétségünk, hogy ezen és hasonló szókban: *akad-ék*, *fakad-ék*,

marad-ék, hasad-ék, düled-ék, az *ék* nem más, mint *ki* legfőlebb az igék részesülője véghangzójával (ó, ö) összeolvadva: *akadó-ki, maradó-ki, düledő-ki*; vagy betűiáttéve, mint *mindenki* = *mindenik*-ben: *akadó-ik, düledő-ik*; ilyenekben *ásad-ék, mosad-ék* már a szenvedő igerag is előfordulván, tehát: *ásat-ék, mosat-ék* helyett. Egy régibb értekezésemben megmutatni igyekezém, hogy a sorszámokban is: *harmadik, kilenczedik, ezredik*, a tőszámmal *egyik* (= egyki) szó olvadt egybe: *három-egyik, kilencz-egyik, ezer-egyik*. Sőt igen nevezetes példáink vannak a régiségben, hogy a *ki* több személyes névmásokhoz is köttetett: „*tükitek* (quis vestrum) kedeg gondolván toldhat ő állatjához egy singnyit (Müncheni codex. Máté VI. fejezete), *tükiteknek* (cujus vestrum) számara avagy tehene a kútba esendik (Lukács XIV. fejezete).

A *ként* rag, midőn kivált *an en* raggal összetéve mennyiségileg vétetik: *hármanként, nyolczanként, tízenként, fejenként* szinte annyi, mint *ki-ént* hasonló *mint* önálló szóhoz, mely = *mi-ént* *), néha mind a két névmás egybeolvadván: *mi-ki-ént*.

Ön, ő helyett, sőt *öné, övé* helyett szinte előjön a régiek-nél: „tulajdon *önnébe* jött és *önnéi* (Pestinel *evéi* azaz *övéi*) nem fogadták“ (Müncheni cod.): „kiknek a juhok nem tulajdon *önné*“ (a föntebbi codexben). Erdősínél: tulajdon *övéi*.

Elég példa arra, hogy a *ki* névmás a magyarban is számos más összetételt, származékot, sőt esetet képez.

Figyelmet érdemel itt a nagy veszteségünkre korán elhunyt Jászay Pál társunk nézete is, így szólván: „Ha kinek az tűnnék fel, miként egy az *ember keze* ezzel *embernek keze*, vegye gondolóra, miként egy az *o-da, o-tt, ott-an, ott-an-an*, vagy *ott-ann-an*, somogyiasan: *ott-ann-ag, ott-ann-at* és *ott-og-ol, ott-og-ul*. Miként az *o-da* változott *ottan-ag*-gá, épen úgy változhatott az *ember-é, ember-en-eg-gé, ember-n-ek-ké*.“ Mely véleménynyel lényegben tökéletesen egyet értek, azon hozzáadással, hogy az *an-ag, en-eg* a hasonlító nyelvészet nyo-

*) Egyszerű alakjában inkább *kéj-ént*, pl. előjön a régieknél *ön-nön kéjén* (a föld *önnön kéjén* — ultro — gyümölcsöz, a föntebbi codexben), *ő kéjén* (Pestinel), *ün kjēn* (Erdősínél).

mán többé nem tekintethetik pusztá hangtoldaléknak, hanem értelem és szellemteljes ízecskének. S hogy az *é* birtokmutató rag maga is épen úgy kifejezi ¹⁾ a birtokviszonyt, mint a teljes *öné-ki* vagy *övé-ki*, föntebb az altaji nyelvekből szinte megtanultuk, melyek közül például a török *ben-im* (= *én-é*), tökéletesen annyi, mint *ben-im-ki* (mintegy *éné ki*, vagy *éné kije* vagy *én kije*), *on-un-ki* = *övé-ki* vagy *öné-kije* vagy *ő kije*.

A mondottakból az is szépen megfejtethő, hogy, miként nyelvünk egész történelméből és a mai nyelvből is tudjuk, nem csak a teljes *öné-ki* alak, hanem maga az *é* is kimarad, sőt mostani nyelvérzékünk szerint egészen is elhomályosult a birtokos neve mellől azon esetben, ha azt közvetlenül követi a birtoknév, például *ember-keze*, *embernek keze*, vagy Jászay nézete szerint is *emberé keze* helyett; még pedig azon egyszerű okból, mivel a birtokos rag úgy is megvagyon a birtokot jelentő szó mellett: *keze* különben is annyi, mint *manus ejus* ²⁾. Hibásan tanítók tehát ekkoráig, hogy a birtokragos szó előtt közvetlenül alany eset is állhat, hanem e helyett azon szabálynak, vagyis inkább megjegyzésnek kellene állania: a birtokos neve mellől a mondott esetben az az eredeti *é* vagy *övé* elhomályosult, ugyanezen *övé* a mindjárt következő birtokragban is feltaláltatván.

Ezen fejtegetések alapján még egy különbség tűnik fel a sajátító és tulajdonító ragok között, t. i. a sajátító *nek*-ben eredetileg hosszú *é* van, mert *övé-ki*-ből származott, innen a

¹⁾ Révay, a ki az *é* ragot kizárólag genitivusnak tekinti, világosan így értelmezi azt: *suum aliquid*, pl. *hal-é piscis suum aliquid*, noha azt csak magának az *ő* névmásnak tekinti. Én egy előbbi értekezésben, nyelvhasznalatok nyomán is szintén ez értelmet tulajdonítottam annak, csak hogy két tagból hiszem egybeolvadottnak, ú. m. *ez-e* = *ez-ő-(vé, illud suum vagy aliquid suum)*, mint a perzsa *dni*, melytől ered: *ani-men* (*illud quod meum*); különben semmi nyoma nem volna a tárgynak, vagyis birtoknak, mert csupán az *ő* csak annyit jelentene: *sui*, a *quid* vagy *aliquid*-nek semmi megfelelője nem volna, s ezt fejezi ki a perzsában: *án*, a magyarban az én fejtegetésem szerint: *ez*.

²⁾ Kétszeresen fordul elő a birtokos neve magokban a birtokos névmásokban is: *enyém* (= *én-é-én*), *ti-é-d* (= *té-é-te*), *miénk* (= *mi-é-mük*) stb. Ily kettőztetés van, de már csak a ragokkal, ezekben; nála mnál, töle mnál stb.

mai napig divatos *neki*, a tulajdonító *nek* pedig eredetileg is (Czuczor szerint) *ne* vagy *neh* rövid *e*-vel birt; úgy hogy a bécsi és müncheni codexben a háromféle *e* szabatosan meglevén különböztetve, gyakori olvasás és forgatás után sem találtam, hogy *ő neki*, *ő nekik*, *én nekem* stb., melyek tulajdonító értelemben fordulnak elő, valahol hosszú *é*-vel íratlak volna, holott tudjuk, hogy a mai szokásban ezen kiejtés igen gyakori. A későbbi szokás tehát a két esetet egészen egyenlővé tette, s lön mindkettőből *nek* (alhangzós szókhöz ragasztva *nak*), mind a genitivusban, mind a dativusban. Nincs ez példa nélkül más szóknál is. „Kedig” és „penig” egészen külön eredetű szók, s régente mindkét alakban divatoztak volt, és későbbben „pedig” szóban egyesülének. Személyragokkal most dativusi értelemben divatozik: *nek-em*, *nek-ed*, *nek-i*, *nek-ünk* stb., de van reá példánk a régiségből, hogy még ez alakban is használtatott genitivus jelentésében. A Döbrentei codexben olvassuk: „*Üneki* minden *angyali* imádjatok ötet“, *ül-* vagy *öneki angyali*” tisztán és határozottan genitivus.

TÖRÖK-MAGYAR NYELVHASONLÍTÁS

ÉS HASONLÍTÓ MAGYAR-ALTAJI HANGTANRÓL.

SZÉKFOGLALÓLAG OLVASTA JANUÁRIUS 13. 1862.

BUDENZ JÓZSEF, LT.

Tekintetes Akademia! Mikor 1856-ban először hangzék magyar szó fülembe, még álmomban sem képzelhetem vala, hogy valaha itt Magyarországon a magyar nemzet első tudománymívelő intézetebeli tudós férfiak fényes gyülekezetében magyar nyelvtudományról értekezőleg szólhatni szerencsém lesz. Történet szerint lett vala akkor a magyar nyelv mívtával első ismerkedésem; de ez ellentállhatatlanul ragadá kedvemet egy olyan nyelv megtanulására, melylyel a nyelvtudásnak egy addig nem sejtett, annyi különös jelenségekkel meglepő világa tárul vala ki előttem, ezer változatos virányain a nyomozónak akár holtig való gyönyörködötet ígérgetve. —

Néhány éve múlt, hogy a magyar nyelvet saját honában tanulgatom, s ugyanannak tudományához való ismereteket igyekszem megszerezni, a minék vaj mily jól tudom, mennyire a kezdetén vagyok még; s ha mint ilyen kezdőt, kinek eddig fölmutatott kísérletei e megtiszteltetést meg nem érdemelhették, a T. Akademia mégis már levelező tagjává választott, csak azon eltökéllett szándékom s akaratom tarthatja el arczomról a pirulást, hogy akármily gyenge erőmet és tehetségemet állhatatosan egy tudomány művelésére fogom fordítani, melyre a Tekintetes Akademia előttem tért nyitván, azt egyszersmind édes kötelességemmé teszi.

A mennyire a magyar nyelvtudománynak az utolsó időben volt menetét és munkálódásának folyását ismerem, úgy látszik nekem, hogy a rokon altaji nyelvek nyomozása, legalább néhány év óta, úgy foly, hogy ezt aligha lehet e nagy fontosságú tudományágunk tüzetes művelésének tartani. Ha e tárgyban itt-ott mégis valami munka tétetett, a mik leginkább a „Magyar Nyelvészet“ kincses házában vannak lerakva, ezek egyes és elszórt töredékek, melyek bármily becsesek lehetnek is magokban, de nincsenek egy közel álló köz czél felé irányozva, s nem hasonlítanak oly részlet-operatiókhöz, melyek egy nagy munkaterv egészének kivitelére gondosan kijelölve és kitűzve volnának. Nem akarom most e tényállásnak így voltát közelebbről megbizonyítani, sem okait nyomozni, melyek elég fontosak lehetnek s talán külső körülményekből is eredő akadályokban rejlenek: bizonyításom- és nyomozásomnak mégis csak az volna a vége, hogy bizony még árva gyermek nálunk a magyar-altaji nyelvtudomány, mely ápolókat keres. Azonban, ha a nyelvhasznító kutatások ily megakadása méltán szomorít mindenkit, ki a magyar tudomány, különösen nyelvtudomány iránt igaz érdekeltséggel viseltetik: mégis megnyugtató és vigasztal, hogy a Tek. M. Akademia azon árva gyermeknek is ügyét fölkarolván, oly segédeszközök előállításáról gondoskodik, melyek a rokon nyelvekben való kutatást többeknek is hozzáférhetővé teszik, s így kézhez szolgáltatván az anyagot, reményl-

hetni, hogy csak lesznek munkások is, kik azt a magyaraltaji nyelvtudomány leendő palotájának megépítésére fogják előkészíteni. Csak legyen meg aztán elfogadott alkalmas és főleg kivethető terv is, mely szerint a munkások közreműködjenek. Ez iránt alantabb már némi általános képzeletemet fogom kifejezni. — Most egyelőre a T. osztálynak egy olyan tárgyra szeretném igénybe venni szíves figyelmét, mely korántsem új és még meg nem pendített, de mégsem vétetett vagy nem vétethetett annyira tekintetbe, a mennyire azt nyelvtudományunk érdeke kívánná; ez „a török nyelvnek magyar nyelvnymozásunkra fontossága“ és ehhez kapcsolva valami „a szóhasonlításról és hasonló hangtanról.“

Azon nagyérdemű férfiú, ki a magyar nyelvtudományban kimutatta, hogy vannak a magyar nyelvnek rokonai, és e fontos alaptételt elismertette a magyar tudományos világgal, ki is jelölte már biztos vonásokban, milyen és hol van a magyarnak állása a rokonságnak messze terjedő és változatos sokaságában. Így tudjuk, hogy a magyar a szorosán finn jellemű, milyen a szuómi, eszt, lapp, és a török jellemű nyelvek között középen áll. Meg is találta ugyanő azon pozitív sarkpontot, melyen e közép-állás nyugszik, — ez az igezőnek kétféle ragozása, hogy t. i. egyik szerint tárgyjelentő pronominális elem vétetik magába az igealakba föl. E sajátoságnál fogva azon középálláson a magyar még az osztjakkal, meg mordvin- és vogullal egyesül egy kis középcsoporttá. A magyar nyelv ez állásánál fogva immáron a magyar hasonló nyelvészettől a középcsoporttól várhatna legközvetlenebb és leghathatósb tanúságokat saját nyelve földerítésére. Ámde nem lehet észre nem venni, hogy a magyar nyelv altaji rokonai közül éppen azok, kik legközelebből volnának rokonai, egyszersmind azok is, kik nagyon kedvezőtlen körülmények között nem fejleszthették valamint nemzeti életöket nem, úgy nyelveket sem kiterjedt erős alkotmánynyá, vagy mindkettőben véghetetlenül megfogytak és tetemes vesztesékeknek voltak kitéve. Meglehet mind a két okból van az, hogy legalább mi e nyelveknek csak oly ismeretével bírunk, és talán csak bírhatunk is mindenkorra, mely sokkal töredékesebb azon ismeretnél, melyet terjedelmesebb irodalommal bíró és nagyobb

területre elágazó nyelvről szerezhetünk és nyomozásunkra valamennyire elégségesnek tarthatunk. Nem úgy mondom ezt, mintha az azokban való bármily kevés és töredékes tudhatásunknak tagadni vagy leszállítani akarnám becsét; sőt azt hiszem, hogy éppen mert kevés, fölszökken becse, mint rossz terméskor a gabonának az ára. Csak azt akarom az előbbiekből következtetni, hogy mi hasonlító nyelvényozásunkban a magyar nyelv altaji rokonai közül okvetetlenül az említett középcsoporttól balra és jobbra eső nagyobb terjedelemben meglevő és dúsabban fejlődött, hogy úgy mondjam, tekintélyesebb finn és török nyelvekre vagyunk utalva, hogy az ugyanazon középcsoporton tapasztaltató hiányokat és veszteségeket pótoljuk.

De nem csak hiánypótlásra, hanem éppen ott volna leginkább szükségünk a finn és törökre, a hol osztják, vogul mordvin szók ugyancsak rokon magyar szókkal majdnem azonosoknak mutatkoznak. Mert sokszor van az, hogy éppen a nagy hasonlóság mégsem tanulságos, a mennyire csak azt adja a mink már van, nem engedvén hasonló, de mégis részben különböző alakokból az egyik vagy a másik félnek teljesebb épebb megelőzőjét következtetni ki. Hadd világosítsa föl egy példa ez állításomat. A magyar *szem* osztjájában is *szém*, a miben éppen csak a két nyelv megegyezésére látunk egy példát; de csak a finn *szilmä* engedi azt következtetnünk, hogy *szem* e helyett való: *szelm*. Ugyanígy az osztj. *kâr* a magy. *kéreg*-re semmit sem derít, sőt maga még csak ettől tudhatja meg, hogy a végén elcsonkult; kissé többet láttat már a finn *kuori*, de teljes világot a magyar szóalakra csak a török *kajrî* vethet, melynek magából a törökségből egész biztossággal ez alakját adhatjuk: *kajrîk* = jakut *khatîrik*; ez alak t. i. a magyar *kér*(-eg)-nek eredeti kéttagúságát, és hosszú önhangzójának, valamint az osztj. *kâr*-beli *a*-nak összevonásból eredetét mutatja.

Megengedve tehát, hogy a finn valamint a török nyelvek nyomozása azon középcsoport mellett okvetetlenül szükséges, megint ez új kérdés áll előnkbe: hogy a kettő közül melyik, a törökség-e vagy a finnség, tarthat több igényt arra, hogy azon középcsoport s aztán a magyar nyelv számára ku-

tatólag fölhasználtassék? — Ez nehéz kérdés és igen bajos dolog, oly viszonyokat lattal mérni, melyek épen nem mérhetők lattal; mind a két részre lehetne fontos tényeket az elsőség vindicálására fölhozni, de azért mellőzni egyikét sem lehet. Azért inkább így teszem, és úgy hiszem, helyesebben a kérdést: azon középcsoportban, melynek a magyar mindezenetre valaha területi szomszédja is volt, melyik végen áll a magyar nyelv, azon-e, mely a finnség felé van, vagy azon-e, mely a törökség felé néz? — Erre már merek felelni, még pedig azt, hogy a magyar igen is egyik végen áll, még pedig azon, mely a törökség felé van, úgy hogy mintegy átmenetet teszen magából azon közép-csoportból a törökségbe, és ha a lánczolati összefüggés folytatását nézzük, megint csak a még ma is messze Közép-Ázsiába benyúló törökség lehet a közvetítő, mely valamennyi Európában való altaji nyelvek nyomozását az altaji népek ős hazájához közel maradt mongol jelleműekére vezetheti által.

A magyar nyelvnek a törökhöz való ezen szítása, hogy úgy mondjam, nem úgy tűnik ki első tekintetre szótárában, mint grammatikájában, sőt amarra nézve könnyen hajlandók lehetünk, a magyart inkább a finnhez tenni közelebb viszonyba. Nagyobb grammatikai egyezés pedig a bár mással is közös elemeknek a használat- és alkalmazásban is közösen megállapodtát teszi föl, s ezen megállapodásban mindenesetre a török tovább járt együtt a magyarral mintsem a finn. Fordulópontot teszen e tekintetben a magyar birtokos ragozás, mely kevés kivétellel egészen a török rendszerrel egyező, nem a finnel; de ez egyszersmind oly sajátság, melynek a nyelv jellemének alkotásában legnagyobb hatása van. Az, hogy a finn nyelvnek a genitiv viszony kifejezése végett nincs szüksége a 3-dik személyű birtokos ragra, hogy mondhatja *isän koti* = *patris domus*, és nem: *atanin ev-i* = *az atya ház-a*; továbbá az, hogy csak a viszonyragok után teszi ki a birtokosragokat, így: *paikasta-ni, työssä-nsä* = helyből-em, dolog-ban-ja, míg a török csak magyaros hely-*em*-ből (*jer-im-den*), dolgában (*is-in-de*) féléket ismer, még ott is, hol a magyarban némely ragozott helyviszonyszók kivételt tesznek (*alatt-am*, tör. *altım-da* = *aljam-ban*): ez messze veti el a finn szókötés jellemét a

magyarétól, és megközelíti hozzá a törököt, annyival inkább, hogy magyar nyelvnek emlékeiből elvonható története a birtokosragok hajdan még gyakoribb és ugyancsak a törökkel megegyező használatát láttatja velünk. Így a ma már összetételnek járható *ház-födél*, *ember-hús-félék*, mind *ház-födele*, *ember-hús-a-félék* voltak; ezenkívül a birtokos ragozásnak még némely különös, noha egészen természetes fölfogásból eredő használatainak, milyenek: *boldogja*, *boldogtalanja* stb.; *évében*, *napjában* (kap ennyit), sőt az *esze-veszett*, *esze-fitty*, *ügye-fogyott-félék*nek szoros hasonmásai megvannak a törökben. — A török az attributumúl elülálló névszót nem ragozza; a tárgyeseti viszonyra neki csak egyféle és állandó kitétele van, úgy mint a magyarnak; nincs a törökben a szenvedő igealaknak, kifejezett logikai subjectum mellett, a finnben olyannyira kedvelt, de a magyartól elütő impersonalis használata, — mind e részletek s egyebek, miket nem lehet röviden előadni, a syntaktikai szerkezetnek, mind a törökben, mind a finnben olly jellemét és menetét határozzák meg, melynél fogva azt meg kell vallani, hogy a magyarból indulva ki csakugyan könnyebb amabba (a törökbe) belétalálni magát, a mi majd semmi fáradságba nem kerül, mint emebbe, a finnbe.

Mind ezek nem új dolgok, miket beszéllek, csak újra akarok reájok figyelmeztetni. Egyszersmind pedig az iránt való tudakozódásra indítanak: vajjon, ha két elismert rokon nyelv még syntaktikai menetében, mely természet szerint legutóbb állapodik meg a nyelvekben, oly annyira egybejáró, nem kell-e ugyanazoknak a nyelvtani alakok képződésében is kiváló egyezést mutatni? — Hogy ezt csakugyan jó okával lehet sejteni, habár még egészen végig nem láthatjuk is, a mit csak egy jövőendőbeli hasonlító alaktantól kívánhatunk, azt legitt némely futólagos rámutatással fogom láttatni, s egyszersmind egykét fontosabb esetnek újonnan való megbizonyítását a t. osztálynak bemutatni.

Ugyanis először tapasztaljuk, hogy több formalis viszonzó vagy olyanná lett anyagszó, ugyanaz a törökben, mint a magyarban. Ilyen a *gibi* = magyar *kép* (*ekkép*, *ekképen*), *alt* = m. *al*-att (ez a finnben is *ali*, *ala*), *ilik* = m. *elő*,

elej (a finn *ete*, nevező *esi*, még kérdés, hogy ugyanaz-e?), m. *hoz* (*hez*) = oszm. *kat*, csagataji *kas*, kojbal *káze* (*katina*, *ka-siga*, *kázena*) magy. -*val*, -*vel* = tr. *bile*; *aránt* v. ö. cst. *szari* (felé, versus), kojb. *szar*, *szür*; m. -*íg*, -*dig* (ebben : ad-*dig*), tr. *degin*, és cst. *tikri*; a *t* locativ rag = tr. -*da*, -*de*. Mindezeknél nem annyira az jó tekintetbe, hogy maga a szó megvan közösen, hanem hogy már alak szóvá is lett közösen; mert némelyik, p. o. *kép*, megvan a finnben (*kuva*), de nem jár ott alakszónak, a mint viszont némely finn alakszó megvan a magyarban, például *perü* (= far), de csak mint anyagszó.

Továbbá tapasztaljuk, hogy több szóképző föltetszőleg egyező mindkét nyelvben (magyarban és törökben), vagy pedig ha a képzőt el nem választjuk, vagy el nem választhatjuk is, egész szók között látunk hasonlatot, tehát képzővel együtt, akármilyen van benne. Megjegyzem itt, hogy a török névszóképzésben kivált a *k* hangoknak a szó végén nagy szerep jut; sőt a hol már csak vocalis van a szó végén, legtöbbször még egy *k* hangnak hátul elmaradtát lehet kimutatni. Így az oszm. *lu*, *lü* képző, a csagatajiban *luk*, *lük*; van rövidített igenévképző *ma*, *me* e helyett : *mak*, *mek*. Leginkább a keleti törökség, részint a jakut nyelv is őrizte meg ilyen esetben a *k* hangokat. Szintígy csak futó pillantatot vetve a magyar szóképzésre, már elég *k* hanggal való képződés tűnik föl (értek ilyen szokat : *marok*, *sarok*, *könyök*, *gombolyag*, *horog*, *féreg*, *méreg*, *hallgatag* stb.); de hozzávéve olyanokat, a melyekben a *k* hang csak lappang (átjésülve), p. o. *taraj*, továbbá sok *ó ő*, *ú ü*-ben végződő, melyekből ragozáskor még előbúvik, p. o. apró *apraj*-a, esztendő *esztendőj*-e *), nem is tekintve azokat, melyek a *k*-s képzőt épen elenyésztették vagy elvesztették, mint szintén tör. *kum* a még mellette fen-

*) Ilyenek a jakutban is vannak, hosszú *ï*, *î*, *û*, *ü*-vel *ik*, *ik*, *uk*, *ük* helyett. Különben az *apraj*-a-féléknek így alakultát úgy magyaráznám, hogy legközelebb *apraj*-ja-ból, ez megint *aprah*-ja-ból lettek. A conjunctivusi *j* (halljad) *h*-ből elváltoztát tudjuk még a régi magyarból (hallhad-sza), valamint a *h* *v*-vel váltakozását, miszerint *apró*, ebből magyarázódik : *aprav*, *aprov* (*aprau*, *aprou*). V. ö. tatár *tau*, ebből : *tagh*.

levő *kumak* helyet : mind ezeket összevéve a török névszó-képzés említett *k* hangúsága előnkbe tűnik a magyarban is, és megjegyzem hozzá, hogy ilyen *k* hangúság a finnben nem mutatkozik, noha van néhány *k*-s képző, de nincs a szó végén a *k*, a mi a törökben és magyarban főleg jellemző. De legitt bemutatom e képzőket, némely gyök szerint is egyező szóokban, úgy hogy a magyarban és törökben valóban azonos voltak semmi kétség alá nem eshetik.

1) Egyező szók, melyekben a magyar is megtartja a képzőbeli *k* hangot : *öreg* = est. *irig* (osz. *irî*) ; *sereg* = est. *csirik* (osz. *cseri*, jak. *szürî*) ; *meleg* = karagasz *tjeleg*, tat. *jülig* (osz. *jili* és *ili*-dse) ; *hólyag* = osz. *kabalak* ; *sárig* *sárog*, (*sárig* virág) = est. *szarig* (osz. *szarî*) ; *agyag* = tör. *batak* (gyöke *bat* besülyedni, jelentése : besülyedő föld ; jak. *bada-rán* egyenesen argilla is ; a *b*-nek a magyarban elmaradtára v. ö. *öt* = tr. *bes*, finn *viide*, kar. *bedj-ültn*, mind öten) ; *gyalog* = osz. *jajak* ; *kéreg* = jak. *khatirük* (osz. *kajrû*) , *tyúk* = tr. *tavuk* ; *fark* = osz. *kujruk* ; *czövek* = est. *csövük* (osz. *csivi*) ; *török* = osz. *duzak*, jak. *tuszukh* ; *bol-dog*, tat. *baj-tak* (bő, gazdag — mi a *boldog*-nak is eredeti jelentése ; különben az egész képző *dog* = *tak*).

2) Egyező szók, melyekben a török *k* hang még a magyar szó végvocalisában lappang, vagy ennek analogiája szerint a véghangzó után fölvehető : *velő* (*velej*-e) = tr. *jilik* (jak. *szilî*) ; *apró* (*apraj*-a) = est. *javrik*, *javruk* ; *koporsó* = jak. *kuorcsakh*, *hajó* = est. *kajik*, *kajuk* ; *karó* = osz. *kazik* ; *borsó* = tat. *borcsak* ; *tanó*, *tanu* = osz. *danik* ; *bölcső* = osz. *besik*, est. *bisik* ; *ünö* = osz. *inek*, kojbal *enäk* ; *hordó* = tör. *bardak* (fazék, edény ; magy. *h*, tör. *b*, mint : *hal* *balik* ; különben a „hordó“-nak a „hordás“-hoz semmi köze nem lehet, mert akkor *φέρειρον* kerülne ki, nem *πίθος*, mely áll s melynek csak *capax*-nak kell lennie) ; — *betű* est. *bitik* (írás) ; *álgýű* = tat. *maltük*, *maltuk* ; *gyűrű* = osz. *jüzük* ; *saru* = osz. *csarik* ; *kicsi* = *kicsik*, *kücsik*. — Ezekhez csatlakozhatik az osz.-török *lu*, *lü* képző, est. *luk*, *lük*, ha az, a mi igen valószínű = magy. *ú*, *ül*, mely összetett mellékneveket képez, de a régi magyarságban megelőző határozó nélkül is fordul elő : szépségű =

szépséges. Használata egészen megfelel a tör. *lu*, *luk*-ének : *demir kol-lu*, cst. = *timür kol-luk* = *vas kar-ú*.

Egyes esetek, melyekben elemzés nélkül a török és magyar képzők egyenlő voltát szemlélhetni : magy. *üdü*, *üdv* (honnét : föl-*üdül*ni) = jak. *ütüü* (honnét : *ütüür* *üdül*-ni ; oszm. *ejü*, jó ; oszm. *j* — jak. *t*, mint : *ajak* láb, jak. *atakh*, s egyebek) ; *fúró* = osz. *burgu*, tat. *burav* ; *borju* = tör. *buzaghu* ; *gyümölcs* = osz. *jemis* ; *korom* = osz. *kurum*.

Végezetre legyen még röviden megemlítve, hogy a csataji-török kicsinyítő *gine*, *gina* teljességgel a magyar *-kony*, *-kény*, mely leghasználatosabb az *é-kony*, *é-kény* összetett képzőben (múl-*ékony*, tör-*ékeny*), a mit e képződések jelentésére nézve is először fejtegettem Magy. Nyelv. VI, 168 ; sejtethő levén e *kony* képzőnek a magyarban, habár kis elváltozással, még egyébűtt való előfordulása is. — Szintigy a legszokottabb magyar kicsinyítő *cska*, *cske*, (*acska*, *ecske*)-hez nagyon is közel áll, a mint látszik, tör. *csigaz*, *csigez*, a fő különbség csak a török vég *z* a magyarban vissza nem adatásában állván, a miért is az azonosságot még nem is állítom egész bizonyosnak, míg több hasonnemű esetet nem találok ; de azt hihetjük bátran, hogy a tör. kicsinyítő *dsa*, *dse* = magy. *csa*, *cse*, p. o. a régi *gyermek-cse*-ben.

Ezek után nézzünk még néhány igeképzőt. Előre bocsjatom azon mégis jelentékeny, bár meg nem fejtett egyezést, hogy épen a török és a magyar nyelvek a lehetőséget kifejező igéket képeznek, a magyar *hat*, *het*-tel, az osz.-török *a*, *e*-vel, melynek helyén azonban a keleti török át nem hasonlúl *al*-lal él (mint segédigével), p. o. *kile-almak* = jöhetni. — A török-magyar egyezéshez tartozó, noha általános altajisága miatt nem különösen jellemző, az átható, cselektető *t* mindkétfelől megvolta ; sokkal nyomósabb e tekintetben a passivo-reflexiv *l*, melyet a finn épen nem ismer, míg a törökben és magyarban ennek közösségéből néha a legérdekesebb hasonlatok állanak elő. Így a magyarban már nincs önálló ige, mely a török *bogh-mak*-nak megfelelne és így hangzanék : *foh-ni* ; csak az *l* képzővel való *boghul-mak*-nak hasonlele van meg : *fúl-ni*, ebből : *fohul-ni* ; így a török *jik-mak*-nak (halomra dönteni, rakni, gyűjteni) már nincs magyar mása, de

igen is *jüghül-mak*-nak, mely = *gyüll-ni*, még pedig tudni kell, hogy a török *jüghül-mak* úgy mint a magyar *gyüll-ni* akár emberek egybegyüléséről is használtatik, a csagataj-törökben, p. o. *bir küñ barcasazı jüğülb kingestiler* = egy napon mindnyájan (egybe)-*gyüllvén* tanácskozána (Abulgâzi). — Tudjuk, mily fontos helyet foglal el a magyar igeképzésben az *ol, el, l* (szolgál, botol, kefél, szagol stb.); ugyanez a törökben *la, le*: cst. *szözle-mek*, osz. *szöjle-mek* = magy. *szól-ni*, *koku-la-mak* = *szag-ol-ni*, *kürmala-mak* = *karmol-ni*; sőt az *-ol-ni, -el-ni*-féle igék némileg sajátosságos jelentése ezekben: *helyeselni, rosszalni* megvan a törökben is, p. o. *jaman-la-mak rosszalni*. — A magyar gyakorító *kál, gál*, p. o. *jár-kál, ház-gál* egybetalálkozik a tatár gyakorító *kula, gula* és *gala*-val, és már itt említem, noha kimutatását későbbre kell hagynom, hogy a magyar *od, ad, ed*-nek (kopaszodni, porosodni, közeledni stb.), valamint a cselektető *tat, tet*-nek tökéletes felemása, hang és jelentés szerint a törökségből még tisztán kivehető; egyelőre csak e hasonnemű egyezési példára mutatok: jak. *khargut* = magy. *haragud-ni*. — Az is tekintetbe jöhet itt, hogy oly igetörzsök, melyek a törökben nem egytagúak, tehát képzés nyomait viselik magokon, egyformán végződnek: *joghur-mak* = *gyúr-ni*, tör. *jarat-mak* = *gyárt-ani*; *szaghin-mak, szan-mak* = *szán-ni*, cst. *csavur-mak* = *csavar-ni*.

Az eddig fölhoztam részletekből is már eléggé kitünhetik, hogy a török és magyar szóképzés mennyire egyforma és egyes szembeötlő találkozásokkal meglepő. De sokkal többet nyom ennél az, hogy nem csak egy képző vagy egy-egy alakszó a többi között egyező mindkét nyelvben, hanem mind kétfelől egymással szembe lehet állítani egy-egy csoport képzőt, melyek rendeltetésöknél fogva egybetartozólag egymáshoz csatlakoznak. Bármily homály borítja is még szóképződésünk alaki fejlődését, de annyit már most merek állítani, hogy legalább *lét, igéből névszókat származtató képzőnk*, még pedig igen rendszeren és gyakran használtató képző, közösen megvan a törökben és magyarban, úgy hogy csoport csoportnak egymásnak ellenében állanak. Ezenfelül az egyezés még oly szembetűnő, hogy alig szorúl bizonyításra; egy-kettőnél pedig, melynek egyezése kevésbbé kézzelfogható, a törökség

terén tisztán kivehető hangváltozásokból azt meg fogom bizonyítani. Még azt jegyzem meg, hogy ilyenfajta képződések a török conjugatio rendszerének alapját teszik, és három van köztük az egyezők között, melyek csaknem magokra alkotják azt alap szerint. Lássuk tehát egyenként :

1) A nomen agentis-t, de még nomen abstractum actionis-t is képező magyar *ó, ü* (mond-*ó*, tör-*ü*, hág-*ó* stb.; v. ö. *menü*-ben van — ezt a török egy másik nomen actionis-sal így fejezi ki : *gitmek*-de *dir*; *kérdü*-re vonni, *kéz-fogó* stb.) megfelel a török *ak, ek* és *ük, ik, uk, ük* igékből névszókát képzőnek, melyeknek szintolyan kétféle jelentése van, a mint általában a törökben még több egyéb képzőnél sem vált még egymástól külön az adjectivumféle jelentés a substantivumféletől, vagy a concret az abstract jelentéstől, p. o. *kacs-kun* (*kacs-mak*) szaladó, futásnak eredő, fugitivus; ellenben *janghun, janghün* (*jan-mak*) ugyanazon képzővel = égés, incendium. A kétféle török képzőalakra azt kell megjegyezni, hogy az *ü, i* (*u, ü*) képzőkben és szóvégzetekben gyakran az *a, e* elváltoztatjainak bizonyúlnak be : így *osz. és est. balük* (hal) *kojbalban* még *balak*, a mihez a csuvas *polu* is csatlakozik; tör. *arük* sovány = *kojb. arak*; a *-duk, -dik, (dik, dük)* igéből névszóképző jakutúl csak *takh*; a *lük, lük (lük, lük)* melléknévképző jakutúl *lühkh* stb. — A magyar *ó, ü*-nek, török *ak, ek*-kel, melyet török alapalaknak vehetünk, miképen egyezése már eléggé kitűnik a fentebb gyök szerint is hasonlított példákból, melyek *k* hanggal végződő szókat illetnek; a mihez még hozzá lehet venni, hogy a háromszéki székely még így ragozza az *ó, ü* képzőt: *-aj-a, -ej-e*, ad normam : *apró, apraj-a, vel-ü — velej-e*; a török *ak (ük, uk)* képzőjüek azonban, ha nem ísírják úgy az igeragozás mellé, mint a *tud-ó* participiumot, azért elég gyakorta fordulnak elő, úgy hogy rendes képződésnek nevezhetjük. Példák : *kork-ak* (kork-)félő; *tasük* (tas-) kiáradó; *dolasük* (dolas-) kerülgető; *konak, jak. khonuk* (kon-, khon-) leszálló (hely, szállás), *oturak* (otur-) megállás, *pihenő* (katona); *tutak* (tut-) ansa (szó szerint: fogó); *kajnak* (kajna-) forrás (a torjai Büdöshegy alatt van fortyogó); *szandsak* (szands-, tkp. száró azaz lándsa, aztán az ebből lett) zászló; *kojb. szogak* (szok- törni, tundere) törő, jak. *szogho kh*; bu-

rusuk (burus-) mi összehajtható, redő; *düsek* (düse-) kiterítő stb.; jak. *bärik* (biär) ajándék (v. ö. adó); jak. *itirük* (itir) maró; jak. *ullarışük* (ullarış) egymást föl-váltó, fölváltás; tör. *jajlak*, *kışlak* (jajla-, kışla) nyaraló, telelő (hely; v. ö. legelő) stb.

2) A leghasználtabb török praeteritumnak képzője *dî*, *di*. Az evvel képzett alak egyszersmind egyesszámú 3-dik személy, mely általában személyrag nélkül jár, s nem egyéb, mint merő névszó (participium). Ugyanennek teljesebb alakja, mely birtokosragokkal vagy viszonyragokkal tűnik elő, *dîk*, *dik* (*duk*, *dük*), p. o. oraja *vardîgh*-imdan szonra — oda mentem után, azaz : oda lett *menésem* után. Ilyenkor észrevenni benne a nomen abstractum actionis jelentését, míg másképen a nomen acti-é szerepel, p. o. *gördüg*-ümüz kizlar — a leányok, kiket látánk, azaz : kik a mi történt látásunk tárgyát teszik. Azonban különállólág is tartja fenn a *dî*, *di*, *k*-vesztett képzőalak névszói, még pedig substantivumi jelentését : járúl t. i. *n* (néha *l*) képzőjü szenvedő igetőkhez, ilyen szókban : *braghîn-dî* (brak-) a mi eldobatik, mintegy *dobadék*, *szöprün-dü* (szüpur-) valami a mit elsöpörnek; *csatal-dî* (csatal-) repedés; *keszindî* (kesz-) a mit elvágna, mete (schnitzel); *bujurul-du* (bujur-) parancs. — A *dî*, *di*, valamint a *dîk*, *duk* (*dîk*, *dük*) alakbeli miből voltának megértésére még tudni kell, hogy mind a kettő a jakutban *a*, *ü*-vel van (v. ö. fentebb, mit az *ak* és *ük*, *uk* alakok viszonyáról mondánk) : amaz *ta*, *tü* (*to*, *tö*, *o*, *ö* és *u*, *ü* után, jakut hangszabály szerint), emez *takh*, *tükh* (*tokh*, *tökh*). — — Nézzük most a magyart. Itt van először igéhez járuló névképző *dok*, *dék*, önállólág ilyenekben : szán-*dok* vagy szán-*dék* (szán), s talán ezekben : hullad*ék*, söpred*ék*, töred*ék*, ha nem akarunk inkább hullad, töred, söpred-féle igéket fölvenni, a mi aligha lesz alkalmas; meg *-tok*, ebben : bir-*tok*; — azután pedig hozzájárúlt *ol* = tör. *la* névszóból igét származtató képzővel félreismerhetetlenül ezekben : hal-*dok*-lani, fül-*dok*-ol, tűn-*dök*-öl, ér-*dek*-elni (= érdesni) öldük-öl, nyeldék-el. És csakugyan a gyakorító, folytatott cselekvés jelentése, melyet ezen igék az egyszerű (hal, fül, ér stb.) igékhez képest mutatnak, legegyszerűbben így magyarázódik meg, hogy a *dok*-kal való alak

(*haldok-*, *öldök-*) nomen actionis-nak vétetvén, a hozzájáruló *ol* képző által az azon actióval való foglalkozást, az abban levést kifejező igék állanak elő, és legott fölfogjuk ezeknek értelmét, ha p. o. *haldoklani* helyett azt mondjuk : *halálolni*, a mi egészen más volna, mint *halni*. E magyarázat szerint *öldököl* mintegy *öléssel*, azaz *ölést tart*, a mi más mint *öl*. Hasonló eljárással képez a jakut némely *makh-tâ* (*bakh-tâ*, *pakh-tâ*)-ra végződő igéket, melyekben a *makh* (*bakh*, *pakh*) szintén nomen actionis képzője = tör. *mak*, a *tâ* pedig ugyanazon *lâ* képző, török *la*, melylyel a magyar is él *-dok* után (*-dok-ol*), s melynek csak jakut hangszabályok szerint *kh* után *tâ*-ra kell változnia. E szerint *bar-bakh-tâ* alak szerint = tör. *var-mak-la-mak*; *bar* menni, *barbakh-tâ* több ennél, t. i. erősen, sebesen menni. — A mindenesetre összetett *-dogdâl-ni* képzőnek mennyire ide tartozásáról még nem ítéltetnek, míg az *âl-t* is nem magyarázhatom benne.

3) A magyar *am*, *em* nomen abstractum képzője önállólag és igéje mellett való előfordulásában már kissé megfogyott; van : *flyam* (foly), *tetem* (rég. *tet-ik* = tetszik; Pázmány : az isten felékesítette az embert külső, belső tetemekkel); a *huzam* és egyebek nem tudom mily régiiek; az *-alóm*, *-adalom* összetett képzőt félre kell hagynom, mert előérsezt még meg nem fejthetem. Azonban némely továbbképzett alakok szerint, milyen maga *flyamodni*, aztán : *futamodik*, *fogamszik*, *nyilamlík*, *vetemedik* stb. kivethető, hogy hajdan az *am*, *em*-nek, mint primär névképzőnek nagyobb volt birodalma a magyar nyelvben, valamint hasonlót következtethetünk a *dok*-ra az imént fejtegetett *haldoklani*-féléből. A törökben e képző sokkal gyakoribb, még teljes életerőben van, *am* és *im*, *um*, *m* (*em*, *im*, *üm*) alakban : *tutam* (tut-) mintegy *tartam*, a mennyit kézbe lehet fogni; *jarim* (jar-, hasítani, felezn) fél; *jem* (je-) étel; *szegirdim* (szegirt), mintegy *futam*; *ölüm* (öl-) halál, *alim* (al-) vétel; *gejim* (gej-) armatura, öltözék; jak. *küliim* (kül) mosolygás.

4) Hogy a magyar *-ni*, nomen actionis és infinitivus képzője nem ez alakban volt meg eredetileg, az már a ragozásból : *nom*, *-nunk*, *-notok* látható, mely a *ni*-ből épen nem folytatótt. Nekem úgy látszik, hogy ezek magyarázatára még

eredibb *-noh*, *neh* alakot sejtethünk, melynek ragozása így folyt volna mélyhangúlag: *tudnoh-m*, *tudnoh-d*, *tudnohja*; *tudnoh-muk*, *tudnoh-tok*, *tudnoh-jok*. Ezekből fejlődik: *tudno'm*, *tudno'd*, *tudno'ja* (*tudnia*); *tudno'mk* (*tudnonk*, *tudnunk*), *tudno'tok*, *tudno'jok* (*tudniok*). Az önálló *tud-ni* alak alkalmasint csak a véggutturalis *j*-vé válása, vagy még ezenfelül az *o*-ból *é* hangzónak előállása után keletkezett. — Azonban mégsem eröltetem e magyarázatot, csak azt tartom valószínűnek, hogy a magyar infinitivusi képzőnek egy ilyen (*-noh*, *neh*) vagy hasonló megvolt alakja felel meg a török *muk*, *mek* infinitivusi képzőnek, mely jak. *makh* (az ott rendes hangváltozással az előbbi hangzó szerint *bak h*, *pakh* is) s melynek már a törökségben is előtűnik *n*-nel való elváltozatja: *nak*, *nek*; p. o. Abuska 16. l. iger-*nek* = *igirmek*, oszmanli *tepne* (rúgás) e helyett: *tepmek*, mi a *tepmek*-nek *k*-vesztett alakja. — Meglehet a magyar *ének* szónak a gyöke csak az *é*-ben van: *é-nek*, és *nek* aztán nomen actionis képzője.

5) Magyar *-ás*, *-és*: látás, kötés stb. ugyanaz a mi tör. *-is*, *-is* (*us*, *üs*): alís veris, vevés adás; alghajıs — áldás. Nem szorúl bizonyításra.

6) A *dı*, *di*-féle praeteritumon kívül van a törökben egy másik, melynek végzete *mıs*, *mis* (*mus*, *müs*); osz. *ol-mus* (*ol-*), est. *bolmıs* (*bol-*); jakutúl a szorosabb törökbeli *s* helyett eredetibb *t* van: *-mıt*, *mit* (*bıt*, *bit*; *pıt*, *pit*; *-mut* stb.), tehát est.-tör. *bol-mıs* = jak. *buol-but*. — E képzőnek megfelelő a magyar perfectumképző *ott*, *étt* (*-ött*): tör. *tuj-mus* = magy. *tud-ott*; jak. *khargut-put* (*khargup-put*) = magy. *haragud-ott*. Ez egyeztetés föltűnik talán 1) mert a magyar képzőalakban nincs az *m*, *b* hangnak, melylyel a török képző kezdődik, megfelelője; 2) mért ne feleljen a magyar *-ott*, melynek főeleme *t*, a mi többször közvetlenül is járúl az ige-törzshez, inkább a török *dı*, *di*-nek, mely szintén praeteritum? Erre azt felelem: A magyarban kell, hogy volt legyen az *-ott*-nak egy teljesebb alakja, mely *m*, *b* vagy magyarul ezek helyett állható mássalhangzóval kezdődik vala. Ámde, ha azt hiszszük, hogy e mássalhangzó elenyészett, nem fogunk valami csoda dolgot hinni, mert épen ilyen mássalhangzó enyészett el, szintén egy képző elejéről, egész egy szókate-

goriában : a sorszámneveket képző *-ad, -ed* (*hatod, negyed*) szintén *-mad, meā* volt, a miről a votják és osztják erre használató *met* tanuskodik; sőt némileg a török *-indsi, -indsi* is (kojb. *-indje*, cst. *inds* ; — *indi* ebben *ikindi*), mi *imdsi*-ből eredhet, p. o. *altindsi*, cst. *altinds* (nem : *altijindsi*), ebből : **alti-mids, *alti-mid* = *hat-od*, osztj. *húda-met*. Ezenkívül látjuk szemünk láttára a magyarban elenyészni *m-et*, ebben : *gyerek, = gyermek*. Egy példával a törökségből is szolgálhatok : karag. *karmak* = magy. *harog, horog*. Tehát a török másutt is megtartja, a mit a magyar elenyésztet. — 2) A magyar *ott*, vagy bár csak *t*, azért nem lehet = tör. *dī*, mert ez mindenkor csak közvetlenül járúl az igeörzshez, a magyar *-ott*-beli *t* pedig nem; sőt nyelvünk története arra mutat, hogy a ma közvetlen hozzájáruló *t* (élt, mond-*t*-am) nem lehet egyéb későbbi rövidítés- és összeszorításnál : a Halotti Beszédbeli *odutta* nem lehet későbbje a mai *adta*-nak. Igaz, van *holt* és *halott*, de nem lehet semmi okát látni, hogy miért lett volna *holt*-ból *halott*, ha amaz az eredeti alak; de megfordítva igen is látjuk az okát, mely ugyanaz, hogy miért lett *nyeretes* — *nyeretes, biztos* — *biztos* stb. Végre nem tekintve, hogy a *dī* (*dík*) valódi magyarját már a *dok*-ban (haldoklani) ismertük meg, melyet nem lehet az *-ott*-al azonosnak tartani, nem ok nélkül való dolog az sem, hogy a magyar a *tudott*-ot, a török a *tujmus*-ot használja a körülírt plusquamperfectum kifejezésére : *tudott* vala, *tujmus* idi; de még kevésbbé lehet ok nélkül, hogy a török *mīs*-féle praeteritumát jelentés szerint is megkülönbözteti a *dī*-félétől, még pedig annak oly jelentést ad, mely a magyar *ott*-félének még a régi magyarságból megismerhető jelentésével egyező. De itt nincs helyem ezt bővebben fejtegetnem; csak rámutatván azon alakbeli analogiára, mely a tr. *mīs* és magy. *-ott* *s—t*-jére nézve (noha a *t-t* még megtartja a jakut alak), a tör. *bes* = m. *öt*-ben ajánlkozik (a *t* magyar kettőztetése a *helyettem*, *alattam*-ban találja párját), és arra figyelmeztetvén, hogy a H. Beszédbeli *odutta*, vagyis képzőnk ezen alakja *ut* (v. ö. még a mai *iv-utt, hiv-utt*) némileg egy *vut*-féle alakot sejtet velünk, mely az *ut*-ot legközelebből megelőzván, egyszersmind a tör.-jak. *mīt, mut* (*but* stb.)-nek előhang szerint is legszorosabb megfele-

lője volna (*odut* = **odvut*; így legkönnyebben megérthetjük a tör. *m*, *b*-nek helyén való magyar hangnak elenyészését): mind ezekkel a tör. *m̄is* (jak. *m̄it*, *b̄it*, *but* stb.) és magy. -*ott*, *ut* (*vut*) képző egyezését eléggé igazoltnak hiszem, hogy egy jövődő magy.-tör. hasonlítóalaktanba való biztosadatnak tekinthessük.

7) Azon török igeidőalak, mely mint a magyar *tudok*, *megyek*, *teszek* általános praesens és futurum is, **ar*, *er* vagy *ur*, *ür* (*ir*, *ir*) és magánhangzón végződő igitörzsökön -*r* képzővel alakúl, p. o. *bakar*, (bak-), *gider* (git-), *bilir*, *bilür* (bil-) stb. Ez tulajdonképen névszói képződés, melynek jelentésbeli értéke legalább miránk nézve, kétféle: nomen agentis és nomen actionis; az oszmanli csak amaszt ismeri már, de a tatár és keleti töröknél emez is jár közönségesen; azért az Abuskában (csagatajtörök szógyűjtemény) is találjuk többször ilyen jelentéssel főlemlítve, mert az oszmanli embernek ez föltűnik vala. Különösen dativusa, p. o. *alur*-ga (al-) sziv-ge (sziv-, osz. szev-) szolgál infinitivusnak, valamint p. o. a -*tum* végű szanszkrit infinitivus sem egyéb egy -*tu* képzőjű nomen actionis accusativusánál; a szanszkritban pedig az accusativus felel egyenesen a hová? — kérdésre is. — Mikor az igesubjectumot kifejező névmás járúl hozzá, természetesen a nomen agentis jelentésével van; *alür-üm* (*alür-m* helyett) *alür-szín*, *alür* (névmás nélkül) stb., tat. *jeberür-men*, *jeberür-szen*, *jeberür* (jeber-mek) szószerint ezt teszik: vevő-én stb. (veszek stb.), küldő-én (küldök stb.). — A jakutban sem hiányozhatik e fontos képző, s csakugyan van ott *ar*, *er* (or ör — o, u, ö, ü után) alakjában, jelentése szerint a praesensbeli személyragozás alapját tevő nomen agentis, meg önállólág nomen actionis, mely akármi ragokat vehet föl, úgy mint más névszó, p. o. *käpszätür-däghär ongoror* orduk = fecsegésnél jobb a cselekvés. A kojbal és karagaszbán szintígy. — Hogy az *ar*, *er* alak, vocalisára nézve, eredetibb az *ur*, *ür* (*ir*, *ir*)-nél, kitűnik abból, hogy a jakutban csak az van (kivéve hol megelőző vocalissal egyesül); a szorosabban vett török pedig még sok, különösen egytagú igitörzsökhöz ugyanazt (*ar*, *er*) ragasztja, a többire nézve engedvén fentemlített hangváltoztatási hajlamának (v. ö. tör. *balık* — *balak*).

Lám, megvan e képző az egész messze terjedő törökség-

ben egy alakkal, ugyanazon jelentéssel; ki ne hinné már, hogy a törökségben való alakjának eredetisége minden okoskodás ellen van biztosítva? Volna bizony, ha magok a török nyelvek nem hívnának arra föl. — Ugyanis a török nyelv a tagadólag vett ige kifejezésére közvetlen az igtörzs után *ma*, *me* szótagot iktat be, melyhez azután az igenévszók képzői csak úgy járúlnak, mintha eredeti *a* vagy *e*-n végződő igtörzs volna. Így tehát *kal-mak*, — tagadólag: *kal-ma-mak*, *kal-dik* — *kalma-dik*, *kal-mis* — *kalma-mis* — szóval a névszóképző semmit sem változik. E szerint kellene, hogy a praesensbeli *ar*, *er* képzővel is legyen a tagadólag vett igtörzs, p. o. *kalma* — *kalmar*, úgy mint p. o. a nemtagadó *jala* — *jalar*, vagy a jakutban, hol a *ma*, *me* szótagnak az előtte való hangzó szerint *ba*, *bä*, *pa*, *pä* (meg *o*, *ö*, *u*, *ü* után *mo*, *mö* stb.) alakjai is vannak, és rendesen képeztetik, p. o. *khälba-takh*, kellene hogy *khälba*-ból *khälbör* legyen, mint *szalä*-ból *szalör*. De csudálatunkra mind ez másképen van: a török a tagadó *ma*-val együtt így mondja a nomen praesentis-t: *-masz*, *-mesz* (az oszmanliban *z*-vel: *maz*, *mez*); a jakut megint másképen, t. i. *t*-vel: *-mat*, *mät* (*bat*, *bät*, *pat*, *pät*; *mot*, *möt* stb.). Furcsa; hát egy volna osz. *maz*, kel.-tör. *masz*, jak. *mat* (*bat* stb.), és mindháromban a végén való *z*, *sz*, *t* nem volnának egyebek, mint a nem tagadó alakban használt *r*? — Bizony nem is egyebek azok, nem is gyaníthatni, hogy egyebek, miután e három nyelv: oszmanli, keleti török és jakut, még ma is csak mint egy nyelvnek egyes dialectusai tűnnek előnkbe, melyekben szóalak szorosan talál szóalakra, a változatok mellett is. Elhiszszük tehát, de mégis csak úgy, ha egyébként is bebizonyítható, hogy a jakut és török nyelvek dialectusbeli különbsége úgy áll, hogy amaz, a jakut *t*-t állíthat ellenébe tör. *sz*-nek, melynek lágyát *z*-t bizonyítás nélkül is egynek vesszük az *sz*-szel. Elhiszszük, ha tovább is megmutatható, hogy a jakut és török nyelvek mind magokban, mind egymás között *t*, *sz*-nek állíthatnak ellenébe mint fejlődés szerint egyértékűt *r*-t is, természetesen, a mint itt tekintetbe jő, a szó végén vagy közepén. — Lássuk, mennyire lehet e kétféle követelésnek eleget tenni.

1) A többesszámú 1. és 2. személyek birtokosragjai a

jakutban *bil*, *bił* (stb. a *b* és *i* rendes változatjaival) és *ghil*, *ghil*; a törökben *miz*, *miz* (kojbalban *b* és *sz*-szel *besz*) és *ngiz*, *ngiz*. Ezenkívül még számos szó mutatja föl ugyanazt a hangviszonyt: jakut *otul* — tör. *otuz* harmincz, jak. *itir* — tr. *iszir*-mak, marni; jak. *kilar* — tör. *kizar*-mak vörösödni; jak. *itarga* — kojb. *izerga*, est. *iszirga*, fülbevaló (Abuska 14. l.); jak. *sizil* — oszm. *jiz*, kojb. *tjesz* (jak. szóeleji *sz* rendszeren megfelel osz. *j*, kojb. *tj*-nek) stb. — Ennélfogva már nem csudáljuk, hogy jak. -*mat* (*bat* stb.)-nek egynek kell lennie tör. *masz*, *maz*-zal, noha ott *t* van itt *sz*.

2) Mielőtt a másik követelésre felelnénk, az elsőre adott felelethez kapcsolva azt is kell kérdeznünk, hogy már ha *mat* = *masz*, azaz e két alak különbsége csak külső fejlődés szerint állott elő egy különbség nélkül való egy-alakból, lehet-e már egyik a kettő közül ezen egy-alak, és melyik, vagy mind a kettő csak egy harmadikat tesz-e fel, melyből mint egy-alakból külön előállottak volna? — Erre a hangok physiológiája és a hasonlító nyelvészet tapasztalatai azt felelik, hogy *t* nem fejlődik *sz*-ből, se más hangból; *sz*- pedig fejlődhetik más hangból, valamint *k*-ből úgy *t*-ből is; azért a fentebbi két különböző alak közül lehet sőt kell, hogy az egyik, tudniillik *mat* legyen azon egy-alak, melyből a másik, t. i. *masz* változással előállott. — Most tovább arra, hogy *masz*-ból, illetőleg az ebbeli *sz*-ből lett azon *r*, melylyel a *masz* nem tagadó párja az *ar* képző van, úgyhogy megint *sz* eredetibb, *r* a fejlődmény, arra a török nyelvek bőséges példákat nyújtanak. Magában a jakutban *kösziin* e helyett való: *körün*, ettől *kör* = osz. *gör*, melyben az *r*-nek ugyancsak nem eredeti voltát mutatja *gösz*-termek (láttatni, *gör*-látni); jak. *ürüt* = tör. *üsz*. Legnagyobb elterjedése van e hangviszonynak a *kur*, *kür* (*gur*, *gür*) török causativ igeképzőben, mely a *kuz* *küz* alakkal azonos, a *k* eltüntével (a mi képzők elején mássalhangzók után különösen az oszmanliban gyakori) *ur*, *ür* is; példák: est. *kör-güz*-mek láttatni, *dur-guz*-mak állatni; ezeknek ilyen oszmanli formák felelnek meg: *düs-ür*-mek, ejteni (*düs*-esni), *bit-ir*-mek végződtetni (*bit*-), v. ö. *im-iz*-mek, emtetni. Sőt van egy, vocalisára nézve megint eredetibb alakja ugyane képzőnek: *kar*, *ker* (*gar*, *ger*), mely azután hasonlóképen *ar*,

er lesz : est. *kut-gar* (*kurt-gar* helyett) szabadít — oszm. *kurt-ar*; *csikar* (csik-), *gecs-er* (gecs-). Ugyanezen képző a jakutban *r*-rel való : *ar*, *iir* (*or*, *ör*), p. o. *batar* (bat-) oszm. *batar-nak* sülyeszteni; *köször* (kösz-), osz. göcs-*er*, költöztetni; *bütär* (büt — osz. bit-), osz. bitir-mek. — Mindezeket tekintve azon már nem fogunk fűnakadni, hogy az *ar*, *er* névszó-képző, ha nincs tagadó *ma*-val, egyenlően megvan mind az oszmanli és keleti törökben mind a jakutban, és mégis vég-*r*-je kell hogy a *masz* és *bat*-ban előforduló *sz*, *t*-vel azonos legyen. Most az egész viszony tisztán áll előttünk : miután a *masz*-beli *sz* a *mat*-beli *t*-ből lett, s az *ar*-beli *r* a *masz*-beli *sz*-ben találja megelőzőjét, — a mi *ar*, *er* képzőnknek eredeti alakja *at*, *et* volt, mely *asz*, *esz* lett, s végre *ar*, *er*; e három hangzó : *t*—*sz*—*r* teszen mintegy három hangfejlődési fokot, melyeken le vagy egyszeres (*t*—*sz*, *sz*—*r*) vagy kétszeres (*t*—*sz*—*r*) hangváltozás lehet; mind a kétféle találtatik egymás mellett a török jellemű nyelvekben (mind csak a szó közepét és végét értve) és az arra való hajlandóságuk úgy látszik elég nagy; kisebb mégis a jakutban mint a szorosabban értett török nyelvben. Különösen van egy kissé félre eső török jellemű nyelv, a csuvas, mely kiváltképen szereti az *r* akár egyszeres akár kétszeres változással való előhozását; csuv. *ora* láb, kojb. *azak* jak. *afukh*; -*szüz*, -*szi* nélkül, csuv. *szür*; *szekez* nyolecz, csuv. *szakür* stb.

Azonban az imént talált *at*, *et* képzőalak nem csak okoskodásunknál fogva áll, — ha avval meg nem elégszünk, hogy tagadólag a jakut *mat* (*bat* stb.)-ben van, hanem ugyan fűn is maradt *ar*, *er* mellett egyes szókban, mind a jakutban mind a több törökségben; ilyen oszm. *gecsit*, vadum, azaz átmenés (átmenő, átkelő, *gecs-er*-hely); *ög-üt* jó tanács, jóvallás (*ög*-mek dicsérni, jóvallani — a képző jelentése a nomen abstractumé); jak. *tongot*, fagyott hó, kojb. (összevonva) *tôt* = kar. *tong-ar* fagyott hó színe, v. ö. jak. *tong-or* fagyás és fagyó (*tong*-fagyni); jak. *törüt* (*törüö*) származás. — De nem csak ily egyes nyomai vannak meg a kiokoskodtuk *at*, *et* alaknak, hanem az még legszebben vírágzik, mint a személyragozott praesens alapjául szolgáló névszó, tehát nomen agentis — a csuvas nyelvben : bol-*at* = jak. buol-*ar*, tör. bol-*ur*, ragozva :

csuv. bolad-íp, bolad-ïn; bolat-pür, bolad-ür
 = kojb. boler-ben, boler-zang; boler-besz, boler-zâr
 = osz. olur-um, olur-szun; olur-uz, olur-szuz.

Ellenben mint nomen actionis-t (infinitivus) a csuvas az sz-szel való első változatját veszi : bol-*asz*, a mi est. szintén bolur, jakutban buolar.

Ha már most mind ezek után azt kérdezzük : melyik azon igéből névszókát származtató magyar képző, mely a nomen agentis-t és nomen actionist képező török *ar*, *er*-nek meg felel, vagy jobban mondva és helyesebben téve a kérdést, mely ennek részint kiokoskodott részint előtalált *at*, *et* alakjának felel meg, — nem nehéz dolog kitalálni, hogy az ugyancsak a magyar *at*, *et* képző, ilyenekben : tudat, cselekedet, ismeret, járat stb. A régi magyarság nyelvemlékeiből tudjuk még igen jól, hogy *at*, *et* képzőnkben a nomen actionis-féle jelentés a mai használatához képest nagyobb terjedelmű volt, melyből most már az *ás és* képzőnek sokat engedett át. V. ö. igazolat (justificatio), uralkodat (uralkodás), lépet (lépés), koronázat (koronázás) stb. Erre nézve figyelmet érdemelnek az *at-os et-es*-formájú melléknevek, melyekből az *a e* néha kiszorult : ismeretes, nyertes (nyeret-es), biztos stb., valamint ugyane képzőnk személyragokkal való szereplése : veszt-emre, tudtomra, éltében stb. Véleményem szerint az ismeretlen, állhatatlan-félékben is rejlik, ezek ismer-et-telen, állhat-at-talan stb. helyet t levén. — Csak egyre akarok még figyelemztetni : a régi magyar nyelvemlékekben előforduló ilyen-félék : „látja ötet ülette (eum sedentem); láttonk tégedet éhezetted, szomjazattad (te esurientem, sitientem)“ legszebben s egyszerűbben az *at et*-féle képződésekből találják magyarázódásukat. A jakutban ugyanis van ilyen : köröbüt ij-i (acc.) szulusztari (acc.) . . . szüldsallari (szüldsar-lari helyett) = látjuk a holdat (acc.) csillagokat (acc.) . . . forgat-jokat; a „látja ötet ülette“ így mondatnék : körör kinini (acc.) olororun. De a mint a magyarban is a „látom (az) ő ültét; halotta (az) én beteg voltomat“-félék régenten és most is szoktak, úgy a jakutban is mondatik : körbüppüt tongusz iüü olororun = láttuk (egy) tongusz sirva ültét; min szakha tilin bilärbin isztibitü = én jakut nyelvet tudtomat hallotta.

De úgy hiszem, nem csak nomen abstractum jelentésére szorítkozott eredetileg a magy. *at, et*. A törökben, mint láttuk, változtatja *ar, er*, a csuvasban maga *at, et* teszi a praesens igealakot, s általában a törökben semmi igealak nincsen (az imperativust kivéve) melyben magához az igtörzshez járulhatna személyrag. És erősen úgy látszik nekem, hogy az a magyarban sem volt különben, jelesen hogy a *tud-ok*-ban nem csak *tud* és első személy ragja volt, hanem még valami a mi elenyészett belőle. Nézzük csak a *vagyok* igt. Ennek gyöke nem lehet más mint *val, vol*, tehát nagyon valószínű, hogy *valgyok* helyett van, és a H. Beszédbeli *vogmuk*, azaz *vogymuk* e helyett való: *volgy-muk*. Ehhez valóban mily közel áll alakilag is csuv. *bolat-pir*! Tehát *vold-muk* volna azon alak, melyet már elemei szerint érthetnénk (*vold-muk*, *vol-ad-muk*), és nem hiába beszélné még ma is a székely így: *vad-nak* (= vagynak, vannak). Hasonlót gyanítok a *mengyek* = *megyek*-re (székelyesen csak *j* van *gy* helyén: *ménjek*, *ménjen*, *ménjünk*, indicativus); ez is így volt volna: *men-d-ek men-d-mük* (mengyünk v. megyünk, menjünk); a *gy* a mennyire eddig a török-magyar hangviszonyokba láthatok, leginkább *t, d* hangnak legközelebbi elváltozatja, mint másfelül az *sz*. És csakugyan mit akarnak az: *eszem*, *iszom*, *veszek*, *viszek*, *hiszek*, *leszek*, *vonszok* (régiesen) igeik, melyeknek *sz*-je ugyan csak a jelenidő indicativusában van meg, azaz ugyanazon alakban, melyet a török *ar, er*-rel, a csuvas *at, et*-tel képez, melynek legközelebbi elváltozatja *asz, esz*? Én azt hiszem, hogy p. o. *esziünk*, vagy a mit szintén még tudunk, *észiünk* = *ész-mük* = *ev-esz-mük* (*ev-esz* = *ev-et* = *ét*) stb. Kérdi valaki, hát ez a nomen praesentis képzője, melynek imitt a magyarban csak egykét gyér nyomát sajditók, hogy tűnhetett el egészen valamennyi több magyar igéből? — Azt nem tudjuk még; csak azt hozom erre föl némi analogiául, hogy a jakutban is az 1. és 2. személyek az *at, ar* képzőnek se *t*-jét se *r*-jét már nem mutatják:

bisz-a-bīn, bisz-a-ghīn, (bisz-*ar*); bisz-a-bīt, bīz-a-ghīt. Elégedjünk meg ezennel a magyar igealakok alakulásába ezen lopva való bepillantással.

Folytathatnám bár még az e nemű fejtegetéseket, meg-

mutatván, hogy a török *dur*, *dür* cselektető igeképző, mely jakutúl és csuvasúl csak *a*, *e*-vel van : *tar*, *ter*, teljességgel a magy. *-tat*, *tet* (hol megint érdekes észrevenni, hogy a magyar a *t-sz-r* hangsornak első fokán maradt, mint az *at* = *ar* képzőnél is); hogy az *od*, *ad*, *ed*-ni féle igék (görbedni, sokasodni, öregedni) a törökségben is találhatók; szóhatnék még a többesszámi ragról s a birtokosragozásról, s egyebekről; hanem hosszú fejtegetésekbe kellene ereszkednem, melyeknek itt nem látom helyét. Annyit azonban így is mondhatunk, tekintve a fentebb tárgyalt képzőcsoport törökben és magyarban egyezését, s a több szembetűnőleg azonos alakú és jelentésű szóalakító elemeket, melyek a törökségben és magyarságban egymással találkoznak, — hogy a magyar és török nyelvek csakugyan a grammatikai alakok előállításában sokáig együtt jártak, azaz egymástól el nem válva fejlődtek, még pedig tovább mint a magyar és finn nyelvek. Mert noha jól tudom, hogy van ezek között is nyelvtani alakok nagy egyezése, de még sincs annyi és nincs oly szorosan egybetaláló részletekben, úgyhogy bátran állíthatjuk, hogy a magyar nyelv valamint syntaktikai szerkezetében úgy grammatikai alkotásában is — ha szabad így mondani — inkább törökös mintsem finnszerű.

Ám, ha a magyar ennyire a törökkel tart, ésszerűleg előre is azt kell következtetnünk, hogy még nagyobb mértékben kell az eredeti szóanyagnak mindkettőben egynek lennie; mert ennek előállása, ha még a jóval később fejlődő nyelvtani elemeké is — bizonyosan a két nyelvnek még egymástól el nem válva voltak korába esik. De itt már a finnség vindicálja magának a magyarral való nagyobb egyezést, és csakugyan nem lehet tagadni: ha a finn szótárt meg a törököt a magyarral egybevetve nézzük, igaz hogy egyik sem tetszik magyarnak, vagy a magyar valamely csak *dialectusa* szótárának — hanem mégis a finn kevésbbé látszik idegennek (gyök-szókra nézve t. i.) mint a török. Mondom hogy látszik, a dolog maga — bár mily furcsának vehetik ez állításomat — igaz is, nem is igaz. Először nem igaz annyiban, hogy eddigelé többnyire azon törökséget szokták tekinteni, mely már sok eredeti szavát elvesztötte — az oszmanlit; pedig a keleti

törökség és a tatár dialectusok megőriztek még olyat is, mi-
nek a magyar párja első tekintetre is megismerszik. Ki hitte
volna p. o. hogy a magy. *kín* épen így (*kîn*) megvan a csaga-
tajiban? Mily meglepő a tatár *peskek* a magy. *fecskendő* mel-
let? *dombak* — a magy. *domb* mellett? Valószínű hogy még
több sok igen találó hasonlat lappang az élő törökségben, a
miért csak örülhetünk, hogy akadt ennek is számunkra derék
kutatója — t. Vámbéry tagtársunkban, kinek lelkes fárado-
zásaiért azért is hálával tartozunk, hogy a keleti török iroda-
lom nyelvészeti nyomozására új anyagot és eszközt szolgál-
tat nyelvtudományunknak. — Különben nem is úgy kell érteni
a finn szókinsnek a magyartól kevésbbé idegen voltát, mintha
a törökben, abban is a mit ismerünk, kevés vagy semmi szem-
beütlő gyökhasonlat nem volna; azt tudjuk hogy van, s közte
olyan is mely nincs a finnben; csak azt nem tudjuk, mennyi,
s tehát azt sem hogy több-e vagy kevesebb-e mint a finnben,
azért mert eddig tüzetesen üzött török-magyar nyelvhasonlí-
tásunk még nem volt. De az nem is jöhet itt kérdés alá, mennyi
fültetsző gyökszóhasonlat van a finnben, mennyi a törökben;
mégis ebben is marad a gyökszókinsnek nagyobb része,
mely habár eredetileg mind egyező volna a magyarral, az
mai alakjában sehogysem tetszik ki csak úgy vaktában. Pe-
dig csakugyan nem hihetjük, hogy két nyelvnek gyökbeli
azonossága csak annyira szorítkozhatnék, mennyi a török és
magyar között fültetsző hasonlat van, oly két nyelvnek mon-
dom, melyek az alaktanban számos legszorosabb egyezést
mutatnak föl, s melyeknek egymással együttjárta még a syn-
taktikai rendszer alakulásába is benyúlt. És mert ezt nem
hihetjük, azt kell hinnünk, hogy a török nyelvnek vagy a
magyarnak, vagy mindkettőnek eredeti egyező gyökalakjai
azóta, hogy egymástól elváltak, különbözőleg változtak és
külön hangbeli fejlődést követtek, a mint ez a törökre nézve
néha magokból a török dialectusokból ismerhető ki. Tehát
hangbeli fejlődés különbsége az, mi a török gyökszók nagy
részét a magyartól idegenné teszi, és ez egyszersmind azon
pont, melynél fogva fentebbi állításom a finn szótár kevésbbé
idegen voltáról — igaznak mutatkozik. Ugyanis a magyar
gyökszók hangbeli fejlődése láthatólag egy irányban indult a

finn nyelvekével, a mit már csak azon egyből ismerni meg, hogy a török nem fejtett ki szó elején se *l*-t, se *r*-t, az *n*-nel és *m*-mel is ott leggyérebben él, míg a finnben és magyarban mind ezek megvannak, még pedig számos egyező esetekben. Csak ez is könnyítette legelőször a magyar és finn nyelvrokonságnak fölismerését, csak ez vetett eddig sűrűbb homályt a magyar és török gyökrokonságra. De ha nyelvtudományunk, a mint az elején mondtam, a legrokonnabb magyar közép nyelvcsoporthoz mellett okvetetlenül mind a finn mind a török nyelvek kutatására szorúl, s ha a sokban a magyarral tovább együttjárt törökségből még különös tanúságokat is várhat, nem első és legsürgetősb föladata-e, a törökségnek a magyartól külön folyt hangbeli fejlődése kinyomozásával azt a világosságot szerezni meg, melynél az ugyanazon nagy nyelvetületen ajánlkozó tényeket nyelvünk földelítésére fölhasználhatná? E föladat, hogy határozottabban mondjam, egy hasonlító hangtan, vagy hangfejlődés- és hangviszonytan előállítására a törökségre és magyar nyelvre nézve, melynek legközelebbi haszna az lesz, hogy a török-magyar mind gyök- mind grammatikai képződésbeli rokonságnak igazi mennyire és miben voltát a lehető leghatározottabban és biztosabban fogjuk megismerni. Ily hasonlító hangtan — közbe mondva — még a magyar és finn nyelvekre is szükséges, hogy az ezek között folyó kutatásnak biztos alapot adjon; azértis most arról fogom némely nézeteimet fejtegetni, hogy miképen lehetne és kellene e hasonlító hangtant előteremteni.

Igaz hogy hasonlító nyelvészetünk eddig is hozott elég hangfejtegetést, a hangmegfelelési- és váltakozási és fejlődési és elenyészési és elkopási stb. esetek nagy bőségét — szóval eleget a mi a hangok több rokon nyelvekben való viszonyait illeti, de még soha sem tárgyalta a hangtant *tűzetesen*, és ez olyan baj, melyet már meg kezd érezni; mert rettenetesen megakasztja a tovább haladásban, olyformán mint egy tanuló, ki egy osztályon átugrott a nélkül, hogy tanulta volna, nem bír biztosan haladni a felsőbb osztálybeli tanuló társaival. Érti a bajt, hogy a felsőbb tudás megszerzésére valami alapvető tudásnak hiányával van, de alig boldogul úgy, hogy csak ese-

tenként a hiányt foltozva toldozva akarja pótolni, — végre mégis kénytelen az elmúlasztottat tüzetesen és rendszeresen megtanulni. — Ilyen bajban van hasonlító nyelvészetünk; szeretne már a rokon nyelvekből gyököket fejtegetni, és talál is elég szembetünő és kézzelfogható azonosságot, a min senki sem kételkedhetik, — addig megy a dolog szépen; de előkerülnek az alaki különbségek, — még akkor is állítgat egybe s utólagosan veszen föl egy hangtani megfelelést, melynek már előbb kell vala, hogy tudva legyen, mert csak az jogosíthatja vala föl az egybeállításra is. Világosabb lesz, a mit mondani akarok, egy példával. A hasonlító nyelvészet a magy. *jű-ni* (*jűv-ök*) igét akarja kimutatni a törökben, s egyszeriben a török *gel*-mek-re bukkan, a mi ugyanazt jelenti, s ezt a magyar *jűv*-hez elég közel állónak s avval egybevezethetőnek is találja, a miért is azt mondja rá, tör. *g* megfelel magy. *j*-nek, tör. *l* magy. *r*-nek. Már most azt kérdezem a hasonlító nyelvészettől, vagy ha tetszik, attól a Budenzttől, ki 1859-ben e hasonlatot írta (M. Nyelv. IV. 425.), honnét tudja azt, hogy szóelején való tör. *g*, *k* (mert *gel*-mek, est. *kil*-mek, jak. *kül*) *j*-ből ered, vagy. magy. *j* olyanhelyt eredetibb *g*-ből? — mert csak úgy lehetne a két szót egybevetni. Megint azt, hogy honnét tudja, hogy szó közepén tör. *l* megfelel magyar *v*-nek? Talán onnét, mert tör. *jöl*-mak = magy. *nyűv-ök*, *göl* = m. *tav* (tó)? De hiszen ez megint csak olyan bizonyíték, melyről hasonló kérdést lehetne tenni, s melyet előbb magát is meg kellene bizonyítani. Szóval azt mondom ugyanannak a Budenznek, hogy azon hasonlattal nagyot botlott, mert se a szóelején való tör. *g*, *k*, se a közepén való *l* eredetéről s mennyire eredetiségéről nem vala elégséges előleges tudása; hogy pedig csakugyan botlott, mutatja az egészen identicus hasonlat: magy. *jűv* ök (*jűv*-et stb.) = est.-tör. *jar*-mak, közlelteni. Ilyen példát fölhozhatnék még sokat, mely mind csak azt bizonyítaná, hogy a hangok történeti fejlődés és eredetiség szerint való természetét nem ismerjük még rendszeresen a hasonlítás alá esendő nyelvekben, s ugyanez okból eddigi hasonlító nyelvészetünk sok bizonytalanságot is állított, melyeket a tovább kutatás alapjául használnunk nem lehet. Ha az árja nyelvész előveszen, p. o. egy szanszkrit *açman* (kő)

szót, tudja ő mi a szanszkrit *g*-nak természete, hogy az nem eredeti árja hang, hanem *k*-ból eredt; azért bátran állítja egybe litván *akmū* (gen. *akmen-s*) szóval, mert azt is tudja, hogy a letto-szláv nyelvek az árja hangfejlődési rendszer ugyanazon egy fokán állanak; de megakadna, hogyha a gótban találna *akmen*-féle alakot, mert ez a gót nyelv hangfejlődési állásához képest abnormitas volna. — Ilyen vagy ilyennek megfelelő tudás kell az altaji nyelvésznek is, s ha még nem bírja, azon kell lennie, hogy megszerezze, hiszen az árja nyelvészet is csak megszerezte, — megszerezze az ő altaji nyelveiből, a melyekben az ő kutatása foly. Természetesen e tudás egészen más tartalmú és más színezetű lesz, mint az árja nyelvésznek ebbeli tudása (mert az árjaságban uralkodó hangtörvények átvételéről szó sem lehet); bajosabb is lesz megszerezni azt, mint emezt, de megszerezni kell, és már csak az a kérdés, hogy miképen fogjunk hozzá.

Taval Fábíán István t. tagtársunk már tett egy kísérletet az altaji nyelvekben uralkodó hangviszonyok tárgyalásában. Nagyon helyesen mondja ugyan (M. Nyelv. VI. 23.) hogy ennek szükségét abban látja „mert az e viszonyokból elvonható hangtörvények ismerete nélkül lehetetlen behatni azon mély sötétbe, mely az altaji nyelvek terén ködlik; más részt ez által korlátozhatni hiszem — úgymond — azon túlkalandozásainkat, melyekre szófejtegetéseinkben az idéetlen tudvány által folyvást engedjük magunkat ragadtatni.“ — Azonban igénytelen véleményem szerint Fábíán úr nem helyesen fog hozzá. Mert először, csak registrálja, revideáló kritika nélkül, az addigelé tett szóhasonlításokat, melyek systematice haladó hangtani támogatás nélkül készültek, s azért a különböző alakok egyeztetésében sokszor nem azon erős bizonyossággal vannak, hogy hangtani szabályokat lehessen belőlük elvonni. Másodszor, nem nyomozza a hangviszonyokat nyelv és nyelv között, hanem az egész altajiság terén keresvén ilyen meg ilyen hangviszonyra példákat, úgy hogy végre azt hiszszük, megfelelhet akármi akárminek, csak azt nem tudjuk, mi nem felelhet meg egymásnak és hol és miben, a mi pedig legfőbb tudnivalónk volna.

Véleményem szerint a hangtani viszonyok kikutatására

először is a szóhasonlítást egészen újra kell kezdeni, és pedig egyedül azon czélra, hogy azon viszonyok megalapítására belőle az adatokat szedjük. Itt meg kell felelnem egy ellenvetésre, melyet valaki az iránt tehetne, hogy ám a hangtannymozó csak egyes szóhasonlatokból szedhetvén adatait, mégis csak igaznak és állhatónak veszi azon egybevetést, melyből valamit akar következtetni vagy észrevevőleg elvonni : tehát ő is csak hamarkodva hasonlító, circulus vitiosusban forog. Nem úgy van. Ki épen csak hasonlatokat keres hangtan nélkül, az találja és legott az egyezést valónak, igaznak tartja, az alaki különbözésről is valahogy megnyugtatta magát ; a hangtannymozó szintén találja, de nem tartja legott az egyes esetet valónak, hanem csak valószínűnek, és csak miután a hasonnemű szintannyira valószínű eseteket mind bírja, s egybeveteti mind azokkal is, melyek a kérdés alá jövő hangokat illetőleg másképen vannak, s hozzá még számba veheti az egyik és másikfelől egybe nem vethető eseteket is, csak akkor mond ítéletet az először észrevett hangviszony fölött. — Különb van elég olyan hasonlítási eset is, melyet a hangtannymozó is biztos- és valónak tarthat ; ezenkívül pedig kiszedett és fölhasznált adatainak biztossága leginkább azon módban rejlik, melylyel a szembetűnőleg egyező hasonlati esetekről átmenyen az előre csak valószínűnek vehetőkre ; rejlik tovább azon szigorú és inkább kevesebbet mint többet hívő kritikában, melylyel a valószínűséget fogja határozni, s azon bizonyítékok nyomosságában, melyet mindegyik nem szembetűnő hasonlítási esetre fog kívánni. Már ebből is világos, hogy a hangtannymozónak csakugyan új és egyenesen céljára való szóhasonlítást, még pedig a legszigorúbb kritikával kell kezdeni.

Továbbá csak úgy járhat el okszerűen a hangtannymozó, hogy nyelv és nyelv között nyomozza a hangtani viszonyokat, legfelebb egyikfelől a még identicus alakokra visszavezethető dialectusokat vevén egybe ; de azután nem csak egyes eseteket mutatóványképen való példakül használván, hanem valamennyinek összességét átnézhetően összeállítván. Csak így láthatja az egyes nyelvnek hangtani mivoltát és az egésznek egy másik egészhez való viszonyát, s így ki-

vált azt fogja megtudni, mit nem enged az egyik nyelv a hasonlításban, a mi különben nem tudható. E tekintetben a hangtannyomozó különösen óvakodni fog az ő kutatásán kívül eső nyelvekből vett megokolásoktól; ha p. o. valaki azt mondja: a finnben fölcserélődik szó elején a *h* sz-szel, megfelel is finn *h*-nak magy. *sz*, azért p. o. magy. *haj* = tör. *szacs*, tehát van egy példa arra, hogy magy. *h* = tör. *sz*; ebben nem sokkal több okszerűség volna, mintha azt mondanám: a szanszkrit *cs* ered *k*-ből, azért tör. *szacs* ered ebből: *szak*, a mit, még ha igaz volna is, nem volna szabad így megokolni. De óvakodni fog a hangtannyomozó ugyanazon két nyelv között észrevett hangviszony megfordításától is, p. o. azért hogy *magyar* *r* = tör. *v* volna (ebben: szeretni — tör. *szev-mek*), *török* *kar* lenne = magy. *hav* (hó, nix), a mi, még ha igaz volna is, de mindenesetre hamisan volna megokolva. — De megint mondja valaki: hogyha így két rokon nyelvre szorítjuk a hasonlítást, sokat nem fogunk látni, a mit még más rokon nyelv tekintetbe vételével láthatnánk. Ez tökéletesen igaz; de nagyobb eredményt várok attól, ha előbb az egyik végén végezzük a munkát a mennyit végezhetünk, s csak azután haladunk rendszeresen előre, hogy a mit ott nem birtunk, azután a hozzáfoglalt téren végezhezzük. Különben az *egy* nyelven, melynek kettejét vennők hasonlításba, olyan nyelvcsoporthoz lehet érteni, melyet még biztossággal egy nyelvre lehet reducálni, mint p. o. a török nyelveket vagy dialectusokat; értem a dialectusokat kiegészítőleg egybevéve, de mégsem összezavarva, sőt különbségeiket oly jól kell ismerni, hogy az egyiknek valamely alakját a másikba lehessen áttenni, ha ebben történetesen meg nem volna, valamint a hangnyomozólag egybevetett két egész nyelvet végre oly jól kell ismerni, hogy szintén az egyikből a másikba legalább minden lehetőség tudásával hozzávetőleg egyes alakokat átfordítani lehessen.

Még egy általános észrevétel, melyet a hangtannyomozónak szem előtt kell tartani, az, hogy tudja jól megkülönböztetni a nyelveknek, melyekkel dolga van, egymáshoz való állását. Oly nyelvek között, melyek általában mint dialectusok egymáshoz közel állanak, egészen más a megfelelésnek

biztos volta, mint egymástól távolabb állók között. Így p. o. nem fog azon senki se kételkedhetni, hogy csuvas *ora* = oszm. *ajak* láb, sőt e megfelelés aránylag biztosabb, mint a sokkal hasonlóbbnak látszó hasonlat : magy. *meleg* = tat. *jilig*. De csak rá kell mutatni, hogy egy olyan alakból, milyen jak. *atakh*, foly egy olyan milyen osz. *ajak*; megint más részről egy olyan milyen kojb. *azak* és ebből egy olyan milyen csuvas *ora*, tudva hogy a csuvas a török vég *k*-t igen rendesen elhagyogatja (p. o. *pola* = kojb. *balak*, *tupra* = tör. *toprak*, *khulga* = cst.-tör. *kulgak*, osz. *kulak* stb.). Elötünik tehát az *ajak* és *ora* viszonya egyszerűen így :

	jak. <i>atakh</i>
—	kojb. <i>azak</i>
oszm. <i>ajak</i>	csuv. <i>ora(k)</i>

A dialectusi közelséget és biztos megfelelést különösen arra kell fölhasználnia a hangtannyomozónak, hogy az egyes szó-
nak, teszem tör. szónak, minden hangbeli sajátságait és válto-
zatait, melyek a dialectusokból egész biztossággal tudhatók,
összeszerezze és belőlük a szónak aránylagos hangbeli ere-
detiségét és a rajta észrevehető fejlődést lehetőleg megalapítsa,
mielőtt azt a másik nyelvelvel egybevetné. P. o. nem volna
helyes azt mondani : magy. *meleg*, osztj. *mêlek* = osz. tör.
ili(g); tehát ennek elejéről *m* esett el. Ez hiba, mert a mi el-
esett az nem *m* hanem *j* (*jilig*) és itt csak szembe áll magy.-
osztj. *m*, tör. *j*-vel (illetőleg kojb. *tj*, jak. *sz-szel*). Arról, hogy
mennyire segíti, sőt egyedül teszi lehetségessé és biztossá a
dialectusokban való előleges nyomozás az egybehasonlítást,
például szolgálhat a fentebb tör. *ar*, *er* névképzőről adott fej-
tegetés, mely szerint előbb ugyancsak a törökségből kitaláltuk
a képzőnek *at*, *et* eredeti alakját, mielőtt azt a magyar *-at*, *-et*
tel egybevetők.

Végre azonban az a legnagyobb dolga a hangtannyo-
mozónak, hogy oly szóhasonlításokat találjon, melyekhez két-
ség nem férhet; mert azokból kell hogy induljon ki a hangvi-
szonyok megvizsgálása. Erre nézve czélszerű lesz, a szóha-
sonlatokat két osztályra osztani : először olyanokra, melyek-
ben az egybehasonlított szóknak alaki különbségök épen nin-
csen; másodszor olyanokra, melyekben az egybevetett ala-

kok között van egy vagy több különbség. — Mindenekelőtt pedig kívánnia kell, hogy az egybevetett két szó jelentése szorosan egy legyen, s ne kelljen azt, bár a legszebb alaki egyezés mellett, előbb magyarázó közvetítéssel egyeztetni; ezt annyival szigorúbban kell követelni, mert hasonlító nyelvészetünk még az alakok egyeztetésében oly annyira nem csalhatatlan, tehát legalább a jelentés-egyeztetésben — a mi különben is igen sikamlós tér — ne csalódjék meg. — Ezenfelül pedig egész szókat kell egybevetni egész szókkal, kivált ha azokat az egyik és a másik nyelv közönséges szabályai szerint nem elemezhetjük. Az is kell, hogy az egyes hangoknak csakugyan egymás ellenében álltáról meggyőződjék, mert ebben is könnyen megjárhatni a hamarkodással; p. o. azt hittük, hogy magy. *só*, *sav* a török *tuz*-nak úgy felel meg, hogy magy. *v* = tör. *z* legyen. De már a jakut *tűsz* hosszú *ű*-ja némileg gyaníttatja, hogy a török *u*-ban talán összevonás rejlik, s a tungusz *dabuszun* be is bizonyítja, a melynek pedig csak első szótagja *dab* = magy. *sav*; az *sz* megfelel ugyan tör. *z*, *sz*-nek (*dabusz-un* = *tuz*, jak. *tűsz*), de nincs visszaadva a magyar alakban.

Az inént említett 1-ső osztályú hasonlatok, az identicusok vagy közel indenticusok közé tartoznak az olyan hasonlatok, melyek alak szerint egészen egyező szók között vannak. Azonban az egyezésnek van határa, a melyen belül az egyes szók egymástól eltérhetnek. Az egyezési határon belül van p. o. a magyar és török nyelveket tekintve, hogy a mi szavunk lehet tompa *o* felé hajló *a*-val, a török éles tiszta *a*-val; lehet hosszú vocalissal, mi a törökben (legalább oszmanliban) röviddel van, mert ez általában nem ismer hosszú vocalisokat eredeti török szókban; belül van a magas és mélyhang szerinti különbség, mely valamint a magyar nyelv körén belül, úgy a török dialectusok között is szóértékre rá nem ható különbségnek tapasztalható, noha ezek többnyire a magas vagy mélyhanguságban is egyezők; belül van a más-salhangzók csak lágy-ság és keménység szerint való különbözése, melyre nézve kivált a török nyelvek nagyon engedékenyek és alkalmazkodók (másképen mint az árja nyelvek, melyekben ez a különbözés az egyezési határon nagyon is kívül

esik); még a gyökszóbeli vocalisok hangzás szerint való különbségét sem lehet kizárni, noha a török nyelvek között erre nézve, habár nem kivétel nélkül, bizonyos egyező rend uralkodik; végre belül való a *b, p — v, f; k, g — kh, h, gh* hangok váltakozása (de nem a *t — sz*-é; nem mintha nem volna ugyanazon viszony a *t* és *sz* között mely a *p* és *f* között van, hanem mert a török nyelvek között *t* és *sz* koránt sem szerepelnek p. o. szó elején oly meg nem különböztetőleg, mint *b* és *v* vagy *k* és *kh*); ezekhez járúlhat még a sziszegők egymás közt váltakozása. — Mind ezeket a szóegyeztési határon belül állítjuk, mert képtelenség volna, p. o. azt mondani, hogy cst. *szarüg* = magy. *sárig* nem egyező hasonlat, vagy ez sem: osz. *durmak* = cst. *turmak*. Ily értelemben első osztályú identicus hasonlatok: tör. *dol*, cst. *tol* = magy. *tel* igetörzs; cst. *irig* = magy. *öreg*; cst. *bol* = magy. *val*, *vol* igetörzs, tör. *szaz* = magy. *sás* stb. — Az így határozódó identicus hasonlatokhoz járúlnak a közel identicusok, t. i. azok, melyekben egyik nyelvbéli szó még a maga nyelve s dialectusai körében biztossággal és kimutatólag oly alakra vihető vissza, mely a másik nyelvbéli szóval a fentebbiek szerint identicus hasonlatot képezhet. Ilyen p. o. tör. *küju* = m. *kút*, mert annak kojjal alakja még *kutuk* és a tör. *j*-nek szó közepén és végén számtalanszor *t*-ből eredete ugyan a török dialectusokból ismeretes.

Miután a hangtannyomozó mind összeszedte az identicus hasonlatokat, átmehet olyanokra, melyekben az alakoknak egy az egyezési határon kívül eső különbsége van, azaz vagy lényegesen különböző hangok megfelelése vagy az egyik szóbeli hangnak a másokban vissza nem adatása. Ezek közül is legelőbb azoknak fog tulajdonítani valószínűséget, melyek a különbséget a szó végén mutatják, a hol képző sejtethető; p. o. tör. *tengiz*, *öküz*, = magy. *tenger*, *ökör*, cst. *kajuk* = magy. *hajó* stb. Azonban itt kezdődik leginkább a hangtannyomozónak skeptikus kritikája, melynél fogva különben tetszetes szóhasonlatnál is csak valamennyi hasonnemű esetek egybeállítására és szoros megbírálása után fogja az illető hangmegfelelést elismerni, a mire az egyes szóhasonlatot támogató olyan mellék bizonyítékokat fog kívánni, melyek a valószínűséget az igaznak elhíhetőségig nevelhetik. Ilyen bizonyíték, p. o. az *öküz* =

ökör-re nézve, hogy a magyar és török nyelvek több állatot feltetszőleg rokon nevekkel neveznek, melyek az első osztályú hasonlatok közé tartoznak, p. o. *bika* = tör. *bugha*, *kos* = tör. *kos*, *ünő* = *enek*, *inek*; *tinó* = *dana*, *teve* = osz. *deve*, est. *tive*; *oroszlány* = *arszlan*. — A bebizonyított egykülönbőségük már jóval egyengetni fogják az útát a kétkülönbőségűekre, s ezeknél aligha szabad tovább menni; sőt ezekre is megkivánhatni, hogy az egyik vagy másik nyelvfélen az alak biztos redukálásával egykülönbőségűekre vezettessenek vissza. E tekintetben azonban a magyarra nézve csakugyan kíváncsi volna, hogy ő is a török dialectusoknak valamit ellenébe állíthasson, a mi csak úgy lehetne, ha a vele egycsoportú nyelvek használatnak a hiány pótlására, a miért is ezeknek — értem különösen a vogult és osztjákot — szintén a M. Akademiától várható, némi jobban ismertetését égedelmesen óhajtjuk.

Az előbbieken csak némileg akartam megjelölni az útát, melyen a hangtannymozó elindulhat; természetesen nem lehet előre oly utasítást adni, mely semmit se bizzon az ő kritikai tapintatára és meggondolt óvatosságára. — Az egész nyelven mindkétfelől keresztülvitt szóhasonlatokból szedi aztán a hangtani jelenségekről való észrevételeit, melyeket végre átnézhető rendszerben, de egész statisztikai teljességgel kell előadni. Ez a teljesség nyomatékos, mert csak ez által tűnhetnek ki némely legérdekesebb viszonyok is.

Ha ezen munka a magyar és török nyelvek között megtétett, korántsem hiszem, hogy az minden tekintetben tökéletes és teljes lesz; sőt sok marad még, mit a nyomozó nem is tudott észrevenni. Azért közvetlenül a sok török alak hangbeli fejtegetésére okvetetlen szükséges mongolságot — ugyanazon óvatosan haladó rendszeres nyomozással fogja hozzáfoglalni, az eddigit kiegészítőleg és megigazítólag. E készüllettel megyen egyenesen át a finn nyelvekre, különösen az ezek és a török közt való viszonyok tüzetes kikutatása és megalapítása végett, és visszatér onnét a magyarra, miután azt is összeszedte, mit csak a finn nyelvek taníthattak. Ha ez mind meglesz, gondolom, elég apparatus lesz összeszerelve, melyből már egy magyar-altaji hangtan készülhet. Ebből tudni fogjuk, hábár nem is oly könnyű szerrel mint az árja nyelv-

vekben, melyeknek egymáshoz állása egészen más mint az altajiaké, a szóhangoknak mily viszonyok között milyen a természete az egyik és másik nyelvünkben; nyelveink egymástól elválta után mi minnek a változó fejlődése; sőt hozzávetőleg azt is, mi hogyan lehetett meg közös alakkal a még külön ágakra nem szakadt altaji egy-nyelvben. — Nagy, igen nagy és nehéz munka ez, de úgy hiszem, magyar altaji nyelvtudományunk csak ezt tűzheti ki magának mint legelső célját.

E munkának alapjain, sőt már egészen általa előkészítve, épülhet azután egy magyar-altaji alaktan, vagyis : *Grammatica linguarum Altaicarum comparativa*.

Ez után következnek végre egy hasonlító magyar-altaji szótár, mely az altaji nyelvek kifejtett nyelvanyagát, a valamennyiben közöst egybehasonlítólá, a csak részben közöst vagy különállót kiegészítőleg befogadva összefoglalja.

Ennél messzibb cél, máris álmodozáshoz közel járó kívánságom nem mer vetni magyar-altaji nyelvtudományunknak; ha ezt is idővel elérendi, olyan szép nagy és díszes háza lesz neki, melyben sokáig gyönyörködve ellakhatik, a nélkül hogy az neki szűk lenne.

Szerencsés lesznek, ha megépítésére való egykét követgyenge munkámmal én is faraghatok.

BIZOTTMÁNYI JELENTÉS

AZ 1861. ÉVI TELEKI-FÉLE DRÁMAI PÁLYÁZATRÓL.

OLVASTA A MART. 19. TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSSEN

AZ ELŐADÓ SALAMON FERENCZ LEV. TAG.

A Teleki-féle jutalomra, mint tudva van, vígjátékok pályáztak az idén. Hat mű küldetett be, melyek czímei és jellegi közzé tétettek annak idejében a pályázati számsorozat szerint.

A bíráló választmány, melynek tagjai az Akademia részéről Lukács Móríczt. tag, Toldy Ferencz r. t. és Salamon Ferencz levelező tag, a nemzeti színház részéről Teleki Miklós és Szigeti József urak valának, egyértelműleg az V-ik számú pályaművet ítelték legjobbnak.

E mű czíme: „A nőuralom“ vígjáték 3 felvonásban; jeligéje: „A dió törve jó.“ Más öt versenytársa vígjátékirodalmunk jelenlegi színvonalához képest is középszerű, vagy gyenge mű, s itt nem szólunk rólok bővebben. Azonban a pályázatot egészben kedvező eredményűvé teszi a megnevezett vígjáték.

Csak a bírálóknak minden vita és legkisebb kétségeskedés nélküli egyértelműségénél fogva is az idei pályázat öröndetesen különbözik a múlt pár évi vígjátéki pályázatoktól.

Még öröndetesebb, hogy a bizottmány által a kitüntendőnek ítelt „Nőuralom“ nem csak pályatársai közt legjobb mű, hanem a jelenkori magyar vígjátékirodalom felső színvonalán áll.

T. i. azon szerfelett kevés számú vígjátékaink közé tartozik az, melyekből komoly törekvés látszik azon magasb, valódi comicum megközelítésére, mely az emberi hiú szenvedélyeket nevetségessé tétellel bünteti, s a „Nőuralom“ szerzője nem a könnyebbit oldalt választá-e részben. Számtalan

szor láttuk a színpadon a nőknek a férfiek feletti uralmát comicussá téve; de legtöbbnyire a férfiek rovására; az erősebb nem meghunnyászkodása a gyöngébb előtt comicus tünet; de ez a könnyebb és felületesebb oldal. Az új vígjátékban ama viszony épen a nők szeszélyes uralkodási vágyában s fortélyos zsarnokságában van nevetségessé téve.

Dicséretes e vígjátékban, hogy a mese nem véletlen események és mesterkélt intrigák gépszerű bonyodalma, hanem azon valódi cselekvényt találjuk benne, mely az egyének szenvedélyeitől s kölcsönös viszonyukból természetesen foly.

A „Nőuralom“ végre érdekes helyzetek, változatos jelek közt foly le, s a fejlődés elejétől végig feszültségben tartja a figyelmet. Az előadás élénk, derült, s a szenvedély sok helyen meglepő hűséggel nyilatkozik.

E vígjáték sok részben erős czáfolata tehát azon balvéleménynek, mintha az aesthetika és lélektan törvényeinek való hódolat kizárná a színpadi hatást. Íme a „Nőuralom“, melynek épen azért és épen azokban ígérünk színpadi hatást, a mikben ama törvényeket meg bírta tartani.

Ezen, csak nagyjában elősorolt érdemek nem mindennapiak mostani vígjátékirodalmunkban, s midőn a „Nőuralom“nak íteltetik a koszorú, nem csupán a most pályázott hat vígjáték, hanem a lefolyt egy-két évi vígjátékirodalom összes termékei között is teljes igazság van téve a nevezett mű kiöntetése által.

Így a Teleki-féle jutalom az idén a legméltóbb kézbe jut.

Ezen jutalomra nézve ki van ugyan mondva, hogy az aránylag legjobbnak, még pedig nem is az egész drámairodalomban, hanem csak a pályázatra beadott néhány mű közül a legjobbnak, mindenesetre kiadandó: de valamint más, úgy ezen pályázatnak is valódi célja a „status quo“-nál valami jobbra törekvés előmozdítása, s ez esetben színműirodalomunk niveaujának magasbra emelése.

Ennélfogva eleget teszünk ugyan az akadémiai szabály *holt betűjének*, midőn egyszerűen csak annyit mondunk ki, melyik műnek van aránylagosan legnagyobb műbecse a pályázott művek közül: de a pályázat célja s az ilynemű cé-

lokra tett alapítványok *szellem*e megkívánja, hogy az abszolút becsre nézve is ítéletet mondjunk, s legalább nagyjában kijelöljük az irányt, melyben az idő szerinti színvonal magasbra emelendő.

Ezért kell szólanom még a „Nőuralom“ abszolút becséről, s némely kívánalmakról, melyek által vigjátékirodalmunk a mostani stadiumnál messzebb haladhat.

A „Nőuralom“, bár vigjátékaink közt a legfelső rangok egyikét foglalja el, nem tartozik a remekek közé, s nem a szó legmagasabb értelmében vett jó vigjáték. Bár szép és élvezetes mű, élvezetünk több helyen megzavartatik olvasása és előadása közben. A fejlesztésben több hibán ütközünk meg. Ilon, az egyik főszemély, féltékenysége igen gyenge indokolással s majd semmi fejlesztéssel áll elő rögtön. Ennél is nagyobb fogyatkozás, hogy a mű vége, az egész megoldás oly gyorsan leperog, hogy a néző nem érezheti magát egészen kielégítve. A mű eleje sokkal élvezetesebb, mint a vége, holott ez élvezetnek fokozódnia kellene.

Továbbá az alakok nem válnak ki eléggé, — csak vázlatot találunk e műben jellemfestés helyett. — Kifogásunk lehet még oly tények és kifejezések ellen, melyek a miatt valószínűtlenek, hogy azon magyar társadalom, melyet szerző képzeltek, kétségkívül megbotránkoznék bennök.

Ide tartozik csaknem egész egy szerep — a Kondori szerepe. Maga-viseletéből a magyar társadalmi fogalmak szerint elvtelen embernek tartjuk, holott szerző végre megbocsátja tévedését, s benne csak „*könnyelmű jó fiú*“t mutat be. Azonkívül a már említett Ilon, kit mint derék nőt ismerünk, azon egy hiba kivételével, hogy szép szerével uralkodni óhajt, oly mindennapias modorban kaczerkodik Kondorival, hogy a néző erősnek fogja találni e magaviseletet. Az e vigjátékban szereplő alakokra általán azt lehet még megjegyezni, hogy bizonyos jellemgyöngöseségben szenved mindenik, s ezen közös betegségökből foly némileg azon néhol csaknem indokolatlan átmenet egyik indulatból és szándékból a másikba, melyet fenebb Ilonra nézve kijelöltünk. Megjegyezhetnők, hogy a comicum, mely felé a mű szerzője törekszik, nem tartozik az erőteljesek közé. A comikai eszme nincs elég hatha-

tósan előállítva, s nincs benne egy alak is, kit ez eszme oly specifícus és maradandó megtestesítőjének mondhatnánk, minők a jeles vígjátékok fő szereplői.

Végre a nyelv, bár könnyű, sok helyen találó és jellemző, annyira, hogy e részben is a legjobbak közé tartozik jelen vígjátékirodalmunkban, se eléggé drámainak, se eléggé magyarosnak nem mondható.

Ezek volnának főbb kifogásaink a legmagasb mérték szerint, az abszolút tökély szempontjából.

De midőn újabb vígjátékirodalmunk egyik legjobb termékének e hibáit kiemeltem, egyszersmind az egész vígjátékirodalom némely fogyatkozásait érintém.

Legyen szabad tehát a „Nőuralom“ból vígjátékirodalmunk egy-két nevezetesebb fogyatkozását főlemlítnem, melyeken diadalmaskodnia kellene, hogy tovább haladhasson.

A jellemek fenn kiemelt gyöngésége, az alakok ki nem válása, és az erkölcsi fogyatkozások elnézése nem elszigetelt tünetény vígjátékirodalmunkban. E hiányok közös forrására is könnyen visszamehetünk: s e forrás a francia vígjátékirodalom. E vígjátékokban, kedves derűtségök, szellemdús voltak mellett, a fennebbi hiányok általánosan föllelhetők. A francia vígjáték a francia társadalom képe, mely már XIV. Lajos korában kiválóan nagyvárosi volt. A nagyobb társadalmi élet az embereket egyformábbakká teszi: az egyén mindinkább elenyészik az egészben, az akaratere mind jobban aláveti magát a közvéleménynek, s az erkölcsöt, a valódi morális érzetet mind nagyobb mértékben helyettesíti a „point d'honneur.“ Innen van, hogy a francia társadalomban ép úgy, mint a színpadon, az alakok kevésbbé kiváló, az egyéni szabad akarat gyöngébb, s végre az erkölcsi bírálat kevésbbé szigorú mint oly társadalmakban, hol a falusi élet túlluralkodó a nagyvárosi felett. A nagyvárosi élet fényoldalai közé tartozik, hogy a csínt, izlést mozdítja elő az életben és társadalomban, s ennél fogva a művészetben és költészetben is. Hogy a legválasztékosabb izlés, az úgynevezett classicismus, Görögországban és Rómában, később Olasz- és Franciaországban fejlett a legmagasb fokra, nem csak az illető nemzetek született hajlamának, hanem annak is tulaj-

donítható, hogy ugyanazon nemzeteknél virágzott leginkább a városi élet is.

Fölösleges mutogatnom, mennyire különböznek a leginkább falusi magyar társadalom egyénei, szokásai, erkölcs-fogalmai és ízlése a francia társadalométól. Ha a költészetben utánózni akarjuk őket, a következmény rendszerint az, hogy hibáikat elsajátítjuk, s jó tulajdonukkal ki nem álljuk a versenyt. És valóban, sok vígjátékunkban minden a francia vígjátékokra emlékeztet: az alakok, felfogás, szokások, erkölcsi elvek — kivéve a társalgás finomságát, a stíl természetes elegantiáját, s általánvéve az ízlést.

Az utóbbi pontra nézve sok haladás történt vígjátékirodalmunkban; de általánvéve nagyon hátra állunk az eredeti minták megett. Azonban ha lehetséges volna is utólérnünk őket, s ha dicséretes is a most jutalmazandó vígjátékokban az e részben is határozott előny vígjátékaink nagyobb része fellett: ez nem nyújt elég kárpótlást azon hiányokért, melyek abból származnak, hogy alakok, társalgás és erkölcsök nem elég eredeti magyarok.

Másik, a fenebbivel kapcsolatban álló fogyatkozást vígjátékirodalmunkban a *nyelvre* nézve tapasztalunk, mely oly nagy mértékben igénybe veszi a T. Akadémia figyelmét, s melynek fejtevése a nemzeti színháznak is bevallott nagy föladata.

Jelen színirodalmunkban általán a nyelvtani hibáknak, a magyar syntaxis elleni vétségeknek, számos germanismusnak és néha gallicismusoknak is fordulnak elő példái; de ezekről nem szólok. Mindezen hiba elkerülése sem elegendő még arra, hogy drámánk nyelvével meg legyünk elégedve. Mindezen hibáktól megtisztítva is, világos mindenki előtt, mennyire elmaradt drámánk azon nyelvtől, a hová emelkedett az eposi Vörösmartynál és Aranynál, sőt a prózai regény-nyelv is, hogy mást ne említsek, Jókainál.

A drámai nyelv akkor fog életerős fejlődésben lenni, midőn a drámaszerzők eredeti magyar alakokat, szokásokat hoznak színre, s ezek hathatós jellemzésére, szenvedélyeik *hű* kifejezésére fölhasználják a magyar élet nyelvének egész gazdagságát. És ha a drámai nyelv egyik kelléke a rövideg,

erőtéljes, megtestesítő kifejezés : aligha van újkori nyelv, mely többet adna meg mintegy készen a drámaírónak, — s különösen a nép nyelve, melyet nálunk a műveltektől hallani kevésbé szokatlan mint akárhol másutt, bővülködik a gondolatok, érzelmek és indulatok azon hathatós és rövid kifejezésében, mely gyakran közmondásnak is beillenek.

Nem szólok azon kisebb-nagyobb mértékű idealismusról, mely a költő egyéniségétől és felfogásától függ, s melynél fogva a drámai nyelv jobban vagy kevésbé közelíti meg az élet nyelvét; de annyi világos, hogy az a legjobb drámai nyelv, mely legerőtéljesben tünteti fel a jellemet és leghathatósban festi a lelki állapotot. Láttunk példákat saját irodalmunkban, hogy oly költők, kik a magyar nyelvet lyrában és elbeszéléseben mesterien tudták használni, kiknek ömledése, szónoki ereje és varázsló regélése ellenállhatatlan volt eme költői nemekben : a drámában próbálván meg erejüket, egész ékesszólásuk hidegen hagyta a nézőt, s a nyelvezet egész kincse merőben hasztalanul pazaroltatott el. Láttunk ellenben drámát, melyben semmi ábrándos és sentimentális ömlengés, a legkisebb szóvirág vagy szónoki föllekesezés nincs, sőt a nyelv nem hogy elegáns volna, hanem inkább darabos és durva egykissé, s mégis ellenállhatatlan hatással van az olvasóra és nézőre. Az első rendbeliekben a jellemzés s a szenvedélyek festése hiányos; az utóbbinak egész ereje, hatásának minden titka ebben áll.

A drámai nyelvhez tehát specialis drámaírói tehetség kell, kinek eleven képzetében tisztán körvonalozott alakok születnek; de arra, hogy alakjait a néző elé hasonló tisztasággal bírja állítani, egyedüli eszközét, a nyelvet, minél teljesebben kell ismernie és felhasználnia. A drámában a hány személy, csaknem ugyanannyi nyelven kell beszélnie; s így ha igaz, hogy a tragoedia- és vígjátékírónak még tán jobban kell ismernie a nyelvet, mint más költőnek, másfelül éppen ezen kénytelenségnél fogva a magyar nyelv gazdagságát, eredetiségét s egész hatalmát leginkább színpadunkon kellene tapasztalnunk, hogy a magyar is, mint az angol, franczia és német, színházba menjen, ha anyanyelvét a tökély magasb fokán akarja élvezni és bámulni. Nálunk a nemzeti színház

csak akkor fog valóban megfelelni a nemzeti nyelv iránti kötelességének, ha e részben folytonos haladás lesz benne tapasztalható, s legalább távolról lépést tart költői irodalmunk többi ágainak haladásával.

Jól tudom, hogy itt is a tökély magasb fokára emelkedés csak elsőrendű írók által történhetik; de a másod-, harmadrendű írók is előkészíthetik a szebb jövődőt, s ezek kitartó törekvése is szép eredményt ígér. Ezért kell ez ügyet felhozni, s kimutatni a haladás szükségét ez irányban. Nagyobb buzdítás e téren nem lehet, mint ha egyszerűen rámutatunk a tényre, mely elég hangosan kiáltja: „ti jártok-e a leghátulsó sorban, kiknek legelől kellene járnotok?”

Íme, T. Akademia, egy-két főbb tanulság, melyet vígjátékirodalmunk jelen állására nézve lehet vonnunk egy oly műből, mely ez irodalom felső színvonalán áll; — s ismétlem, hogy mindezt nem a jelen vígjáték megrovására hozom fel, mely viszonyaink közt örömdetes tünemény, hanem a tovább haladás egy-két útjának kijelölésére, minek éppen itt és épen ez alkalommal van legjobb helye és ideje.

Az Akademiának a haladás minden stádiumára lehet koszorúja, igazságos kitüntetése, elismerő méltánylata; de mindaddig el nem hallgathatja kívánni valóit, míg a haladásban közel nem jutott ama végső stádiumhoz, melyet tökélynek nevezünk, s melytől oly felette messze vagyunk még.

BIZOTTMÁNYI JELENTÉS

AZ 1861. ÉVI KARÁCSONYI-FÉLE DRÁMAI PÁLYÁZATRÓL.

OLVASTA A MARTIUS 31. 1862. TARTOTT ÜLÉSSEN

AZ ELŐADÓ BÉRCZY KÁROLY LEV. TAG.

A bírálókra, a jutalmazottra s a színműirodalom ügyére nézve egyiránt kedvetlen dolog az, ha a pályázat eredményéről szóló jelentésnek ama fenntartással kell kezdődnie, hogy a jutalom ilyen és ilyen című és jellegű műnek adatott ki,

nem mert határozottan jó, vagy jó pályatársai közt legjobb — hanem mert gyenge társainál aránylag jobb.

S a bíráló választmány, mely a Karácsonyi-jutalomért 1862-ben pályázó hat színmű megbírálására a M. T. Akadémia kebléből kiküldve, b. Kemény Zsigmond, Arany János, Jókai Mór, Pompéry János urakból és előadóból állott, az említett fenntartás nyilvánítására kényszerült akkor, midőn tagjai egyértelműleg az V. sz. pályaműre, mint olyanra szavaztak, melynek, a gyenge társakhoz aránylag sikerültebbnek, a jutalmat az alapítvány értelmében kiadni *kell*.

S valóban a pályázott hat színmű kettejében a költői és drámai vonásnak még csak sejtelve sem fedezhető fel; az egyik kezdő sarjadék gyarló szárnyemelgetése, melylyel azonban a föld rögtől meg nem válhatik, hová a *compositio* teljes hiányán kívül már a hibás nyelv és szörnyű verselés miatt is leragad; a másodiknak írója a történelem egyes részeit, minden pragmaticus összefüggésekkel szedi leglaposabb prózájú párbeszédbe; — szólni egyikről sem lehet, elég ha kötelességünknel fogva végig olvasók.

Egy harmadik pályamű, mely *Második Lajos király* címet visel, sok igazságot rejt zordon külsője alatt. Mert zordon az annyira, hogy igen figyelmes olvasást kíván, hogy kellően méltathassa valaki. A jambus — talán azért is, mert a leíró tetszése szerint összevissza törte — sok helyt alig olvasható, az orthographia a toll kényét követi, a nyelv nem hangzatos, több helyen nem is magyar, vagy szabályellenesen erőszakolt. A dictionnak nem egy helyt dagályt vethetni szemére. De a merész képek alatt nagy gondolatok is hömpölygenek; sok helyen emelkedett páthosz jelei a bizarr hasonlatok és fordulatok. Mélyebb figyelem észreveszi, mily gondosan szövi szerző műve szálait — hogy kiszámít mindent benne; mennyire érti és tudja jellemezni *a kort* egyes vagy tömeges szereplők által; szóval, meg kell vallani, hogy a mű érett értelemre, sok tanulmányra, s nem közönséges költői erőre mutat. Mindazáltal a mű *nem tragédia, nem is dráma*. Sok drámaiság van benne, sok páthosz, sok jellemzés, — még sem dráma. Mert nincs tragikai központja, nincs fő hőse, nincs olyan *egyén*, kinek sorsa képviselné a tragicumot. — *A tragikai hős*

itt nem más, mint az összes nemzet : a nagyok, a nemesek, kik viszálykodnak és azért bűnhődnek. — De ily collectív hőse drámának egy egész kor nem lehet kiváló képviselő nélkül, ki a drámai cselekvény központja. A historia feljegyezheti valamely kor bűnét és büntetését, de a drámai Músa csak úgy képes belőle egységes egészet alkotni, ha oly kiváló képviselőt adhat neki, kinek sorsában bűnhődjék. Itt nincs. — Lajos király nem az, ő még legártatlanabb a többi közt; részint atyja, részint a maga (testi) gyöngesége okozta, hogy megromoljon a nagyok s nemesség erkölce — ő erről nem tehet, nem is bűnhődhetik érte. A királyné Mária nem az. Senki sem az külön-külön, hanem összesen mindnyájan teszik a tragikai vétséget, az erkölcsi rend ellen feltámadást, melyért mindnyájan — vagy többen — lakolnak. — Ezért a dráma cselekvénye szétfoly, megoszlik, sőt tulajdonkép nincs is. A nemesség lázadoz a papok ellen, a Bátori-párt cselet szö a Zápolya-párt — ez viszont amaz ellen, — míg végre jő a külső katastropha : a török. Nem annyira az emberek, mint a dolgok kérlelhetetlen folyama viszi a történetet : ezért, hogy többnyire nem is egyesek, hanem *tömegek* szerepelnek : majd a trónteremben, majd nádori tanácsban, majd a nemesség cortestáborában, s a harczmezőn. E zavargó jelenetek, kardcsörtető scenák nehezé teszik a történet felfogását, melyet a tömött gondolat, a homályos nyelv a nélkül is sok helyen megnehezít. Van egy epizódjá, de ebből semmi sem fejlődik ; ott létét is bajos volna igazolni, sőt érthetetlen az. A jellemzetességnek nagyon árt az, hogy minden személy egy nyelvet beszél, a költőét, tele merész hasonlatokkal. A nyelv és verselés kijavítása után — tragédia vagy dráma ugyan nem — de *olvasni való* történeti színiköltemény válhatnék belőle.

A negyedik pályamű *Mózes*, öt felvonásos tragédiának van nevezve, holott se alapjában, se kivitelében nem tragédia, de dráma sem. Mózes tisztán époszi tárgy, s a mint elő van állítva is époszi, nem tragikai alak. Népének előharczosa ; a végzet szavát követi ; feladata a közös érdeknek, s nem egyéni céljának valószínűsítése, melyért a tragédia hőse a világ sorával jó összeütközésbe, s küzdve bukik el. Mózes ellenben istentől veszi küldetését, isteni erő támogatja végig. Végzetes

hős; maga mondja, hogy ő el nem veszhét, míg hivatását be nem tölti. — De epikai hős azért is, hogy minden viszontagságon keresztül népét sikerre vezeti; mert hogy ő be nem megy, csak benéz az ígért földébe, az nem tragikai bukás, az annyi, mintha be is ment volna. Nem tragikai hős végre azért sem, mert nincsenek tragikai tévedései, hibái, ő maga sem érez ilyet, sőt vég perczein bátran mondja:

„Nem nyomja lelkem semmiféle vád.”

Így nem szokott meghalni tragédia hőse; ez úgy hal meg, hogy szeretné pályáját újra kezdeni, s hibáin okúlva, jobban futni meg, mint először.

Szerző a tragicumot valószínűleg azon ellentétben vélte feltalálni, mely a népvészér prófétai hivatása és magán sorsa közt van. Előbb le kell mondania fényes álmairól, hogy Pharaó után második, vagy éppen Pharaóvá legyen; éreznie nemzete gyalázatját hosszú időn által, gyilkosságba esnie, alig megtalált nővérét iszonyúan elvesztenie, bújdosnia, majd midőn boldog családi életre vergődött, onnan kiszakadnia, hogy magasztos isteni hivatását betöltse, ennek teljesítésében egy buta, szolgálalkú, pártoskodó néppel folyvást küszködnie, s végre meghalnia, mielőtt az új haza földét tapodná, melyet egész élete szenvedéseinek árán fogott megvásárolni. Mindez szomorú dolog, de nem teszi Mózeset tragikai hőssé, annál kevesbbé, mert lemondása a dicsvágyról, elválása nejétől és családjától stb. mi lelkében küzdést idézhetne föl, nincs eléggé drámailag adva; de ha ez még erőteljesebben volna is színezve, a tárgyba még sem öntene tragicumot. Példa erre minden époszi tárgy, melyet egy vagy más szerző tragédiává dolgozott fel. Ilyen a többi közt az *Orléanski Szűz*, ki égi hivatását követve, népét győzelemre viszi; ez is époszi tárgy és alak; drámai hősnévé azzal igyekszik őt tenni Schiller, hogy szívének az ellenséges hadvezér iránti szerelmét, küldetésével, mi az, hogy az angolokat megverje, hozza összeültkezésbe, s bár ezt mesteri kézzel hathatósan drámaivá teszi, az epikai kenetesség mégis, már a tárgy természeténél fogva, átviláglik rajta. De a sikert látó s önmagával lelki békeességben élő Mózesben még ennyi drámai elem sincs, s a költemény — ha szerzője a nem mindenütt költői s némelykor a hírlapi

prózához leszálló nyelvet, sok helyt nehézkes verselést *) át-dolgozza s az érzelmek kifejezésére és a másodszerelők egyébnítésére nagyobb gondot fordít is — a költemény még akkor is *dramatizált éposz* marad, mind tárgya, mind szerkezete miatt, mely inkább históriai „egymásután“, mint tragikai bizonyodalom és fejlődés.

Az ötödik pályamű, *Zách Feliczián*, a történetnek ismeretes s már több dráma tárgyaúl felhasznált lapjáról van véve. A tragicum Zách nagyravágyó jellemére van fektetve; melynek ő először meggyőződését áldozza fel, midőn mellőztetése miatt Csáktól pártol el, s ehez hű fiát Jánost kitagadván, minden szülői szeretetét Klára leányában öszpontosítja. De nagyravágyása Károly udvarában is a régi, sőt itt már koronás vörörl, talán magáról a koronáról álmodik. Ezért bátorítja a Kláráért rajongó Kázmért, és így leánya bukását maga segíti elő. Ez eddig jól van gondolva — s ha a kivitel a conceptionak megfelelő, e pontig kiváló érdeket kelthetne. Ámde a kivitel oly nem finom, a jellemzés oly gyenge, és Zách oly közönséges lélek gyanánt tűnik elő, hogy a költőiség nélküli lapályon elfolyó jelenetek után szinte kirívó Zách költői látomása, midőn az elesett Csák szelleme s a rozgonyi tér halottjai jelennek meg lelki szemei előtt. Záchnak a harezből éjjeli viharban visszatérése, midőn gyalog (mert lova kidőlt) botorkál az erdőben: mindez csinált, nem indokolt, és csakis arra számított jelenet, hogy kitagadott s remetévé vált fia őt a kunyhóba be ne bocsássa, s hogy viszont ő Omode Miklóst, Klarának az apa által elutasított kedvesét, ki neki elmondja, hogy járt Klára Visegrádon, — megölje, s hogy így a szerző egy kis színi látványosságot és mozgást idézzon fel, mely azonban a cselekvényhez csak episódszerűen tartozik, mert még arra sem szolgál, hogy — a leányáról hallottakat nem

*) A verselésben, jegyzé meg a bírálók egyike, kinek a pályaművek iránti jegyzetei e jelentés alapjáúl szolgálnak — sok a nehéz catalecticus sor, spondaicus menet. Hanem — úgymond — ez általános baja jambus íróinknak: nem csak szabály szerint nem verselnek, de arra sem látszanak ügyelni, hogy catalecticus sorban a csonkaláb előtt tiszta jambus legyen. Így a jambus nem csak *szabad*, hanem *szaboláttan*.

hivő Záchban a szenvedélyt, a bosszút felzaklassa. Zách Vise-grádba felérve csak tépelődik, meg van lepve, hallván hogy Kázmér sietve Lengyelországba utazott el; Klára jő, mondja hogy meggyalázták; János is jő, mondja hogy Kázmér és Erzsébet tették a leányt semmivé, mire Zách az előzmények után sem bírt magától rájönni. Következik a történetileg ismert katastroph.

Cselényi e műben úgy akar feltüntetve lenni, mint fő intricus, kinek ármányán perdül le az egész dolog. Ő titkos irigye Záchnak, de egypár falu reménye mégis rábírja, hogy ezt Károly részére hódítsa s még nagyobb kitüntetést szerezzen neki. E célja könnyen sikerül, mert Zách a nélkül is vágyik ily konczra; s ha Cselényi azt hiszi, hogy ő térítette meg Zácht, igen túlbecsli rábeszélő természetét, mert oly vastag szálakból sző, hogy Zách észrevehetné. Semmi finomság ez intrigában. Hozzá még az irigy vetélytárs ősz fejével („Suhancz korunkban czímborák valánk“ Zách-csal, azt mondja) nem érdekből, hanem ifjú bolondságból, holszerelmes lesz Klárába. Azért, hogy a csomó tovább bonyolodjék, hogy elutasíttatván, annál dühösebben eszközölje Zách háza buktát, erre a *régi irigység* úgy látszik kevés. Rágalmazza Klárát a királyné előtt — ez már haragszik a leányra, mert szépnék tartják, szebbnek mint őt — Cselényi tehát itt sem indít újat, csak a meglevő hajlamot bátorítja. Jelenete a királynéval ép oly goromba szövésű, mint Záhcshal volt. Cselényi nem intricus, csupán a szót mondja ki durván, mit más már elgondolt, s eszköz a végrehajtásban.

A többi jellem se domborodik ki az életből. A királyné minden méltóság nélküli köz lélek, kiben még női méltóság sincs, a mint Cselényivel Klára bukását tervezi. Kázmér úgy van feltüntetve, hogy igazán szereti Klárát, s bár erőszakot tett rajta, később megbánja, és visszajő, hogy elvegye. Ezért *kellene* iránta kiengesztelődnünk. Büntetése annyi, hogy látja, mint hurczolják lófarkon kedvesét.

A nyelv folyékony, de többnyire költőiség s emelkedettség nélkül, ama mindennapi drámaisággal, mely közhelyekből van szöve össze; csupán a vége felé emelkedik a pathosz a közönséges prózából, bár ott is sok a kívánni való.

A hatodik pályamű, *Bűnt bűn követ* című, társadalmi dráma négy felvonásban. Hősét, gróf Zalánczy Jenőt, a kazérnak híresztelt özvegy Claire grófné iránti vakszerелеm ragadja és sodorja egy bűnből a másikba. Vagyonilag tönkre ment atyjának az öngyilkosságtól megmentése végett igéri, hogy a másfél milliós polgárlányt Judithot nőül veszi, de ígétét csak azért tartja meg, mert — az illedék fenntartása mellett — mint nős ember is remél Clairenél udvarolhatni, mindamellett hogy viszontszerelmét nem, sőt hajlamát sem bírja. Ez első lépése a bűnbe. A második az, hogy Judithot összehelyesök után azonnal felvilágosítja egymás iránti viszonyukról: te rangot kaptál, úgymond, én pénzt, házasságunknak ez volt célja, mi a világ előtt férj és nő — de egymás közt csak jó barátok lehetünk, s szerethetünk bárkit, csak botrányt ne csináljunk belőle. A szegény nőt, ki — bár szíve egy nőveldei szerelem után sajn meg — de feltette magában, hogy férjét szeretni fogja, e nyilatkozat összeűzza. Jenő, neje nőveldei naplójából rájön, hogy akkori szerelme tárgya egy fiatal orvos volt, ki most a fővárosban hírnévre kapott. Ezt kihozatja, s betegség ürügye alatt ott fogja Pesthez közel fekvő kastélyában oly célból, hogy a közte és neje közti szerelem feléledésére alkalmat adjon, s így nejét 1-ór a válópertől elriaszsza, 2-or pedig a szeretközési kényelemmel letartóztatassa. De az orvos tartózkodó, a grófné pedig azt hiszi, hogy rég elfeledte vagy soha sem is szerette őt. — Jenő tehát még öszehezőbb alkalmat fon és nyújt az elfojtott érzelmek kitörésére. Ez meg is történik, s most a lesben álló Jenő compromittálni akarván őket, reájok zárja az ajtót, és ezer vendégeivel zörgeti; Judith eszélyessége azonban kijátszsza a célzott botrányt, s a lapot Jenő ellen fordítja. A grófné és az orvos már most bevallva szeretik egymást; Judith álomitalt akar venni, hogy à la Julia tetszhalottként tétetvén a sírba, onnan az orvossal más világrészbe hajózhassék. Jenő egy begyes szobalyány és saját hallgatódzása által nyomára jő a tervnek, azt nem találja rossznak, csupán attól tart, hogy Judith egyszer majd csak visszakérül vagyonat követelni, s ennek meggátlására a morphin közé — mit beveendő, hozatott — mérget kever; a csacska szobalyány ép akkor lép a szobába; Jenő azt

hiszi, hogy ez tetten kapta és szándékát tudja, — s most a criminalitástól félve azon van, hogy Judith a mérgezett morphint be *ne* vegye. És csakugyan, midőn a grófné inni akar, Jenő a rejtékajtó megöl kirohan, a grófné elejti a poharat; Jenő (kiről rég tudjuk, hogy görcsökben szenved) most is görcsöket kap; az orvos e bajt morphinnal szokta gyógyítani, s a kábultnak ily szert ad — a mérgezettből. — Jenő, midőn magához térve megtudja, hogy morphint ivott, s a méreg hatását érzi, eleinte az orvost vádolja mérgezéssel; azután részint mert sejti, hogy az orvos tudja, *ki* és miért kevert mérget a morphinba, s antidotummal nagylelkűen még is megmenteni akarja, részint mert megvetve nem akar élni, de leginkább mert Claire új férje karján ép ekkor jelen meg — az orvos nagylelkűségével versenyezni akar, s az ellenszert kidobja az ablakon, meghal, s egykori vetélytársa, Claire férje, *komolyan* mondja rá, hogy „meghalt mint gentleman!”

Szándékosan jegyzém meg, hogy e szavak *komolyan* vannak értve; mert *gúnyorral* mondva éles zárszavait képezhetnék egy vigjátéknak, mely minden „meghalás” mellett is jobb komédia lehetne, mint a mily jó e színmű komoly drámának. Hogyan? ez a körmönfont gazember Jenő, ki vak szenvedélyétől ragadtatva eleinte lelketlen aljasságokba, azután — s most már vagyoni indok miatt — a mérgezés legalávalóbb bűnébe keveredik, s a tett végrehajtásától csak a criminalitás félése miatt irtózik: e gyáva ficzkó, ki csak azért választja a halált, hogy a nagyobb bűnhődést elkerülje — mint gentleman hal meg? — De nehogy azt vélje valaki, mintha csak e zárszóban volna a hiba. Ha ez elmaradt is, bánt hogy a gaz Jenő a világ előtt nem bűnhődik; sajnáljuk neki hírét; mert az a „becsületérzés”, melylyel festi szerző, hasonló az orgazdáéhoz, ki a világ előtt becsületes szint játszik. Akasztófát neki! nem érdemes hogy ily magán véget érjen.

Es íme! ez egyik, minden esetre fő hibája e drámának, melyet szerzője maga is drámának nevez, s méltán nem tragédiának, mert hiszen tragikai küzdelem nincs benne s nem is fejlődik belőle tragicum. Azonban nem csak a tragédia, hanem a dráma hősének is úgy kell jellemezve lennie, hogy részvétünket felköltse, bírja minden tévedései, bűnei közt, s

még bukásában is megtartsa. Itt ellenben Jenő, ki ha eleinte mint könnyelmű léha fiú tűrhető volt is, de részvétünket perczig sem foglalta le, sőt fokonyként oly utálatra gerjesztett, hogy végre még bukását is keveseljük; a reá erőszakolt versenyzés a nagylelkűségben ki nem engesztel, s az erkölcsi elégtétel teljesen hiányzik.

Jenőn kívül még két drámai alak fordul elő: Judith és az orvos. Amaz a többi között még legszerencsésebben van jellemezve, s a jelenetek is közte és Jenő s az orvos közt — midőn férje első lelketlen nyilatkozatára világa összeomlik; midőn megtudja, hogy az orvos még mindig híve; midőn férje compromittálni akarja őt — a legdrámaibbak e műben; kevésbbé szerencsés azonban már ott, hol tetszhalottként akar eltemettetni; rajongó terve nem valószínű, s legalább is bizarr. Az orvos Fenyvessy első felléptekor igen kész világfi; később ügyetlenül viseli magát, talán mert érzelmein nem bír uralkodni. Himlőhelyes arczában is, bár feláldozásból lett ilyenné, van valami drámai hatást zavaró olyszzerű comicum, mint, ha valaki a jégen elcsúszik s jól megüti magát — sajnáljuk talán, de önkénytelen nevetjük. Az, hogy egy ábrándos leányka valamely félkarú vagy másképp béma hős után epedjen, hamarább feltehető, — aztán az „azért, hogy egy kicsit ragyás“ népdalban megjárja, de sonettben furcsán hangzanék. — Az öreg mágnás, míg hamis váltóival nem jő, elég méltóságos komikai atya; de az erkölcsi elégtétel itt is hiányzik, mert bűneiért gazdag örökséget nyer.

A többi szereplő: a sikert kedvelő elmés Claire grófné, a gazdag és scepticus Kotormán Hannibál, az uracs Ilonczy, a naiv Sarolta, a begyes szobaleány — egytől egyig mind vígjátéki alak, s mint ilyen eléggé jól is van jellemezve; csak Hannibál nincs kellően kifejtve, a szobaleány pedig nagyon elkopott typus. Általában e társadalmi dráma többnyire a vígjáték terén mozog s azon helyek benne a sikerültebbek. Dialógja itt élénk; jelenetei ügyesen szövök; nyelve a tárgyhoz alkalmas, csak ritkán esik, hogy oda nem illő czafrangot vesz fel; annál több a szerencsés költői ötlet, mely igen jól illik a magasabb komédia nyelvéhez. De éppen ez a baj. Komédiát vélünk olvasni, melyből szomorú dolog fejlődik ki, s elolvas-

takor azon meggyőződésünk keletkezik, hogy ennyi ügyességgel talpraesett vígjátékot lehetett volna létesíteni — míg mint dráma visszatetszik.

De — hogy úgy mondjam, a légkör is, melyben e színmű alakjai mozognak, vígjátéki légkör. Komédiában a társadalom valamelyik osztályának sajátos tulajdonai felhasználhatók a jellemek illustratiójára, sőt talán a motívumok elősegéllésére is, — de nem a drámában, hol mindennek tisztán az emberi kedély mélyéből, önkényt és külső segély nélkül fejlődve, kell feltűnnie. E színmű azonban az előkelő világnak egyes jellegző vonásait: a rokonsági sűrű összekötetést, a lóversenyzést (s ezt merőben szakértelem nélkül) stb. használja fel, a jellemeknek mintegy segédszínezése gyanánt, s ez által is a vígjátékhoz közelít. Mi pedig „társadalmi“ minőségét illeti, ez itt a legtágabb értelmű, mert e részben annyira hiányzik belőle a jellemzetesség, hogy francziára változtatott nevekkal ép oly joggal — sőt nagyobb — történhetnék Párizsban, mint Pesten; sőt ha francziából fordítottak adatnék ki, több hitelre találna, a mennyiben a nagy tömeg hajlandóbb volna hinni, hogy az a franczia társadalmi élet visszatükrözése lehet.

Mind ezen hiányai és fogyatkozásai mellett azonban vannak e színműnek oly érdemei, melyek többi pályatársai fölé emelték. Ilyen az, hogy cselekvénye gyorsan, kerekdeden, s színi hatást is ígérő jelenetek közt gördül le; ilyen az, hogy szerzője nagy gondot fordított a legkisebb körülmény indokolására is; fordúlatai s helyzetei ügyesen vannak szöve; nyelve eléggé tiszta; verselése folyékony s költői színezetű.

Ezen okok összehatásánál fogva a bíráló választmány a „*Bűnt bűn követ*“ című négy felvonásos drámát ítélte aránylag legjobbnak. E dráma a pályaművek közt V. számmal van jegyezve s jelígeje: „A társadalmi élet sincs dráma nélkül, s miért van, hogy írónk ezt folyvást mellőzi? holott a társadalmi dráma szintoly fontos és tanulságos, mint a történeti.“

A NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁG ELŐ- TERJESZTÉSE.

JANUÁR 27. 1862.

Az 1855-ben megalkotott állandó nyelvtudományi bizottság azon alkalommal, midőn a mélt. Elnök úr a bizottságokat felszólítá, hogy 1862-re költségterveiket az igazgatóság elébe terjesztés végett nyújtsák be, saját magának a többi állandó bizottságok módja szerinti rendezése s ehhez képest körének szabatos kitűzése iránti jelen javaslatát az Akademia elébe terjeszti azon kéréssel, hogy ez ügyben határozni, és költségtervét a mélt. Elnökséghez előmozdítani méltóztassék.

A nyelvtud. osztálynak minden időben voltak, és lesznek is, oly teendői, melyek csak társas munkásság útján végezhetők el. Az Akademia ez okból kezdettől fogva sokfélélt dolgoztatott bizottságilag; sok tárgyban nyelvtudományi bizottságokat hallgatott meg, míg a fennírt évben állandó bizottságot nevezett. Nyelvtudományi tárgyokban az első *nyelvtani* bizottságot az Akademia legott első nagy gyűlésében 1831-ben küldte ki a „Magyar Helyesírás és Szóragozás Elemei“ készítése végett. Egy újabb bizottság 1842-ben a „Magyar Szókötés“ készítésével bízott meg. Ugyanez lőn 1845-ben a „Magyar Nyelv Rendszere“ szerkesztésével megbízva. *Szótári* tárgyokban az első bizottság 1832-ben működött, elkészítvén „A Magyar Nagy Szótár Tervét“, mely ki is nyomtatott; de a munka maga nem bizottságilag, hanem összes-akademaiilag kezdetett meg, s íme ez út nem vezetvén célhoz, az Akademia tizenkét évet vesztett el sikeretlen munkával. 1832-ben külön bizottságra bízott egy „Magyar Zseb-szótár“ készítése, mely létesült is. Bizottsági tervek nyomán készültek el 1834-ben egy Philosophiai, egy Matematikai Műszótár, 1838-ban a Tájzsótár, 1843-ban egy Törvénytudományi Műszótár. Bizottsági új terv szerint vétetett, s már egy

két-tagú bizottság által, munkába, 1844-ben, a Nagy Szótár, mely most immár készen áll. *Nyelvtörténeti tárgyakban*, úgymint nyelvmelékek felkeresése, másoltatása, gyűjtése, szerkesztése, kiadásával minden bizottsági hozzájárulás nélkül járt el *egy* tag; s bármely fényes sikerrel, még csak az akadémiai nyelvtan és helyesírás szabályai sem tartattak általa szemmel. Mindezen osztálybeli munkálkodások tehát, az utolsónak kivételével, időről időre nevezett bizottságok által vagy terveik szerint vitettek véghez; s nem tagadhatni, hogy a kellő egységet, a mennyiben az bennök feltalálható, ugyanazon vezértagoknak mindezen bizottságokbani részvétele eredményezte. Végre 1855-ben neveztetett ki az ezennel felszólaló *állandó nyelvtudományi bizottság*, hozzá utasítatván a Helyesírás revisiója, s meghallgattatván több szakbeli kérdésekben, mint: a „Magyar Nyelvészet“ folyóirat pártolása, a „Corpus Grammaticorum“ kiadása, a Nyelvmelékek szerkesztése, az Abuska kiadása, a Vámbéry tatár útja stb. ügyeiben. Azonban munkálkodása csak eventualitásokra volt eddig útasítva.

E bizottság azt hiszi, hogy az Akademiának, s különösen a nyelv- és széptudományi osztálynak, magyar-nyelvészeti fontos és folytonos teendőinél fogva egy nem csak állandó, s így az elemek azonságánál fogva határozott s következetes irányú nyelvtudományi bizottságra van szüksége, de olyanra is, mely teendői szabatos kitűzése mellett rendes társas munkásságot folytasson. Így az osztály nyelvészeti ügyei, egységes, összevágó, következetes vezérlet és felügyelés, folytonos szemmeltartás és kíváncsú gyakrabbi eszmecsere mellett, élénkebb, öszhangzó és nyomos haladást tanusíthatnak. Mindenek előtt tehát *körét* óhajtja a nyelvtudományi bizottság szabatosan kitűzetni; melyet a következő munkássági ágak tennének:

I) **Nyelvtan** i a k. Ide a Helyesírás, a Nyelvrendszer, s a nyelvjárások ügyeinek folytonos figyelemben tartása tartoznak.

II. **A szótár** ü g y. Tehát ide nem értve a Nagy Szótárt, mely befejezett ténykép áll előttünk, a Tájzsótár folytatása, a Mesterműszótárról gondoskodás, a műnyelvi kér-

dések véleményezése, helynevek, szójárások, phraseologia stb gyűjtése tartoznak ide.

III. A nyelvtörténet ügye, tehát a M. Nyelvemlékek szerkesztője, ki ez iránt maga óhajtja a bizottság támogatását és közreműködését, ettől venné útasításait másolások, kiadások, egyes szerkesztési kérdések körül.

IV. Az alapszabályok 3. §-a az irodalom emlékei fölkeresését s a tudomány gyarapodására szolgálók ismeretbe hozatalát is kötelességévé tevén az Akademiának, a Nyelvemlékek szerkesztője ilyenek iránt a bizottság elébe terjeszteni jelentéseit s indítványait; s melyeket ez magáévá tesz, kerülnének az osztály és az igazgatóság elébe. Jelenleg e szakból a Corpus Grammaticorum van sajtó alatt.

IV. A hasonlító nyelvészet mind fontosb, sőt immár mellözhetetlen kiegészítője levén az öszves nyelvtudománynak, a bizottság ez irányú eszmecserének és vizsgálatoknak is nyitna tért, mi által az eszmék kisurlódása s tisztulása legbiztosabban várható. Ide pedig nem csak az összes áltáji nyelvészet, hanem a sémi s az árja, és így a classicus, nyelvek is tartoznának, nyelvhasonlítás tekintetében.

Ezek szerint a bizottság teendői meghatározatván: mitután a nyelvtani és szótári, úgy irodalmi munkálatok körében eszközözlendő egyes munkák előre meg nem állapíttathatnak: ilyenek iránt évenként külön tenné előterjesztéseit az osztály útján az elnökséghez és igazgatósághoz; állandó, rendszeres folytonos kiadásai pedig egyelőre volnának:

1) *A régi nyelv- és irodalmi emlékek* folyamatban levő kettős gyűjteménye (Nyelvemlékek és Corpus Grammaticorum). Emez 40 ívet fogván tenni, költségei tehetők 800 ftra; ebből az igazgatóság évenként egy fél kötetre (mintegy 35 íven) adván engedélyt, ezek költsége fölmehet ez évben 1050 ftra. Ide számítandó még a Nyelvemlékek szerkesztőjének kezdettől fogva rendszeresített évdíja 210 ftban.

2) *A nyelvjárási és szótári anyagok*, úgy a nyelvemléki anyagok iránti levelezésre, másolatokra, szerzésekre, maximumként utalványoztatni kéretik 300 ft.

3) Kisebb anyagközlések és dolgozatok közzétételére kívánatos, hogy a bizottságnak, mint a többinek saját orga-

numa legyen : *Nyelvtudományi Közleményei*, 30 év erejéig, melyek díjára és nyomtatására 1230 ft, a szerkesztő díjára 90 ft kellvén, az állandó nyelvtudományi osztály öszves budgetje 1862 évre tenne 3080 ftot.

E budgetre megjegyeztetik, hogy az 1) számú sajtó alattiak költsége, ú. m. 800 ft és 1050 ft = 1850 ft, már ki van rendelve, s nem új költség, csak hogy most e bizottság czíme alatt járna.

2) A Nyelvemlékek szerkesztői díja 210 ft szinte rendszerezve van; s hogy a 2) alatti czélokra kevesebb, de valami szintén utalványoztatik, még pedig elnökileg, előforduló esetekben, most is határozatlan sommáig évenként;

3) Hogy Hunfalvy Pál kijelentvén, miszerint a Nyelvtudományi Közlemények létesültével a „Magyar Nyelvészet“ füzeteit megszünteti, az e czím alatti akadémiai subventio is megszűnik, mely 250 forintot tesz; s így a fennálló költségek ez évre már is 2310 forintot tevén, új költségül csak 1370 ft kívántatnék.

Megjegyzi még a bizottság, hogy e költség nagy része különben is kilátásban van, ha meggondoljuk, hogy a) a 2) alatti czélokra minden évben úgy is költetik, hol több, hol kevesebb; b) Hogy a Nyelvtudományi Közlemények létesülvén, a Nyelv- és Széptudományi Értesítő évenként egy kötetre szorítható, holott a nélkül a munkásság szaporodtával az Értesítő nem egyszer 30, hanem kétszer 30 évre is felszökkenhet, mit az Akademia sem meg nem szoríthat, sem megszorítani nem akarhat, sőt ellenkezőkép. A bizottsági terv elfogadása mellett tehát minden költség, melylyel az Értesítőnek 30 éven túl menő füzetei terhelik a pénztárt, ide áthozható. E végre pedig a Nyelv- és Széptudományi Értesítő köre ezentúlra így volna körülírható : 1) székfoglalók; 2) minden nem szorosan nyelvészetiiek, miután az osztály a széptudományokra és irodalom-történetre is kiterjeszkedik, még pedig nem csak a magyarra, hanem az egyetemesre is; 3) minden, mit a tagok magok az Értesítőben óhajtanak kiadatni; 4) osztályi tagok fölötti emlékbeszédek. Ellenben minden speciális nyelvészeti előadásokat az osztály ide útasíthat, mint azt a történelmi osztály gyakran teszi, áttevén némely történelmi

és archaeologiai előadásokat a Történelmi Társaság és Archaeologiai Közleményekbe.

Ajánlja e bizottságnak ekkép saját budgettel rendeztetését azon nagy erkölcsi haszon, melyet a többi bizottságok abban is tanusítanak, hogy segédkedő hozzájárulásukat eszközölvén Akademián kívüli férfiaknak is, kapcsúl szolgálnak az akademia és az íróközönség közt, erőket költenek, működtetnek, s ekép mind a tudománynak előbbvitelére hatnak nagyobb körben, mind növelvét képeznek az Akademiának.

Kérven és reménylven a bizottság előadása elfogadtatását, kiegészítését is kéri *Arany János* r., *Budenz József*, *Riedl Szende* és *Vass József* lev. tagok hozzá csatoltatásával; megjegyzezi végül, hogy Közleményei szerkesztését s az előadó és jegyző tisztét, kérésére, Hunfalvy Pál r. tag kész elvállalni.

Kelt Pesten a Nyelvtud. Bizottságnak január 25. tartott üléséből. *Toldy Ferencz*, *Hunfalvy Pál*, *Ballagi Mór*, *Fogarasi János*, *Czuczor Gergely*.

Az összes ülés teljesen méltányolván azon okokat, melyek a nyelvtudományi bizottságot e javaslatok előterjesztésére indították; annyal inkább pártolandónak vélte ez előterjesztést, minél inkább meg van győződve a többi állandó bizottságok működése után is, hogy főleg ez úton várható a tudomány minden irányban rendszeres előbbre vitele s az eddigi sporadicus működés helyett szerves, összhangzó, teljes tudományos munkásság előidézése, irányok folytonos kitzítése mellett, melyek után az akademián kívüli erők is biztosan indulhasanak. Midőn ez okból a Nyelvtud. Bizottság, a fennebbi jelentésben körülírt működési körrel, újból szabályoztatva állandósíttatott; s *Arany János* rendes, továbbá: *Budenz József*, *Riedl Szende* és *Vass József* lev. tagok hozzácsatolásával kiegészítettetett: a bizottság költségvetése is, az akademia egyértelmű, hő pártolásának és ajánlásának kifejezése mellett, áttétetett a Méltóságos Elnökséghez és az Igazgató Tanácsához; mely utóbbi februárban tartott ülésében az ekép újraservezett bizottság járandóságát következőkép állapította meg: A Nyelvtud. Közlemények nyomtatására s írói díjaira 1.200 ft; a Közl. és R. M. Nyelvemlékek szerkesztésére 300 ft; a R. M. Nyelvemlékek nyomtatására 400 ft, anyaggyűjtés, másolások és levelezés költségeire 200 ft, összesen 2100 ft.

A bizottmány martiusban tartotta első rendes ülését, s abban rendes havi üléseit minden hó első szombatjára tevén, működéseit megkezdte.

A MAGYAR NYELV SZÓTÁRA ÜGYÉBEN.

ELOADTA MÁJUS 12. 1862.

FOGARASI JANOS. RT.

Kötelességemnek tartom a tisztelt osztálylyal jelen előadásom útján közleni, hogy a „Korunk“ című kolosvári hírlap f. é. 48. 49. 50. számaiban „A magyar nyelv szótára“ első füzetéről Finály Henrik neve alatt egy czikk jelent meg, melyről e helyütt nem szólanom lehetetlen. A közönségben nem minden ember foglalkodik nyelvészettel, és a ki foglalkodik is, nem mindig veheti magának azon terhes fáradságot, nem is kívánhatni tőle, hogy idegen munkának bíraltatni szándéklott különböző helyeit ide-oda forgassa, s az akár alapos akár alaptalan észrevételekkel egybehasonlíttassa. Én is lehetőleg csak az indokoltak látszó észrevételek lényegére és általam adandó válaszra szorítkozom.

Mindjárt a czikk elsőbb szakaszaiban olvassuk: „E szótárt úgy kell tekintenünk, mint a Magyar Akadémia szótárát, a melyben tehát minden, a mi el van mondva, annak a tekintélynek jóváhagyásával, tehát beleegyezésével van elmondva, a melyet igazság szerint a magyar nyelvet illető minden kérdésben első és legfőbb tekintélynek *kellene* elismernünk. Mert habár az által, hogy a címlap, mint a munka készítőit Czuczor Gergelyt és Fogarasi Jánost nevezi meg, a munkáért való felelősség nagyobb súlyát e két férfi vállaira rakja: az oly munkáért, a mely valamely testület megbízásából készült, maga a testület is már csak annyiban is felelős, a mennyiben a készítőik választása rajta állott.“

Válasz: Az Akademiára vonatkozó *kellene* elismernünk kifejezésből kirívó szándékos értelmet mellőzve, csak választásunkra és felelősségünkre tesztek megjegyzést.

A cikkíró utóbb, mert — úgy mond — Czuczor költő, csak magamat tesz felelőssé.

A felelősség minden esetre kötelességem, és bár érzem s mindig érzem gyöngye erőmet, teljességgel nem akarom magamról elhárítani. S meg vagyok győződve, Czuczor társam sem.

De e jelentést az alábbi okból nem akarván vele előle-
gesen közölni, ő ez úttal nem nyilatkozhatik. Tökéletesen em-
ber nem adhat. Megfontolók azt már midőn választatásunkat
elfogadtuk. S megfontolók még ezt is, hogy a legtöbb csak
félíg művelt ember is nyelvészkedni szeret, tehát nem százakkal
ezerekkel hanem százezerekkel lesz küzdelmünk, de elvégre
ily munkát kivált a magyar nyelvbuvárlatnak még ki nem
fejlett állapotában, sőt, mondhatni, csaknem minden előkészü-
let nélkül testület nem állíthatván elé, meg kell annak egy-
szer mégis jelennie, s akkor könnyebb lesz rajta javítgatni;
tehát bízva némi előleges ismereteinkben is, magunkat szívesen
rászántuk, s mint előre látható vala, éltünk férfikorából —
mintegy húsz évet majdnem kizárólag — ezen ügynek szentel-
telénk. Czuczor különösen, mint mindnyájan tudjuk, egészsé-
gét s élete egy részét áldozta fel.

A mi választatásunkat, melyet egyikünk sem keresett,
illeti, a magaméról természet szerint se jót se rosszat nem
szólhatok. De szólhatok a Czuczoréről, annyival inkább, mert
az iránt mit mondandó vagyok, ő előleg értesülve nincsen.

En, ki mintegy 20 év óta szakadatlanul foglalkodom —
noha sajnálattal kell kimondanom, az élet szükségelte más te-
endőim mellett is — nem pusztán a magyar nyelvészettel, ha-
nem tehetségemhez képest némely jelesb külföldi nyelvészeti
munkák olvasgatása és tanulmányozásával is, állítani merem,
mert az egész magyar hazát érdekli, hogy Akademiánkat ak-
kor, midőn Czuczort szerkesztőnek elválasztotta, csodálatos
módon az isteni gondviselés vezérlé.

Hivatkozom azon kevesekre, kik nyelvészetünkkel hú-
zamosb idő hosszant foglalkoznak, kik az előzményeket is
buvárlataik tárgyaivá tették, s kezdve az újabb kitünőségeken,
ú. m. Révain és a Debreczeni Grammatikán, s folytatva a
Nyelvtudományi Pályamunkákon keresztül, melyek eleve föl-
tett kérdésekre felelőleg s jeles nyelvtudósaink által bírálva
jelentek volt meg, a „Magyar Nyelv Rendszere“-ig, sőt a leg-

újabb időkgig, az ide vágó nyomozasokat forgatták, még pedig akként forgatták, hogy különös figyelemmel valának a magyar nyelvbeli hangváltozasokra és a magyar nyelvnek önmagából elemezhető, sőt elemezendő részeire, ú. m. egyfelől a gyökökre, másfelől a képzők- és ragokra, és a kik az eddig bárhol, bárminemű alakban mondottakat a majdan Isten segedelmével megjelenendő szótár illető helyeivel egybehasonlitandották: mindnyájan meg fogják vallani, hogy Czuczor fejtegetései — mert övé a fő érdem, — értve önálló nyelvünknek maga magából lehető ki és megfejtését, mi legfőbb feladatunk vala, és semmiféle idegen lángész és az összes hasonlító nyelvészet által nem eszközölhető, hanem legfőlebb itt ott pótolható: Czuczor fejtegetései mondom, melyekkel minden eddigi buvárlatok a magyar nyelv körében távolról sem hasonlíthatók, új korszakot alkotandanak a magyar nyelvészetben, és míg a magyar magyar marad, e nyelvben minden további nyomozasoknak alapokúl szolgálandanak. S a mondottakat tudva azt is meg fogják vallani, hogy egy Czuczort, különösen mint nyelvbuvárt is, századok is csak egyszer szűlnek.

Kérem a tisztelt osztályt és szíves hallgatókat s olvasókat, ne méltóztassanak, miként többen vannak ily elfogúlt véleményben, Czuczor fejtegetéseit és egész szótárkészítési eljárásunkat valamely előleges metaphysikai nézetből indúltaknak s eredetteknek tekinteni. Egész szótári fejtegetésünkben — a hangutánzó elemektől megválva, de a melyeknek előlegességét — a-prioritását — még „A Magyar Mondat” szerzője sem tagadja — *minden más metaphysikai nyelvészkedés tökéletesen mellőzve van.* Czuczor legtöbb esetben számos szóból, igen sokszor száz példából és kizárólag a magyar szóhangok változása kétségbe vonhatatlan üneményeiből indúlva, *inductio és abstractio elveire*, miket a nyelvészkedés legfélénkebb, vagy ha tetszik, legszigorúbb követői is megengednek magoknak, *alapítja magyar nyelvbuvárlati fejtegetéseit.* Ezeket és az egész szótári ügyet hajlandók sokan az én, ez előtt harmincz évvel készült, metaphysikálásommal tévesztetni össze. De biztosíthatok mindenkit, hogy, mint mondám, a hangutánzó elemek kivételével, az egész szótárban, mely nem ma-

gán ügyünk, minden más metaphysikálást kerülünk. Az igaz, hogy a hangutánzások száma talán egy ismeretes nyelvben sem találtatik fel oly dúsgazdagságban mint a magyarban; és a mi más nyelvekben feltaláltatik is, például: *dörgés, dörrenés, durrandás, durrogás*, szóknak *dör, durr* gyöke, mely szóknak a németben *Donner*, a svéd, dánban *dunder*, a latinban *tonitru*, a francziában *tonnerre*, a perzsában *tundur, tundar*, az olaszban *tuono* felelnek meg, de ezekben pusztán maga a gyök (*don, tun, ton*) csupán általában jelöli meg a hang (sonus) szót, de a jelemzetes *r* csak a második vagy éppen harmadik szótagban fordul elé, s az egyszerű gyök nem fejezi ki oly tökéletesen a természeti dörgő hangot, mint a magyar *dör, durr*, (a spanyol *tronido, trueno*, a portugall *trouao*, és a szláv nyelvekből a lengyel és orosz *grom*, cseh *hrom* stb. már jobban egyeznek a magyarral). És némely más szónál is, például *szí* bizony senki sem tagadhatja, hogy az *sz* a szívási hang utánzása, s innen az egyezés a latin *sugo*, német *saugen* és számtalan más-nyelvbeli szókkal, mely nyelvek közül a legtöbb talán soha sem vala érintkezésben a magyarral vagy ennek valamelyik rokonával, de mindenik csak a természeti hangot utánozza. És a hasonlító részben mind ezek helyet foglalhatnak. Mindazáltal egyebekben, ismételve mondom és kérem, sehol se méltóztassanak keresni metaphysikát, hanem egyedül számos példán alapuló elvonásokat és lehozásokat, — abstractiókat és inductiókat. De térjünk a szóban forgó czikkre.

„Lehetne ugyan — így szól czikkíró — azt a kérdést is feltennem, hogy, *ha* már akart az Akademia szótárt kiadatni, miért nem adatott ki elemző szótárt, a mely egyszersmind módot nyújtott volna a hasonlító nyelvészet mezején tett legújabb vizsgálódások és felfedezések eredményeivel megismerkedni; de ennek taglalásába nem bocsátkozom.“

Hisz az Istenért! nem látta czikkíró már csak az első füzetben is, — vagy nem olvasta vagy nem ért hozzá? — hogy a szótár egy részről a legnagyobb mérvben elemző is, milyen alig találtatik más nyelvekben — alább meg az etymológiát kárhoztatja; — és más részről a hasonlító részben is megtettük a mit két ember tehet, úgy hogy a mit mind régibb mind újabb vizsgálódások nyomán hazai nyelvészeink után

találtunk, azt kellő ovatossággal szintén fölvevők. Én magam felszólítám az altaji nyelvészet egyik legjelesebb hősét, nyújtana adatokat szótárunk számára, s ő az Értesítőben kijött munkálataira utasított, melyeket használtunk is. Mindent pedig nem használhattunk. Különösen némely külföldi munkák, mint e helyütt már többször elmondva volt, annyira ferdén fogják fel a hozzájuk legközelebb álló magyar nyelvet is, hogy utánok menni a magyarral-rokonításban aligha tanácsos volna. A magyar *áll* és mongol *toktacho*, a magyar *erdő* és jakut *ojyp* hasonlításoknak, és oly hangváltozásoknak melyek például a magyar *á*-ból mindenféle mássalhangzókat is kisajtolnak, föl vételét méltányosan senki sem követelheti tőlünk. Egyébiránt a kitűzött célt illetőleg a dolog így áll: Az Akadémia értelmező szótár kidolgozására hívott fel eredetileg bennünket. Mi azonnal a munka kezdetén átlátván, hogy némi elemzés nélkül igen sok esetben alig lehet okadatosán értelmezni is, a szakgatott, s rendszer nélküli elemzések pedig célra vezetők nem lesznek, azt indítványozók az Akademiának, hogy készek vagyunk egészen és tüzetesen elemezni is. És a mennyiben a közönségben sőt hírlapilag is nyilatkozatok történtek, hogy más nyelvekkel összehasonlítólág is járnánk el — noha megvalljuk, hogy Vámbéry társunk azon illetékes nézetében, miszerint a hasonlító nyelvésznek a hasonlítandó nyelvek mindenikében tökéletesen otthonosnak kell lennie, és mindenik nyelvet gyökökre elemezni tudnia, már eleitől fogva osztó-zánk, s ennél fogva saját erőnk csekélységét is mélyen érezzük; más részről a nyelvhasználati forrongások, különösen a minket legközelebb érdekelhető családban, teljességgel nem valának s most sincsenek megállapodásban —: mindazáltal egyszersmind némi hasonlítási elemek föl vételére is készeknek nyilatkozánk, még pedig, mivel már előttünk és mellettünk tekintélyes férfiak tárgyalva szólottak a kibuvárlottabb sémi és árja nyelvcsaládokbeli elemeknek is, például a névmásoknak, és ezek folytán a sémi nyelvekben a birtoki személyragoknak, az árja nyelvekben az igei személyragoknak, továbbá mindenütt számos gyökök és törzseknek is a magyar nyelvbeliekkel szembeszökő megegyezéséről, a hasonlítási körbe ezen nyelveket is bevonhatóknak hittük. S épen e tekintetek-

ből is, munkálatunk megvizsgálására többször küldettek ki bizottságok az Akademia kebeléből, melyek abból meggyőződést merítvén, mindannyiszor elvileg helybenhagyva nyilatkoztak az Akademia előtt, s az Akademia, a nyilatkozatot magáévá téve csak ovatosságot ajánlott. Tehát ezek értelmében jártunk el. Az *elemzést* a magyar nyelvben egész terjedelemben, rendszeresen s lehetőleg nyelvünkben *önmagából*, és az egyes elemek értelmezését vagy *hangutánzások alapján* (főleg a gyököknél) vagy *inductio útján* a legnagyobb mérvben igyekeznénk eszközölni, és ezek fogják tenni meggyőződésünk szerint e munka becsét mindenha. Ezen eljárás pedig annnyival inkább szükséges vala, mert addig nézetünk szerint a nyelvhasznításban sem boldogulandunk, míg Vámbéry véleményének értelmében is előbb vagy legalább egy úttal a magyar nyelvet e tekintetben tökéletesen ki nem aknázzuk. A magyar mint önálló és eredetiséggel bíró nyelvnek is önmagából kifejlesztetése épen szótárunkban, de a mely talán egy előbeszédben rendszeresen is meg fog jelenni, annnyival inkább kívántatott, mert maga Hunfalvy társunk, kit legilletékesebbnek ismernünk el ez ügyben, nyilvánítá újabb időben — és ez mindenképen becsületére válik mind tudományának, mind jellemének — miszerint hajlandó az altaji családban a magyar nyelvet előképül fogadni el.

„A szótár technikai oldalát illetőleg — így szól czikkíró — ohajtandó lett volna, hogy az értelmezendő szók úgy legyenek megkülönböztetve, hogy 1) általánosan divatozó-e, 2) csak tájszó-e, 3) csupán a régi nyelvemlékekben található, 4) újonnan alkotott, 5) nem önálló gyök vagy törzs, 6) idegen nyelvekből átvett szó?“

Hiszen mind ezt, a mennyire tudomásunk vala rólok, megértettük, vagy ha nem, akkor az általános és régibb divat önként értendő. Igen, de úgy kellett volna, hogy „első ránézetéssel meg lehessen ismerni.“ Még jobb volna ha valaki a könyvet csak kezébe vevén, már minden a fejébe is menne. Előttem állnak némely volt rokon irányú szókönyvek: Adelung és Heyse szókönyvei a német nyelvben, a francia akadémiaé a francia nyelvben, Vullers etymologiai szótára a

perzsa nyelvben, mindenik kitűnő a maga nemében : sehol ily külön czifra jelekre nem akadtam.

„Az egész szótár mind egyenlő betűből van szedve , a példák néhol meg vannak különböztetve, néhol nincsenek, az elemzési jegyzetek néhol külön kikezdés által vannak kitüntetve, néhol nincsenek.“

Ez észrevételeknek sincs alapjuk. A szótár kiválólág háromféle betűkből van szedve , olyformán mint a francia akademiáé , és mint a pétersburgi akadémiának Böhtlingk és Roth készítették , szintén nyomtatás alatt levő szanszkrit szókönyve , mely utóbbiban a német áttétel áll dölt betűkkel. A példák is mindenütt meg vannak különböztetve, vagy dölt betűkkel, vagy, különösen némely idézetek, idéző jelekkel („—“). Az elemzési vagy hasonlítási jegyzetek , ha rövidebbek, csak közben érintőleg, de ha hosszabbak, mindig kikezdéssel iratnak ; általában olyformán mint Adelungnál, a ki szinte számos szóra csak értelmezés közben teszi etymologiai vagy nyelvhasonlító jegyzeteit, pl. *Atte* szónál, hol a magyar *atya* is eléfordúl.

Atmenvén a különös észrevételekre, „hogy *a !* és *haj* összetett szók, no már azt szeretném tudni — úgy mond — hogy bizonyítja be valaki.“

Szótárunkban ez áll : Törzse (t. i. ,abajg‘ szóé) az összetett *a* és *haj* üző indulatszóból áll : *ahaj*. Már a ki ebben azt olvassa, hogy *a* és *haj* (külön külön ?) összetett szók , az vagy nem ért, vagy készakartva ferdit. Hogy pedig *a-haj !* ép oly összetétel, mint *ahol*, azzal ő nem törődik, mert neki azon egész szóról , mint alább — alaposan-e, meg fogjuk látni — más nézete van. Ez szabadságában áll. Csak hogy ez nem bírálat, és kivált nem illedelmes hangon írt, sőt ferdítő bírálat tárgya. Curtius „Grundrisse der griechischen Etymologie“ czimű munkájában (melyből azt is tanuljuk , hogy az annyiaktól művelt és annyira előhaladott árja nyelvészetben is az etymologizálás igen nehéznek s nagy részben hypothesisnek tekintetik) számos czikknél idéz különböző nézeteket a nélkül, hogy légből kapottaknak bélyegeznék s képviselőiket hanyagság, sőt tudatlansággal vádolná.

„hogy *a !* és *haj* üző indulatszók, ohajtottam volna tudni, — folytatja — hol és mit üznek vele.“

Az *a* megvan a szótár elején, hogy bizonyos távolságra vonatkozó szóknak mintegy nyomatékot ad, a többi példa közt felhozzuk az ahol szót is. Továbbá

,haj'-ra nézve, talán Királyhágón túl is ösmeretes a *hajrá!* kiáltó és épen üzésre vonatkozó kiáltó szó, de ha a minden áron bírálni akaró, türelemmel bírja bevárni az illető füzetet is, akkor erről is értesülhetett volna, haugyan akar értesülni.

„Az egész etymologia levegőből kapott — úgymond tovább. — Ugyanis tudva van (?) hogy *abajg* és *abajgat* semmi egyéb, mint a tájsházolásban elváltozott *obég* és *obéogat* azaz *o weh-ogat* és tán úgy jött be a nyelvbe, hogy valamikor megverték egy német embert, a ki a deresen folytonosan azt kiabálta: o! weh! és rámondták, hogy *obéogat* a német“ (Gyönyörű egy etymologiai czikk, mintha más mint német és épen a deresen nem *obéogatna*).

Nézet dolga volna ugyan, de e nézet mily alaptalan, mutatják e következők:

1) Szabó Dávid Kisded Szótárában (nálam a második kiadásban, mely épen 70 év előtt jelent meg) ez áll: *Abajgatni*: üzni, kergetni, zaklatni, bolygatni. Vadakat abajgatni. Megabajgatni valakit.

2) Kresznerics írja: *Abajgat*, pellit, abigit, verberat, vexat.

3) Gyarmathy Sámuel (erdélyi fi) szótárában olvassuk: *abajgatni*. Latinul abigere.

4) Kassai szókönyvében: *Abajgat* (Győr v. szó) idem valet, quod abbreviate *Bolyat* (sajtóhiba *bolygat* helyett) in PP. et in Hegyalja, Latine vero Turbat, alias Hungarice dicitur *Háborgat* stb.

5) Az akademia Zsebszótárában: *Abajgat*, cs(elekvő), treiben, jagen, hetzen, beunruhigen.

6) Ballaginál szintén.

7) Bérczy Károly Vadászmuészótárában a 64. lap.: *Abajgatni*, elnevezése a gyöngébb rendű forgatásoknak.

Mind ezekben még csak legtávolabbról sem fordul elő valami, a mi *obéogat* szóra legkevésbé is emlékeztetne. Nem is fordulhat, mert:

8), *Abajgat*‘ határozottan átható’, óbégat önható ige va-
la mennyi szótárban, valamint a köz életben is.

Ezekből kiki megítélheti, mire nem vetemedhetik né-
mely ember, mikor erővel kritikus akar lenni, s mi alapja
van annak, mikor elemzésünket légből kapottaknak mondja,
s példákra : ,abajgatni a megfutamított ellenséget‘ azt írja,
hogy „a papiros elég türelmes, ezért se fog óbégatni.“

Csak ezen első példa után is bizvást remélem, hogy a
tisztelet Akademia és közönség fölmentene a további részletes
taglalástól. Mindazáltal folyvásti illedelmetlen hangvitelét le-
hetőleg mellőzve, a czikk többi részét is meg kell — mert
egyetlen egynek sincs, a mennyiben bírálni akar, kellő alapja
— röviden érintenem.

,Alabárd‘ elemzését cifrának mondja, sőt még logikán-
kat is kétségbe vonja, és már előre tudja, mit fogunk ,huszár‘
szóról mondani. Az olvasó saját ítéletére bízom, ha szótár-
unkat megolvasni nem restelendi, hogy mi cifraság lehet abban.

„Szótárban (értelmezőben) mit keresnek a képzők? S
ha már úgy akarták, azt kívánom az értelmező szótártól, hogy
a képző jelentését értelmezze. Ott van a legeslegelső képző
— *ab*. Tessék kitalálni e képző jelentését.“

Nem csak *Adelung*, pl. *-chen*, *-sal* stb. német képzőket;
hanem pusztán értelmező szótár is, pl. a nyomtatás alatt levő
Zenker szótára (*Dictionnaire turc-arabe-persan*) első füzeté föl-
veszen némely ily képzőket — szerinte postpositiókat —,
például *t(örök) Â, Ê postp(ositió)s bakszannâ* (lásd a!) *ver-*
szen-ê (addsza); tovább: *p(ersa) ászâ* vagy *szâ* (mint, hasonló)
comme, semblable à jelentéssel stb.

És a mi az értelmezést illeti: ha czikkíró bevárja csak
a 2-ik füzetet, ott találja B alatt mind e képző eredetéről, mind
ez után valószínű jelentéséről (t. i. *ó, ő* részesülői ragokból
átalakulásáról) véleményünket.

„Ragozott szókat is értelmez. Ez — úgymond — vagy
menthetetlen hanyagságnak jele, vagy grammatikai tudatlan-
ságot árul el, mint: *abba*, *abban*, *abbeli*, *abblól*, *addig*, *affelé*,
afféle, *akként*, *akkor*,“ stb.

Legnagyobb részben megvannak *Kresznericsben*, *Kas-*
*sai*ban, az Akademia Zsebszótárában, *Ballagiban*, sőt mind

együtt véve vagy az egyikben vagy a másikban. És meg is van annak saját alapja. Így a latinban *postea, praeterea, quemadmodum, quomodo, quamobrem, ejusmodi, alius modi* stb, a francziában *c'est, après-demain, après-dînée, après-midi* stb, sőt ilyesek is: *abat, Praes. Ind. 3. Pers. Sing. 2. Ztw. abattere* (Regnier-Schuster szótára) szintén grammatikai formák, mégis fel szoktak vettetni a szótárakban, a nélkül hogy íróikat grammatikai tudatlansággal vádolná valaki. Sőt a főtebbi latin szók és más hasonlók magának a czikkírónak szótárában is megvannak.

„Önkényesen bántak el az összetett szókkal. Így lesz nálók *abajdocz* mellék- és *káposzta* főnévből *abajdocz káposzta* összetett szó, és remélhetjük, hogy az analogia szerint *zöldkáposzta, savanyú-, sós káposzta*, mint mindannyi összetett szó fog figurálni a szótárban.“

Abajdocz egy részről nem tisztán melléknév, hanem például Molnár Albertnél (Promiscuum, Farrago. Das gemischt ist), és Kresznericsnél főnév, azért az egész összetettel előfordul Calepinus magyarázója után Kresznericsnél, az Akademia Zsebszótárában, Ballaginál stb. Másrészről bizon a melléknevekkel is történnek elég összetételek, akár elül, akár utól, melyek már egy szóvá forradtak, mint: *akasztófa, akasztófáravaló, gyors szekér, aprószentek, nemesember, arany-sarkantyús* az Akademia Zsebszótárában és Ballagiében stb.

„Minden kritika nélkül jártak el, akárminféle szószörnyet szült egyik vagy másik nem nyelvész tudósunk, az mind kapott helyet a szótárban, például csak az *arélecs, aréleg* szókat emlitem.“ Ballagi szótára, melynek címében a szokásos műszókról tétetik említés, szintén fölvevé e szókat. Nem is oly szörnyek ezek annál, a ki mind a tárgyat, mind a szók alkátát érti, s a legtöbb vegytani munkákban feltalálhatók.

„Túlárodózás mellett mégis maradtak ki szók, úgy például *agyon* után ott vannak: *agyonlő, agyonnyom* stb., de nincsenek: *agyonbeszél, agyonbúsul, (agyonbúsulja magát volna), agyonhallgat, agyonvág*“ stb. Ha már némelyeket kitétek, tették volna ki mind.“

De maga megvallja, hogy „ezek közül néhány az *agyon* czikkben meg van említve.“ Ha valamennyi összetett szót ki

akarunk írni, úgy itéletnapig sem leszünk készen a szótárral, mert mindennap alakúlnak újabb összetételek mind az íróknál, mind a köz életben. Elég a szokottabbak kiírása. A magyar e tekintetben különben is oly egyszerűn jár el, mint: *háztető, téntatartó, államfő*, hogy a ki olvasni tud, maga kitálálja s kikeresheti az egyes szókat. Ezért van minden eddigi szótárakban több összetett szó kiírva, a nélkül, hogy valamely szótáríró azon törte volna fejét — a mi élő nyelvben különben is lehetetlenség — hogy valamennyit kiírja.

„Hát még mit mondjak — így kiált fel — hogy már *akademaiilag* beszéljek (sok baja van az Akademiával) azokról a Lonkaytudatlanság feltalálta, Toldyhiúság elfogadta és terjesztette efféle kapcsolatokról: ami, aki, amilyen, amely stb. Hogy képes nyelvész ilyet írni? Hol van eset rá, hogy névelő egy szóvá olvadjon össze az épen vele határozandó szóval? Vagy tán nem névelő, hanem mutató névmás?” stb.

Sem egyik sem másik. Névelő nem, mert az ígét maga mellett nem kívánja tárgyi ragozással, pl. akit látok, amit hallok; ellenben névelő már ebben: nézd a mit nem a kit, s itt az igeragozás is tárgyi alakú. Mutató névmás sem, mert ez is összetétethetik az egészszel: *az ami, ez aki*, és soha sem is mondják: *e mi, e ki*, miknek helye volna, ha *a ki-, a mi-*ben is mutató névmás állana stb. Tehát *a mi-, a ki-*ben azon *a* nem más, mint *ahol, ahonnan, amint* szókbán, hol ez hasonlóképen se nem névelő, se nem mutató névmás. Alaposabban kellene értenie a nyelvet, ki másról tudatlanságot, hiúságot emlegetni s egész akademiáról gúnyolódva szólni merészel.

„Az ablaknak nem lényeges tulajdonsága, hogy táblái kinyithatók, mert a parasztházak ablakai többnyire nem is nyithatók.” Mi tábláról szoltunk, ő már az egész ablakról beszél. Fiókjok tudtomra rendszerint még a parasztházak ablakainak is van, pedig ez is egy tábla. De nem is mondtuk, hogy az lényeges tulajdonság. Általában mi nem írtunk, „Műszótárt” ez az Akademia későbbi feladataihoz tartozik (így történt ez a franczia akademiánál is) és az öszves Akademia részvétét fogja igénybe venni, mihez eddig még csak előkészületeink is alig léteznek. Mi az általános nyelvet, még pedig nem csak az irodalmit, hanem az egész nép és nemzet

nyelvét igyekeztünk tehetségünkhöz képest adni, de gyűjteményünkbe föl kelle vennünk az életbe már többé-kevésbbé átment műszókat is, melyek különösen eddigi általános szótárainkban is megvannak, azonban csak oly értelmezéssel, milyennek általános nyelvben lehet helye.

„A vakablakról adott értelmezés szerint a jól befüggönyözött vagy deszkával befedett ablak is vakablak volna.“

Csak hogy mi se függönyről, se deszkáról nem beszélünk: ,ablakhoz alakra hasonló, de fényt nem bocsát be.‘ És ,vakablak‘ saját értelmezése nem is ide való. Elég volt itt röviden megérteni.

„Az aczéla bajosan fog valaki az adott értelmezésből ráismerni, — mondja czikkíró — mert nincs meg ott egyik legkitünőbb tulajdonsága — a ruganyosság, hogy pedig az aczél, mint olyan kitünő metsző, hasító erejű volna, azt még eddig nem tapasztalta senki. Jaj volna crinolinos hölgyeinknek“ stb.

A két Heyse kézi szókönyvében (Első kötete 1833-ból, az utolsó 1849-ből), e czikk alatt ezt olvashatjuk: *Stahl* (wahrscheinlich von der Wurzel *sta, stân*, stehen, das Starre, Harte) gereinigtes, rothglühend in kaltes Wasser getauchtes und dadurch gehärtetes Eisen), eine Klinge von Stahl; fest, hart wie Stahl)“ stb. Talán Heyse sem tudta az aczélnak legkitünőbb tulajdonságát — a ruganyosságot. De sőt ő maga a czikkíró azt mondja egy alábbi értelmezésében: az aczél a keménység legmagasb fokán ruganyosságát merőben elveszti, és inkább törik mint hajlik. “ Íme itt vagyunk a ,legkitünőbb‘ tulajdonsággal. Ő maga mond ellene magának. A ,metsző, hasító‘ tulajdonságnál meg elhagyta a szótárban álló ,illetőleg‘ szócskát, sőt a ,mint olyan‘ kifejezést csempészte helyébe. Természetesen, mert különben nem lehet vala élczeskednie ,crinolinos hölgyeivel.“

„Az ,agy‘ az értelmezés szerint = koponya, ez ismét nem igaz.“

Felelet: az akademia Zsebszótárában: *Agy*, der Schädel. *Koponya*, der Schädel. És a mennyiben amannak több értelme van, azt is kiírtuk.

„Akar“ kilencz értelmezéséből czikkírónak egy sem tesszik, s legnagyobb részére csak rá mondja, hogy nem igaz. Lássuk a némileg indokoltakat.

„Lényeges különbség van az *akar enni* (mely germanismus) és *ehtnék* közt, például a nagybélü gyermek nem is ehtnék, mégis mind akar enni, a beteg is érez némelykor oly étvágyát“ stb.

A szótár illető pontja így szól: 8) Használtatik a ,szabadságtól nem függő‘ állati sőt természetszükségi működések kijelentésére is. *A csecsemő szopni, enni akar* = szophatnék, ehtnék stb. Czikkíró az ,akar‘ szót egész általánosságban veszi és beszél ,szabad akaratú‘ cselekvényről, ilyenről bíró gyermekről, beteg emberről; így könnyű a kritizálás.

A ház le akar dőlni‘ ő szerinte annyit tesz: mindjárt ledől. Nem teszi biz az, ha czikkíróhoz hasonló száz más mondaná is. Sőt még azt sem teszi kizárólag, hogy ,bizonyosan‘ le fog dőlni, valamint tagadólag ezen példa, melyet más alkalommal hozék elő: ,ezen házak nem akarnak épülni,‘ teljességgel nem azt teszi, hogy mindjárt nem akarnak, hanem általában, talán soká, talán soha nem fognak épülni. Legjobban kifejezi tehát azt: le akar dőlni, másképen: *dülő félben van*, e szerint is mutatkozik a hajlam dőlésre és már a kezdet meg is van téve, de nem mondjuk vele, mikor dől le valószínűséggel s általában le fog-e dőlni.

„Az értelmezések csaknem mindenütt rosszul vannak osztályozva, néhol meg össze van zavarva a különböző jelentés. Elég példa erre az ,akar‘ értelmezése is.“

Láttuk az övét.

„Az értelmezések elrendezésében nincs meg a logikai egymásután.“

Már t. i. a czikkíró logikája szerint.

„A rokon értelmű szók illő árnyalati megkülönböztetésére nincs semmi gond fordítva.“

Már t. i. czikkíró sem lát, sem hall. Mily szép példa lett volna az ő ,öbégat‘-ása. Aztán mi nem is akartunk, útasításunkban sem volt synonymikát írni, ámbár reá lehető figyelemmel valánk.

„A felhozott példák legnagyobb része csinált példa, néhol sok, néhol kevés“ stb.

Czuczor példái alkalmasint többet nyomnak, mint száz meg száz máséi. Több sőt számos író nem bír azon nyelvérzéssel, mely Czuczor sajátja, már pedig (élő nyelvről levén szó) a „System der Sprachwissenschaft“ című kitünő munka szerzője szerint: a szellemi és nyelvélet fensőbb lépcsőin a nyelvérzés csálhatatlan. A francia akadémia szótárában, mely 1694-ben jelent meg először, s melyre nézve már közel száz, sőt több mint száz évvel is valának elődolgozatok: *Robert Etienne* (1540), *J. Nicot* (1606), *Ph. Monet* (1638), kezemenél az 5-dik kiadásban, nem emlékezem hogy írókra hivatkozást olvastam volna. Mi pedig eleget idézünk, természetesen csak kitünőbb íróinkból és a régi emlékekből. Aztán mi nem csak az írói nyelv szótárát akartuk adni, hanem, a mennyire két ember teheti és a csekély előgyűjtemények engedék, az összes magyar nép nyelveét. Hogy ily czélt tartva szemünk előtt sok hiány lesz munkálatunkban, önként elismerjük; de ha egyszer megjelenik az egész, könnyű lesz annak az összes magyar világ által pótolgattatása.

„Resteltek minden értelmezendő szó után valamely idegen nyelvbeli, például latin szót oda tenni.“

A francia akadémia szótárában, mely százszor közelebb áll a latinhoz, mint bármely ismeretes nyelv a világon a magyarhoz, szintén nem találunk latin szókat. Talán ennek készítői is restelkedtek? Sőt a kik utasításunkat adták, tán azok is restek valának ily szabály felállításában?

„E szónál, apróra‘ nincs meg a francia, en detail‘, péld. apróra venni valamit.“ E kifejezés ismeretlen is előttem.

„Adag nem portio“. — Biz az portio is (Ballagi).

Czikkiró is állít fel öt szót mutatványúl, milyennek képzei ő az értelmező szótárt.

Ott szerepel első helyen: *Abajgat* és *óbégat*. De az a legfurcsább, hogy felhoz öt szót, melyeket több ezer közöl tetszése szerint kikereshetett, melyek kiállításában már a mi vállainkba is kapaszkodhatott — a minthogy használ is tölünk eleget — s melyeknek felhozására öt senki sem készítette, és annyi sok, kivált sértegető, gúnyolódó beszéd után

azt várná az ember, hogy no, most hallunk ám valamit, mégis ő maga azt mondja rólok : „természetes, hogy ez csak mutatóvány nem minta, koránt sem képzelem én e czikkeket (t. i. saját czikkeit) jóknak“ stb.

Nagyon jellemző. Tehát csak mondani akart valamit s hogy különösen felállított mutatóványában, öt cikkkecskében jót mondott-e, önmaga sem mer magáról jót állani.

De további észrevételeimet, azonfelül, a mit a szótár igazolására többnyire vagy hazai vagy külföldi jeles szótárakra hivatkozva is elmondani szükséges vala, mellőzni akarom. Megteszi majd ezeket maga a szíves hallgató vagy olvasó is. Annyit az előadottak eléggé bizonyítanak, hogy a miket cikkíró, kivált az általánosságokon túl, melyekben a mi jó és szükséges foglaltatik, nála nélkül is követtük a részletekbe bocsátkozva felhoz, azokban egyetlenegy lényeges hiányt vagy hibát sem ismerhetünk el. S ez, ily megtámadás ellenében, nagy megnyugvásunkra szolgálhat.

Legvégül kritikája (?) által azt óhajtaná elérni, „hogy a Tud. Akademia állítsa meg a szótár nyomtatását e mostani alakjában, és vétesse még egyszer alapos revisio és átdolgozás alá.“

Igaz ugyan, hogy komolyan szólva ezt ő maga sem hiszi : „tudom, — így szól — ez nem fog megtörténni.“ Igaz továbbá, hogy egyetlenegy alapos vagy lényeges kifogást sem vala képes felhozni. Igaz, hogy az Akademia által többször kiküldött bizottságok megnyugvással nyilatkoztak mindannyiszor szótári munkálkodásunkról, és kivált Czuczor számos közleményei általános helyesléssel találkoztak, sőt jutalmakra érdemesítették.

Igaz végre, hogy még egyszeri alapos revisio és újabb átdolgozás, történjék az egy vagy több személy által, legalább 15—20 évet veendő igénybe. Mindazáltal főleg a közügy iránti tekintetből, mert a szótár ügye az egész akademiáé sőt nemzeté, de a magam könnyebbségére is, hogy a felelősség ne engemet terheljen, vagy kevésbbé terheljen, ezennel nyilvánítom, hogy ha a Tisztelt Akademia úgy kívánja, miszerint a szótár eddigi eljárásunk szerint és az eddigi szellemben általunk elkészültlen folyvást nyomtattassék, hogy mielőbb teljesen megjelenjék, közre munkálásomat ezutánra is szívesen megajánlom ; de, ha már a közlöttek közül mindenki meggyőződést szerezhetvén magának, a tisztelt osztály azt véleményezi, hogy a szótár további ügye más alkalmasabb kezekre és főre bizassék, részemről a közkívánatnak hódolni nem csak kötelességemnek tartom, hanem azt a legnagyobb készséggel és örömmel fogom tenni.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

A
NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI
OSZTÁLY KÖZLÖNYE.

II. KÖTET.

1862.

III. SZÁM.

A MAGYAR SZEMÉLYSZÓK VISZONYÍTÁSA.

Akademiai székfoglaló

TORKOS SÁNDOR LEV. TAGTÓL.

OLVASTATOTT MÁJUS 13. 1862.

Midőn hazám legtekintélyesebb tudományos testületében széket foglalni szerencséltetem, kötelességem eleven érzetének s szívem sugallatának egyiránt engedve, mindenek előtt forró köszönetemet s legmélyebb hálámat kívánnám nyilvánítani, a Tek. Akademia azon nem érdemlett kegyéért, melylyel engem arra meghívni méltóztatott.

De hol vegyek szavakat, melyek örök hálámat méltóan tolmácsolják? hol kifejezéseket, melyek mind azt, mi keblemet ezen magas kitüntetésem felett fennen dobogtatja, híven visszaadják?

Elmondhatom koszorús költőnkkel e perczben:

„Nem érez, a ki érez
Szavakkal mondhatót!”

Azonban hisz nem is szavakat kíván tőlem a Tek. Akademia.

Hiú hang hisz sokszor a szó,

és :

Minden Demosthenesnél
Szebben beszélt a tett !

Tudom hogy *tetteket* vár tőlem a Tek. Akademia : szorgalmas, erélyes s kitartó munkálkodást a magyar nyelvtudomány előbbre vitele, s a Tek. Akademia nagy céljainak létesítése körül. *Tetteket* : következetes szaktanulmányt, önálló tudományos vizsgálatokat s dolgozatokat kíván, s kívánhat annál is inkább tőlem a Tek. Akademia, minthogy eddig, jól érzem, csak a kezdetnél, csak a tudomány-kedvelés kiindulási pontján állok.

Fogadja tehát a Tek. Akademia szent fogadásomat, hogy minden örömmel s igyekezetemmel azon leendek, hogy a Tek. Akademia nagybecsű kegyét s buzdító kitüntetését ily *tettekkel* meghálálhassam — s minél inkább kiérdemelhessem.

S ha a feladat nagyságának, s erőm s tehetségem csékélységének mély érzetében csüggesztő aggodalom szállja is meg lelkemet — bátran ismétlem mégis fogadásomat, tudván, hogy a Tek. Akademia az eredmény mellett a becsületes igyekezetet s törekvést is kegyesen számba fogja venni.

Értekezésem tárgyául „*a magyar személyszók viszonyítását*“ választottam.

Oly dolog ez, Tek. Akademia, mely a nyelvtudomány jelen állása szerint a magyar nyelv rendszerében tulajdonképpen nem is létezik, s melynek hiánya, azon eljárással együtt, melylyel a nyelv azt pótolni igyekszik — miként általánosan tanítatik — a magyar nyelvnek épen legfeltűnőbb sajátságát, és egyedüli kizárólagos sajátját képezi ¹⁾.

Mióta ugyanis az „*ejtőgetés*“ latinosan szűk fogalma az egybehasonlító nyelvészet által *viszonyítássá* tágíttatván a *-nak* és *-t* ragok régi kiváltságukat egy sereg közel rokonokkal megosztani kényszerültek — úgy tapasztaltaték, hogy a magyar személyszók, a *viszonyragoknak* nevezett hajtani *függő utoljárók* iránt oly nagy előszeretettel tanusítanak,

¹⁾ L. *Magyar Nyelvészet* II. évf. 325. l.

miszerint azokat, az összes nyelvtudomány daczára önjogú lényeknek elismerik nem csak, hanem magokat, egész személyragig csonkúlva, tökéletesen hatalmuk alá is adják. Úgy tapasztaltaték, hogy a magyar személyszók tulajdonképen még a régi *-nak*, *nek* „*esetet*“ sem veszik fel úgy mint a névszók, hanem a viszonyok kifejezése tekintetéből inkább ők függednek ahoz valamint a többi viszonyragokhoz.

Az újabb nyelvtudomány tehát azon eredményre jutott, hogy: *a magyar személyszó nem veszen fel minden ragot, úgy mint a névszó, hanem megfordítva, ő járúl a raghoz*; — vagy más szavakkal: *hogy a magyar személyszó (egy viszonyt (-t) kivéve) nem viszonyítható, s ezen hiánya az által pótoltatik, hogy: a viszonyt jelző ragokon a személy, — a személyszóból származó — rag által fejeztetik ki.* ¹⁾

De vajjon helyes-e ezen észlelet, — vajjon megfelel-e a valóságnak im ez eredmény?

Ha mindenek előtt a magyar nyelvnek azon eljárását vesszük szemügyre, melylyel az, a fenebbiek szerint — a személyszók viszonyítását pótolni igyekszik; legelőször is azon kérdés merül fel: *hogy, miként kerülhetnek a személyragok a viszonyragokhoz?*

A személyszókból, hogy úgy mondjam, lekopott ragok, a szerint amint vagy egyszerűen csak *személyt*, vagy *birtokos személyt* jeleznek, *személy-* vagy *birtokragok*nak neveztetnek.

Így p. *lát+unkban* az — *(u)nk* személyrag azon személyt jelzi, *a ki lát*, tehát annyi mint: *mink lát*, — *ház+unkban* pedig az *(u)nk* birtokrag azon személyt jelzi *a kié a ház*, tehát a. m.: *miénk ház*.

Személy- vagy birtokragok tehát csak oly törzshöz járúlhatnak, melynek jelentése a *személy* és *birtok* fogalmát magában felvenni s ez által módosúlui képes. Nem mondhatom p. *de+em* vagy *ámbár+unk* sat., mert *de* és *ámbár* mondatviszonyítók levén, jelentésöknek a személy és birtok fogalmával semmi közük sincsen. Minthogy pedig továbbá, a *személy*

¹⁾ L. Hunfalvy Pál Tájékoztás a M. Nyelvtudományban. 68. lap. Riedl Szende Magyarische Grammatik 169. lap. Kellgren Grundzüge der finnischen Sprachen. 70. lap sat.

vagy *birtokragok*, a *törzsnek*, melyhez járúlnak, *jelentését módosítják*, az *ily törzsnek* szükségesképp *önálló jelentéssel s élettel* kell bírnia, vagyis, *az ily törzsnek mindenesetre szónak kell lennie*.

A viszonyragok tehát csak azon esetben vehetnék fel a személyragokat, ha azok önálló jelentéssel bíró szóknak volnának tekinthetők.

S Riedl Szende úr, „Magyarische Grammatik“ című jeles nyelvtanának 169. lapján csakugyan azt tanítja, hogy a személyszók hiányzó viszonyainak pótolásakor „*a viszonyragok eredeti alakjokban, mint önálló törzsek — tehát: szók, — lépnek fel, s mint olyanok veszik fel a személyragokat*“.

Azonban, ámbár bizonyos, hogy a magyar viszonyragok egy része névszóból származott — mit néhányan, a göcseji nyelvjárásról közölt ismertetésemben, magam is kimutatni törekedtem ¹⁾, — mégis, legnagyobb részét névszóra, vagy általában *szóra* visszavinni nem lehet, s az elsőbbekre nézve is, úgy hiszem, szembe szökő hogy, egy kettőt kivéve, már egészen elvesztették önálló jelentésüket, és tökéletes *ragokká* váltak.

Messze vezetne kitűzött célomtól, ha a viszonyragok behatóbb értelmezésébe s elemezésébe bocsátkoznám, a fenebb mondottak kifejtésére és támogatására azonban mégis szükségem tartom azokra néhány futó pillanatot vetnem.

A magyar viszonyragok tehát, eltekintve attól, vajjon jelenben önálló törzsek-e, vagy sem — *egyszerűekre* és *összetettekre* osztathatnak.

Az *elsőkhöz* tartoznak a következők:

- 1, a *tárgyírag* —t (p. nyelv+et)
- 2, a *beható*—ba—be (p. nyelv+be)
- 3, a *rajthagyó* —n (p. nyelv+en)
- 4, a *felható* --ra—re (p. nyelv+re)
- 5, a *helyírag* —t (v. tt) (p. itt, ott, Gyűrött, mell+ett)
- 6, az *irányírag* —á —é (p. Györ+é, bel+é, al+á, mell+é)

¹⁾ L. Magy. Nyelvészet II. évf. 407. lap.

7, a *távolító* —ól —öl (p. al+ól, fel+öl, mell+öl)

8, az *állapoti* —úl —ül (p. nyelv+ül, bel+ül (van)
ho+ü)

melyekből a következő összetételek származnak :

a) a *benhagyó*: ba+n, be+n, a beható és rajthagyó ragok összetételéből (p. szív+ben) ¹⁾

b) a *kiható*: b+ól, b+öl, a beható és távolító ragok összetételéből (p. szív+ből).

c) a *veszteglő*: n+ál, n+él, a rajthagyó — n és az állapoti (u)l ragokból (p. ház+nál).

d) a *tulajdonító*: n+ak, n+ek, a rajthagyó — n és az irányt jelző ka ke, — mely megvan az osztyák *Illativusban*, a cseremis *ska* ragban, s mely a magyar *ho* (—vá, —l, —nnét) gyökkel azonos — összetételéből (p. ház+nak.) ²⁾

e) a *leható*: r+ól, r+öl, a felható és távolító ragokból (p. házról.)

f) a *veszteglő*, egyedül csak a személyszóknál előforduló: raj+t, a felható ra és —t helyi ragból összetéve.

g) a *távolító*: t+ól, t+öl, a helyiragból és a távolító —ól —öl rag összetételéből (p. háztól).

Ezekon kívül *egyszerűeknek* mutatkoznak még: az *időbeli*: kor, a *módbeli*: kép, a *társító*: vel, a *változtató*: vé, s a *közelítő*: hoz, — összetetteknek pedig: a *módi*: ént és ként ragok. ³⁾

Ez utóbbiak közül, *kor* és *kép*, miután tekintet nélkül a hangvonzásra egyszerűen csak a névszó mellé tételnek s még mint önálló szók élnek is a nyelvben, tulajdonképen nem is neveztetethetnek ragoknak. A -vel, a hozzá közel rokon -vé raggal, hoz és ként, a rokon -ént raggal a fél, hoz(ni) és ki(ént) ⁴⁾ — most is önállólag élő szótörzsekből látszanak származottaknak.

¹⁾ L. a *Magyar Nyelv Szótára*. 527. lap.

²⁾ L. *Boller die Declination in den finnischen Sprachen*, 69 et 70 lap, erre, és az 5, 6, 7. pont alattiakra nézve.

³⁾ A viszonyragok nevezetét illetőleg l. *Hunfalvy Pál*: Török magy. és finn szók egybehasonlítása 74 lap.

⁴⁾ L. a *Magyar Nyelv Szótára* 329 lap. — ánt cikket és *Magy. Nyelvészet* II. évf. 407. lap,

A fenebb 1—8. pont alatt felsorolt *egyszerű* és a—g, alatt foglalt *összetett* viszonyragok közül a —*be* és —*ből* ragok utalnak vissza a közös *bel* törzsre — mely még, mint névszó, most is divik — s a *Halotti beszédben* még eredeti alakjokban mint *bel+é* (nugulmabeli, uruzágbele) és *bel+öl* (timucebeleol) fordulnak elő.

Mind ezek, mind a fenebb felsoroltak azonban miután a viszonyításnál az előttük álló névszóval hangvonzás és részint hanghasonítás által szorosan összekapcsoltnak, önállóságot immár elvesztették, s valamint a több viszonyragok, — melyek nem csak hogy önálló törzsekre nem utalnak, hanem az elemzés közben, mint fenebb láttuk, valódi nyelvelemekké „fellengítettnek“ — súlyra nézve nem igen különböznek a latin *i* vagy *o* casusvégzésektől.

Boller „die Declination in den finnischen Sprachen“ című jeles munkájában ¹⁾ az alkatrészeire szétbontott viszonyragok alapelemét *exponens*-nek nevezi. Ha tehát szabad e szóval élnem, fenebbi megjegyzéseim eredményét röviden ebben foglalhatom össze, hogy: *a magyar viszonyragok* — egykettőt kivéve, — *nem szók, hanem exponensek, vagy exponensek összetételei.*

S vajjon lehet-e ily anyagtalan lényeknek oly életet, oly önállóságot tulajdonítani, mely más ragoknak szolgálhatna gyámolúl? — A *személyragokra* nézve legalább, ha áll az, a mit előbb fogalmukról fölemlítettem, — úgy hiszem határozottnak *nemmel* kell válaszolni.

Igen, de *Boller* fen idézett munkájában, s vele a mi legjelesebb nyeltudósaink épen megfordítják a dolgot, s azt tanítják, hogy: ámbár ezen viszonyragok most nagyon is légszerű alakok, mégis, minthogy a személyragokat felvehetik, hajdan, kell hogy sokkal anyagiabb testtel bírtak legyen, hogy a mostani ragoknak eredetileg önálló szóknak kelle lenniök — s *Riedl Szende* úr magyar nyelvtanának elébb említett helyén is azt mondja, hogy: a személyragok a viszonyragokhoz járulván, ez utóbbiak, *eredeti alakjukban*, mint *önálló törzsek* lépnek fel.

¹⁾ Sitzungsberichte der philos.—histor. Classe der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien X. Bd. S. 29.

De melyek tehát ezen: *eredeti alakok*?

Ha végig tekintem azon úgynevezett önálló személyragos viszonyragokat, ily eredeti alakot, csak a — *vel*, *hoz*, *bele* és *belől* ragokban láthatok, a mennyiben, mint fenebb érintém, legközelebb állanak azon törzshöz, melyből valószínűleg származtak. Azonban, miután a két első a névszóhoz most is tökéletesen ily alakban függed, — tekintettel természetesen a hangvonzat törvényére — a másik kettő pedig, mint a *Halotti beszéd* mutatja, a régi nyelvben szintén ezen alakban használtatott a névszónál is; — senkivel sem hitethetik el, hogy eredeti alakjukban más valamik volnának mint a mostaniban: t. i. — *viszonyragok*.

A több viszonyragok vagy exponensek alakja pedig akkor, midőn állítólag önállóan szerepelnek, azon alakjuktól, melyben mint ragok a névszóhoz simúlnak, tökéletesen *azonos*, s csak a hangsúly és hanghasonítás törvényei gyakorolnak rája oly hatást, mely a helyett, hogy eredetibbé tenné, inkább ez eredetiségből annyira mennyire kivetközteti.

S így merészség nélkül állithatni, hogy ezen ragok *mostani* alakja az *eredeti*.

Ha tehát circulus vitiosusba jutni nem akarunk, határozottan fen kell tartani a kínálkozó eredményt s kimondani, hogy: *a viszonyragok személyragokat felvenni nem képesek*.

De e szerint helytelennek mutatkozik azon felvétel, hogy a magyar személyszók viszonyítása a viszonyragok ragozása által pótoltatik — most ismét azon kérdések merülnek fel: *mik tehát az eddig „személyragos viszonyragoknak“ nevezett, s a magyar nyelvben kétségtelenül feltalálható alakok? — s miként fejezi ki a magyar nyelv a személyszók viszonyait?*

Ezen kérdések fejtegetésének megkísérlésénél kiindulási pontúl a személyszók birtokos nevezői u. m:

{	<i>enyém</i> , <i>tiéd</i> , <i>övéje</i>	(a Göcsejben)
	<i>mienk</i> , <i>tiétek</i> , <i>övéjük</i>	(u. o.)

és a két elsőnek egyes számú tárgyiragos alakjai u. m: *engem*, *téged* — kínálkoznak.

Tekintsük ezeket közelebbről.

Ismeretes tény az Tek. Akademia, hogy ezen különös alakok elemezése s magyarázata körül nyelvtudásaink közt, a

legrégibb időtől egész mai napiglan, nagyon eltérnek a vélemények.

Hogy néhányat felemlítsek: a *birtokos nevezőre* nézve ugyanis *Révai Miklós*, újabbkori nyelvtudományunk lángeszű megalapítója, azt állítja, hogy azok a *személyszóknak egyszerű kettőztetései* így: *én+én, te+ed* sat. miből aztán: *enén s enyém, teéd és tiéd* lett. ¹⁾

Fogarasi János, nyelvtudományunk érdemdús bajnoka, azokban már három elemet ismer fel t. i. 1) a *személyszót* (*én, te* sat.) 2) az *utolsó bötűket* (*—m—d* sat.) és 3) a *mindenikkel közös, mindeniknél feltalálható, és középpen álló —é—t*. Ez utóbbit (az *é-t*, mely többesben *-ei*, p. *enyeim* tieid) határozottan birtokot jelentő ragnak mondja, az utóbötűkre nézve azonban határozott véleményt nem ad, mert míg eleinte *személyragoknak* mondja azokat, később az *—m-t* a *mi*, a *d-t* a *dolog* szóból származtatja. ²⁾

Hunfalvy Pál, ki azon téren, hol „a vezérséget nekünk kell megragadnunk“ ³⁾ fáradhatatlan erélylyel viszi előre diadalmas lobogóját, a *személyszók birtokos nevezőjét* hasonlóul három elemre fejté szét, harmadikát azonban már határozottan *személyragnak* nevezi ⁴⁾ s így adja azt elő *Riedl Szende* is többször idézett jeles magyar nyelvtanában. ⁵⁾

Az első és második *személyszó* egyesszámú *tárgyiragos alakját* illetőleg: *Révai Miklós* azt tanítja, hogy azok a *tárgyiragos én és te* (*ént, tet*) *személyszók kettőztetéséből* származtak így: *én+t+én+t* aztán: *én+t+em+et; té+t+ede+t* miből „per apocopen“ lett először *entem, téted* és a *t g-vé* változván, — a mint az a magyar nyelvben, miként a következő szókból u. m.: *ismég = ismét, sőt = sög, tehát = tehát* (*Sylvesternél*) — s hozzátehetjük: *pamut = pamuk, bodnár = bognár* sat. (a közéletben) látható, gyakrabban előfordul — *engem, téged*. ⁶⁾

¹⁾ L. *Elaboratio Grammatica* etc. 370. lap.

²⁾ L. *Fogarasi J.* *Művelt Magyar nyelvten* 85. l. etc. 87. jegyzet.

³⁾ *Hunfalvy P.* *Nyelvészeti nagy Tennivalónk* (Tájékoztás a Magyar Nyelvtudományban Pest 1852.) 4. lap.

⁴⁾ U. a. *Török finn- és magy. szók egybehasonlítása* etc. 85. lap.

⁵⁾ *Riedl.* *Magyarische Grammatik* 122. lap.

⁶⁾ L. *Elaboratio Gramm.* 399. és 401. lap.

Fogarasi úr ezen alakok elemzésébe nem bocsátkozik.

Hunfalvy úr szerint az *engemet* s *tégedet* szókban a tárgyirag, a saját személyragjával ellátott személyszó (*eng+em*, *tég+ed*) után tétetik úgy, hogy *engem* s *téged* csak oly kifejezés volna mint midőn: *fátvágó* helyett azt mondjuk: *favágó*.¹⁾ Ugyan így fogja fel *Riedl* úr ezen alakokat azon hozzáadással, hogy *engemet* szóban a gyök *nje* *ngvé* dissimiláltatott, miként az több magyar szóban előfordul (*rozmarin* = *rozmaring*, *szömörce* = *szömörceing*.)²⁾

A fenebb elősoroltakból kitűnik, hogy a személyszók birtokos nevezőit, vagyis a *birtokos névmásokat* *Hunfalvy* és *Riedl* urak elemzése tökéletesen megmagyarázza, s a magyarban hiányzó *Genitivus* körülírásának, a *Riedl* Szende úr által úgynevezett: *Besitzcompositáknak* egyedüli kulcsát nyújtja.

Ha t. i. a középső birtokos rag helyett magát a birtokot teszszük, a mely helyett a nevezett rag (-é) áll, megvan az úgynevezett *Genitivus*, p.

{	<i>ény+é+em</i> ,	<i>mi+é+nk</i> ,	<i>ő(v)+é+je</i>
}	<i>én+kez+em</i>	<i>mi atyá+nk</i>	<i>ő kez+e</i>

— s az *ő* helyett más harmadik személyű szót véve: *az ember kez+e*, sat. sat.

A tárgyiragos alakokra nézve azonban meg kell jegyeznem, hogy *Hunfalvy* és *Riedl* urak fejtegetésekben az *egyes* alakjait a *többséivel* tökéletesen egyformáknak vették, mit nézetem szerint épen nem lehet.

A *minket* s *titeket* alakokban ugyanis, (a harmadik személy a főnévszók ragozását követi) — a tárgyirag csakugyan, és pedig *egyedül csak hátul* található, miért is azokat vég-t nélkül használni s p. így szólni: *láttál mink? kérlek titek* sat., a magyar nyelv szellemével meg nem fér, — az *engemet* és *tégedet* alakokban ellenkezőleg a vég-t lényegesnek épen nem mutatkozik s azok csak oly *tétézt alakok* mint p. az *öt+et*, s a nép nyelvében *az+at*, *ez+et*, vagy épen *aztotat*, *eztetet* —, melyekben a *tárgyirag* kétszer, sőt háromszor, az:

¹⁾ *Hunfalvy Pál* a mordvin nyelvről. Magy. Nyelvészet II. évf. 325. lap.

²⁾ *L. Magy. Gramm.* 169. és 68. lap.

$én + nál + am + nál$, a hol a *veszteglő* rag kétszer, — a cseremisiz: *müvüldü* (mi), szómi: *met* (mi), tatár: *mizlar* (mi), és török: *bizler* (mi) melyekben *többesrag* kétszer fordul elő ¹⁾).

A szóban forgó alakokban (engem, téged) tehát, mint Révai tanítja, a tárgyiragnak *középen* kell lennie, mely felvétel által a közép *g* is sokkal jobban fejtetik meg, mint Riedl úr tana által, melyből az *eng* csak némileg, — a *tég* azonban nem is magyaráztathatik.

A kihangzó —*m* és —*dt* Révai a személyszó ismétlésének tartja, mi a birtokos nevezők hasonlata szerint oda módosítandó, hogy azok a személyszóknak nem egyszerű ismétlései, hanem azoknak *személyragjai*. Ezek szerint tehát a személyszók birtokos nevezőinél és az első és második személyszó egyesszámú tárgyiragos alakjainál azon eredményre jutotunk, hogy: a személyszók az illető viszonyrag után saját-maguk ragjait is felveszik, így:

{ eny + é + m ti + é + d öv + é + jo (a Göcsejben)
{ mi + é + nk ti + é + tek öv + é + jök,
és, en + g + em té + g + ed.

A harmadik személyszó — a birtokos nevezőről ítélve — tán eredetileg szintén így képeztetett: $ö + t + e$, mihez, miként az első s második személynél, hozzájárulván a tetézett tárgyirag, lett a közdivatú: *ötet*. A személyrag azonban, mint a birtokos nevezőnél is, mely az irodalmi nyelvben *övé* és *övéi* — elmaradván, lön: *öt*. A többes számban a személy- és tárgyirag helyet cserélvén leszen: $mi + uk + et$, $ti + tek + et$, — mi világosan kivételnek mutatkozik.

Ha most már az előbb kitalált szabályt általánosítjuk, azt úgy állíthatjuk fel, hogy: *a magyar személyszók úgy viszonyíttatnak, hogy a szabályszerűen felvett viszonyragok után még saját maguk személyragjait is felveszik.*

A magyar személyszók tehát e szerint következőleg viszonyíttatnának:

1. Nevező	{én	te	ő
	{mi	mink	ti, tik
			ők

¹⁾ L. Hunfalvy Pál: Török, magy. és finn szók egybebecsülése. 99. és 100. lap.

2. <i>Birtokos nevező</i>	eny+é+m	te+é+d	ö+é+je
	mi+é+nk	ti+é+tek	ö+é+jök
3. <i>Tárgyi</i>	en+g+em	té+g+ed	ö+t-ö+t+e+t
	mi+nk+et	ti+tek+et	ök+et.
4. <i>Benható</i>	én+ben+(n)em	te+ben+(n)ed	ö+ben+(n)e
	mi+ben+(n)ünk	ti+ben+(n)etek	ö+ben+(n)ük
5. <i>Fehető</i>	én+belé+m	te+belé+d	ö+belé+(je)
	mi+belé+nk	ti+belé+tek	ö+belé+jök
6. <i>Kiható</i>	én+belől+em	te+belől+ed	ö+belől+a
	mi+belől+ünk	ti+belől+etek,	ö+belől+ük
7. <i>Rajthagyó</i>	én+rajt+am	te+rajt+ad	ö+rajt+a
	mi+rajt+unk	ti+rajt+atok	ö+rajt+uk
8. <i>Felható</i>	én+rá+m	te+rá+d	ö+rá+(ja)
	mi+rá+nk	ti+rá+tok	ö+rá+juk
9. <i>Leható</i>	én+ról+am	te+ról+ad	ö+ról+a
	mi+ról+unk	ti+róla+tok	ö+ról+uk.
10. <i>Vesszegtő</i>	én+nál+am	te+nál+ad	ö+nál+a
	mi+nál+unk	ti+nál+atok	ö+nál+uk
11. <i>Közvetítő</i>	én+hoz+(z)ám	te+hoz+(z)ád	ö+hoz+(z)á
	mi+hoz+(z)ánk	ti+hoz+(z)átok	ö+hoz+(z)ájuk
12. <i>Távolító</i>	én+től+em	te+től+ed	ö+től+e
	mi+től+ünk	ti+től+etek	ö+től+ük.
13. <i>Tulajdonító</i>	én+nek+em	te+nek+ed	ö+nek+i
	mi+nek+ünk	ti+nek+tek	ö+nek+ik
14. <i>Elérő</i>	én+ért+em	te+ért+ed	ö+ért+e
	mi+ért+ünk	ti+ért+etek	ö+ért+ük
15. <i>Tárolító</i>	én+vel+em	te+vel+ed	ö+vel+e
	mi+vel+ünk	ti+vel+etek	ö+vel+ük.

Az, ezen teljes alakok mellett — és, most már, helyett — használatban levő: *nekem, neked, tőlem, tőlük* sat. féle, úgynevezett személyragos viszonyragok tehát nem egyebek, mint az előbbieket *elkopott* vagy *csontkított alakjai*.

A fenebbi viszonyításban, a viszonyragok körül felőlő jelenségek, az előbb, a kérdéses ragok elemzésekor mondtakban találják magyarázatukat és megfejtésüket; azért csak futólag érintem, hogy:

1) a *hoz*, és *nál* viszonyragok a göcseji nyelvjárásban

névszóknál is mindig alhangú alakjukban használtatnak, p. *kärtho*, *kärtnä* = kerthez, kertnél, — a *vel* rag ajakszellele pedig az előtte levő mássalhangzóval nem olvad össze, p. *késvel*, — úgy látszik tehát, hogy e három rag eredetileg változatlanul függedt a szóhoz, és így *én+nál+am* sat. c h. *én+nél+em* régies alak volna. ¹⁾

2) a *hoz* s *ben* ragoknál tapasztalható kettőztetése a vég mássalhangzóknak, mely régebben kivételesen a *nál* ragnál is előfordult, (p. *én nállam*, *nälla*) — valamint a *vel* és *nek* ragok néha előforduló megnyújtása (*én vélem*, *véled*, — *nékem* etc.) a magyar nyelv azon törekvéséből származhatik, hogy a személyszó és személyrag közzé szorult, nagyon fontos viszonyragot kiemelje — ámbár az ily hangsúlyozás a *Hunfalvy Pál* úr által kinyomozott és megállapított törvényekbe látszik ütközni; — ha azonban felveszszük, hogy a viszonyrag ilyféle megerősítése akkor kezdett gyakoroltatni, midőn a személyszók elmaradván, a viszonyragok léptek első helyre, mintegy a gyök helyére, ez, a hangsúly természete s érintett törvényei szerint egészen szabályszerűen történnék ²⁾ — a *hoz* ragnál ezenkívül még hanghasonítás lehetősége is forog fen, mert a harmadik személy ragja —*ja* —*je* lévén a *j* (a *hoz+ja* ban) a *z* hez hasonulván leszen *hoz+zá* ³⁾ — de per se, ez csak a harmadik személy kettős *z* jét magyarázná.

3) a *bele* és *belől* ragok, mint már a *Halotti beszédből* vett példával tanusítottam, a régi nyelvben névszóknál is előfordulnak, tehát: *én belőlem*, *én belém*, régies alakok. A *rajt* rag az — *n* helyett csak a személyszóknál fordul elő.

Áttérek most már eddigi fejtegetéseim credményének gyakorlati megállapítására.

Tekintve mindenekelőtt a rokon nyelveket, tökéletesen azonos eljárást találunk mindjárt a *mordvin* nyelvben, mely az altaji nyelvek *magyar* (vagy *ugri*) ágához számíttatik. ⁴⁾

¹⁾ L. *Magy. Nyelvész.* I. évf. 215. lap. Azonban *én* és *te*-ben az *e* közlő levén, a hangvonzat szabályai szerint alhangú hangzókkal is nagyon jól megfér.

²⁾ L. *Hunfalvy Pál*. *Magy. Nyelv.* I. évf. 1856. Török, magy. és finn szók egybeazonosítása. 81. lap. *Apologia* Akad. Értesítő. 1861.

³⁾ *Magyar Nyelvész.* IV. évf. 329. lap.

⁴⁾ L. *Magy. Nyelvész.* III. évf. 282. lap.

Hunfalvy Pál úr ugyanis, a mordvin nyelv ismertetésében azt mondja: „a személyi névmások ragozása a közönséges névszókéhoz hasonlít, kivéve, hogy a viszonyragokon felül a személyi ragok is hozzájárulnak.“¹⁾

Ugyanis a személyi névmások a következők:

²⁾ egyesben: 1) *mon* 2) *ton* 3) *szon*

többsben: 1) *mín* 2) *tín* 3) *szín*; —

az ezekből származó személyragok:

egyesben: 1) *m* (függő esetekben *n*) 2) *t* 3) *zo*, *ze*

többsben: 1) *mok*, *nok* 2) *nk* 3) *szt*.

Hogy ha már most a viszonyított személyszókat tekintjük u. m.:³⁾

<i>Nev.</i>	{ <i>mon</i> én	<i>ton</i> te	<i>szon</i> ő
	{ <i>mín</i> mi	<i>tín</i> <i>tín</i> ti,	<i>szín</i> ők
<i>Birt.</i>	{ <i>mon</i> ,	<i>tont</i> (tonk),	<i>szonze</i> szonzo
	{ <i>minek</i>	<i>tink</i> , <i>tínk</i> ,	<i>szinszt</i>
<i>Tu-</i>	{ <i>mon</i> én	<i>ton</i> út, <i>ton</i> ent	<i>szon</i> únze, <i>szon</i> ünzo
<i>lajd.</i>	{ <i>min</i> ünek	<i>tín</i> ünk, <i>tínk</i>	<i>szín</i> ünszt, <i>szín</i> ün
<i>Benh.</i>	{ <i>mon</i> üjszen	—	—
	{ —	—	—
<i>Kiha-</i>	{ <i>monszte</i>	<i>tonszte</i>	<i>szonszte</i>
<i>tó</i>	{ —	<i>tínszte</i>	<i>színteszt</i>
<i>Beha-</i>	{ <i>monzen</i>	<i>tonezet</i>	<i>szon</i> üze
<i>tó</i>	{ <i>mínz</i> ünek	<i>tínz</i> ünk	—
<i>Vesz-</i>	{ <i>mongan</i>	—	—
<i>teglő</i>	{ —	—	—
<i>Távo-</i>	{ <i>mondeden</i>	<i>ton</i> det	<i>szon</i> dedenze
<i>lító</i>	{ (monden, monde)	(tonde)	
	{ <i>míndedenek</i>	<i>tíndedenk</i>	<i>színdedeszt</i> sat.,

— a viszonyragok, melyeknek némelyike szintén nem egészen azon alakban használtatik mint a névszónál (p. *üjsze* e. h. — *sze*; *dede* e. h. *do* v. *de* sat.) egészen mint a magyarban a személyszók és azok ragjai közt középen mutatkoznak, úgy hogy összeállítva p. a mordvin *távolító* viszonyt a magyarral így:

¹⁾ L. *Hunfalvy Pál* a mordvin nyelvről. *Magyar. Nyelvész.* II. évf. 323. lap.

²⁾ és ³⁾ L. *Hunfalvy Pál* a mordvin nyelvről. *Magyar Nyelvész.* II. évf. 301. és 324. lap.

<i>egyes</i>	mon+dede+n,	ton+de+t,	szon+den+ze
	én+től+em	te+től+ed,	ő+től+e
<i>többes</i>	min+dede+nek	tin+dede+nk	szin+dede+sz
	mi+től+ünk	ti+től+etek,	ő+től+ük

az alakok mindkét nyelvben egymást tökéletesen fődik.

Hunfalvy Pál úrnak „Egy vogul monda“ című értekezését még eddig, fájdalom, meg nem szerezhettvén, a *vogul* nyelvről, mint a magyar ághoz tartozó másik tekintélyes nyelvről nem szólhatok, úgy szintén az *osztyák* nyelvről sem, mely hasonlóul a magyar ághoz tartozik — miután még eddig *osztyák* nyelvtanhoz nem juthaték, *Hunfalvy Pál* úr pedig, a Magyar Nyelvészet IV. évi folyamában ezen nyelvet, inkább csak szófejtégetési szempontból adván elő — a személyszók s ezek viszonyításáról említést nem teszen.

Ezek helyett azonban felhozhatom egy más altaji nyelvnek, — mely ugyan nem számíttatik a magyar v. *ugri* ághoz, mégis, mint többen észrevevék, sok tekintetben nagyon is közelít hozzá — t. i. a *szürjén* nyelvnek hasonlatát.

Ennek személyszói ugyanis a következők:

<i>egyes</i>	1) <i>me</i>	2) <i>te</i>	3) <i>szüa</i>
<i>többes</i>	1) <i>mi</i>	2) <i>ti</i>	3) <i>nüa</i> (nőja, naja)

személyragjai pedig:

<i>egyesben</i> :	1) <i>ä</i> vagy <i>m</i>	2) <i>üd</i>	3) <i>üsz.</i>
<i>többesben</i> :	1) <i>num,</i> <i>nüm,</i>	2) <i>ntüd</i>	3) <i>nüsz</i>

Az első és második személyszó viszonyítása végre következőleg történik: ¹⁾

<i>Nom.</i>	1) <i>me</i>	2) <i>te</i>	1) <i>mi</i>	2) <i>ti</i>
(<i>Gen.</i>	menam	tenad	mijan	tijan)
(<i>Accus.</i>	menä	tenä	mijantä	tijantä)
<i>Instrum.</i>	menam	tenad	minanum	tinanüd
<i>Carit.</i>	metügä	tetügüd	mitügnum	titügñüd
(<i>Dat.</i>	menam	tenüd	mijan	tijan)
<i>Allat.</i>	melanja	telanjüd	milanjnum	tilanjñüd.
<i>Prosec.</i>	meädä	teädüd	miädnum	tiädñüd
<i>Illat.</i>	meam	tead	mianum	tianüd
<i>Ablat.</i>	2. meszänjü	teszänjüd	miszänjnum	tiszänjñüd
<i>Termin.</i>	meedzjü	teedzjüd	miedzjnum	tiedzjñüd.

¹⁾ L. M. A. *Castrén*. Grammatica Syrjaena §. 57.

Világosan kitűnik ezekből, hogy kivéve a zárjel közötti viszonyeseteket, melyek rendhagyólag képeztetnek — a viszonyrag itt is, mint a magyarban és mordvinban, a személyszó és annak ragja között középen van. A harmadik személyszó kivételesen, a névszó mintájára, csak a viszonyragot veszi fel — személyrag nélkül — mint a mostani magyar nyelvben az ő ezekben *övé, őt*.

Azonban, eltekintve a rokon nyelvektől, magában a magyar nyelvben is akadunk oly tényekre, melyek a szóban forgó felvétel támogatására szolgálhatnak.

A magyar viszonyszók, ugyanis, mint tudatik, nem csupaszon, hanem viszonyragokkal használtatnak ¹⁾ — és pedig oly viszonyragokkal, melyek ily egyszerű alakjukban a névszónál rendesen nem alkalmaztathatnak, azonban, mint fenebb — a viszonyragok taglalásakor — kimutatni igyekeztem, némi, közönségesen használt viszonyrag alkatrészét képezik s legközelebb állanak a finn nyelv viszonyragjaihoz.

Ezen viszonyragok:

a helyi — *t* (rendesen kettőztetve — *tt*)

az irányadó — *á* — *é*

a távolító — *ól* — *öl*

s ezeken kívül kivételesen még az *ént* (p. szerént) az —*n* (p. után) s az állapoti —*l* (p. fel.)

Így mondjuk tehát:

p. asztal *al+att*, *al+á*, *al+ól*

ház *el+ött*, *el+é*, *el+öl* sat.,

mint mondjuk: *Győr+ött*, *Győr+é*, *ház+ban*, *ház+ba* sat.

A viszonyszók tehát ezek szerint oly módon viszonyítatnak, mint a névszók. Azonban, ha ezen viszonyszókhoz személyragok járúlnak — ez utóbbiak nem a törzshöz függednek, mint a birtokragok a névszónál, hanem, a finn nyelv hasonlatára — a viszonyrag *után* tétetnek.

Így mondjuk s írjuk tehát:

al+att+am — ad — a

al+á+m — d — ja

al+ól+am — d — a

¹⁾ L. Hunfalvy Pál. Török, magyar és finn szók egybe hasonlítása. sa. 80. lap.

$el+ött+em$	— ed — e
$el+é+m$	— d — je
$el+öl+em$	— ed — e sat.,

míg a névszó példájára így kellene mondani s írni:

$al+ám+att$, $al+ád+att$, $el+ém+é$ $el+éd+é$ sat.,
mint mondatik, $ház+am+ba$, $ház+ad+ra$.

Még feltünőbb ezen eltérés azon viszonyszóknál, melyek az általános nyelv szokás szerint az *írányadó* —á —é helyett és mellett a névszónál használt *beható* —ba —be ragot is felvehetik.

Ilyenek a: *hegy*, *el*, *föl* és *köz* viszonyszók, melyek rendszeren ragozva: $hegy+é$, $el+é$, $föl+é$, $köz+zé$ — személyragokkal pedig:

$\{$ $hegy+é+m$,	$hegy+é+d$,	$hegy+é+je$,
$\{$ $hegy+é+nk$,	$hegy+é+tek$	$hegy+é+jök$
$\{$ $el+é+m$,	$el+é+d$,	$el+é+je$
$\{$ $el+é+nk$	$el+é+tek$	$el+é+jök$
$\{$ $föl+é+m$	$föl+é+d$	$föl+é+je$
$\{$ $föl+é+nk$	$föl+é+tek$	$föl+é+jök$
$\{$ $köz+é+nk$	$köz+é+tek$	$köz+é+jök$

alakokat adnak.

Ezek ugyanis, ha a *ba—be* raggal viszonyíttatnak, — ámbár ez esetben, mint valóságos névszók szerepelnek s így nekik, azok hasonlatára előbb kellene felvenni a *személy-* s azután a *viszony*ragot, a mint az, a nyelvtanokban, rendszeren úgyis tanítatik ¹⁾ — a nyelvtanítók s az újabbkori irodalom erőlködése daczára, az általánosan divatozó s uralkodó nyelv szokás szerint a személyragokat szintén a viszonyrag *után* veszik fel.

A nyelvtanilag helyesnek mutatkozó:

$\{$ $hegy+em+be$,	$hegy+ed+be$,	$hegy+i+be$
$\{$ $hegy+énk+be$,	$hegy+étek+be$,	$hegy+ük+be$
$\{$ $el+öm+be$	$el+öd+be$	$el+i+be$ (v.elejbe)
$\{$ $el+önk+be$	$el+ötök+be$	$el+éjük+be$
$\{$ $föl+öm+be$	$föl+öd+be$,	$föl+i+be$
$\{$ $föl+ünk+be$	$föl+ötök+be$	$föl+ük+be$.

¹⁾ L. Fogarasi J. Művelt Magy. Nyelvtan. 180.lap. V.ö. A Magy. Nyelv Rendszere, közreboacs. a M. T. Társ.. 180. lap.

köz+ünk+be, köz+ötök+be, köz+ük+be
helyett, a nép száján majdnem kivétel nélkül:
{ hegy+(i)bé+m, hegy+(i)bé+d, hegy+(i)bé(+je)
{ hegy+(i)bé+nk hegy+(i)bé+tek hegy+(i)bé+jök —bők
{ el+(i)bé+m el+(i)bé+d el+(i)bé(+je)
{ el+(i)bé+nk el+(i)bé+tek el+(i)bé+jök —bők
{ föl+(i)bé+m föl+(i)bé+d föl+(i)bé(+je)
{ föl+(i)bé+nk föl+(i)bé+tek föl+(i)bé+jök —bők
köz+(i)bé+nk köz+(i)bé+tek köz+(i)bé+jök —bők
féle alakok hallhatók. ¹⁾

Mit tartunk ez utóbbiakról?

Szabályellenes korcs képzések, e, melyek kiküszöbölésre méltók?

De akkor szintoly szabályellenesek és kiküszöbölendők volnának a *hegy+é+m, el+é+d, köz+é+nk*, az *al+á+m, al+att+ad, al+ól+a* sat. alakok, melyek azoknak tökéletesen megfelelnek!

Nézetem szerint, ez utóbbi alakokból következőtve, inkább a *hegyibém, elibéd, fölibém, közibénk* sat. alakok a rendesek és jogosultak, a minthogy a *hegyembe* sat. alakok a népszerűben nem is használatnak.

A dolog t. i. úgy áll, hogy a viszonzyszók természetöknél fogva, *birtokragokat*, úgy mint a névszók, *épen nem*, — *személyragokat* pedig a dolog természeténél fogva *csak akkor vehetnek fel*, ha a személyszók mellett állván ezeknek viszonyait fejezik ki. Ily esetben tehát a *viszonzyszók*, — melyek, mint említém, mindig illető ragjaikkal járnak s mint ilyenek egyetlen — bár összetett — viszonyítóknak tekintendők, — a *viszonyragokat* pótolván, egészen úgy mint azok a személyszó törzse és annak megfelelő ragja közzé jutnak, úgy, hogy p. *alattam, előlem* sat. csak megrövidítése a teljes *én alattam, én előlem* (mi közibénk) sat. alakoknak.

S valóban, ezek, s az *én+tő+lem, én+nál+am* sat. alakok közt legtökéletesebb a hasonlatosság, s hatalmasan támogatattik általuk a fenebb felállított azon szabály, hogy *a magyar személyszók úgy viszonyítatnak, hogy a szabályszerűen*

¹⁾ L. Vass J. A Dunántúli Nyelvjárás. Magyar Nyelvészet. V. évf. 111. lap.

felvett viszonyragok — s illetőleg viszonyszók — után még saját magok személyragját is felveszik.

Legyen szabad végül még a régi nyelvszokásra, mint nyelvészködésünk egyik tekintélyes forrására hivatkoznom, és felvételem támogatására régi íróinkból néhány, a személyszók viszonyítását felderítő, helyet idéznem.

Az 1466 előtt lett biblia-fordításban olvassuk: (Máté. 2.3.)

„Hallván kedig Herodes király, megszoróttaték s ménd Jeruzsálem *övele*.” — (4) — „tudakozik vala *ötölök* hol Krisztus születnék.” (6) — — mert *tebelöled* jö ki herczeg” — (7) „Tahát Herodes titkon híván a magosokat, szerelmezt tanolja vala *ötölök* a csillagnak idejét sat.” ¹⁾

Továbbá, a kolosvári bibliában 1551-ből: (Genes. 32. fej.) „— és elküldettem hogy ezt *tenéked*, én uramnak megjelentsem; — uram, ki *énnekem* ezt mondottad: Menjismét a te földedre és a te házadba és jól teszek *tevéled*. — És mondá *őnekik*: Menjetek *énelöttem*, — talán megengeded *énnekem*. — És által költeztete mindent, valami *övele* vala.” — ²⁾

A *Margitlegendában*:

„Annera ragadtaték el ez cseh királ szent Margit asszonnak szépségében hogy ő magát — Béla királnak akaraja es szerzése alá hagyá, csakhogy szt. Margit asszont *őneki* feleségöl adja. — Mikoron Béla királ mondanája az cseh királnak hogy ez lehetetlen volna, hogy ő szt. Margit asszont *őneki* feleségöl adnája, — Nemde szerető leányom te szüleid vagyonk-e? es az isteni parancsolatból tartozol hogy engedelmes légy *minekőnk*. — Látván Béla királ ő leányának állhatatosságát, elmene *ötölle*.” ³⁾

A *Révai Codexben*: (Rúth könyve.)

„— Mert hallotta vala hogy úr tekintette volna ő népét es adott volna *őnekik* étkeket. Es így kiere de ő szarándoklatjának helyéből ő két menyével; es immár a megfordulásnak után, vettetvén Júdának földébe, es monda *őnekik*: Menjetek

¹⁾ Hunfalvy P. Nyelvészeti nagy tenni valóink sat. 141. lap.

²⁾ L. Magyar Nyelvészet. III. évf. 346. lap.

³⁾ Toldy Ferencz a Magyar Nemz. Irod. Tört. 3 kiad. I. 219 sz. l.

tü anyátoknak házába, tegyen úr irgalmasságot *tüveletek*, mi-
ksnt töttetek en halottimmal es *envelem*“ sat. ¹⁾

De elég is már. Ki fog derülni ezen kevés idézetekből is, hogy a régi írók a személyszók viszonyításánál, magát a személyszót feleslegesnek, vagy egyedül csak súlyosbításra alkalmazandónak, nem találták, hanem gyöknek elismervén, azzal — a viszonyragot és személyragot szorosan hozzá füg-
gesztve — akként bántak is.

Kellgrén „Die Grundzüge der finnischen Sprachen“ című fontos értékezésében, a magyar nyelv azon sajátos eljárásáról beszéllvén, mely szerint a viszonyragok gyököknek tekintetvén, a személyszók, mint ragok, azokhoz függesztetnek, —nem állhatja meg, hogy azt *visszásnak*, *fonáknak* ne nevezze. ²⁾

Vajha sikerült volna ez értékezésem által magyar nyelvünket e súlyos vád alól felmenteni!!

¹⁾ L. *Toldy F. A. M. Nemz. Irod. Tört. I. 227. lap.*

²⁾ L. 70. lap.

CORNELIUS PÉTERRŐL

SZÉKFOGLALÓLAG ÉRTEKEZETT

ORMÓS ZSIGMOND LT.

1.

Hazánk földrajzi fekvéséből nyugati szomszédainkkal politikai öszveköttetés fejlődött ki, mely művelődésünk minden viszonyaira, és a közös érdekek miatt folytatott harczok és küzdelmek közben önállóság föl nem karolhatott művészetünkre befolyt.

A művészet érintett ágai alatt átalában a képzőművészetet, és különösen a festészetet értem, mely a szépnek az életműves világból előállítására hivatva van.

Ennek virágzó szaka a XV. századnak végére, s a következőnek elejére esik, melyet a történelem nálunk a mohácsi vérfürdővel megjelölt. Az örökös küzdelmek s önállóságunk sirba szállásának gyászos korszakai állottak be ezután, melyek alatt a szelid múzsák béke-ajándokai meg nem honosúlhattak.

A képzőművészet másutt is a hatalomtartók ösztönzése következtében lön virágzóvá. Rafael Gyula s Leo pápák, Michel Angelót a Mediciek s Gyula pápa tették nagygyá, s újabb időben a német művészet felvirágzását Lajos bajor királynak köszönhetni. Nálunk ily ösztönzés hiányzott; azért ne csodáljuk, hogy életrealitásunk daczára nemzeti jellegű képzőművészet köztünk ki nem fejlődött. Egy példát tudok csak a XVII. századból a Németalföldön, melyben a festészet alúlról lön felkarolva, s az a nép pártfogásából virágzóvá lön, s ez esetben is, a pártfogás, a művészet valódi czéljával ellenkezőleg, nem mindig a szépnek előállításával történt.

A művészeti munkásság szükséges volta most már elvitázhatlan. Ma szintúgy a civilisatio kellékeihez tartozik az, mint az irodalom virágzása. Ezen állítás nem csak egyes te kintélyes emberek, hanem legújabbán a világ legmíveltebb nemzetei egyikének diplomatikai úton kifejezett véleménye által is támogatattik. A francia senatus folyó évi válaszfeliratában fölemlíti: „hogya az irodalom és művészet az anyagi érdekek által joggal vett lendület mellett fentartják a szépnék cultusát, s a szellemi élvek iránti hajlamot. Az irodalom és művészet öröme stársaul a dicső uralkodásokkal; minden nagyság kapcsolatban van egymással.“

Véleményem szerint a képzőművészet azon kapcsot képezi, mely a különböző nemzeteket, ha nem is egymás szeretetére, de becsülésére kényszeríti. Az irodalom idegenek tömegeire nem hathat; mert megértésére elmetehetség és nyelv ismeret szükséges, míg a képzőművészet alkotásait pusztá szemléletre mindenki élvezheti; azért a képzőművészetek a nemzetek kölcsönös becsülésére az irodalommal hathatósak.

Annak belátása, hogy kirekesztőleg önerőnkre támaszkodhatunk, a képzőművészetek különböző ágaira vezető tér mívelését kétszeres kötelességül teszi.

Mi magyarok, kifejlett nemzeti öntudatunknál fogva, a művészet terén sem válhatunk más nemzetek vak utánzóivá. Innen magyarázható ki azon körülmény, hogy nálunk a művészetnek azon ágai vertek gyökeret, és fejlődtek, melyek nemzeti alapra fektetvék. Ide tartoznak az élő művészet különböző nemei, mint táncz, zene, színészet, míg az idegen nemzeti elemekre épített képzőművészet nem vert gyökeret. Útmutatás ez arra, hogy mily úton haladjunk előre a töretlen pályán, ha sikert óhajtunk.

A magyar és német nemzeti jellegek közti különbség fejtegetésébe bocsátkozni nem akarok. Dicsőült Széchenyink az által, hogy nemzetünket „kelet-népének“ czímezé, ezen különbség fennállását constátírozta. Ezt megismerni ez alkalommal elég, s úgy hiszem, hogy az keleti származásunkból s eltérő politikai szervezetünkől szükségkép és természetesen következett be.

Maga azon különbség tehát, mely a keleti s nyugati né-

pek jellegei közt fennáll, arra útál bennünket, hogy képzőművészetünk életrevaló csiráját ne nyugaton, hanem keleten keressük. Költészetünk, élő művészetünk virágzó ágai, s öltözetünk, mik a képzőművészettel ugyanazon egy gyökér hajtásait képezik, és mikben származásunk kinyomatát hiven megőriztük, a keleti népekkel rokonságunkat szintén kétségtelenné teszik.

Szakértő férfiak sajnálkozásukat jelentették ki a felett, hogy a keleti faj fővárosában a szem keleti idomú építményekkel nem találkozik. Nyelvünk, zenénk, viseletünk, s életmódunk a forma-gazdagságtól annyira át van hatva, lelkesedésre kész elragadtatásunk a történelemben annyszor bebizonyult, eszményies irányunkat a közélet terén elleneink oly gyakran szemünkre hányják, a valódi szép és nemes iránti vonzalmunk végre annyira erős gyökeret vert: hogy a kombináló ész, keleti származásunk és nemzeti sajátosságaink alapján, nyugati szomzédaink tapasztalásait hasznosítva, a művészetnek magyar stíljét csak úgy megalapíthatja, mint például a németek hajdan, a művészetben náluknál fejlettebb Olaszhon és Németalföld közti közép helyzetöknél fogva az éjszak természetdies, s a dél eszményies irányából saját műidomjokat megalapították, s azt a XV. század végén, s a következőnek elején, Dürer személyében a nemzet geniusával összhangzásban akkori körülmények szerint a tökély legmagasb polczára emelték.

Egy korán elhunyt korinthusi leánykának, játékszereivel megtöltött, és sírjára letett kosárkája, mely széles téglával befedve lőn, és mely alatt egy akanthus növény kihajtva azt betakarta, Kallimachus szobrászt a korinthusi oszlopfő feltalálására vezérlé. A rózsza, a czeltisfa — lothus — hasonló elhatározásra ösztönzé a régieket. S újabb korban a müncheni Boldogasszony-templom tornyainak rajza, az ónfedeli sörkancsók asztalra esett árnyainak észlelése közben szülemlett meg a mester agyában. Ha mind ez megtörténhetett, zsinóros szép sujtásozásunkat, eredeti szabású szürgalléinkat, izletes kalapjaink domborodásait miért nem használhatnók hasonló czélra? főkép miután figyelmes vizsgálat után mind ezen formák alapja a keleti építészeti stílusban már eddig is feltalálható.

A keleti stíl életrevalósága s fejlődési képessége a múltban eléggé bebizonyult; hisz az európai műidomok a műveltségben régebb keleti népektől származtak. Az olasz festészet maga a görögből keletkezett. Cimabue s a régi firenzei festészek művei a bizantiak jellegével bírnak; és Nicolo Pisano a szobrászat terén hasonlólag a keleti görögök művei után indult.

A civilisatio azonban szintűgy finomítja az emberek, és következképz az ezek egyetemét képező nemzetek jellemét, mint a köszörű a drágaköveket; és valamint nyugati szomszédaink nemzeti jellege nem olyan ma, mint a verduni felosztás és német Lajos idejében volt, szintűgy a miénk is különbözik attól, melylyel nemzetünk a honfoglalás korszakában birt. Az emberiség haladásával párosult ezen átídomulásból, valamint az egélyi s földtani viszonyokból, melyek főképz az építészeti ídomra gyakorolnak döntő hatást, következik: hogy származásunkkal a keleti műídom alapjaiban öszhangzik; és hogy azt műveltségünk mostani állásához, természeti viszonyainkhoz, s a velünk szorosb társadalmi öszveköttetésben levő szomszédok művészetének nem mellözhető befolyásához képest, keleti jellegű nemzetiségünk alapján kifejtsük és meg-alapítsuk.

Szomszédaink e részben is tanulságos példát nyújtanak. Majdan a byzanti, s római stíl egymásután felváltotta magát náluk, míg végre a XIII. században a szomszéd francziák-tól az úgynevezett gót-ídom kölcsönözve lön. A gót-ídom sajátlag s eredetileg e szerint nem német: de a német előszere-tet azzá avatá.

Európa különböző vidékein feltűnő építészeti műídomok átvizsgálása után úgy találtam: hogy az építészeti tanulmányozás tekintetében felülmúlhatlan Velence palotái közöl azok, melyek arabs-byzanti, s csúcsíves ídomokban épültek, egy önálló magyar építészeti ídom kifejtésére hasznos tanulmányt nyújtanak. Velence ezen palotáin a nyugati gót s a keleti arabs ídom testvéresül, s azok ez által annyira tetszős alakot nyernek, hogy a paloták gazdagságában elül-álló városnak legszebb épületei közé tartoznak. Mintha a nyugat

civilisatiójával párosult keleti származásunk jelképeit láttam volna magam előtt.

A képzőművészet terén munkásságunk közben nyugati szomszédaink működéseit figyelem nélkül nem hagyhatjuk; mert e részbeni tevékenységünk a múltban azokéval azonosult, s egygyé olvadt; továbbá mert a parókás kor izléstelensége, s a mesterkelt színházias modor ellen sikra szállásnak dicsősége nyugati szomszédainkat illeti, és végre ezek működéseit figyelem nélkül nem hagyhatjuk, mert kelet és nyugat közti középhelyzetünk kötelességünké teszi, hogy származásunk mellett a szomszédságunkban kifejlődött munkásságot is hasznunkra fordítsuk. Következésképp, akár azok művészetét akarjuk tanulmányozni, kik körünkből ezen pályára léptek, akár követendő példányokat kívánunk a jelenkorból felállítani kezdő művészeink és műkedvelőink számára, akár pedig végre a nemzeti jellegünknek leginkább megfelelő műidomokat kívánjuk megalapítani, nyugati szomszédainkat figyelem nélkül nem hagyhatjuk.

Ticozzi olasz műíró szerint Malbodius a XV. század festésze, továbbá a nagy tapasztalású s koronás fők által is kegyelt Kupeczky, előbb Rákóczy Ferencznek, utóbb a szász fejedelem és lengyel királynak festésze Mányoki, magyarok voltak. Oeser Ádám a festész szobrász, és műtész, Winckelmann és Goethe oktatója, s az újabbkori művészeti reform pályatörője, Köpp Farkas, a spartainak nevezett rakmű feltalálója, a bécsi, firenzei, s berlini akademiák tagja, mely művész érdemei miatt nemesítve lön, és mások, nagy számmal magyarok voltak; de Németországban működtek, s alkotásaikat ott kell keresnünk.

A német újabbkori művészet érdeme a müncheni új pinakotheka homlok-falazatára festett frescóban, mely a parókás kornak legyőzését ábrázolja, hűmortaljesen de találólag van szem elé állítva. Az elsatnyúlt művészetet Lairesse lütti-chi franczia festész arczhasonlatosságával, kinek mesterkelt idoma egy századnál tovább uralgott a műakademiákon, egy parókás cerberus képviseli. Ezzel egyik oldalon Winckelmann műtész, Thorwaldsen szobrász, Carstens festész, és

Schinkel építész, másik oldalon pedig pegasuson Cornelius, Overbeck, és Veit festészek sikerrel küzdenek.

A nevezett művészek első bajnokai a modern német festészetnek, közölök Cornelius Péter a legnagyobb német festész ismertetését adom ezen értekezésemben a végett, hogy művészeink és műkedvelőink tanulságos és lélekemelő példát nyerjenek.

Cornelius Péter 1786. évben született Düsseldorfban, hol atyja Alajos önmaga festész s a műakadémia felügyelője volt. A kised Péterben a festészi hajlam előjelei már csecsemő korban mutatkoztak. Anyja ugyanis a gyermek sírásait arczépe mutogatásával csillapíthatá, s a kised később annyira akaratossá lön, hogy nem ritkán éjszaka a hitrege-alakok antikttermébe kelle őt vinni, hogy sirni megszűnjék.

Atyja felügyelése alatt, ki őt Marc Antonio, s Volpatoféle rafaeli metszések után rajzolni tanítá, alig szerzett némi jártasságot az alakképezésben, midőn Rubens nagyszerű művei: az Amazon-csata, a Bacchus-ünnep, s a Végső-ítélet, miket a képtárban látott volt, képzelmére oly benyomást tettek, hogy önmaga is műveket alkotni megkísérté, s alig tizenkét éves, csatákat és vadászatokat ecsetelt, mik élénk műérzetét már akkor tanusították.

Nem soká ezután Langer Péter akadémiai igazgató tanítványává lön, s ennél már önálló nézeteket tüntetett fel, melyek a férfiúkor elvszilárdságának előpostái szoktak lenni. A művészvilág ugyanis akkor két irányra szakadt: a Weimarira, mely Goethe vezérlete alatt Winckelmann tanait vallotta magáéinak, és melyhez Langer is tartozott; és a középkori művészet pártjára, mely Tieck, Novalis, és a két Schlegel személyeiben birta előharczosait. Péterünk, kinek kedvencz olvasmánya a bibliából és Goethe munkáiból állott, még is határozottan az utóbbi párthoz szegődött. A gyermek Cornelius Goethét mint költészt, nem pedig műbíró, becsülte nagyra.

Atyját 15 éves korában elveszítette, miből a sok tagú családra súlyos idők következtek; ennek fenntartása ez után reá, s bátyjára hárult. Az ifju biztosb jövője végett jóakarói ekkor anyjának azt tanácsolták, hogy őt aranyművesnek

adja, mire a rajzban szerzett ismeretei miatt az alap egyéb-kép is le volt téve. Mint a bécsi Füger Overbecknél, úgy Langer Corneliusnál szintén arra törekedett, hogy az ifju kézműipari pályára térjen, és mint hajdan Dürert, úgy most Cornelium aranyművészre szánták.

Az anya fia hajlamainak végre engedve, a festészeti pályán meghagyá, mire a hálás fiu, szenvedélyét tettel igazolandó, naptári képeken, szent zászlókon és más könnyebb munkákon éjjel-nappal dolgozott, s a festészet egyetlen ágát sem hagyta míveletlenül, hogy a kínálkozó nyereségeket el ne szalaszsa.

Tizenkilencz éves korában alkalmat nyert addigi tanulmányai eredményét nyilván bemutatathatni. Ekkor Neusz város ódon dómjának Wallraff kölni kanonok terve szerinti kifestése reá lön bizva.

A régi német művekkel ezután, és csak a Boisserée testvérek által lön ismeretes. Ezt nem kell csodálnunk; mert az olaszfestészet legrégibb időktől kezdve a művészek tanulmánytárgyát képezé; a német ellenben Dürerrel elenyészvén, a régi német művek iránti figyelem a francziák idejében, az egyházi javak világiásítása után, a XV. és XVI. századból napfényre jött, s a kölni Boisserée testvérek által előrelátással összeegyűjtött darabok után nyert csak lendületet.

Cornelius a művészet honába Olaszországba utazandó, Frankfurtba vetődött, s itt három évig mulatott. Ezen időben 1808—1811. években a romantika szelleme őt is megszálta, s viszonya a jelenkor művészetéhez határozottan feltűnt. A művészetet az élethez közelebb hozni, s a költészet által, melynek hatása elvitázhatlan, a nép szívéhez útat törni igyekezett. Shakespeare művei Schlegel fordítása után csak nem rég jutottak volt a nemzet birtokába, s igen kapósak voltak. Elméje Shakespearenél megállapodott, és Romeo és Juliából néhány jelenetet rajzolt, de csakhamar eszébe jutott, hogy a költész és a tárgy nem német, hogy e nemben első művének tetőtől talpig németnek, és kora szellemétől áthatottnak kell lennie. Ezért előbbi munkáját félretolva ez alapon azután a nemzeti költész Goethe „Faustját“ választotta.

A szerencsés ötlet, és a tárgy mesteri kivitele, nem

csak a pályát, melyen haladandó volt, kijelölé, hanem kitünő művészi hivatását is kétségtelenné tevé. A költemény jellemei számára dönthetlen mintaképeket alkotott. Faust és Mephisto, Bálint, Márta, s Margit nem csak észlelhető, hanem szemlélhető alakokká váltak.

2.

Overbeck és társai az akademiák czéhkényszere, az antikbálványozás, s a festészet téviránya elleni törekvésben Rómában már egyesültek volt, midőn az 1811. év őszi szakában Cornelius az örök városban megjelent. A feladat, melynél művészeinknek a közönség ízlése s az akademiák rendszere ellen küzdeni kelle, merész volt. Ily feladatot tetterő s tehetség oldhat meg csak, s ez szerencsére meg volt a vállalkozó művészeknél.

A művésztelep Cornelius megérkezése előtt egy évvel az elhagyott San Isidoro kolostorban ütötte fel tanyáját. Cornelius ugyancsak ezen kolostor lakosává lön, és az ifju kebleknek kölcsönösen vonzó erejénél fogva Overbeckkel, a szövetség fejével, csakhamar szoros baráti frigyben egyesült. Mindenek előtt a Faust-rajzokat folytatva „Bálint halálát“, az elrendezés szépsége, drámai felfogás, és bensőség által egyiránt kitünő művét készíté, s utána több rajzot ugyanazon költeményhez. A XIII. század elején költött „Nibelungen-dal“ ez időtájban, a népnek a francia háborúk alatt előidézett nemzeti lelkesülése folytán népszerűvé lön. Cornelius csakhamar észlelé, hogy kittüzött céljában: közelebb hozni a művészetet az élethez, ezen kedvelt népköltemény szépsége s magasztossága, hatalmas eseményei, s változatos jellemei festészeti előállításokra igen alkalmasak; ez okból, mint előbb Faustból, úgy most ezen dalból a fő jellemeket, mint Siegfried, Hagen, Chriemhild, és Brunhild, eleven élő alakokká teremtette. Eredetisége utánzástól távol tartá, nemzetiségi hő érzülete pedig a német jelleg megtartására ösztönzé, s így azután Förster szerint: a réginek gyökereiből kinövő új nyelvet adott a művészetnek.

Overbeck és társai, a katolikusokká lett művészek

többszöri vallási tárgyak ecsetelésével foglalkoztak, s a katolikus egyházi irány megalapítóivá lettek. Cornelius született katolikus volt, s így zsenge kora óta táplált benyomások után szorosban csatlakozhatott volna a rajongók pártjához; de az erőltetésnek, a tettetésnek és látszatnak ellensége, habár művésztársai tiszta vallásosságát és cselekményeik nemes indokát kétségbe nem vonta, még is a vallásváltoztatás ellen határozottan kikelt, s egy ízben haragosan kijelenté: hogy ha még egy művésztársa katolikussá, úgy ő protestáns lesz. A végső-ítélet rajzaival foglalkozván, társai figyelmeztették volt: hogy Luthert ki ne hagyja a pokolból. — „Ott lesz — válaszolá — csak, hogy a bibliát kezében tartandja.“ — S ezen gondolkodás-módjához egész életében hű maradt. A bibliából, mely iránt mindig előszeretettel táplált, több rajzot és festményt alkotott Rómában; azonban szent alkotásainak stílje a világiakétól szembeötlőleg eltér; mert míg ezekben a régi német műveket vette előpéldányul, addig azokat a firenzei iskola régibb mestereinek, mint Masaccio, fra Filippo Lippi, Ghirlandajo szellemi behatása alatt ecsetelte, a nélkül azonban, hogy eredetiségét feláldozta volna.

Bartholdi porosz consul 1815. évben római lakását, Cornelius ösztönzésére, izraelita vallásával öszhangzásban, az ótestamentumi József történetéből vett előállításokkal kiékesíteni elhatározta. Cornelius az „Álom-magyarázat,“ — s a „felismerés“ jeleneteit választotta. Ezek első frescói voltak. Színezésök finom, háborítlanul öszhangzó, s a kezelés gyakorlottságot mutat. Rafaelnek apostoltörténete óta egy festmény sem volt oly megragadó drámai hatással, oly nagyszerű stílben, oly valódi élénk kifejezéssel, s annyira keresetlen művészi elrendezéssel festve, mint az említett frescók másodika, melyen a testvérek búcsuzás végett azon perczben közelednek József trónjához, midőn ez előttök magát megismerteti.

Ez után Massimo marchese, villája számára szintén igénybe vette a német művészek tehetségét. Cornelius a Dante emlékének szentelt terem ékesítését vállalta magára. Választása szerencsés volt. (Cornelius tanítványa s életírója Förster fölemlíti: hogy a romanticus nagy költészek közül

a keresztyénséget egy sem fogta fel annyira szabad, férfias szellemmel, s egyúttal annyira mélyen gyökerénél mint az Isteni Komédia szerzője. A középkornak egyházat, államot, s életet mozgató eszméi egynél sem lépnek elő annyira erőlyesen, tisztán, és függetlenül.“) A romanticus költészek közül Dante legközelebb állott Cornelius gondolatmenetéhez, s így a választott tárgy művészi sajátosságainak kifejtésére kedvező tért nyitott. Azonban Lajos bajor koronaherczeg által a müncheni új glyptotheka festményeinek elvállalására, a porosz kormány részéről pedig a szünetelő düsseldorfi műakadémia rendezésére egy időben felszólíttatván, utóbbi feladatát Rómában be nem fejezheté.

Lajos koronaherczeg olaszországi útazása közben a sok oldalú irigykedések és gyanúsítások nyilai ellen küzdő művészeket Rómában felkereste. A koronaherczegnek belépése a művészi körbe, később a legjobb következtésű, s nagy fontosságú eseménynyé nötte ki magát. A művészek sejtván azt, hogy az új műidom hatalmas oltalmazója, s anyagi fölségelője a műszerető hercegben fog feltűnni, Rómából távozása előtt őt hálás megismerésök jeleivel meglepni kívánták, és tiszteletére búcsuünnepélyt rendeztek. Az ünnepély rendezése egészen Cornelius terve szerint történt. A díszítésül készített festmények a herceg által fölébresztett reményekre, s a műakademiák ferde tanrendszerére vonatkozó allegóriakon kívül első rendű művészek és mű-maecenások alakjaiból állottak.

Niebuhr a híres történész és római porosz követ, korra nézve habár jóval idősb, még is tehetségeit méltányló barátja volt Corneliusnak. Midőn az 1806. év óta szünetelő düsseldorfi műakadémia részére Corneliusnak megnyerése szóban forgott, Niebuhr kormánya felhívására terjedelmes jelentést tön Rómából, s a művész tehetségeit jellemzőleg, már akkor állította: hogy Cornelius a festészek közt az, a mi Goethe a költészek közt.

Ezen kimerítő s alapos jelentés után nem leheté kételkedni, hogy a porosz kormány Cornelius megnyerését bármily áron keresztülviendi. És minthogy Cornelius a glyptotheka kiékesítése iránt Rómában magával Lajos herceggel értekezve a munkát elvállalta, düsseldorfi igazgatósága azon

kikötése mellett is el lön fogadva: hogy a nyári hónapokat Münchenben tölthesse, s csak a téli hónapok alatt szentelje idejét az akademiának.

Az 1819. év végével Cornelius Rómától búcsút vön. Kit fentebb a műakademiák ellen szövetségre lépni láttunk, a műakademiák dühös ellenének Koch tájfestésznek barátja, önmaga akadémiai igazgatóvá lön. Az elv és cselekmény közti ellenmondás azonban csak látszatos; mert Cornelius nem az akademiákat, hanem azok tanrendszerét kárhóztatá, mely az egyéni hajlamra s tehetségre tekintet nélkül a szabályoknak vakon hódol, és mozgékony élet helyett csak holt rendszabályokat ismer. És mivel nem határozott rendszer szerint működő akademia vezérletével, hanem a megszűnt müintézet újra fölélesztésével és rendezésével lön megbízva: nyitva állott előtte a tér, melyben a tehetséges tanoncok képezésénél saját elveit szabadon követheté, s így a műakadémiai igazgatóság elvállalása miatt elveivel nem jött ellentétbe.

Cornelius neve a Faust- és Niebelungen-rajzok, s a Casa Bartoldi frescói után honában el volt terjedve, s azért megérkezése első hírére Németország minden vidékeiből lelkesült tanítványok jelentkeztek. Mint művész nagy, mint ember szeretetre méltó, tanítványai ragaszkodását csakhamar rajongó bálványozássá fokozá, mi az érzelmeit titkolni nem szerető fiatalság részéről minden előforduló esetnél szavakban és tettekben kitört. A lelkes ifjak társas köreiket rendesen a mesternek hozott pohárköszöntéssel kezdték. Tanítványainak névszerinti megismertetése, az újkori némettájfestészet leírásával azonos volna, a sok közül azért legyen elég Stürmer, Schorn, Hermann, Neureuther, és mindenek felett Kaulbach Vilmos neveit fölemlíteni.

Az önzéstelen műszeretetet annyira oltotta tanítványai keblébe, hogy ezek vágyódásaikban az életfentartás kellékein túl nem emelkedtek, és midőn az uralkodó királyi házban tartott egybekelés alkalmával Düsseldorf városa nagy átlátzó képet megrendelve ennek ára iránt előre tudakozódott, a tanítványok magatartóbbak voltak, semhogy alkuba bocsátkozzanak, és kalácsot és sürt a szükséges mennyiségben kötöttek csak ki díjúl a munka idejére.

Valamint a mezőgazda fáradozásait úgy koronázza anyagi siker, ha a magot jól termő földbe vetheti: szintúgy a művész tevékenysége úgy eredményezhet erkölcsi hasznokat, ha a nagy közönségben részvéttel találkozik. Cornelius munkássága legközelebbi színhelyén, a Rajnavidéken, ezen részvétel nem hiányzott.

A ország tehetős főurai, vagyonban, izlésben, műveltségben előjárók, a művészet pártfogására leginkább hivatják. Olaszország főurai a római pápákon és velencei dogeon kívül a veronai Scaliger, mantovai Gonzaga, milanói Sforza, ferrárai Este, firenzei Medici, riminii Malatesta, s másutt más családbeliek ezen hivatásuknak megfeleltek, s ez által honuk dicsőségét és felvirágzását eszközölték. Az olaszföldnek ezen főurai nem voltak mindig nagy államférfiak, vagy szerencsés hadvezérek, sőt mint emberek sem tiszteletre méltók mindig; de az erkölcsi szennyfoltok a műpártoló család nevek jó hangzását el nem enyésztethetik.

Főuraink a közjó elhanyagolásával, vagy fukarkodással távolról sem vádolhatók, sőt ellenkezőleg a honfi örömmel tapasztalja, hogy a nemzettel azonosúlva készséggel élére állanak minden üdvös vállalatnak; a teendők sokaságában csak a művészet emeléséhez nem fogtak azon erélylyel, melylyel hozzá fogni szükség lett volna. Kivételek vannak e téren is, s ezek emlékét az utókor hálásan megismerendi; de főúri kastélyainknál az épületek monumentális kellékei, melyekben a képzőművészet mind a három testvér ága illően képviselve volna, nagy részben hiányoznak. A palota nagyszerű, a stil külsőleg meg van adva; de a benső falakat gyári munka, à la Pompadour papirczifrázatok, aranyzott léczek, és mulékony becsű ékesítések borítják, majd pedig tuczatszámra tanulmány nélkül készített úgynevezett történelmi festményekre találunk, fresco vagy stereokrom falfestmények, melyek nélkül palotaszerű épület nem képzelhető, vagy választékos képtár, mely a művelt nemzeteknél a paloták múlhatlan kellékei közé tartozik, nincsenek.

És pedig az igaz értékű műtárgyak anyagi haszonnal is egybe vannak kötve. Így a Pisani család, Paolo Veronese egyetlen festményét, mely a nagy Sándor előtt könyörgő

Darius nemzetségében a Pisani család élő tagjait ábrázolta, néhány év előtt Velenczében az angoloknak öszvesen 13650 font sterlingért eladta. A velencei Barbarigo alla terazza palotában, melyben Tizian utolsó éveiben lakott, néhány darab festmény maradt halála után. Ezeket 1850 évben, oly áron, mely a palotáét jóval túlhaladta, az orosz czár a szent-pétervári muzeum számára megvásárolta. Ugyancsak Velenczében a Labia-palota birtokosának az angolok Tiepolo fal-festményeiért nagyobb összeget ajánlottak, mint a mennyiért a palotát a festményekkel együtt vásárolta. És ez természetes; mert míg a falak értéke sokféle viszony befolyása alatt változik, addig a jó festészi művek becse állandóul növekedik; azért a főurak, kik palotáik belsőjét ily művekkel ékesítik, jól kamatozó tőkét hagynak örökösöknek hátra.

Ezen kitérés után a Rajnavidéki tehetős urakra visszatérek, kik midőn Cornelius tanítványai által palotáikat frescókcal ékesítették, nem csak a művészeknek, hanem a művészetnek, és honuknak is hasznos szolgálatot tettek. A koblenzci törvénykezési teremen, s a bonni egyetem auláján kívül, Plessen és Stein ministerek, Spee s Hompesch grófok és mások, kastélyaikat is Cornelius tanítványai által frescókcal ékesítették.

3.

Cornelius az 1820. év tavaszán lakását Münchenbe végkép áttette; s ez a düsseldorfi szép kezdetnek befejezése volt. A művészi tevékenység a mesterrel és tanítványaival együtt a bajor fővárosba költözött át.

Münchenben feladata volt a glyptotheka két teremét s egy előcsarnokát frescókcal ékesíteni. Schlotthauer és Zimmermann művészeket segédekül választá, míg mások szép számmal önkényt ajánlkoztak, csak hogy „mesterökhöz közel lehessenek.

Lajos koronaherceg, magán életében gazdaságos, műtárgyak vásárlására, s szobrászati muzeum felállítására akkor már tetemes összeget megtakarított. A glyptothekáról jellemzőleg írja Hagen: Antik muzeum, mely két hatalom adózá-

sából épült. Ausztria a salzburgi márványt, Poroszország pedig a teremek díszítésére a művészerőt adta.

Cornelius az előcsarnokban a művészet jellemzéséül három képet festett. Prometheus az első művész az embert agyagból képezi; de a lelket Minerva önti bele. A művészetet veszélyeztető indulatok és szenvedélyek jelképéül Pandora van lefestve az ő viszontagságos ajándokaival, s végre Prometheusnak Hercules általi felszabadíttatása arra emlékeztet, hogy a művészet szabaddá tételére cselekvő erő, s bátorság szükséges.

Az első úgynevezett „Istenek-teremének“ frescói Hesiod Theogoniájából vagyis a mesés istenek teremtésének tanából kölcsönözték. Eros az elemek elkülönítése által rendet hoz be a zűrbe. Az elemeket az évszakok, a vizet a tavasz, a tüzet a nyár, a léget az ősz, s a földet a tél, s a napnak négy szaka követi. Ezek után Aurora férjéhez Tithonhoz, s ezzel nemzett gyermekéhez Memnonhoz való vonatkozásaiban van festve.

Középen a napkocsiban feltörekvő Helios, maga felett az állatkört tartva, s virághintő istennők által kísértetve. Mellette a szerelmi üldözései elől menekült, s e miatt Jupiter által borostyánfává változtatott Daphne; az atyja által Apollo iránti vonzalma miatt elevenen eltemetett, s ez által tömjénbokorra átalakított Leukothoe, — a napisten általi mellőztetése miatt kesergő szemeit szüntelenül a napra meresztő, s így azután napraforgó virággá lett Klytie nympa, — s végre a szépsége miatt Apollo s Zephyrus által hön szeretett, az utóbbi által azért, mivel őt megvetette, boszúból kivégzett, de Apollo akarata szerint illatos jáczinttá lett ifjú Hyacinth, a napisten ugyanannyi áldozataiként a szemlélő előtt elhalnak. — Dianát fehér özek vonatják esti felhőkön, s az egyik özön denevér szárnyú Amor lovagol. A hold istennőjét az estalkonyban összevetődött emberek párosan környezik, s az egyik emberpár felett Selene kedves estecillaga Hesperus látható, mely a nappal szétváltakat estenden egyesíti. — A mellékképek Dianának az alvó Endymionhozi szerelmére, s a kíváncsi Aktäon megbüntetésére vonatkoznak. — Az éj alakját emlékün tartott alvó gyermekekkel kígyók vonatják ko-

csijában. — A mellékképeken pedig a viszontagságok homályos és néma örei az Álom és Halál álmokép-alakokban és kioltott szövétnekekkel festvék. — Balról a végzet istennője, a sötét Hekate, sorsokat húz ki a vederből, a magát megbozszuló Szerencse Nemesis — a hallgatag élvezetet javasló Harpokrates, és végre jobbról a Parcák ábrázolvák.

A három nagy festmény az Olympot, az alvilágot, s a vizek országát képviseli.

Az Olympban Hercules csodás tettei által az isteneket reá bírja, hogy őt mint magokhoz hasonlót körükbe fölvegyék. Apollo s a Műzsák, Mars és Venus, Bacchus, Diana, a Grátiák s az Olymp többi lakói, maga Jupiter, ki az érkezőt a halhatlanság italával üdvözli, ennek elfogadására készek. Hebe az örök élet italát tölti a csészébe, csak a boszús Juno haboz, Jupiter oldalán, részvétele kijelentésével.

Az alvilágban Pluto s Proserpina trónja előtt Orpheus oly végből jelenik meg: hogy dalai hatalmával Eurydice nymphát magának újra kikérje. A dalok hatalma nagy volt; mert a céltalanul vizet meregető Danaidák szünetelnek, a trón lépcsőin ülő Eumenidák álomba szenderülnek, Persephone édes visszaemlékezésbe merül, Eurydice várakozás-teljesen bátortalanul a trón háta megett áll, csak Pluto sötét homloka mutat ellentállási hajlamot; de a dal mindenhatóságát ő sem győzheti le. A három pokolbíró Charon sajkáján az ítélet hirdetése végett megérkezik, s Orpheus, habár bizonyos föltételek alatt, megkapja kedvesét.

A vizek honában Arion hasonló varázshatást gyakorol. Arion, a hasonlíthatlan zenész, Görögország városaiban czitarájával szerzett nagy kincseivel tengeri hajón honába visszatérőben van, midőn kincsszomjas szolgálai a hajó legénységével szövetkezve őt meggyilkolni s kincseit elrabolni elhatározták. Apollo a csodahatású zenészt álmában a veszélyre figyelmezteté, s midőn azután ellenei megrohanták, haláldala eljátszására kért csak engedélyt. Kérélmé teljesítve lön; zenéje varázshangjai delphineket csöditettek a hajó körébe; de Arion az álmintésre emlékezve, s czitaráját kezében tartva, bátran a víz hullámai közé ugrott. Egy delphin azonnal hátára vevé, s zenéje hatása magát Poseidont, Amphi-

tritét, s a Tritonok és Nereidek vidám seregét előcsödité, kik a menekültöt a partra kísérik, hol Okeanos nője Tethys az érkezőre várakozik.

Ezen főlepfrescók Rafael nagy híri vaticáni festményeihez hasonló félkör alakban, Cornelius nagyságához illő s első önálló munkáját képezik. Grimm Hermán Cornelius legszebb műveinek tartja azokat. Némelyek ezen hitrege-ábrázolásokat ellentétben lenni állítják azon iránynyal, mit Cornelius a Faust, Niebelungen és dantei költemények ecsetelésével tanúsított, és szemére vetik, hogy a romantica körét elhagyta. Ezek azonban feledik, hogy az érintett költeményrajzok a művész egyéni hajlamából, a glyptotheka-festmények pedig a kiállított műtárgyakkal öszhangzó feladatból származtak, s azután, habár a gondolat és tárgy antik, a festményeket mégis a romantica szelleme lengi át, s azok Cornelius rokonságát Michel Angelóval mindinkább kitüntetik. Helyesen írja Förster: „Az anyag és eszme görög, hanem a nyelv sajátunk, körülbelül mint Goethe Iphigeniájában.” — Az alvilág legsikerültebb darabja a képkörnek. Az alakok csoportozatában, a rajz nagyszerűségében, s a kifejezések erőteljében pompás magasztos mű! Cornelius munkássága ez időben új művészéletet idézett elő Münchenben, minőt Németországban Norimbergának a tizenhatodik századbéli hasonló tevékenysége óta nem láttak.

Goethe állítása szerint a képzőművészet legfőbb feladata abból áll: hogy bizonyos tért ékesítsen, vagy bizonytalan térbe ékesítést állítson. Cornelius a műtész állítása első részének csak felét oldotta meg a glyptotheka fentebbi műveiben, másik fele, a „trójai terem“, még hátra volt.

A főlep közepén a kép, melyhez a négy nagy tér csatlakozik, Peleus egybekelését mutatja Thetissel, ki azután Achilles anyjává lőn. A hitrege szerint Peleus, a Pelion hegyen tartott egybekelése ünnepére Erist a czivódás s egyenletlenség istennőjét meg nem hívta, ki e miatt boszút állandó, egy aranyalmát dobott a társaságba, melyre fel volt írva: hogy a legszebb nőt illeti. Mercur az almát fölemelte, mire Juno, Minerva s Venus, minthogy mindegyike önmagát tartá legszebbnek, az almát bírni óhajtotta. Maga Jupiter sem mert ítéletet

hozni, s a vetélkedő istennőket Priamus trójai királynak az Ida hegyen tartózkodó Paris nevű fiához útasította. Ez azon biztatás után, hogy Menelaos szép nőjét Ilonát jutalmul nyerendi, az almát Venusnak nyújtotta. Ilonát azután esellel elrabolta; de ez által a görög-trójai háborút is előidézte.

Balra az éj sötétségében istenek s emberek álomba merültek, csak Zeus van ébren, ki a megbántott Achillest bosszulni akarja. Álomképeket alkot Agamemnon király számára, ki Nestort véli maga előtt állani, mintha közelednék, sőt harczra buzdítaná. Az álomkép, mely az alvó király szemei előtt a lepelt elvonja, s neki Nestor csalképét mutatja, gyönyörűen van rajzolva, költeményhez hasonlít, melyben a költész megható eszméit velős rövid szavakban kifejezte.

Jobbra Paris az aranyalma miatt hálás Aphrodite segítségével rabolható csak el Ilonát Trójába. Ezen rablás miatt a harcz a város ellen megkezdődött. — Hektor szemrehányással tetézi fiát, hogy a merénylete miatt megindult csatában részt venni vonakodik; mire az ifjú a harczban részvétre magát elhatározza. A sors Ilona férjével Menelaossal összevonzza, ez lándzsáját dühösen feléje dobja, hogy paizsán át testéig behat. Menelaos a megfutamodott Paris után rohan, kardját reá sújtja, de pengéje eltörik. Az ifjút egyenetlen tusájában Aphrodite védi. Menelaos mérgében rémületes, az ifjú sisakja sörénycsomóját megragadja, hátulról földre teríti, s oly erővel voncsolja át a görög táborba, hogy sisakszíja gégéjébe mélyen behat. Az ifjú el van veszve, ha védistennője nem segíti; de Aphrodite a szíjat széttépi, s kedvenczét felhők ködével eltakarva magával viszi, míg Menelaos az üres sisakot magától eldobva, viadalát újra kezdeni készül.

Az elpuhult, de azért daliás Paris jellemzése a költésznek és festésznek egyenlően nehéz. Paris nem szereti a csatát, de nem gyáva; ifjú, de nem erőtelen; le van verve, de csak erős küzdelem után. Homer és Cornelius egyenlően meszerűleg oldották meg a feladatot.

Ezen két festmény felett Menelaos és Ilona egybekelése van ecsetelve. Odysseus eszközlésére az egybekelés ünnepén jelen volt fejedelmek esküfogadást tesznek, hogy Menelaost megtámadói ellen védendik. Ezen eskü következtében a szö-

vetségesek Ilona elraboltatása után öt Trója alá követni kötelesek voltak. Paris a megjutalmazott Ilonát, kit birni annyian híjába óhajtottak, férje hon nem létében elragadja s hajóra viszi. A vitorlák dagadoznak, a hajó előtt nemtők játszanak, Ámor világító szövétneket tartva az orrozón ül, benn a hajóban a menekülő pár látható; de a hajót látatlanul nehéz fellegekként Furiák környezik, kik a szerelemisten szövétnekén az ő fáklyáikat meggyújtják.

Alatta jobbról az alvó Diomedest látjuk. Azon csata következtében, melyre Zeus Agamemnon királyt álmában reá birta, a görögöket súlyos veszély fenyegeti. A két tábor csatában kimerülve pihen. Az éber Agamemnon azonban Menelaossal a tábort bejárja, a fejedelmeket fölébreszti, kik őt egymás után követik. Az alvó Diomed hős alakja valóban remek; költői ellentéte az Achillesnek, mi Homer nagy szelleméhez illően van ecsetelve. Achilles ember feletti félelmetes alak. Diomedes ellenben az öntudatos emberi erőt képviseli. Amint fölébred, az oroszlánbört vállára veti, lándzsáját megragadja, s Agamemnont követni kész. — Balról Apollo a földre terített Hektort az Ajax elleni párbajában megvédi. A bajhírlök a viadal folytatását megakadályoztatják.

A Paris ítélete képétől balra az eszélyes Odysseus Achillest Lykomedes leányai közt, hova őt anyja Thetis elrejtette, feltalálja. Az aggódó anya Kalchas látnok jóslata után tudta, hogy fia, ha a trójai háborúban részt veend, ott halálát találja, azért Skyros szigetén az ottani király leánya Deidamia hölgyei közt, kilencz éves korától kezdve oly módon rejtve tartá, hogy Lykomedes önmaga sem tudta házánál létezését; de ezt Odysseus kinyomozta, s hogy az aranyszőke hajazata, s nőöltönye miatt föl nem ismerhető ifjút a hölgyek közt feltalálja, cselből nőpiperét és fegyvert rakott ki előttök. A hölgyek a piperetárgyakat ragadják meg, Achilles ellenben a fegyverekhez nyúl, a sisakot fején megpróbálja, s a tükörsima paizs lapján magát nézegeti, mi által magát természetesen elárulta.

Jobbra Diomedes Venust és Marst megsebesíti. A küzdelmet Minerva okozá, s az eseményt gúnymosolylyal szemléli; Mars megsebesítésére ő ingerelte Diomedest, ő állott mel-

lette kocsijában, midőn tengelye a teher alatt tágitott. Mars lándzsájával átakarja döfni Diomedest, az istennő ézt nem tűri, s kieszközli, hogy Diomed az istent dárdájával úgy oldalba döf, hogy kilenczezer ember felkiáltásához hasonló jajveszékléssel az Olympba menekül, hogy baját Jupiternek bepanaszolja. Az Olymp királya azonban saját bajait sem képes mindig akarata szerint elintézni, s azért Junóval mosolyogva Venusra tekint, ki fia Aeneas védelmezése közben könnyű sebet kapott. Venus siránkozva megsebesült kezét bekötteti. Alakja a nő-szépség példánya, nem a később- hanem az antikori Venusokhoz hasonló, nem elpuhult piperehölgy, hanem a mesterkéletlen természet bájszülettje.

A főlep hátralevő festményei közül fenn Iphigenia feláldozása van hátra. Agamemnon, arcának fájdalmas kifejezését nem azért takarja el kezével, mintha Cornelius az atya fájdalmát ecsetelni nem tudta volna, hanem mivel a történetnek antikszerű előállítását tartotta szemei előtt.

Hektor a csata előtt, melyben Achilles által megöletett, búcsúzik nejétől Andromachétól. — S ez után Achilles Hektor holttestét Priamusnak átengedi. Achilles Patroklos halála miatt a fájdalom és boszú martalékává lőn. Hektort lábaival hátul kocsijához kötteté, s a város falai alatt három ízben embertelenül körülvonzolta, hogy a város falairól lenéző néptömeg lássa dühöngését; végre a kesergő atya Priamus megérkezik, és térdre borúlva azon kegyelemért könyörög, hogy fia szétszaggatott hullája eltakarítás végett neki átengedtéssék.

Hátra van még, hogy a „trójai terem“ három nagy fal-festményeit fölemlítsem.

Az első az Achilles és Agamemnon közti harezot mutatja. A két férfiú két elvnek, a törvényszerűség s önerő elvének képviselője, harczra kél egymás ellen, miből nagy veszéyek származnak a görög táborra. Achilles Möziából Astynomét, Apollo papjának Chrysesnek kecses leányát, foglyúl magával hozta, s Agamemnonnak, kinek nagyon megtetszett volt, rabszolgánöül ajándékozta. Chryses leánya hollétét kitudva a táborba jött, hogy nagy díjért kiváltsa. Agamemnon a könyörgő atyát sértőleg elutasítja. Apollo azonban fölmentjét pártfogolja, s büntetésül dögkört küld a görögökre. A kór

kilencz napig dühöngött, midőn Achilles a jós Kalchast a kór okának fölfedezésére felhívja, mit midőn a látnok teljesített, Agamemnont a rabszolganő szabadon bocsájtására felszólítja, s ez végre szerelme daczára enged, azonban Achillesnek hasonló rabszolganőjét Briseist kárpótlásul követeli. A két hős e miatt kölcsönösen felindúl; de Achilles halálos dőfését Athene visszatartóztatja, mire az Briseist kész kiadni, de boszúsan kijelenti, hogy a görögökkel nem harczoland többé, és megvetőleg távozik. A festmény, a régiek szokásaként, a történetnek egymás után következő nevezeteseb episodjait egy csoportozatban tünteti szembe. Ezt Cornelius hihetőleg azért tévé, hogy összefüggésük iránt kétséget fenn ne hagyjon. Chryses még mindig könyörög, s Apollo a dögkór nyilait már kilövi, s Astynome kiadása a két hős kölcsönös felindulása után megtörténtnek látszik.

A második kép, mely a Patroklus holtteste miatti túsának van szentelve, a figyelmet jobban összpontosítja. Homer szerint Achilles távozásával a görög tábor szerencsecsillaga végkép letűnt, a hiányt mindnyájan érzik, s azért őt buzgóan fölkéri, hogy újra vezérök legyen; de ő a kérést makacsul elutasítja, s végre a trójaiak a görög hajókat is felgyújtják. Hogy föltett szándokához hű maradva a bajon még is segítsen, Achilles legjobb barátjának Patroklusnak saját fegyvereit kezébe adja; s Patroklus elesett ugyan, de a győzelem a görögöké lőn. Hektor leöli Patroklust, holttestét kirabolja, s tetemét visszatartóztatja; de erre új heves küzdelem következik, mely közben Achilles a falgán (Wall) fegyvertelenül megjelenik, és mennydörgő hangjával a trójaiakat annyira megrémíti, hogy ezek nagy sietséggel megszöknek. A festményen a rege ezen mozzanata van ecsetelve, s hogy Achilles csodás hatalmának forrása megfejtve legyen, habár a magason fegyvertelenül álló hősalak kinyújtott öklével önmaga is fölébreszti a gondolatot, hogy felsőbb szellemi hatalom befolyása alatt cselekszik, a művész még is védistennőjét Pallas Athenét tüzes villámaival fölibe ecsetelte. A költemény szerint ez után Achillesnek barátja halála miatti panaszai s boszúja következnek. Hektort a leghősebb trójait megöli, Priamus király lealázva fia holttestiért könyörög, s ezzel az Ilias bevégeződik.

A harmadik falfestmény Trója eleste. A rég elhalt Achilles helyett fia Pyrrhus állott a harcosok közt, ki Hektor fiacskáját Astyanaxot megragadta, hogy őt a sziklákon öszvezűzza. Anyja Andromache a kegyetlenséget akadályoztatni képtelen, s elaléltan öszveroskad. A festmény közepén a kétségbe esett Hekuba ül gyermekei körében, kik a jövő felett elrémlülve hozzá csatlakoznak; ezek közt az első, Polyxena, bosszúsan Menelaosra tekint, ki őt elrabolni akarja. Jobbról a megölt Priamus, s az atyját megmentő Aeneas. Hekuba háta megett leánya a szerencsétlen jósnő Cassandra áll, kinek jóslatait a trójaiak még akkor is kinevették, midőn állítá: hogy az óriás falóban harcosok vannak elrejtve, s azt önkéntleg felgyújtani készült, és ki Trója eleste után Agamemnonnak jutott rabszolgánő - martalékkul. Agamemnon kezét utána kinyújtja, s Cassandra, hogy magát megboszúlja, jósnői fellengős lelkesültséggel Agamemnont közelgő erőszakos halála felől értesíti. Balra a görög vitézek a ragadmányok felett sorsolás útján osztoznak.

A glyptotheka két tereme festményeit ugyanazon komoly magasság jellemzi, s azok ugyanazon gazdag költői tehetség és művészi szellem kifolyásai. Az istenek teremének költészete a hősök teremének hatalmas drámai fejleményeivel egyenlően csodálatosak. A Patroklos holtteste miatti túsánál Förster szerint a mozdulatok hatalma, a kifejezés ereje, a rajz nagysága, valamint a színezés mélysége, egyszerűsége s egysége oly magas fokra hág, hogy mind ezt felülmúlhatlannak gondolnók, ha a legközelebbi festmény, Trója esése, még fénylőbb bizonyítványát nem adná tehetségének. Az előállítás szépsége, tisztasága s kerekdedsége, a styl nagysága, s a kifejezés mélyen szóló igazsága annyira remek, hogy a modern művészet ennél nagyobb becsüt nem alkotott, Rafael és Michel Angelo szerencsésb korszaka is keveset mutathat fel ehhez hasonlót.

A lombcizfrázatok művészete Rafael után, ki azt antik falfestmények előpéldányai szerint oly szerencsésen használta, csaknem végkép elenyészett. Cornelius a glyptotheka festményeinél a festészet ezen ágát újra fölélesztette. Keretek gyanánt szolgáló arabeske cizfrázatait a vadászat, álomlátá-

sok és képzelődés köréből, az istenek és hősök regéből választotta, s ízletesen, szellemdúsan, de mindig antik stylben az egészszel egybekötötte.

Cornelius művészi hatalma s népszerűsége fénypontjára jutott ezen időszakban. München öszves műalkotásaira döntő befolyást gyakorlott, s a trónra lépett Lajos király őt bizalmával és barátságával megajándékozá. A müncheni akadémia igazgatójává lön, s az 1825-dik év utolsó napján a király a glyptotheka díszteremében „Trója esésének“ remek festménye előtt, fényes gyülekezetben a polgári érdemkeresztet önkézüleg átnyújtván mondotta: „A hősöket vitézségök színhelyén teszik lovagokká.“ — Cornelius ez által nemessé²lön.

4.

Nagy szellemeknél a cselekménytér nem hiányzik; mert míg a törpe a véletlenség morzsáiból éldegél: addig a nagy a művészet terén szintügy mint az államéletben világot s ebben munkatért alkot. A glyptothekai festmények után a szent Lajos egyházban, s a pinakothekában új cselekménytér nyílt meg Cornelius előtt.

A szent Lajos egyháza a régi basilikák alakjában lön építve azon különbséggel, hogy a szokásos félkörű apsis, a végitéleti kép miatt Cornelius kívánsága szerint egyenesen sima maradt. Corneliusra nézve jellemző: hogy míg régi idők-től fogva monumentális épületeknél a festészet, mint díszítés, az építészetnek alá volt rendelve, s ehez alkalmazkodni kényszerült, addig Cornelius a festészet érdekeinek az építészet fölibe emelését kivívta. A glyptotheka fölepboltozata, s a szent Lajos egyház kar-befejezése kívánsága szerint alakult, a berlini Campo Santo terve pedig cartonjai után készült.

Római születésű nejével, ki csak olaszúl beszélt, 1830-dik évben Rómába zarándokolt, hogy a XV. és XVI. századbeli nagy m²tvészek szelleméből feladata teljesítésére új erőt merítsen. A „Végitélet“ rajza Rómában elkészítve, 1836-dik évben életveszélyes betegségből felgyógyulása után frescóban megkezdvé, 1840-dik év öszén bevégezve lön. A 63' magas és 39' széles képet egészen önmaga Cornelius, a szent Lajos

egyház többi festményeit ellenben tanítványai, vagy segédjei ecsetelték.

Az egyház három keresztszárnyának egy szent eposban egyesítése volt kitűzve feladatúl. Ennek következtében a karoltár boltozatát a világalkotó s fentartó isten foglalja el, az oldalhajók s a templomkar hátulsó három falára Krisztus születése, halála, s a végítéletben bíraskodása; a kereszthajók boltozatára pedig a szentlélek isten, s az egyház képviselői festettek.

Cornelius az atya, fiú s szentlélek istennek egymástól különválasztva festése által inkább a bölcselmi, mint a hittani felfogás terére lépett. A teremő atya helyébe a megváltó fiú, s ennek helyébe az egyház szelleme a szentlélek isten van téve. Ezen felfogás alapján az atya isten csak a fiú születésinél, s itt is a felhőben félig elenyészve látható. A fölfeszítésnél s végső ítéletnél a fiú isten működik. Az egyház szentjei végre, mintaszellem képviselői, Krisztus nélkül festvék.

A fő oltár feletti képen a világalkotó s fentartó mindenható az égi testeket fölemelt karjaival nyugodtan kijelölt útikra szétküldi, s hogy az alkotóban a fentartó is egyúttal kitüntetve legyen, Cornelius angyalokat festett körülte, mely a teremés fentartásának isteni eszközét jelenti. A seraphimok, kik Jézusajás szerint „Szent szent az úr!” mint az alkotás első örömhangját éneklik, az atya istent fénykör gyanánt környezik. — A cherubimok, minthogy közölők egy a paradicsom öre volt, mint földi szolgálói az alkotónak, a földet szármoly gyanánt lábai alá tartják. — A többi angyalok: Virtutes, lanttal és énekkel a művészet alkotó erejét, — Scientiae, az ismeretszerzésre szükséges ür- s idő-mérővel, a földgolyó körmérőjével és fövenyórával a belátást, — ezek felett a jogart, földgolyót és pálmát tartó három angyal a Potestas vagyis törvényhozói hatalmat, — s azután a bírópálca, kard s olajág jelvényeit mutatók a Dominiót, vagyis a végrehajtó hatalmat, — az istent imádó s neki áldozó Principatus a valást, — végre az istenség eszméjéből kifolyó gondviselés iránti hitet az arkangyalok képviselik, kiket a fő alak két oldalán szemlélünk. Jobbra az embernem kész vezénylője Raphael, az üdv hirdetője Gábor, az öröklét gondviselője

Uriel, és az Ábrahám részére ígéretet hozó három angyal, balra pedig a gonoszság legyőzője Mihály arkangyal segédjeivel láthatók.

A kereszthajókat befejező falakra „Krisztus születése” — és „Keresztre-feszítése” vannak festve.

Fő gondját azonban a fő oltár számára fentartott „Végso ítéletre” fordította. A végítéletet cortonai Luca Signorelli után, Michel Angelo és Rubens, kikkel Cornelius szellemi rokonságban van, szintén festették. Cornelius műve azonban ezekétől különbözik. Rubens vallási műveiben, mikben áhítatos lelkesültséget, vallásos megadást, isteni méltóságot vagy mennyei boldogságot ecsetel, a valóság, a benső érzület, s az élet természetes melege hiányzik, s azért ezen művei éltető erő nélküliek. Szellemi rokonságban Cornelius Michel Angelóhoz közelebb áll, de a végítéletet ez is elkárhozást vagy üdvösséget hozó valóságos eseménynek tekinti, s előállítására egészen drámai, míg Cornelius az eseményt jelképes értelemben veszi, s ezt nagy műve minden egyes alakján kifejezi. A végítélet nála örök ítélet, melyben a mindentudó isten, vagy csak a gondolat is reá nem a világ utolsó napján, hanem minden perczen és mindenütt ítéletet mond tetteinkre.

A magasban a menny dicsősége nyílik meg szemünk előtt. Jobbról az apostolok, balról a patriarchák, középen Krisztus Máriával és keresztelő szent Jánossal. Fölötte a kinszenvedés angyalai lebegnek a megváltó szenvedése eszközeit tartva. Alatta a világ négy részébe a feltámadás púzonját fűvő, s ez által az eleveneket és holtakat az ítéletre meghívó angyalok, és köztök egy a könyvvel: *in quo totum continetur*, mely a: *liber vitae, et mortis aeternae*. — Balról az angyalok által tarkázott boldog pillantású üdvözülteknek, s ezek közt a nagy költész Dantenak, s a mennyei boldogság festésze Fiesolenak fölemelkedése, jobbról pedig az elkárhóztaknak letaszítása. Ezen föl-és lemenő két csoportozat közt válaszfal gyanánt Mihály arkangyal áll kardot és paizst tartva. Végre lenn a földön a halottak feltámadása.

Érdekes költői csoportozatok nem hiányoznak. A halottaikból feltámadókban egy szerelmes párnak újra találkozására van festve, melynek az örökkévalóság koronáját egy

angyal átnyújtja. A pokol kapuja előtt a sátán trónol, jogar helyett szakállvasat, jobbájában pedig kígyókat tart, lábai alatt két gonosztevő szolgál zsámolyúl. Cornelius a vallás- és hon-árulást a vétkek legundokabbikának tartja, s azért a sátán lábai alatt görnyedő egyik gonoszban a mesterét eláruló Júdásra ismerünk, a másikat pedig valamennyi német író a honáruló Segestnek nevezi. Michel Angelo példája után, kinél a hét főbűn Charon sajkájában jelenik meg, Cornelius Lucifer közelében azokat szintén lefestette. A fősvényesség, tobzódás, harag és paráznaság félig ülő, félig térdelő helyzetben egymás mellett vannak. A büszkeséget bíboros és koronás alak képviseli, kit azonban irgalmatlanul lerántanak. A Lustaság czípelletti magát és az Irigység még azon ellenétől sem akar megválni, ki őt az alvilágba szállítani készül, mert ennek jobb karjába erősen kapaszkodik, és körmeit húsába nyomja. Cornelius az álszenteskedést és képmutatást szintén a halálos bűnök közé sorolja, s ezen bünt papiöltönyben három alak képviseli. A pokol felett a gonoszság bukását szemléljük. A feltörekvő bűnösök ellen az angyalok és ördögök közösen erőlködnek, hogy a pokol fenekére letaszítsák. A sok közül csak egy nő miatt keletkezik vita az angyal és ördög közt. A nő halála perezében bűnbánó volt, s az ördög bűneiért, az angyal pedig bűnbánatáért egyenlően jogot formálnak reá.

Ezen végítéleti kép az ellenvetések egész özönével találkozik.

— A túlnyomóan sárgavereses színezés világossága az árnyakkal ellentét, ez által az egységes hatás rovására tarkaság lőn előidézve, mi az építészeti foglaltvány kiáltó színei miatt növekszik — mondják a művészek.

— A mennybe törekvők korszerű jelmeze, a feltámadtaknál a szerelem dicsőítése, az egyházrendűeknek az ördög közelében s a bűnök jelképeiül használása, az ördögnek az angyallal egy bűnbánó nő miatt folytatott tusája vallástalanság — kiáltják az asceták.

Ezzel ellenkezőleg a kor szellemét negélyezők állítják:

— Az embereknek bűnök és vallások szerint osztályozása, az ördögöknek s angyaloknak egy célra közreműkö-

dése, a sátán jelképes hatalmának a megváltó mint az isteni igazság végrehajtója mellett személyesítése, a jelenkor gondolkodás-módjával össze nem fér.

— Luther a vallás-reformátor, kinek mellszobra a Wallalla férfiai közé is csak később lőn befogadva, a sátán közéletében az elkárhozottak közé van sorolva. Ez a keresztény vallásfelekezetek iránti tiszteletlenségnek és türelmetlenségnek világos jele — kiáltja a protestáns tábor.

— És ellenkezőleg, Lajos királynak az üdvözültek közé fűlvétele valóságos kegykeresés — lármázzák azok, kik a hatalmasok kegye után leginkább esengnek.

Elég ennyi a még tovább folytatható bírálatokból. Mind ezek Leonardo da Vincinek Milanóban Sforza Ferencz emlékére készített szobormintáját juttatják az ember eszébe, melyet az ellenséges gascogni lövészek czéllövésre használtak. Az ellenséges indulat Cornelius művét is körénynek tekinti, melyre a rágalom, nyilait folytonosan kilövi. Springer Antal ítélete alapos, midőn mondja: hogy Cornelius művei a műveltség aristokrátiája számára készítvék, csak ez értheti s élvezheti azokat.

Megtörténik olykor, hogy hirneves művészek azon festménye, melynek alkotására legtöbb gondot fordítottak, melyet legjobban megértettek, és melyet szenvedélyes előszeretettel felkaroltak, kedvezőtlen bírálattal találkozik. Corneliusra Rubens végső ítélete, mely jelenben a müncheni képtárban tartatik, de előbb Düsseldorfban volt, még gyermekkorában benyomást tőn, s ezen festményt már akkor tanulmányozta. Később 1811-dik évben Rómába érkezése után Michel Angelo hasonló festményének látása gyermekkori ábrándképeit megértelé, s az előállítás kedvencz tárgyává lőn. Niebuhr, ki vele gyakran társalgott és művészi hajlamait jól ismeré, már 1817-dik évben írta: hogy a Végitélet a művész kedvencz eszméje. Cornelius a tárgy előmunkálataival már ekkor foglalkozott. Később 1830-dik évben, midőn kivitelével megbízva lőn, a mű érdekében újra Rómába utazott, azt önmaga nem csak rajzolta, de egészen festette is, és mind ennek daczára a bírálatok leginkább ezen művét sújtják.

A kérdésben forgó festmény nem kifogástalan; de Ha-

gen is azt írja: hogy Cornelius, ki nagyszerű alakításban, s a kifejezés isteni termékenységében gyakran szerencsésen a büszke firenzei — Michel Angelo — után buzgólkodik, nem létesít mindent egyenlő sikerrel. Nem tűri, hogy előállításai jelképesnek neveztessek; mert mindent, és még az érzéki felfogás körén kívül esőt is, bevégezett ténynek tekinti. Cornelius fölismerhetőleg három alakot festett a képen: a mennyei boldogság költészét Dantet, kit előtte már Benozzo Gozzoli, Michel Angelo és Rafael is a della Segnatura - teremben az üdvözültek sorába helyezett, — a mennyei boldogság festészét Fiesolet, kit az üdvözültek közé felavatása után a vallás is az ég lakosai közé számít. És ki veszi rossz néven a művészeknek, ha mennyei boldogságot költészet és művészet nélkül nem tud képzelni? Végre a harmadik fölismerhető alak az újtestamentomi tisztuláson átesendőek csoportozatában Lajos király. Luther alakja nincs kijelölve a képen s annak oda festése Cornelius elveivel, ki a katolikus festészek közt a szabadelvű s protestáns irány fentartója, ellenkezett volna.

Az álszenteskedést képviselő három papi alak közül kető szerzetes barát, s az egyik protestáns lelkész. Ez utóbbinak nem arcza, hanem öltöny-hasonlatossága vezénylette az elméket Lutherre. Azt, hogy két katolikus pap mellé egy protestánst is festett, hibául felróvni nem lehet.

Az adományozóknak a szent képekre festése a művészet legvirágzóbb szakában, és a legnagyobb mestereknél is divatozott. Velenczében a Frari egyháznak Tizian-féle oltárképén Pesaro doge egész családja le van festve, s Corneliusat kegykereséssel vádolni épen nem lehet, midőn a művészetpártoló Maecenast a purgatóriumbeli lelkek szerény osztályzatába helyezé.

A kereszthajók boltozatai a szentlélek által megszállott egyházképviselők alakjaiban a szentlélek istennek szentelvék. Az éjszaki hajó evangelistái közül szent Lukács, Cornelius legnagyszerűbb alakjai közé tartozik. A déli kereszthajó négy egyházatyjának még előrajza sincs Cornelius kezétől. A középboltozat a legdíszesebb. Ebben Ádám s Évával a patriarchákat és prófétákat az első, az apostolokat és vértanúkat a második, az egyház tudósait, s a szerzetes rendek ala-

pítóit a harmadik, végre a keresztyénség terjesztőit, a királyokat és szent szüzeket, a negyedik osztályzatban látjuk.

5.

Rubens sokoldalúsága, nagyságának legfénylőbb oldala; de Rubens olajban és vásznon festett, míg Cornelius monumentális művei frescók. A monumentális tér, minthogy leginkább történelmi előállításokkal foglalkozik, szűkebb; de azért Cornelius ezen szűkebb körben szintén sokoldalú, s a műtársak azon elismeréssel adóznak érdemeinek: hogy sokoldalúsága nagyobb mint Carstensé vagy Michel Angelóé.

A szent Lajos-egyház jelentékeny műveivel elfoglaltatása közben esti óráit, miket a sugallás nélküli művészek szünidőként pihenésre vagy szórakozásra használnak, a pinakotheka 25. loggiájába festendő frescók előrajzaira fordította.

Lajos király, trónra lépte után Rafael első születése napján, 1826-dik évben tette le a képtárul szolgálандó pinakotheka alapját. Loggiái az emeletben a képcsarnok teremei előtt elhúzódva egy hosszú folyosót képeznek, s a vaticáni loggiák példája után azon célból építvék, hogy a képcsarnok látogatói számára elkülönözött pihenő és sétahelyül szolgáljanak. Ezen loggiákban Cornelius a középkori festészet történelmét nem egyes alakokban, hanem kitünőbb eseményeiben festette.

Nagy művészek kiváló tulajdona, hogy a tárgynak megfelelő alakot, s a feladatnak sikerült megoldását kitalálják. Ily művészek alkotásával szemben ösztönszerűleg érezzük, hogy azt jobban alakítani, sikerültebben előállítani nem volt lehetséges. Ezen benyomást Rafael művei nagy mértékben előidézik, s a pinakothekai loggiák festményei ugyanazon benyomást szülik. Magok az arabeskek és cifrázatok a művészek életéből és jelleméből elmés vonatkozásokat, jelképes vagy hitregei alakokat tüntetnek fel. Minden egyes loggia egy kúptetűből és lunette-ből, vagyis a fal felett félkör alakú térecskéből áll.

A középkori képzőművészet fejlődése Németországban szintűgy mint Olaszországban az egyházzal szövetségéből származott. Ezen eszme a két szélső loggiában az olasz és német nemzet múltjából vett történelmi s jelképes alakokban

van kifejezve. Cornelius Németországban nagy Károly tetteit, Olaszországban pedig a keresztes hadjáratokat a művészet felvirágozása indokainak tekinti. A pisai Campo Santo megalapítása Olaszországban ugyanazon következménydús korszakot képezi a művészetre nézve, melyet Németországban a kölni dóm építése képezett.

Az olasz festészet a bizantiból keletkezett, s első művelői firenzei szerzetesek voltak. A XIII. századbéli Cimabue után Giotto da Bondone, s az ötödik loggiában Fra Beato Angelico da Fiesole következik. A jámbor életű patyolatos barát, ki a firenzei érsekséget magától elútasítá, s ki szent képeit menyeyei ihletésnek tulajdonítá, halála után az üdvözültek sorába lön felavatva.

Masaccio a nagy szellemű művész, — Perugino tanítványai körében, s ezután azon művészek vannak ecsetelve, kik Rafaelt megelőzték vagy kortársai voltak: Mantegna, Ghirlandajo Domokos, Signorelli, del Sarto, kik a szépet a művészetben értelemmel kezelték.

Leonardo da Vinci felvilágosult szelleme mindazt átlátta mi a földön létezik; az eget s az emberek lelkét egyenlően ismerte, s Cornelius figyelmét a nagy mester legjelesb két tanítványára, Luini s d' Oggione festészekre is kiterjesztette.

Correggio, kinek a művészet minden eszköze hatalmában volt, tanítványaival együtt szemlélhető.

A Velenczének szentelt tizenegyedik loggiában a tengerből kiemelkedő világkereskedelmi város példázatképpen kívül Dürernek Velenczében tartózkodása alatt Giovanni Bellini műteremében tett látogatására, Gentile Bellininek a török szultánnál időzésére, s a lunetteben Tiziánnak kortársai, s V-ik Károly császár általi kitüntetésére vonatkozó előállítások szemlélhetők.

Michel Angelo Buonarotti mint festész a sistói kápolna fölepjét festi, mely alkalommal II-dik Gyula pápa az állásra hozzá föllépett; mint szobrász önfeltalálású lámpa világítása mellett Mózsés csoportozatán dolgozik; mint építész végre a szent Péter egyházának általa épített kúpját mutatja.

Az olaszok utolsó loggiája Rafael emlékének van szentelve, kiben az olasz festészet a tökély legmagasb fokát ér-

te el. Rafael felülmúlhatlan festésze volt a Madonnáknak. Ennek kifejezéséül a középen védangyala Rafael oltalma alatt egy Madonna előtt leborúlva szemléljük. Lejebb Rafael életére vonatkozó négy kép s a lunetteben halála van festve. Díszravalon, mely felett utolsó műve, a Transfiguratio, van felállítva, kiterítve fekszik a nemes halott. Tizedik Leo pápa, s Bembo bíbornok mélyen megilletődve közelednek, míg busongó tanítványai ravatalát környezik, és kesergő kedvese a drága tetemre borúl. A lépcsőzeten kíváncsiak tolakodnak, s az ablakon betekintenek.

A nyugatoldali képkör a németalföldi s francia művészetnek van szánva. A kölni festésziskola, melynek Vilmos és tanítványa István mesterek a XIV. és XV. században alapítói voltak, a német festészet kezdetét képezik.

Ez után a tempera helyébe lépett olajfestészetet feltaláló van Eyck Hóbert és János testvéreknek a XV-dik században kiható működése van ecsetelve. Memling, Schoorel, Leydeni Lukács művészetére megemlékezés után, ifjabb Holbein János loggiájában a Madonna gloria-fényben megjelenik, mi által Cornelius a drezdai képtárban levő nagybecsű Madonna-képére czéloz. A Holbeint illető többi előállítások Rotterdami Ernőhöz, Morus Tamáshoz, és Henrik angol királyhoz való viszonyára, s nagyhirű haláltánczára vonatkoznak.

Dürer Albrecht, Wohlgemuth mester tanítványa, Pirkheimer barátja, s a nem jó indulatú Kata asszony férje volt. Fejedelmek és pályatársak kitünő művészeteért egyiránt nagyra becsülték, azért első Miksa császár a hágsót tartja neki festésre, anversi mütársai pedig ünnepélyes fogadást rendeznek számára.

Claude le Lorrain a tájképfestész, Rembrandt a sötét és világos közti ellentétnek nagymestere, Poussin Miklós az antiknak szorgalmas tanulmányozója, s Le Sueur szintén francia művészek után, végre a tizenkettedik loggiában Rubens a természet titkainak leleplezője, Prometheus segélyével az éltető isteni szikra elsajátítója, művészi s államférfiúi minőségben van ecsetelve.

Cornelius ezen történelmi előállításainál az olaszokra nézve Vasari, a németekre nézve pedig Van Mander följegye-

zései után indúlt, és mivel ezek nem mindig biztosak, az előállítások is olykor, mint például a firenzei érsekségnek Fiesole általi visszaütésénél, Leonardo da Vincinek St. Cloudra tett halálánál a valóságtól eltérnek; és habár igaz az: hogy műtárgyaknál a költői felfogás és műalak a fő nyomatókat képezik, a történelemben jártas szemlélőben a valótlanságok még is visszatetsző hatást szülnek.

Azon viszony is nevezetes volt, melyben Cornelius, tanítványaihoz állott, és melyet ezért életíratában mellőzni nem lehet.

Schadow Vilmos nagy kitüntetésekre méltatja Corneliust, és még is azt említi fel róla: hogy tanítványaira nem kedvező hatást gyakorlott. Förster Ernő, ki önmaga is tanítványa volt, ezzel ellenkezőt állít. Szerinte az együvé tartozás érzülete oly nagy s annyira közös volt, hogy egynek kivételével düsseldorfi tanítványai mindnyájan követték Münchenbe.

A viszony azonban, mely Düsseldorfban a mester és tanítványai közt fennállott, itt szükségkép változott. Düsseldorfban tanítványai kezdők és mindnyájan csak az ő tanítványai voltak, Münchenben ellenben némelyek már művészi öntudattal bírtak, s az akadémia valamennyi tanítójától függték. Ez utóbbi szabály a tanítványok szabadságérzetével és személyes viszonylatukkal ellenkezett, s a nehézség csak úgy lőn kiegyenlítő: hogy feladott munkáiknál az akadémia teremeit, az akadémia tanonczaira nézve fennállott egyéb kötelezettség nélkül használhatták.

Mint tanító nagy hatással volt. Példája ennek Hesz Henrik, ki tőle tanulta, hogy mi módon kell egy templomot bizonyos szentnek életéből vett képkörrel ékesíteni, midőn a szent Bonifác-bazilikában a védszent életének nevezetes eseményeit festette.

Mint igazgató, a tehetségek fölismerésében helyes tapintattal bírt. Ezt Kaulbach és Neureuther festészeknél, Schwanthaler szobrásznál és Schäffer rézmetszőnél, ki által Pluto országát és Shakespeare Romeo s Julia jelenetének rajzát metszette, eléggé tanúsította.

A művészi öntudattal bíró tanítványok körében Hermann Károly és Fellner Nándor társaikra nevezetes hatással voltak.

A drezdai származású Hermann Károly az iskola eszményies irányába a természet ismeretéből merített realismust vegyítette, mely kezdetben magában a mesterben habozást idézett elő, az ingadozás hullámvázainak jobban kitett tanuló-társaknál pedig még erősb behatást tön. Hermann alig 22 éves szeretetre méltó, nagy tehetségű, s a művészet iránt lelkesült volt. Ezen tulajdonai őt csakhamar a tanítványkör központ-jává emelék. A természet tanulmánya, legcsekélyebb vonásig terjedő jellemzés és hatás a kedélyre, művészete sarkpont-ját képezzék, miket az eszményies törekvések ellenében felállított, és mivel szavai szíveket hódítottak, s erélye mindenhatóságát biztosította, a tanítványok nagy része zászlójához szegődött.

Egy másik körülmény, mely szintén Cornelius tevékenysége körén kívül esett, hasonlólag nevezetesen befolyt a festésziskola irányára.

A jelmeztan a történelmi festészet válhatlan segédeszközei közé tartozik, s ott, hol a történelmi festészet köréből vett alkotások által megelőztetik, azt szükségképp követi.

Cornelius műalkotásai korában a történelmi jelmeztan Németországban hiányos volt. Művészek és Maecenások a jelmeztan fejlődését megelőzték. Az öltönyök, fegyverek, házi eszközök, s egyéb tárgyak kortani hűségével a festészek ez időtájban keveset gondoltak. Antik és középkori, keresztény és saracen tárgyakra osztályozták azokat csak, s a művész legfeljebb Nagy Károly és Miksa császár harczosai közt tön különbséget. Maga Cornelius a Niebelungen ének rajzaiban a jelmezek és fegyverek kortani hűségére nem ügyelt.

Hermann Károly 1854-ik évben bevégzett munkája által, mely a németek történetét aczélmetszésű 15 nagy képen szem elő állítja, becses adatokat nyújtott a német jelmeztanhoz, s a történelmi festészetben magát ez által érdemesítette.

Fellner Nándor Frankfurtból, törvénytanduló pályája után a festészet gyakorlati s elméleti terén gazdag ismeretekkel 1825-ik évben Münchenbe jött, hogy Cornelius tanítványai sorába lépjen. Ezen művész már hosszab idő óta a jelmez-tanulmányt szenvedélylyel üzte, s fáradozásai eredményét egy gyűjteményben tanuló-társainak bemutatá.

Ez által a festészek új ismereteket nyertek, miket lelkesülten felkaroltak, s alkotásaiknál annyira lelkiismeretesen felhasználtak, hogy a jelmezhibát, az idom- s ízléshibánál jobban kerülték.

Mindezeket a tanítványok és mester művei közt feltűnő különbségek magyarázatául felhozni szükséges volt.

A nézet és műirány közti különbség példája az 1828-ik évi április havában Norinbergában, Dürer halála három-százados évfordulati napján, a felállítandó emlékszobor alapköve letételére rendezett Dürer-ünnepély ötletéből nyíltan bekövetkezett.

Ezen ünnepélyre a tanítványok bizonyos számú átvilanyzó képek készítésével lönek megbízva. Ők a mester hozzájárulása nélkül alapították meg terveiket, melyek azonban ennek tetszését meg nem nyerték. Sok próza és kevés költészet volt benne s magasb emelkedettség is hiányzott az előrajzban. Az előállítást legalább egy mozzanatában a közönségesnek és mindennapiasnak fekvonalán felül akarta emelni, s nézete szerint a legnagyobb német festész ünnepélyén a legnagyobb olasz festész nem hiányozhatott; mert, habár a két legnagyobb festész élve egymást nem látta, szellemök egy volt, s az égben szintűgy mint a történelemben kezét fogva állanak.

A mester akarata következtében a képkör közepére azon darab helyett, mely Dürert vásárnapreggeli szünidejében fokpolcza előtt, kezében bibliát tartva ábrázolta volna, a művészet trónja előtt Dürer és Rafael a két nagy művész megkoszorúzva s kezét nyújtva egymás mellett állandott. Dürert Miksa császár, barátjai Luther és Pirkheimer, végre mestere Wohlgemuth, — Rafaelt pedig második Gyula s tizedik Leo pápák, mestere Perugino, s az építész Bramante állta körül. Ezen költészetpéldázati mű a vásárnapreggeli Dürerrel a leghatározottabb ellentétben volt ugyan, de Cornelius iránti engedékenységből el lön fogadva.

Az Odeon-terem főlepfestményei, s a királyi kert-arkádok frescói a tanítványok legnevezetesebb műalkotásai voltak. Ezek bevégezése után Cornelius régiebb tanítványai többnyire önálló művészekké lettek, s e miatt a neve alatt fennállott festész-iskola létezése megszűnt.

6.

Párisba a modern művészet látása végett utazott Cornelius, honnan haza térve, 1840-ik évben a trónra lépett IV. Frigyes Vilmos királytól nyert meghívás után mint a művész-akademia igazgatója Berlinbe költözött.

Cornelius híre Angliába is elhatott, honnan tekintélyes részről, a rajzai szerint festeni szándékolt frescókrai felügyelésre megkéretvén 1841-ik évben rövid ideig Angliában időzött.

Berlinben új munkatér nyílt meg előtte. Az örökké munkás nagy szellem kisebb dolgozatait és rajzait, miket eddig is mellőztem, említés nélkül hagyom; de figyelmet érdemlő nagyobb munkák szintén nem hiányoztak, melyek közül csak kettőt érintek. A muzeum előcsarnokában Schinkel rajzai után festett frescók kivitelére felügyelés reá lön bízva, s a walesi herczegnek keresztatyai ajándokul szánt értékes vallás-paizs számára előrajzokat készített.

Ezen díszes paizs vert ezüst s arany előállításokkal, zománcz festésszettel, niello munkával és caméc-kövekkel ékesített köralakú ezüst lapból készítve, középkorból és széles párkányból áll, mely díszes körfoglalvánnyal elkülönítve van. A rajzok a vallás titkos tanaira, s annak az élet és különösen a királyi herczeg születése irányábani jelentőségére vonatkoznak, s szellemi mély behatást, öszhangzó tér-felosztásbani ügyességet és kellemmel párosult nagyszerű előállítást tanúsítanak.

De mindezeknél még fényesb tér nyílt meg előtte, melyen azután oly nagy terjedelmű s jelentőségű műveket alkotott, hogy azokhoz hasonlókat sem a régibb, sem pedig a modern művészet fel nem mutathat.

Negyedik Fridrik Vilmos, uralkodását Berlinben egy nagyszerű dóm fölépítése által dicsőíteni elhatározta. A dóm mellett 180' négyszögben a régi atriumok és campo-santók mintájára fallal körülkerített sírkert volt tervezve a királyi család számára, s Cornelius az arkádfrescók előrajzainak készítésével lön megbízva.

Rafaelt a túlfeszített szellemi munkásság legszebb férfiú

korban sirba szállítá. A rendkívül hosszú életű Tizián élete 60-ik évén túl művészete hanyatló korszakába lépett, s általában élemedett korban a szellemi s anyagi erők hanyatlása következik. Cornelius ezen természettani szabály alól kivételt képez; és mint Achelous hajdan Hercules és Dejanirával folytatott küzdelmeiben mindég új erővel harczolt, úgy Cornelius a szellemi erők folytonos megújulásának jelenségeit adja. 1853-ik évben a tervezett 90' magas dóm-apsis oltárképe végett 67 éves korban újra Rómába zárandokolt.

A campo-santo, s a dóm még mindig tervben vannak, s így Cornelius rajzai a falakat még nem ékesítik. A szerkesztmény alapgondolatát az Apostol által a rómaiakhoz írt levél következő tétele fejezi ki: „A bűn díja a halál: de az isten kegyelme az örökélet Krisztusban a mi Urunkban.“ — A halál és a vétek hatalma nagy; de a vallásnak, s az örök üdvösség ígéretének hatalma ezeknél még nagyobb.

Ezen alapgondolat azután képzelőtehetségének és észleléseinek kiapadhatlan forrása miatt annyira bonyolodott egybeillesztésekre vezérli Corneliuszt, hogy a főkép nem csak az illető lunette- s predella-képekkel, s a nyolcz boldogság csoportozatával van összeköttetésben, hanem valamennyi falak fülkecsoportozata s az egész faloldal predellái ugyanazon eszmemeneten alapúlnak. A fülkecsoportozatok a különböző képek közt mintegy nyugpontokul szolgálnak, s egy férfiú vagy nő mellé adott két gyermekkel a hegyi szónoklat ígéreteinek példázatképeit teszik. A műbírák ezen közbe szőtt csoportokat a görög tragédiák karénekeihez hasonlítják, s azért azután a nagyszerű képkört eposnak címezték karkísérettel, míg maga Cornelius a műnszteri egyetem által bölcsészet tudorául történt megválasztása után az egész szerkesztményt tudor-értekezésének nevezé.

Látható ezekből: hogy a bölcselmi mély egybeillesztésű képkör magyarázata nehéz, és Thäter Gyula metszései daczára a tömkelegből kibontakozás lehetlen volna, ha az előrajzokat önmaga Cornelius meg nem fejtette volna. Cornelius segélyével a nagyszerűségében példa nélküli mű magyarázatához hozzá fogok.

Bibliai felfogás szerint a „halál oka a bűn.“ A királyi

sírboltba bemenetel által két részre osztott nyugati fal fö-lunette- s predella-képei ezen fogalmat képviselik. A Paradicsom az emberek bűne miatt elveszett; de Krisztus megszűletik. Ezen esemény miatti örömeben az angyalkar „Gloria in excelsis“t énekel, s ezzel az újra megnyerhető Paradicsomra a kilátás megnyílik.

Krisztus halálával válthatta meg a vérbűn miatt örvénybe esett embernemet, s ez a Megváltónak sírba tétele által van kifejezve. A középrajz s a lunette a megváltó halála következtében az emberek s angyalok megragadó fájdalomának rajzát mutatja; a predella pedig a Paradicsomvesztésnek anyagi s erkölcsi rossz következéseit, a munkát és bünt tündeti szembe. Krisztus sírbatétele a képkör legsikerültebb szerkesztményei közé tartozik.

A Megváltó a rossz következéseinek megszüntetésére hatalommal bír; minék kifejezését a harmadik és negyedik középképeken találjuk. A köszvénykórost meggyógyítja, s a házasságtörő nő vétkét elengedi; mert egy sincs a jelenlevők közül, kinek bűnbocsánatra nem volna szüksége. A lunetteben Krisztus a megtért bűnösöket, Ádámot s Évát, Dávidot és Salamont, Magdolnát, Pétert és a latort fogadja el. — A predellában csak a pharizeusok és írástudók viperafaját, kik belátásuk daczára makacskodnak, rekeszti ki kegyelme malasztjaiból. S a házasságtörő nő lunettejében az eltévedt fiú megtérése miatt az ég öröme, a predellában pedig Noe s családjának a vízözön elől menekülése, a közép kép rokon tartalmú mellékleteit teszik.

A fülkék boldogságcsoportozatai, mik a fő képeket egymástól elkülönítik, colossálisok és plasticailag képzelvők. A hegyszónoklat nyolcz ígérete, számra s erkölcsi jelentőségre nézve is, a közök kitöltésére igen alkalmas. Az előbb említett képcsoportok: „Boldogok a lelki szegények!“ — és „Boldogok a kesergők!“ példázatképek által vannak szétválasztva.

A nyugati fal képei a keletinek előállításával szoros viszonyban a vallásra s halhatlanságra vonatkoznak. A legyőzött halálban Krisztus mint Isten van szem elé állítva. A közép képen Krisztus, feltámadása után az egybegyűlt aposto-

lok körébe beköszönt, ezen szavakat mondva: „Béke legyen veletek!” — s a kétkedő Tamást feltámadása valódiságáról meggyőzi. — A lunette magát a feltámadást, az alsó kép pedig ennek előjelentőségét Jónás történetét mutatja. Az oldalképek a fő képhez csatlakozva egyik oldalon ezen keresztény tant: „Szeresd istenedet mindenek felett és felebarátodat mint tenmagadat” érzékesítik, s ezzel öszhangzásban a mondat első felét Dávidnak a frigyláda előtti győzelmi tánca a predellán, másik felét pedig a középképen a vigasztalhatlan anya iránti könyörületből a naimi ifjunak fölelevenítése képviselik; s azok részére, kik az irgalmatlan írástudóval a felebarát után tudakozódnak, az isteni mester a lunette könyörületes szamaritanusával felel. A másik oldalon a középrajz igen sikerült szerkesztményben Lázár fölelevenítését tárgyalja; de Krisztus hatalmának az atyától származását alázatosan megismeri, s azért a lunette-ben a tanítványok lábmosását festette; a predella pedig Goliáth legyőzésében a fennhéjzás bukását jelenti. — A boldogságescsoportozatok a szamaritanusban a könyörülők, Krisztusnak az apostolokhoz felkiáltásában pedig a békeszeretők boldogságára vonatkoznak.

Hogy a Krisztus által legyőzött bűn és halál többé lábra ne kapjon, ez az alapított egyház feladata, s azért a déli falnak fő themáját az apostolok történetében kifejtett egyházalapítás teszi. A dóm-ajtó felett a Szentlélek megszállása a pünkösöd ünnepen, mint az egyházalapítás lehetősége, látható. Balról Péter átmenet közben árnyékával a kórosokat meggyógyítja, s a felső képen, a joppe-i keresztyén tanítványnőt Tabithát egyedül az istentől adott erővel halálából föléleszti; mert az apostol önmaga a bűn kísértéseinek kitett gyöngye halandó, mint ezt az alsó képen a mester megtagadásával elkövetett hibája a Szentlélek megszállása előtt igazolja. De nem csak Péter, hanem apostoltársa Pál is az emberek közös gyarlóságainak ki volt téve; bizonyítja ezt a következő predella, mely a keresztyénüldöző Saul tünneti szembe, ki hogy előbbi hibáját jóvá tegye, a fő rajzon előállított megtérése után, a felső képen az általa üldözött keresztyénség buzgó terjesztőjévé lön, s Athenében a vallás érdekében szóokol. Ez után az egyház küzdelmei, szenvedései, győzelmei s

örömei következtén; középen szent István, mint első vértanú, vallásáért meghal; alúl a gomorrhai s szodomai bűnösök kinteljes halált szenvednek; felül pedig a bárányimádás van rajzolva. Fülöp apostol az äthiopiai királynő kamarásai előtt a prófétákat magyarázva a vallás győzelmét bizonyítja; — a felső képen az angyal Cornelius pogány kapitányt Péterhez küldi, s a predellán az ephesusi aranyművesek műiparuk érdekéből az új vallástan ellen feltámadnak. A példázatképek a szelidek és tisztaszívűek boldogságát jelentik.

A negyedik vagyis éjszaki fal szerkesztményei, melyek a képzelőtehetség fényes diadalai; — az apokalypsis lovasai, — Babylon szétválása, — az új Jeruzsálem, s a feltámadás az ő lunette- s predella-képeivel a legsikerültebbek. Ezen rajzok a mulandó világból az örök életbe átmenetelt, a testi s szellemi elhalást, de mindjárt reá a testi s szellemi feltámadást a művészeti előállítás bámulatos hatalmával fejezik ki. Cornelius ezen rajzok készítésekor a képzeményeknek annyira magas és túlszellemi világába ragadtatott, hogy az evangéliumok, a próféta- s apostoli történetek eszmerőpteihez méltó előállítási tárgyakat többé nem szolgáltatott; magas röptű phantasiájában az apokalypsisnek a létező világvégéről szóló boldogabb újvilág alakulandásáról szóló magasztos jelképezéséhez kelle fölemelkednie.

A fal szélső lunette-képén két angyal az isten haragját az elvetemült emberfajra kiönti, mire lent a testi elhalás jeleül az éhség, a dögkór, a háború s a halál tüzes méneken vágatva csapnak az emberek közé, s jajveszékeléseiket, könnyörgéseiket megvetve magok előtt leterítik.

Ezek az apokalypsis lovasai. Az apokalypsis a Messiás országának az ellenséges világgal szemben tökéletes végrehajtása iránti leleplezés. Ezen leleplezések s az egyszerű jóslat közti különbség az ó- s az új-testamentomból, és különösen János kinyilatkoztatásának, szent Pál által a rómaiakhoz, korinthiszokhoz és thessaloniaiakhoz írt levelekkel egybeahasonlítása után tűnik ki. Cornelius az Ilias-rajzokban a dühös szenvedélynek oly erélyes kifejezést adott, hogy azt a lehető legmagasb fokúnak lehete képzelni. Az apokalypsis lovasainak irgalmatlan dúlása ezen szenvedélyt felülmúlja. A dög-

kór, az éhség, a háború s a halál gondolatsebesen vonulnak el a föld felett, hogy a fellegek hátuk megett elmaradnak, a tüzes ménék lábai a földet nem érintik, s a hegyek szikláí apró kavicsok gyanánt szétugranak patkóik alatt. Ily eljárás mellett az egész föld szétdúlásának lehetősége feltűnik előttünk. Michel Angelo végítéleti daemonjai hasonlíthatók némileg ezen lovasokhoz. — A predella-képen a keresztyéni könyörületesség jele gyanánt a börtönben levők látogattatnak, a szomorúak vigasztaltatnak, s az eltévedtek útba igazítottatnak. — Ezzel szemben van a testi feltámadást mutató kép.

A lunette Ezechiél látványát, a predella pedig a keresztyén könyörületességből a betegek ápolását s a holtak eltakarítását mutatja. — A feltámadási képen Cornelius valamenyi művész közt az egyetlen, ki azt rajzolta, mi a végítélet gondolatából előállításra képesítve van. Kérlelhetlenül szerepelő istenbíró, trombitába fúvó angyalokat, sátánokat, a tartarus kínjait, elkárhozott bűnösöket, kínzó eszközöket, s ezekhez hasonlókat nem látunk a rajzon; a jók és gonoszok fölébredése áll csak lelki szemeink előtt. A szikla magaslatán egy angyal ül, jobbában kardot tart, mely a földre hajlik le, ölében a teljesített íge jelvénye gyanánt könyv hever. Középen egy másik angyal jár-kei az ébredő emberek közt, s ezek körülte szeretettel csoportosúlnak. Balról az irgalomért esdő bűnbánók, kik bocsánatban részesülnek. Végre jobbra az elkárhozottak, kik a földre borúlnak újra, mintha neheztelnének, hogy álmaikból fölverettek, vagy futásban menekülést keresnek. A feltámadás, a mint rajzolva van, a boldogság, remény és kétségbeesés jelképe.

A szellemi elhalás rajza gyanánt Krisztus a magasban sarlót tartva aratói körében látható. A halál követe a vétkes Babylonra száll alá. A világbíró ezen város szétdúlására az angyalokat küldi a lunetteben. Babylon kapuja előtt a kéjhölgy az örömpohár kiürítése után a hétfejű sárkány hatalma alá kerül s a földön elterül. Végre János egy angyal kíséretében a város enyészését tanúként szemléli.

Babylon esése az utolsó rajz volt, mit Cornelius Olaszországba eltávozása előtt készíte. Pusztító angyalok, szörnyek és tűzuskök szállanak alá a városra. Ezek ellen a gyöngé

emberek hiába küzdenének, azért mérközés helyett menekülés és megadás, kétségbeesés és elhalás tűnik szembe. A lángba borult város felett a pusztító angyal lebeg, s a lángözönbe borított remek épületekkel szemben a város elpusztulása feletti sajnálkozásunk növekszik. S a pusztulást szemlélő János mellett álló angyal mintha a dűlås jeleneteivel meg nem elégednék, az enyészetek indult város felé fordúlva a dűlås hatalmát növeli. — Az alsóképen a meztelenek felöltöztetnek, s a jövevények megvendégeltetnek.

Ezzel szemben a szellemi feltámadás jelképéül szolgáló paradicsomi idő az apokalypsisnek új jeruzsálemi magasztos és szép költeménye szerint van jelölve.

János, kinyilatkoztatásának 21. fejezetében mondja: „Az új Jeruzsálem 12 angyal által a földre szállittatik, hogy a béke s a boldogság országát megalapítsa.“ Ezzel öszhangzásban a 12 törzset képviselő, szép hölgy alakú, s mosolygó arcú szárnyas angyalok, az ég eljegyzett arája gyanánt feltűnő s szépségben az angyalokat is felülmúló új Jeruzsálemet a földre alászállítják. A földet legközelebb érő angyal, az árvízben egy sziklacsúcsra menekült embercsalád ifju tagjának olajfát nyújt; de az ifjú az érkezöre föltekintve a nyújtott adományt félénken nem meri elfogadni. A menekült család közepén ennek feje, az ősz férfiú, térdén öszvetett kezekkel, leeresztett fővel, a szomorúság megragadó jelképe gyanánt ül, és habár a távolban feltűnő hajó, mint a menekülés eszköze, az öröm átsugárzására okúl szolgálhatna, a család éltesbjei gyakori csalódásaik után közönösek, s a megszabadulás reménye csak az ifjú kebelében támad fel, ki aggódva, de mégis reményteltjesen a leszálló Jeruzsálemre tekint.

A felső képen a sátán, kinek uralma megszűnt, a mélységbe taszítottatik; s a predella Krisztusnak Mátyás 25. 34. és 40-ik fejezeteiben előforduló szavaira: „Az éhesek tápláltatnak“ vonatkozik. A kép három csoportozatra felosztva, az elsőben a táplálás előkészületeit, a bárányölést, czombsütést mutatja. A második csoportozatban férfiak, nők, ifjak és nyomorult éltesek táplálkoznak. A harmadik csoportozaton szép hölgyek szolgálnak az étkezőknek, az étkeket hordják, s a hordóból kifolyó bornedvet korsóba merítik. Egy csoportozat,

melyben a béna s vak öreg mellett egy nő kisded gyermekeével, s az aggot jobb kezénél vezető szép ifjú látható; ha a vakbéna, helyzeténél fogva szükségkép nem volna annyira nyomorúlt, a szent család ábrázolásainak is beillenék.

Az ötödik képen végre Krisztus a végítéleti bíró, a hét eszélyes és esztelen szűzek hasonlatossága szerint, a jókat a rosszaktól elkülöníti, s hogy a mennybe vezető utak Krisztus szavai szerint kijelölve legyenek, az elősorolt négy kép predelláin a könyörületesség cselekményei az életből kölcsönözött előállításokkal felvilágosíttatnak. — Ezen fal ígélet-csoportozatai: „Boldogok azok, kik az igazság miatt üldözést szenvednek; mert övék a menny országa“, — és „Boldogok, kik éhezik és szomjúhozzák az igazságot; mert kielégíttetnek.“

Az oltárképre nézve feladatúl volt kitűzve: hogy az a végső ítéletre várakozást a királyi családnak a szerkesztménybe befoglalásával ecsetelje. Cornelius az előrajzok készítése végett 1853-ik évben újra Rómába utazott, s ez után állandóul ott maradt ugyan, de az oltárkép rajza, Cornelius legnagyobb és legterjedelmes műve, elkészült.

Krisztus a cherubimok fénykörében az ég trónusán ül. Jobbján a könyörgő Mária, balján intőleg a föld felé fordúlva szent János, a fénykör két oldalán pedig angyalok a szenvedés jeleivel. Az apokalypsis legidősbjei, vértanúk, apostolok és próféták, állanak, s a végítélet angyalai a kezdet kihirdetésére készek. Ezek alatt az egyházatyák, remeték és más szentek ülnek, s az oltár előtt a földön a porosz király és királynő a fejedelmi ház tagjaival és szolgálóival térdelve várakoznak s imádásba vannak elmerülve. Ezekhez a dicsőség pálmáját, a béke olajágát, a földi szenvedések töviskoronáját, s a bőségszaruban kalászt és szőlőfürtöt tartó angyalok csatlakoznak, mik a király uralkodására vonatkoznak, míg más angyalok a szorult helyzetűeket segítik, hogy számokra az üdvösség útját biztosítsák.

A jövődő dolgai felől az ember véges elméje határozott fogalmat nem képes alkotni, és hogy ezeket mégis szem elé állítsa a művész, jelképhez folyamodik. A végső ítéletre várakozás szintén a határozott fogalommal körül nem írható eseményei közé tartozik a jövőnek; de daczára ennek, a karton-

rajz egyes részletei, mint például az anachoreték velőt meg-
rázó komolysága, az isten fensősége előtt hódoló királyi csa-
lád, felülmúlhatlanul szépek, s egyszerű nagyságban Michel
Angelo művei mellé állíthatók.

7.

A képző művészetek monumentális ága, melyhez a festé-
szetben a fresco tartozik, természeténél fogva a népesség min-
den rétegeibe be nem hat, vagyis közönségessé nem válik.
Nemesb faját képezi az a festészetnek, és valamint a pár-
toló közönségben a műszeretet magasb fokát föltételezi, szint-
úgy a gyakorlatára térő művészen nagyobb képzettség ki-
vántatik.

Ezekből következik: hogy a monumentális festészet nem
igen válik kisszerű előállítások eszközévé, s hogy virágzása
a vallástörténelem terén kiváló szeretettel foglalkozó olasz
festészetben hasonlítlanul nagyobb és tökéletesb, mint kez-
dettől fogva a népies köznapi életjelenetekkel rokonult német-
alföldiben. A német festészet a realisticus németalföldi,
s az eszményies olasz közt közép helyzeténél fogva a régi mo-
numentális festészet terén közép úton áll.

A kölni szent Gereon kápolna, a halberstadti s más
egyházak falfestményei mutatják, hogy régtől fogva szokás-
ban volt; de ifjabb Holbein János Luzernben vadász-jelenete-
ket, Bázelen pedig humorteljes haláltáncokat festett; Dürer
a legnagyobb német festész, Cranach és más hírneves festé-
szek pedig a monumentális festészettel nem foglalkoztak; míg
Olaszországban Giottótól s a firenzei régi festészekről kezdve
a festészetnek legvirágzóbb szakáig, a leghírnevesb művé-
szek: Rafael, Michel Angelo, Leonardo da Vinci, Correg-
gio, Tizian, a monumentális festészet történelmi terén örök
becsű műveket alkottak.

Schadow Vilmos szerint fresco által a legmagasb lön
elérve a festészetben. Michel Angelo a frescót a legférfiasb,
legellátározottabb és legtartósb festészetnek nevezé. Festészet
az, mely a felhányt fris vakolatra történik. Aláfestés, javítás
vagy változtatás lehetetlen. A frescót nem minden alap nélkül

a mozaikhoz hasonlítják ; mert szintűgy mint ez, darabonkénti hozzátétel által létesül. A megkezdett részt egy nap tökéletesen be kell végezni, s az alakok körvonalaín olykor észlelhető szélemelkedések onnan származnak, mivel a napközben be nem festhető vakolat a falról levágitik, hogy fris mázolásnak helyt adjon. A munkához ércz festékek használatnak, mik az új felhányású falon vegytani átalakuláson és színváltozáson átesve, a vakolatot áthatják, s azzal együtt megszáradnak.

Förster Ernő a frescokezelést leírva mondja: hogy a falnak nyers felhányására, melyre a kép festendő, két részben folyóvíz homokból, s egy részben kövér mészből annyi vakolat kenetik fel, mennyi a napközben elkészítendő festmény alapjául szükséges. Az egyetlen öszveköti eszköz a víz. A festékek az alapon áthatnak, s a mész jegesztése által tartósságukat nyerik. A be nem festett alap az elkészült rész megkímélésével óvatosan leszúratik, az új vakolat mindig a szélekhez illesztetik, s a munka ily módon darabról darabra mint a rakmű készítettik.

Németországban Dürer halála után a művészet német jellege csakhamar elenyészett, s a művészet iránya a múlt században a mesterkélttség kicsapongásaiba sülyedt. A szépnék igaz fogalma iránt fogékony férfiak, az elméleti téren leginkább Winckelmann, a gyakorlatin pedig Carstens, a nemesb irány behozatalában a múlt században nagy buzgalommal fáradoztak ; de a megrögzött balvélemény kiirtása nem könnyű feladat és nem is rövid idő alatt történik, azért a művészet újra-alkotásának nagy műve más elmékben fogamzott meg és más kezek által lön végrehajtva.

A lefolyó század elején Rómában, a San Isidoro kolostor elhagyott czelláiban egyesült vállalkozó szellemű ifjú német művészek, a nemzeti művészet s vele együtt a megtisztult nemesb műidom megalapítóivá lettek.

Ezen művészek közül Overbeck és Cornelius a legkitünőbbek.

A lübecki költész fia Overbeck Frigyes három évvel fiatalabb, mint a düsseldorfi képtárfelügyelő fia Cornelius. Amaz protestáns, ez pedig katolikus szülöktől származik.

Overbeckre a tizenötödik századbéli német festész Memling Jánosnak Krisztus kinszenvedése, mely szülővárosa dómjában tartatik, gyermekkorban döntő hatást tön; míg Cornelius gyermekkori ábrándképei a biblia s Rubens hatalmas végítélete után keletkeztek.

És a gyermekkori ábrándképek, az észlelő elme megszokott első alkotásai, mind a kettőnél annyira állandókká lőnek, hogy a művészek felfogását, az előállítás s alakképezés módját az egész fényes pályára kiszabták. Overbeck a szelid, a bensőleg buzgó s gyöngéd; Cornelius ellenben a hatalmas, nagyszerű, s a megragadó elemet képviseli a művészetben.

Törekvéseik a művészeti pályán addig maradtak csak azonosak, míg a San Isidoro kolostor czelláiban együtt voltak. Itt szoros szellemi frigyben egyesültek, nézeteiket egymással kicserélték, egymás műveit bírálgták ugyan, de egyéni benső sugallásaik szerint egymástól eltérő irányt követtek.

Overbeck, kiből Schlegel tanai viszhangra találtak, 1813-dik évben katolikussá lőn. Ő Krisztus bevonulását Jeruzsálembe festette; míg Cornelius Goethe Faustján, Bálint halálán, Márta s Mephistó alakjain törte elméjét. Az a katolikus nazarenus, ez pedig a romantos festészet képviselőjévé lőn.

Overbeck s elvtársai szorosán azon elvhez ragaszkodnak: hogy egyéni sajátságaikat alkotásaikon ne állítsák az előtérbe, hogy azokat feltűnőkké ne tegyék. Az alakok gyöngéd áltató kikerekítésére oly kevésbé ügyelnek, hogy a rajz keménynek és száraznak látszik, s a festékeket csak arra használják: hogy a tárgyak érthető elkülönítésére s a szükséges hangulat előidézésére eszközül szolgáljanak, nem pedig arra: hogy a valóság látszatát öntsék műveikre. Ezért sokan vádként fölemlítik: hogy a mintázásban és festésben járatlanok. A jelenet alapja azonban másutt rejlik.

Mindenki tudja, hogy az, mi a természet hű utánzása gyanánt állittatik elő, leginkább feltűnik, s az előállítás jósága szerint a szemlélő figyelmét kisebb vagy nagyobb mértékben leköti. Az áltatást, természet utánzását, világítás és színezés hatását, rajzkikerekítést a festmény lényegtelen külsőségei közé számítják, mik legjobb esetben jeleskedésre, s innen a tömjénezéssel jóllakás után érzékiesen kéjvadász, vagy rémü-

letes előállításokra vezérленek. Overbeck követőinek állítása szerint a festészet lényegét a felfogás, jellemzés, kifejezés, előállítás, az idom s alak szépsége, vagyis a szellemi alap képezi. Mindenben kitüntetik azt, hogy a Rafael előtti korszakot utánozzák, s ezen törekvésökben az alkotás önállóságáról lemondanak csak hogy előpéldányaikhoz hűtelenek ne legyenek.

Cornelius ellenben nem kisebb költő, mint festész. Alakító képessége eredeti, nagyszerű s független. Hatalmasan szervezett személyisége képezi mindig a kiindulási pontot. Eszmeforrásai mindenkor egyéni képzelgéseire vihetők vissza, s ez ellen nem érvényesíthető az: hogy Cornelius a hagyományt követve, például Jónást a feltámadás, Mózsés vízváráslatát a keresztelés, s a mannaszedést az utolsó-kenet előképe gyanánt használja, a mint ezt az ó-keresztény hagyomány kívánja; mert másutt, például a szeretet s alázatosság jelképe gyanánt festett frigyláda-táncza Dávidnak, a keresztény vértanúk halálával ellentétül felhozott Sodoma szétdúlása, s az üdvözültek és elkárhozottak személyesítéseül felhasznált eszes és balgatatag szüzek; az utolsó vonásig eredeti feltámadási kép, és más művei a hagyományos jelképezéstől merőn eltérnek s egészen önálló új képleteket mutatnak. Az ő evangelistái, Krisztusa s keresztelő Jánosa, az ő angyalai szintűgy, mint a Niebelungen-ének alakjai, s a hellen hősök, nem hagyományos minták után készültek, hanem a nagy művész képzeményének új s önálló szülöttei.

Fő ereje a bámulatos összhangzással rajzolt kartonokban és terjedelmes képkörök feltalálásában áll. Mély gondolatoknak eleven, szóló alakok által kifejezése, s terjedelmes felületeken éles elmével kimagyarázása, szóval, a költészet magas röpteinek rajzban érzékitése legfénylőbb és más által felül nem múlt sajátságai közé tartozik; azért képköreinek magyarázó programmjai magokban is élvezetes olvasmányt nyújtanak. Eszményi alapjához következetesen Rafaelet az újabb művészet legfénylőbb csillagának tekinti, mit a pinakotheka loggiáiban az által magyarázott ki: hogy a különböző irányú festészetek tetőpontjára állítá. Éles elme, alapos ismeret, emelkedett képzelet, költői találékonyság nagy mértékben sajátságai közé tartoznak.

Overbeck fő elve : hogy a művészet a vallás szolgálatáért lőn feltalálva, s ezért előtte nem széptani, hanem dogmatikai szabályok döntenek. A vallásos érzület mélysége, s az alak egyszerűsége, a romanticus irány kitünő sajátságait tesz, s ezeknek teljes birtokában van. Overbeck benső fejlődése a romanticus vallásos téren mindég beljebb és mélyebbre haladt. Cornelius ellenkező irányban a szépzészetet az előállítás szabályozójául elfogadja, s a vallástárgyakat szintúgy mint a világiakat ennek alá rendeli; szelleme a romanticus irány nyüge alól mindinkább felszabadult, s a Casa Bartholdi frescójánál már elég ereje volt arra, hogy a romanticus iskolát elhagyja, s az antik és természet tanulmányozásához szegődjék.

Igy azután Overbeck és Cornelius két külön vált irány képviselőivé váltak.

Lajos király egy izben azon elmés észrevételt tette : hogy Overbeckben János, Corneliusban pedig Pál apostol tűnik fel előtte, s ezen hasonlításnál Dürernek festményére emlékezett, melyen a szelid János, a haragos tekintetű s kardjára támaszkodó Pállal együtt van festve. Cornelius festész, Thorwaldsen szobrász és Klenze építész a Lajos király által kitünően kegyelt művészháromságot képezi.

A két festész-reformator eltérő iránya két különböző festészetnem művelését eredményezé. Overbeck nézdelésienek a szerényebb olajfestészet jobban megfelel; míg Cornelius nagyszerű merész gondolatai a frescóban illőbb kifejezésre találnak.

Cornelius az irány nemesítésére törekvésében a leghaladatosb ösvényre lépett akkor, midőn a frescót felkarolta; a művészet romlott iránya ugyanis a festőinek túluralmából származott, és minthogy a fresco a látszatost mellőzi, a ferde gondolatot csak úgy, mint a hibás alakot leplezetlenül láthatóvá teszi, s így a plastikai idomhoz leginkább közeledik, a szerkezmény szigorúságát s az előállítás nemes egyszerűségét szükségkép eredményezi, a fölöslegesnek s a parókás kor kicsapongásainak mellőzésére a leghatalmasb gyógyszer képezi. A fresco fölébresztése nélkül a bekövetkezett eredmény nehezen lett volna elérve; azért a monte pincioi Casa

Bartholdi, s a Lateránnal szemközti Villa Massimi frescói a modern festészet legnevezeteseb eseményeinek tekinthetők.

Valamint a szaktudós buvárlatait rendesen új meg új eredmények jutalmazták; szintűgy Cornelius lángeszű előállításai új meg új fénypontokat tüntetnek fel, s a művészet ugyanannyi szerencsés szerzeményeinek tekinthetők. Ha a Casa Bartholdi ótestamentomi festményein a megragadó drámai hatás, a nagyszerű idom, az élénk kifejezés, s a kereketlen művészi elrendezés bámulásra ragadnak; a glyptotheka hellen mondai képei Cornelius első nagyobb művei Münchenben, szorosan vett festői szempontból bámulásunkat még inkább megérdemlik; mert ezen művekben a költész s a bölcsész még nem győzte le a festészt, a szem igénye, mely követeli hogy a festmény mindenek előtt hozzá szóljon, az elme észlelő fáradozásai által nincs háttérbe szorítva, s egyes darabok, mint a Patroklus holtteteme miatti harc, és Trója szétdúlása, a szenvedélyek hatalmas tusája s a jellemzés megrendítő hűsége miatt, mik azonban a szépség határain túl soha nem hágnak, az antik köréből vett előállítások nemes nagyságára emlékeztetnek.

Míg a pinakotheka képkörében, melynek csak rajzait készítette, a művészet történetét bölcsészeti éleselműséggel ecseteli, addig a szent Lajos-egyházban keresztény epost alkotott. A végítéleti kép, melynek minden vonása a mester kezétől származik, mégis hiányosb, mint más festményei, miket rajzai után tanítványai készítettek. A színezés egyforma, a csoportozatok világosság s árny által nincsenek kellően elkülönítve; de az előállítás mély egybecillesztésen alapúl, egyetlen csoportozat söt alak sem fölösleges, létezése mind-egyiknek jogosúlt. Cornelius nagyságát nem a technikai ügyesség teszi; ha ezzel is bírna, úgy a világ első művészeit túlszárnyalná. A szent Lajos templom képköre mostani alakjában is a remekkor maradványai mellé állítható; s az egyházatyák s evangelisták kifejezésteljes és nagyszerű szépség jellegével bírnak.

A campo santói rajzokban végre a költész a festészt messze túlszárnyalta. A monumentalis festészet ezen óriás szülötteinél a főnyomaték az eszmemenet terjedelmére s ben-

ső bonyolodottságára helyezendő. Midőn ezen cartonok a párisi egyetemes kiállításon a világ bámulását magokra vonták, a műértők véleménye abban megegyezett: hogy azok nem csak a német, hanem általjában a modern alkotások közt az elsők s a legjelesebbek.

Mint Overbecket Rafaelhez, úgy Corneliuszt Michel Angelohoz szeretik hasonlítani, s habár a hasonlatosságok sántításáról fennálló mondat ez esetben is alkalmazható, egyes vonások mégis nem hiányoznak, mik a két művész szellem-rokonságát kitüntetik.

Iránya mind a kettőnek eszményi.

Cornelius habár a romantica, hitrege, s biblia köréből sok jeles alkotást tőn, Michel Angelóval együtt az ótestamentum eseményeit az evangeliuménak elébe helyezi.

A magasztos és szobrászati vonás mind a kettőnél feltalálható. Ez Michel Angelónál, ki önmaga szobrász is volt, könnyen megfeythető; Corneliusnál ellenben a festészeti irány nemesítésére törekvésből, s a kiszabott korlátan túl emelkedő szellemből származott.

A monumentalis festészet iránti előszeretet egyenlően feltalálható mind a kettőnél; de míg Michel Angelo nem csak a szerkezményre s rajzra, hanem a festészeti kivitelre is sokat adott; s azért a Sixtina-kápolna remek fölepfrescói festésekor csak a festész-dörzsölő segélyét használta, s a többi munkát önmaga végezé; addig Cornelius frescói kivitelét többnyire másokra bízta.

Annyi fényoldalai mellett Corneliusnak árnyoldalai szintén nem hiányoznak. Technikai kezelése sok kívánni valót hagy hátra. Olajfestményei gyöngék. A ki a szem gyönyörét keresi a festészetben, az Cornelius nagy nevét nem képes felfogni. Az ő művészete s idoma a költészi, bölcsészi és festészi tulajdonok sajátos vegyületén alapszik, mi rendszerint kárhoztatandó; mert ez a festészet hatásos eszközeit túlhaladja, s a költészeti részt a festőinek rovására kiemeli. Cornelius festett művei kevésbbé tetszősek mint cartonjai, s ezek kevésbbé mint vázolatrajzai.

Ha ezen árnyoldalai nem volnának, úgy Cornelius minden kor festészeit felülmúlná. Hiányai daczára az első német

festész, a szabadelvű festészet képviselője, s a német festészet újra alkotója.

8.

Cornelius érdemei a művészet terén megismerés nélkül nem maradtak.

A polgári érdemjelen kívül, mit Lajos király Trója szét-dúlásának festménye előtt önkezüleg mellére tűzött, s a műns-teri bölcselmi tudor-oklevelen kívül, melyre székfoglaló érte-kezését önállítása szerint a berlini campo santo rajzaiban készítette, — a berlini, casseli, müncheni, bécsi, anversi, firenzei, haagi, s párisi műakademiák tagjául megválaszt-va lön.

A Negyedik Frigyes Vilmos által a tudományok és mű-vészetek számára alapított bék-osztályzatú pour le mérite-rend, melynek egyúttal alcancellárjává kinevezve lön, — a francia becsületrend keresztje, a svéd éjszakicsillag-, s a pápai Pius-rend ékesítik a művész mellét.

Berlinben a dolgok kívánsága szerint nem haladtak előre. A művészt aggályos kétkedés szállta meg: hogy elő-rajzban és cartonban kész műveit, melyek minden eddigi műalkotásokat nagyszerűségben felülmúlnak, s a világ leg-jobb művei mellé sorolhatók, a késlekedés miatt önmaga agg-korában nem fogja elkészíthetni; ezért állandóul Rómában maradt barátja Overbeck Frigyes oldalán, hol vele együtt erőteljes ifjú korban a német művészet díszépületének alap-ját letévé.

Szelleme azonban még mindig munkás és tevékeny.

Múlt 1861-ik évben Cornelius honát nője társaságában rövid időre meglátogató.

A hetven évet túlhaladott művész nők dolgában szeren-csésb mint Rubens, ki 53 éves korban 16 éves szép hölgyet nyert nőül. Cornelius nem rég harmadszor nősült. Nője mind a háromszor olasz volt, s az utolsó, kivel honában utóljára megjelent, fiatal és szép. Urbinóból a Sanzio családból szárna-zik, s így a legnagyobb német művész véletlenül a halhatlan Rafael rokonává lön. Cornelius nője annyira olasz, hogy a né-met nyelvet nem beszéli s nem érti.

Megérkezése honában fényes ovátiókat idézett elő mindenütt, leginkább pedig Münchenben és Berlinben.

Nagy emberek életében hasznos tanulságok nem hiányoznak. Cornelius életéből is több tanulságot meríthetünk.

Valamint az elültetendő mag a hatalmas tölgynek csiráját magában foglalja, szintűgy az ember nagyságának alapja a gyermekben feltalálható. Giotto juhait örízve rajzolgata, Michel Angelo ajándokba kért márvány darabból antik Faunföt vésett szabad kézből, Canova pedig márvány hiányában Faliero senator asztalára vajból oroszslánt alakított. Cornelius alig 12 éves, csata- s vadászjeleneteket rajzolt saját feje után. A természeti hajlam mind a négy művész gyermekkorában már eléggé mutatta magát.

Gyakran történik, hogy a nevelést intézők a gyermek sugallásaival ellenkező irányt akarnak rá erőszakolni: a gyermek, ha engedelkeny, ön kezével oltja el a szikrát, mit alkotásakor belé öntött a teremő; ha ösztöne engedelkenységénél hatalmasb, a békóktól szabadúlni s oly helyzetet nyerni törekszik, melyben elmetehetségeinek művelése többé nem gátoltatik. Így nem csak az ős nemes családból származó Callot, hanem a molnár fiú Rembrandt is szülői házát elhagyta, hogy nemtője sugallásait szabadon követhesse.

Azok szerencsésbek, kiknek akarata a szülők elfogultsága előtt hátrálni, vagy menhelyet keresni nem kényszerül. Michel Angelo kereskedő, Dürer és Cornelius aranyműves leendett, ha óhajtaikat a szülők gyermekeik hajlamának alá nem rendelik.

A művész hatalmas munkása a műveltségnek, s a művészeti pálya dicsőséget, vagyont, hírnevet áraszt művelőire mint bármely más hasznos foglalkozás. Rafael méltó volt reá, hogy őt egymás után két pápa halmozza kegyével. Nem csak Tizian, Dürer, Rubens és mások voltak érdemesek, hogy uralkodók kitüntetéseiben részesüljenek, hanem napjainkban is szemtanúi vagyunk, hogy koronás fő barátságára méltatja Cornelius, hogy a művész dicsőségének fénycsillogása a fejedelmi fény sugarait is elhomályosítja.

Az első tanulság tehát, mi Cornelius életéből levonható, abból áll: hogy bármily magas állásban született gyermek-

nek a művészet iránti természetes elmetehetségét előítéletből, vagy elfogultságból elfojtani nem csak a közjónak, hanem a gyermeknek is jól felfogott érdekeivel ellenkezik.

A művészet izlésfinomító, érzésnemesítő s erkölcsjavító céljait csak úgy érheti el, ha a népre s a nagy közönségre hatni törekszik, vagyis ha magát népszerűsíti. Dürer fametszései, Cranach fiatalság-kútja, s Holbein haláltánczai ugyanazon egy törekvés szülöttei, közelebb hozni a művészetet az élethez. A mesterkelt korszakban az idegen jellegű művészet távol állott a néptől; ezt Cornelius belátta, azért ifjúkori művét, a shakespearei rajzokat elhagyva, helyes útra tért, midőn a nemzet kedvencz dalkölteménye s költésze — a Niebelungen-dal és Goethe után rajzokat készít. Cornelius ezen rajzai által a művészetet az élethez csakugyan közelebb hozta.

Ebből a második tanulság következik: hogy a művészek igyekezzenek a művészetet közelebb hozni az élethez, és hogy ezen cél elérésére a nép nyelvén forgó dalok és népszerű költészek művei alkalmas anyagot szolgáltatnak.

Akademia-igazgatói s tanítói minősége Corneliusnak szintén több jelenséget nyújt az okulásra. A műakademiák célirányossága több oldalról ostromolva lőn. A tirolai származású tájképfestész, a nyers természetű Koch József, a műakademiák dühös ellensége, annyira ment, hogy a hét főbűnt, mely miatt a művészet a paradicsomból ki lőn tiltva, előszámlálván, a műakademiákat is azok közé sorolja. És a legnagyobb festészek: Leonardo da Vinci, Michel Angelo, Rafael, Tizian, Correggio csakugyan műakademiák nélkül lettek nagyokká. Nem hozatik kétségbe: hogy egyes elmetehetségek rokon irányú hírneves művészek vezérlete alatt szintén kiképezhetik magokat; csak hogy a magánoktatás rendesen nagyobb költséggel jár, minek fedezése a művészpályára készülők vagyonállásával nincs mindig összhangzásban, aztán meg a javadalmazott nyilvános tanintézetek a szükséges segédforrásokkal, mint kép-, rajz- és szobor-gyűjtemény, el vannak látva, miknek segélyével az alapismeretek könnyebben megszerezhetők. Valamint a tudományos intézetek hasznos volta megismertetik, szintűgy a műintézetek elvileg nem károsak. A hi-

ba fonák szervezetökben rejlik. Overbeck és társai 1810-ik évben azért tiltattak ki a bécsi műakademiából, mivel a rendszerezített classicus idomot követni nem akarták; Koch József pedig azért lön a műintézetek ellenségévé, mivel a stuttgardi Károly-iskolában akarata s hajlama ellen színházi díszítmények, s a hohenheimi kastély számára lombozatok festésére lön kényszerítve, s a kényszer békóiból szökés által menekült.

Újabb időben azon roppant eredménnyel szemben, melyet a düsseldorfi műakademia Schadow Vilmos igazgatása alatt felmutatott, és néhány kitünő művésznél mint Menzel Adolf és le Poitevin festészeknél nyert tapasztalás után, kik a műakadémiai oktatáson kívül más oktatást nem nyerve, kitünökké lettek, az akademiák ellenségei elnémultak.

Az elősorolt bajok a műakademiák hiányos szervezetéből, nem pedig az akademiái elv káros voltából származtak. Cornelius szintén ezen meggyőződést táplálta, s azért a düsseldorfi műintézet igazgatóságának átvételekor elveivel nem jött ellentétbe, sőt inkább az akademia újra szervezése által ezek érvényesítésére alkalmat nyert.

Tanítványa Förster Ernő a düsseldorfi festésziskola tevékenységének leírása közben Cornelius elveit fölemlíti, miket tanítványai kiképezésére használt. Ezek szerint az emberalak alapos ismeretének megszerzése végett a természetnek, és hogy a művészet a jelen kor sovány érzékiessége alól felszabaduljon, a régi jó műveknek tanulmányát követelte. A képzelőtehetség előállításainak könnyítése, s önálló eszmék fejlesztése végett az életjelenetek észlelésére, a monda, biblia s történet olvasására utasítá tanítványait. Hogy a nagy és szép iránti érzületet bennök növelje, munkáik kivitelére felügyelt, vagy a tárgy választására önmaga befolyt. A színlelésnek és hiúságnak ellensége lévén, tanítványait egyenességre s takarékosagra ösztönzé, s a művész gazdagságát a művészi hivatás teljesítésébe helyezé. Ezen elvek igazságát a műakademiák legdühösb ellenei is megismerendik, és Cornelius azok alkalmazásával az alapot kijelölte, mire a műakademiák szervezetét építeni szükséges.

Springer Antal a realisticus irányú jeles műtész, Cor-

nelius költői tehetségét és szellemmélységét megismeri; de felhagy a reménységgel: hogy idoma, mint iskolairány magát hosszabb ideig fenntartsa.

A költész, bölcsész és festész tehetségek bámulatos egyesüléséből, s alapos történelmi ismeretből eredő eszményítés, magas szépérzet, rendes mértéken felülemelkedő nagyszerűségi ösztön és túlárado eszmegazdagság csak ritka lángeszű embereknel található. Cornelius ezen sajátságoknak birtokában van; de hogy tanítványai mind hozzá hasonlók legyenek, hogy művésztudói az ő modorát állandóul fenntartsák, ez lehetetlen.

Michel Angelo, Rafael, szintén lángelmék voltak, és Corneliussal ugyanazon vád alá esnek. Rafael tökéletes szépérzete, Michel Angelónak az embermozdulatok művészi felzabardítására törekvése, Cornelius nagyszerű eszményítésével együtt utánozhatók ugyan; de ehhez az akarathnál több, a tehetség kíváncsít. Ha tehát Cornelius módja, mint iskolaidom, hosszabb ideig nem tartja fenn magát, ezt szintűgy, mint Rafael és Michel Angelo idoma tarthatlanságánál a tehetségek hiányának, nem pedig a nagy művészek hibájának kell felróni.

Ha Corneliust ezért kárhoztatnók, a régi atheneiek példáját követnők, kik Aristidest igazságossága miatt az osztracismus által elítélték. Egyébként Németország virágzó festészete, melyet Cornelius újra alapít, a sok jeles festész, kik tanítványai voltak, Cornelius érdemeinek sokkal fényesebb bizonyítványait képezik, semhogy további fejtegetésre szorúlnának.

Világos ezekből: hogy a műakademiák elvileg hasznosak, és hogy a lángeszű művészek iskolaalapítási képességének kétségbe vonása a valódi nagyság kárhoztatásával azonos.

A tökéletesnek eszméje a tartóssággal egybe van kötve; a fresco-festészet tehát nem azért, mivel legnehezebb és legköltségesb, hanem leginkább azért, mivel a maradandóság legtöbb biztosítékát nyújtja, legtökéletesebb neme a festészetnek, s ennek monumentalis ágát képezi.

De a létező legtökéletesebbnek felkarolása nélkül felvirág-

zás nem képzelhető, s azért azoknak, kik a festészet felvirágoztatására közre működnek, a frescót fel kell karolniok.

Közelebb hozni a festészetet az élethez, volt Cornelius feladata, s ezzel következetesen a népdal és népszerű költészek után készített rajzaival a festészetet a köznép, frescói által pedig a magasabb és értelmesb osztály előtt népszerűvé tette, s jelenben bár merre vegyük útunkat Németországban, monumentalis festészetet mindenütt találunk.

Ezért azután alaposan mondható: hogy a képzőművészet bármely neme csak ott virágzik, hol monumentalis ága műveltetik.

Cornelius előtt Németországban a festészet körülbelül ott állott, hol jelenben nálunk. Önálló német festészet nem volt, mert ez Dürer halála után csakhamar elenyészett; monumentalis ága Maulbertsch után feledve lön és nem gyakoroltatott; végre, pártfogók csak úgy hiányzottak mint körünkben, és Cornelius a művészetet és a műpártfogást újra teremtetete.

Mindezeknél fogva Cornelius életéből és művészi tevékenységéből saját körülményeinkre hasznos következtetéseket vonhatunk.

ISMÉT A MAGYAR NYELV SZÓTARA.

Az akademia elibe terjesztetett július 16. 1862.

FINÁLY HENRIK LT. ÁLTAL.

„Es — — — ist nichts heilsamer, als dass jede leitende Thätigkeit—unaufhörlich überwacht, geprüft, in ihrer Richtung erhalten, jeder Mangel sogleich gerügt, alles Tadelnswerthe schonungslos angezeigt, öffentlich getadelt und bekämpft werde.“ Varnhagen v. Ense Tagebücher 3. Bd. pag. 88.

Mintegy a fenn kitett jeligékben kifejezett eszme lebegett szemeim előtt, a mikor a magyar nyelv szótára első füzetének megjelenése után belső ösztönömnek engedve kiméletlen kritikával támadtam meg Czuczor és Fogarasi e készítményét. Eleget, sőt igen sokat vétkeztünk már eddigelé is azzal, hogy egy bizonyos ál hazafiságnak hódolván, e mondat: „Ne bántsd a magyart“ úgy értelmeztük, hogy a magyart ne figyelmeztessük hibáira, ne ismertessük meg fogyatkozásaiival. Tündöklő színben akarván világolni a nagy világ előtt, áttallottuk hibáinkról beszélni, attól tartván, hogy ha majd megtudja a nagy világ, hogy vannak bennünk és tetteinkben, műveinkben fogyatkozások is, vége a becsületünknek. És mi lett a következése? A nemzeti becsület és a szent köz ügy pajzsa és tág palástja alatt tágas menhelyet nyitotunk a hiú nyegleségnek; hogy egy-egy magyart hiúságában meg ne bántunk, megtúrtuk, hogy ez az egy büntetlenül sértse és bántsa a szent köz ügyet, a melyet kímélni, óvni akartunk. Azonban menthető volt még mulasztási bűnünk ott, a hol egyesekkel szemben éltünk ily vétkes elnézéssel, de testületek irányában, oly testületek irányában különösen, a melyekre a nemzet köz bizodalma legdrágább kincsei megör-

zését bizta, az ily elnéző hallgatás több mint vétek. Ez volt egyik oka felszólalásomnak.

A belső ösztön pedig, a melynek ez okból engedtem, a megsejgyenülés nyomasztó érzete volt. Mint magyar, és mint tagja a magyar tudományos akademiának, kétszeresen fájlaltam, hogy ez akadémia czíme alatt a nyelvtudomány egyik legmiveltebb ágában oly munka kerüljön a világ eleibe a mely a hozzá jogosan formálható igények még legszerényebb mértékét sem üti meg. Fájdalmamat és keserűségemet még nevelte az a körülmény, hogy épen a közel múlt időben nehányszor az Akadémia, egynehány kiváltságos tagja védpajzsúl használta az Akadémia tekintélyét a legszembeeszköbb igazság ellenére, és e tapasztalásomnál fogva csaknem bizonyos voltam benne, hogy ha felszólalásom nem lesz kemény, riasztó, még csak számba sem fogják venni, hanem lenéző gúnymosolylyal agyon hallgatják. A fél bizonyosság egész bizonyossággá vált, miután Pestre küldött első kéziratom nyom nélkül elveszett. Ez oka annak, hogy keményen, hogy azok véleménye szerint, a kik magokat találva érezték, „*sértőleg*“ szólaltam fel, mert ha ezt nem teszem, akár ne is szóltam volna, szólni pedig kötelességem volt, mint hazafinak és mint akadémiai tagnak.

Első felszólalásom azonban csak riadó volt, nem tüzetes kritika, a mi már idő rövidségénél fogva sem lehetett. Fentartottam volt magamnak, hogy ha nem lesz eredménye, későbbben terjedelmesebben szólok a dologhoz. Azonban mégis volt felszólalásomnak egy kis hatása, mert Fogarasi úr méltatott egy „rendreutasító“ válaszra. Ezzel kötelességemmé tette, hogy vagy mint bűnbánó veszeklő jelenjek meg az Akadémia előtt, és visszavonván alaptalan sértegetéseimet bocsánatot kérjek hallatlan vakmerőségemért, vagy pedig mutassam meg a rendre utasítónak, hogy kettőnk közül nem én vagyok az, a ki a rendet megbontotta, és a kinek e szerint meg kell térnie. Mint a hogy megátalkodott bűnöshöz vagy ügye igazsága által állhatatosságra buzdult szilárd férfihoz illik, nem az elsőt, hanem az utolsót tenni szándokom; de mielőtt megteszem, egy pár kérdésre kell megfelelnem, a melyet lelkiismeretem megnyugtatósára és a kegyes olvasók

felvilágosítására magam tűztem megoldás végett magam eleibe. Ítélje meg a magyar közönség, hogy e kérdések megoldásában helyes elveket követtem-e, és e helyes elveket helyesen alkalmaztam-e.

* * *

Az első és felette fontos kérdés nézetem szerint az, hogy az *Akademiát lehet-e felelőssé tenni a címe alatt kiadott munkák sikerült vagy nem sikerült voltáért?* Hogy e kérdésre megfelelhessünk, előbb tisztába kell jönnünk az iránt, hogy voltaképen mi az *Akademia* és mi a feladata? szerencsére ezt nem kell találgatni, ott van az alapszabály I. fejezete a mely § első §-kében teljesen kimerítő választ ad erre, és a melyből azt tanuljuk, hogy:

„A magyar tudományos Akademia — tudományos intézet. Célja — a tudomány és szépirodalom művelése, s egyszerűs mind a magyar nyelvnek — csinosbítása és gazdagítása (1. §.). E célra — tudományos vizsgálatok és kísérletek tétele, eredeti munkák íratása — fordítások által törekszik. (2. §.) Az évenként — megjelenő magyar munkákat — vizsgálat alá veszi, a legjelesbeket megjutalmazza. (5. §.) „A beadandó kéziratokat az Akademia megvizsgálja, s ha helybenhagyást nyertek, vagy tiszteletdíj mellett kinyomatja, vagy kijövetelöket illő segédmezéssel támogatja.“ (7. §.) stb.

Az Akademia különösen ez utolsó szabályt oly lelkiismeretesen követi, hogy még az Értesítőben sem foglalhat helyet oly munka, a mely előbb három tag bírálatán keresztül-menvén helybenhagyást nem nyert. Már pedig igazán sértés volna, ha azt fogná reá valaki az Akademiára, hogy e vizsgáltatásnak csak az a célja, hogy az oly tagokat, a kik valamely tekintetben az Akademia neheztelését vonták magokra, ki lehessen rekeszteni az Értesítőben megjelenő cikkekért járó tiszteletdíj élvezetéből. Észszerűen nem lehet a megvizsgáltatásnak más okát találni, mint hogy az Akademia előbb meg akar győződni a kérdéses mű tudományos becséről, mielőtt kinyomatása által ráüti helybenhagyása bélyegét. Más kérdés az, hogy az Akademia osztja-e a cikkiró nézetét

egyik vagy másik tudományos ügyben. E tekintetben adhat ki az Akademia oly munkát is az Értesítőben, a mely a tudományban az Akademiaéval merőben ellenkező nézet vagy elmélet mellett kardoskodik, csak hogy általában véve tudományos becse legyen. Így például megtörténhetnék, hogy az Akademia nyelvtudományi osztálya a magyar nyelv fajrokon-sága kérdésében egészen az altajisták vagy úgynevezett finisták nézeteit ossza, és mégis adjon ki oly munkát, a mely tudományos alapossággal értekezik a magyar nyelv irányi rokonságáról a sémi nyelvekkel. Ez ellen is lehet kifogás, és méltó kifogás az ellen, ha az Akademia egy minden német kézikönyvben megtalálható matematikai fejtegetést mint eredeti új művet adna ki, vagy oly értekezést közölne az Értesítőben, a mely messze elmaradván a tudomány színvonalától, iskolai dolgozatnak megjárja de nem akadémiai értekezésnek. Szóval az Akademia óvakodik oly mű kiadásától, a mely az Akademiának nem válik becsületére. Meghajolván ez eljárás helyes és czélszerű volta előtt, bátor vagyok azt kérdeni: mért teszi meg az Akademia ezt a fáradságot, ha állana az az elv, hogy az Akademia a neve alatt megjelenő művek tudományos becséről nem felel? De ez az elv rögtön meg is fosztaná az Akademiát „tudományos intézet“ czimétől, és egy sorba tenné a kiadó könyvárussal, a ki az író munkáját ki-nyomatja, nem gondolván vele, van-e tudományos becse vagy nincs. Akkor aztán nem is volna szükségünk Akademiára, megtenné a szolgálatot Heckenast vagy Emich. A könyvárus csak azt nézi, hogy kiadványának legyen kelen-dőség biztosítva. Ezt ő akkor tartja, ha vagy maga az író már vívott ki magának oly tekintélyes nevet, hogy a közön-ség kap munkáin — vide Jósika, Jókai, Arany stb. — vagy pedig oly tekintély ajánlja a munkát a közönségnek, a mely országszerte el van ismerve, mint pl. az Akademia, a Kisfa-ludy-Társaság. Az Akademia nem tekinti azt a nemét a ke-lendőségnek, a melyet a könyvárus szokott szeme előtt tar-tani. Neki első kérdés az, hogy a műnek megvan-e kellő tu-dományos becse. A könyvárus nem felelős, mert ha kelendő a kiadvány, az övé a haszon, ha nem, ő vallja kárát. Az Akademiának felelősnek kell lenni, mert ha jót ad ki, ő csak

dicsőséget nyer, a haszon, a tudományé; ha rosszat, ötet szegyen éri ugyan, de kárát a nemzet és a haza vallja. Pedig még a valamire való könyvtáros is néz arra, hogy jó munkát adjon ki, és például a Stephanusok, Didotok, Elzevirek, Maittaire-ek, Aldusok, Brockhausok, Viewegek, Weidmannok stb. világhíre nem csupán a szép nyomtatásnak következménye.

Az Akademia tehát felelős kiadványai tudományos becséről, és felelős különösen ott, a hol a tudományos becs megítélése nem véleményektől és nézetektől, hanem elvitázhatatlan tényektől függ. Én tehát Fogarasi és mások rendre útásai után is hiszem és vallom, hogy „A Magyar Nyelv Szótára” jó vagy rossz volta iránt a felelősség az Akademiát is terheli. Ha első felszólalásomban e felelősséget csak annyiban vettem az Akademiára, a mennyiben a készítőik megválasztása rajta állott, elég kímélettel voltam, eléggé tekintetbe vettem mind azokat a körülményeket, a melyek ez egy esetben az Akademia felelősségének terhét enyhítik.

Minthogy pedig e felelősség csak akkor teher, ha a kiadott munka nem felel meg czéljának, önkényt előmbé áll a második és nem kevésbé fontos kérdés: „*Miért és ki számára akart az Akademia magyar szótárt kiadatni.*“

Az a roppant lendület, a melylyel a magyar irodalom a jelen évszáz elejétől fogva fejlődésének indult, nem maradhatott befolyás nélkül magára a magyar nyelvre, mint ez irodalom közegére. A latin nyelv uralkodása alatt nyelvünk sok tekintetben elmaradt volt, s miután nagyon korán megszűnt volt a mivelt körök társalgási nyelve lenni, csupán a mivelt-ség alsóbb fokán álló néposztálynak volt kirekesztő sajátja, s mint olyan, nem terjedt ki egyébre, mint épen ez osztály mindennapi szükségére. A régi irodalom szókincsének tetemes része feledésbe volt sülyedve, és az ébredező nemzet tudománynyal foglalkozó fiai, írói és költői, többnyire az ókor és külföld irodalmából nyervén művelődésöket és abból vevén mintákat, minden lépten nyomon fenn akadtak anyanyelvök szegénysége miatt. Természetes dolog, hogy az első kísérletek ezer meg ezer nehézségei közt, nem lehetett minden egyes írótól kívánni, hogy a hol eszméi kifejezésében találó

szó hiánya miatt fennakadott, nyomozva kutassa fel az összes régi irodalmat, járja bé a haza minden vidékeit, és keresse meg azt, a mi a nyelvben létezett, de a mit ő nem tudott. Kényelmesebb volt új szót alkotni, és nyelvünk természetes hajlékonyságánál fogva könnyebb is. A szócsinálás szükségéből utóbb divat fejlődött ki, és nem is volt író, a ki egy pár öncsinálta szót nem tudott felmutatni. Kétségkívül sokat köszönhetünk e kornak, sok talpraesett kifejezéssel gazdagította nyelvünket, a mely megmaradt, de volt sok salak is, a mely csak úgy tünedezett fel, mint a forrásban levő borban a földrész, a mely a habbal vagy egyszer a felszínre jő, de csak azért, hogy ismét leszálljon és a seprőben örökre eltemetve maradjon. A sok visszaélés figyelmessé tevő jobbjainkat, észrevették, hogy az új szók egész halmaza nem szükségnek, hanem tudatlanságnak köszöni eredetét, és itt fogamsozott meg legelőbb az az eszme, hogy szótárt kell készíteni, a melyben könnyen megkaphassa minden ember a meglevő szót, és ne vetemüljön ok és szükség nélkül új szók csinálására. Kresznerics szótárának legközelebbi célja ez volt.

De könnyen meg lehetett győződni arról is, hogy egy ember ereje nem elég szótár készítésére, a mely a kitűzött célnak megfelel. Társulatnak kellett e végre vállalkoznia, és melyiek társulatot illette volna meg inkább a megbirkozás e vállalattal mint épen az Akademiát? Az Akademia fel is fogta ebbeli hivatását, és elhatározta a magyar nyelv szótára elkészíttetését és kiadását. A cél az volt, hogy e szótárban legyen meg minden magyar szó, és legyen megfejtve minden szónak minden értelme, a melyben akár az irodalomban, akár az élő nyelvben használni szokták.

És ki számára készült e szótár?

Oly ember a ki még nem tud magyarul, e szótárnak nem veheti hasznát, mert benne a magyar szó magyarul levén értelmezve, a ki magyarul nem tud, az értelmezést nem érti. Mihelyt tehát el volt határozva, hogy az értelmezés magyar legyen, egyszersmind az is ki volt mondva, hogy e szótár csak oly embereknek készül, a kik a nyelvet már tudják, tehát nem készült a magyarul tanulni akaró külföldi vagy belföldi nem-magyar ember számára.

A népnek nem készülhetett, mert a népnek nincs rá szüksége, és a nép nem is fogja használni soha.

Készült tehát az irodalom és az iskola számára. Épen azért készítésénél fő tekintettel kellett lenni azoknak a dolgoknak a felvételére és kitüntetésére, a melyekre az irodalomnak és az iskolának szüksége van.

És itt következik már most a fő kérdés:

Mi módon kellett volna tehát e szótár készítéséhez hozzá fogni?

„Tehát most, miután a szótár már kész, miután 20 év telt el az első kezdeményezés óta, most áll ön elé e kérdéssel? Ha tudta, mért nem szólt ön annak idején? Vagy tán azt hiszi ön, hogy az Akademiában nem volt oly bölcs ember mint ön akkor, a mikor a készítendő szótárnak programját és tervét megállították?”

E kérdéseket csak akkor lehetne méltán hozzám intézni, ha azt vitatnám, hogy az Akademia nem úgy fogott hozzá, a mint kellett volna, vagy azt akarnám állítani, hogy az Akademia nem tudta mi módon kell hozzá fogni. Egy sem jut eszembe. Az igaz, hogy voltaképen nem is az Akademia készítette a szótárt, hanem e munkával két oly tagját bízta meg, a kiknek arra-valóságáról meg volt győződve. Noha bizonyosan nem tudom, de képzelem és hiszem, hogy e megbízás nem történt oly módon, hogy az Akademia egyszerűen és szárazon magyar szótár készítését bízott a két választottra, hanem egyszersmind testületileg egy programmban megállította a szótár készítésében követendő elveket és módot. Itt már most megtörténhetett, hogy vagy az Akademia programja volt elhibázva, és a szótár azért nem ütött ki jól, mivel a megbízott készítők kötelességöknek tartották saját jobb belátások ellenére is szorosan az elejökbe szabott programhoz ragaszkodni, vagy pedig az Akademia programja helyesen volt megállítva, de a megbízottak jónak látták a programmot számba sem venni ¹⁾.

Már melyik történt a kettő közül, nem tudom. Annyi bizonyos, hogy az Akademiának módja volt a programmot helyesen és célszerűen megállítani, mert előtte volt a külföld szótáriródmának évszázak óta szerzett tapasztalása, a mely, hogy hazánkban ismeretlen nem volt, bizonyítja egy röpirat,

a mely 1814-ben Pesten Trattner János Tamás betűivel ki-nyomatva megjelent e cím alatt: „*Planum egy tökéletes Magyar Bibliografia és Szókönyv iránt*“; és a melyben Döbren-tei Gábor ajánló előszava után Senquiczi Kovachich Márton György és Kovachich József Miklós eléterjesztik ugyanazt a programmot a szótárkészítésre, a melyet a világhírű Grimm testvérek remek német szótáruk első kötetében közölt elő-szavok szerint kitűnő munkájok készítésében követtek is. Hogy már az Akademia miféle útasítást adott Czuczornak és Fogarasinak, azt nem tudom; de azt bizonyosan tudom, hogy a magyar nyelv szótára nem készült az említettemhez hasonló program szerint, és ez a fő bűn, a melynek a többi csak járuléka és kifolyása. Ki a bűnös ebben, nem tudom megha-tározni, de hovatovább mind inkább az látszik előttem való-színűvé sőt bizonyossá válni, hogy a hiba egyformán oszlik el kétfelé. Az Akademia oly erősen bízott választottjaiba, hogy nem látta szükségesnek nekik tüzetes útasítást adni, és az Akademia e bizalma következtében a megbizottak ak-kora önbizalomra kaptak, hogy azt gondolták, ők előre meg-állított terv és program nélkül is megcsinálják a szótárt. Az Akademia bizalma azonban menthető, a megbizottaké menthetetlen.

* * *

Tisztába hozván így a fölveket, már most áttérek ismét a szótárra és Fogarasi úr rendreútasítására.

A magyar tudományos Akademia értelmező, nem pedig elemző szótárt akart kiadni, és nagyon helyesen, mert a fen-tebb megfajtott elv szerint, a magyar irodalomnak és iskolák-nak értelmező, és nem elemző szótárra van szükségük²⁾. Czuczor és Fogarasi tehát értelmező szó tár készítéséhez fogtak, de csakhamar jónak látták a dolgot oda fordítani hogy a szó-tár legyen félig értelmező félig elemző.

A szóelemzésnek a nyelvészetben kétféle lehet a célja. A hasonlító nyelvészet művelői azért bontják fel a szót ele-meire, hogy a rokonoknak állított nyelvek atyafiságát az

clemek azonos voltából bizonyítsák. Ha lehet is sokszor kifogás az ily eljárásból következtetett eredmények ellen, maga ellen az eljárás ellen nem lehet kifogás. A hasonló nyelvészek csak illető jogukat gyakorolják. Más az értelmező nyelvész elemzése. Az értelmező nyelvésznek kötelessége megmondani, hogy eleibe adott valamely szónak mi voltaképpen a jelentése. Ezt a jelentést nem tudhatja meg máshonnan, mint az irodalomból és az élő nyelvből; mert a végin bármi alapos tudományossággal bizonyíthatná is akármely tudós nyelvész, hogy e vagy ama szónak tulajdonképpen ezt vagy amazt kellene jelenteni, az bizony mindig csak azt fogja jelenteni, a mit az irodalmi és élő nyelvbéli szokás vele jelölni szokott; és ha az értelmező nyelvésznek kötelessége nem terjedne tovább, nem is volna szüksége semmiféle elemzésre. Innét is van, hogy oly szótárakban, a melyek rendeltetése csupán csak az, hogy egy nyelvből másra fordításnál segédeszközüül szolgáljanak, nincs is soha semmi elemzés. A ki magyarból németre akar fordítani, annak tükélyesen elég, ha szótára megmondja neki, hogy ablak = Fenster, aczél = Stahl; mit bánja ő, hogy az ablak, aczél, Fenster, Stahl szók a magok nyelveiben miféle gyökökből, miféle hangváltoztatásokkal és értelemátvitelekkel származtak? Sőt még az írónak is, a ki a szótárból más tudományt nem akar meritni, mint azt, hogy egy bizonyos szónak vagy kifejezésnek mi a valódi értelme, hogy azután a szerint használja, annak sincs semmi szüksége az elemzésre; és meg lehetünk győződve, hogy tán egyegy kíváncsisági esetet kivéve soha sem is fogja megnézni, ha szinte ott van is a szótárban. Mire való tehát, kérjük, az elemzés az értelmező szótárban?

Nézetem szerint az értelmező szótárban kettős feladata van az elemzésnek. Egyszer tudniillik tudományos munkává teszi a szótárt. Ezt nem úgy értem, hogy az elemzés, mint csupa tudományos cifraság, valami döböntő és az által tiszteletet gerjesztő tudós külszint adjon a munkának; hanem abból a szempontból kiindulva, hogy a tudomány köteles minden állítását a lehetőségig indokolni; a szótár épen az által lesz tudományos művé, hogy a szók értelmezését az elemzés által indokolja. Így például az értelmező szótár megmond-

hatja, hogy e szó „*kacskaringós*“ melléknév, a mely a kör-alakú hajlásnak, összevisszabonyolodásnak bizonyos módját jelöli; és akár az irodalomból, akár az élő nyelvből hozhat fel példákat, a melyek tanuságot tesznek arról, hogy e szó e jelentésben csakugyan él a nyelvben; de mindaddig, a míg egyebet nem tesz, csak lajstrom lesz, sorjegyzéke a szóknak; ha tudományos mű akar lenni, meg kell hogy mondja még azt is, hogy e szó összealakul a „kacs“ főnévből és a fenhangú „kering“ igének megfelelő alhangú „karing“ jelen részcsülőjéből, és olyat jelent tehát, a mi úgy kering, úgy összebonyolodik mint a kacs, ha a szőlővessző vagy a karó körül tekeredik. Egyszersmind kötelessége lévén az értelmező szótárnak, minden szónál, a mely nem csak egy jelentéssel van használatban, a különböző jelentéseket illően osztályozni és rendezni, az eredeti alapjelentést, a melyből a többiek közelebbi vagy távolabbi átvitel vagy nagyobb-kisebb megszorítás vagy tágítás útján eléállottak, csak is helyes elemzés vagy tán helyesebben mondva származtatás által fogja kitalálhatni és meghatározhatni. Így például, e szó „szállás“ használatban van nálunk a következő hat jelentésben: „habitatio, deverticulum, imminutio pretii, villa, colonia, descensio,“ és hogy ezek közül melyik az eredeti alapjelentés, csak úgy lehet indokolva meghatározni, ha tudjuk és megmondjuk, hogy e szó „szállás“ származik ebből: „száll“, *száll* pedig eredetileg és sajátlag = *descendo*, a miből azután önkényt következő elrendezés következik: 1) *descensio*, innen 2) *deverticulum*, tehát további tágítással 3) *habitatio*, és 4) *villa*; végre legtagabb értelemben 5) *colonia*, és egészen más átvitel alapján 6) *imminutio pretii*. Második feladata az elemzésnek az értelmező szótárban az, hogy az értelmezésnek alapul és segédeszközüül szolgáljon, részint oly esetekben, a mikor egy elavult és csak a régi nyelvemlékekben előforduló szónak igazi jelentését a használatból nem lehet megtudni, és ennélfogva az elemzéshez kell folyamodni, hogy igazítson útba, a mi egyébiránt ritka használatú szokatlan tájszónál is előfordulhat, részint akkor, ha rokonértelmű szók árnyalatai értelemkülönbségét kell meghatározni, a mely sokszor nem határozható meg másképen mint helyes elemzés által. Így például e szó „követelmes“, a mely

a tatrosi másolatban a Márk evangélioma előszavában előfordúl e kapcsolatban: „Istennek követelmes akarátja szerint,“ értelmére nézve csak közvetlenül „követelem“ és közvetve „követ“ származtatóiból határozható meg; és nézetem szerint, miután e szó a *követ* igéből épen úgy lesz, mint a *hatalmas* a *hat* igéből, ha *hatalmas* = nagyon vagy erősen hatni képes, *követelmes* szükségképen = nagyon vagy erősen követni képes, *követ* pedig az élő nyelvben = nagyon sürget vagy kér, e mondásban: „követem alássan“, mert ez értelemben: sequor csak az irodalomban találjuk, mindkét értelmében pedig megfelel neki a latin *insto*, tehát *követelmes* = vehementer instans, vagy más divatosabb magyar szóval kiteve = sürgető. Hasonlóképen *válni* és *oszlani* igék árnyalati különbségére, a mely szerint az előbbi = separari, az utóbbi = dividi, lehet építeni e két szó árnyalati különbségét: *elválaszt* és *eloszt*.

Ha azonban élő és képződésben, fejlődésben levő nyelv szótáráról van szó, az elemzésnek még egy nagyon fontos feladata van abban, hogy a kész szók elemzése által hasonmintákat nyújtson új szók alkotására a nyelvben meglevő elemekből. Ez az elemzés legkényesebb oldala. A fenn említett példából láttuk, hogy ige-törzsből az *alom*, *elem* képző hozzájárulása által főnevek lesznek, a melyek az ige-törzsszel jelölt cselekvés gyakorlására való kitűnő képességet jelölnek, és ezekből *os*, *es* képző által melléknevek, a melyek e képességet mint állandó tulajdonságot emberhez vagy tárgyhoz csatolják; nem csak világos lesz előttünk az ily módon alakult szóknak, mint aggodalmas, ártalmas, bizalmas, engedelmes, hatalmas, kérelmes, siralmas *), szorgalmas, rugalmas, stb. eredeti ősjelentése, hanem útmutatást is nyerünk hasonló szók helyes alkotására, ha valaha szükségünk találna rá lenni. Így merném e minták szerint a *solubilis* chemiai műszóra magyar műszónak „*olvadalmas*“ szót ajánlani, és hiszem, hogy e kifejezést: „lösliche Salze“, a mely annyiszor megakasztja chemikusainkat, tökélyesen és jól adná vissza az: „olvadalmas só.“

*) Itt nem levén helye, hogy ez elemzést és értelmezést apróra indokoljam és igazoljam, el is hagyom, de szolgálhatok vele.

Láthatni ebből, hogy értelmező szótárban semmi esetre sincs helye oly elemzésnek, a mely a felfejtettem elveket mellőzve, csupán oly betűértelmezésre adja magát, a melylyel a szótáríró legfőlebb éles elméjét, nyelvtudását és némelykor élcességét fitogtatja, de a melyből a szótárból tanulni akaró nem tanul semmit. Az ily elemzések megjárják oly hasonlító nyelvésznél, a ki török szakad valami olyat akar bebizonyítani a mi nincs, megjárják tréfának vig társaságban, megengedhetők oly embernek, a ki a maga neve alatt saját felelősségére dolgozik, de nem tűrhető oly munkában, a mely egy országos tudományos testületnek czime és tekintélye alatt áll a nemzet cleibe.

Ha ezek szerint az elvek szerint itéli meg az olvasó első felszólalásomat, nem fog bizonyosan benne sem sértést sem tiszteletlenséget találni, annyival kevésbbé, miután magam a bevezetésben megmondtam, hogy ha kemény, tanító hangon fogok szólani, nem kell azt nékem felróni. De fog benne találni őszinte kritikát és mindenek felett buzgalmat még nem egészen tönkre tett szép nyelvünk tiszta jelleme megóvása mellett. Remélem, hogy igaz hazafi nem veheti rossz néven, ha nyelvünket szentebb tisztelet tárgyának tekintem, mint bárkit, legyen az akár egyes ember, akár egész testület.

* * *

És már most számoljunk Fogarasi úrral.

A „Magyarország“ idei 113. 114. és 118. számaiban megjelent *) rendreütasító válaszában legelőbb is azt mondja Fogarasi úr, hogy ő csak „az indokoltnak látszó észrevételek lényegeire, és általa adandó érdemleges válaszra szorítkozik.“ Már megvallom együgyűségemet, hogy én sem e mondatból magából, sem az egész czikkből nem tudom megérteni, hogy F. úr ezzel mit akar mondani. Czikkét válasznak mondja, pedig az én czikkem nem volt kérdés, a mely választ vár, hanem

*) Nem árt itt még egyszer megemlítenem, hogy épen a „Magyarország“ szerkesztőjét kértem volt meg legelőbb kritikám kiadására, és ő még csak azt sem mondta, hogy nem adja ki.

állításokkal, még pedig, a mint F. úr kegyesen megengedni méltóztatik, indokoltnak látszó állításokkal teli vádbeszéd a Magyar Nyelv Szótára készítői ellen, elmondva a nagy közönség törvényszéke előtt, oly vádbeszéd azonban, a mely nem kívánta a vádlottak elítélését és megbüntetését, hanem csupán megtérésöket. Ily vádbeszédre, ha alapos, megtérésnek, ha alaptalan, czáfolatnak kell következnie. A kitérő válasz olyan formát mond, mint ha valaki azt mondja, hogy „*azért sem!*“ Csakugyan meglátjuk mindjárt, hogy F. úr nagyobbára non acumine sed pondere, azaz nem czáfoló bizonyítással, hanem a tekintély fegyverével igyekszik engem leültetni.

Már pedig a tekintélyre is talál tökélyesen az a hasonlat, a melyet nem tudom melyik költő tett a becsülettel párhuzamba; hasonlít tudniillik a tükör fényéhez, a melyet egy lehellet meghomályosít, egy karcz elront. Semmit sem kell oly figyelmes gonddal őrizni mint a tekintélyt, mert lám a becsület csorbáját a végén vérrel ki lehet köszöörlni, a tekintély ha egyszer meg van ingatva, soha sem áll többé helyre. Nincs tehát oka F. úrnak valami kirívó szándékos értelmet tulajdonítani ama szavaimnak, hol azt mondom, hogy az Akademiát a magyar nyelvet illető minden kérdésben első és legfőbb tekintélynek *kellene* elismernünk. F. úr még tán jobban tudja mint én, hogy ezzel nem mondtam semmi egyebet mint czáfolhatatlan tiszta igazságot. Avagy be tudja bizonyítani F. úr, hogy az Akademia e tekintetben tekintélynek el van ismerve? Van-e bár egy akadémiai tag, a ki a „*Magyar Nyelv Rendszeré*“-ben kifejtett grammatika szerint ír magyarul? És csuda-e, ha a nemzet nem ismeri el annak a testületnek a nyelvészeti tekintélyét a melynek saját tagjai nem követik elveit? Igen messze vinne, ha e tünemény okait akarnám fejtegetni. F. úr megjegyzése erőltetésére elég a tényt fel-
említeni.

F. urat bántja, hogy az Akademiát felelőssé teszem, a mennyiben a készítők választása rajta állott. Beszéltem e tárgyról fennebb, és nem akarok ismétlésbe esni; de kénytelen vagyok különösen a Czuczor és Fogarasi megbízásáról egy pár szót mondani, hogy mostanra és ezutánra (mert az úgy

érdekében óhajtom, hogy e nyilatkozatommal még ne legyen a dolog bevégezve) minden félreértésnek elejét vegyem.

Az Akademia szótárt akarván kiadni, és átlátván, hogy ily munkát testületileg nem lehet szerkeszteni, hanem hogy szerkesztését bizottság által kell eszközölni, igen helyes tapintattal járt el, a midőn e bizottság tagjainak számát a lehető legkisebbre, azaz kettőre szabta. Épen oly helyes tapintat vezette az Akademiát a tagok választásában. Mert hiszem mit akart? Oly embereket akart a szótár szerkesztésével megbízni, a kiktől megnyugvással jó munkát lehetett várni; tehát ott volt Czuczor, a kiről a két hazában mindenki tudja, hogy tán nincs ember, a ki egymagára annyit tudjon a magyar szólások jelentéséhez, a kinek emlékezetében annyi különbnél különb tájszólás és eredeti szójárás van letéve, mint épen Czuczoréban. Nem kellett ide semmi isteni gondviselés. Fogarasi már megismertette volt magát mint szótáríró; mi volt természetesebb, mint róla azt feltenni, hogy a dolog gyakorlati és műtani részével alaposan ismeretes? Az Akademia tehát mind eddig helyesen járt el, nem lehet az ellen semmi kifogás. Hol van tehát a hiba? hol kezdődik az Akademia felelőssége?

Legelőbb is abban hibázott az Akademia, hogy nem ragaszkodott elég következetességgel első határozatához, a melynél fogva Czuczornak és Fogarasinak szótárt *szerkeszteniök*, de nem *készíteniök* kellett volna, a mely két dolog közt nagy a különbség. Az anyag gyűjtését nem kellett volna rájuk bízni, azt készen kellett volna elejökbe adni, hogy tisztán csak a szerkesztés feladata maradt volna rajtuk ³⁾. A kinek csak némi fogalma van a szótárírásról, át kell hogy lássa, mennyire könnyítette volna ez eljárás a munkát és mennyire biztosította volna a sikert. A második hiba abban történt, hogy az Akademia igen erősen bízott megbízottjaiban, és a kész munkát érdemlegesen soha sem vizsgáltatta meg ⁴⁾. Ez állításom nem levegőből kapott. Van adatom reá, hogy a szótári munka megvizsgálására kiküldött bizottság egyik tagjának abbeli indítványát, hogy a bizottság nézze meg egy kissé a kész munka minőségét is, Toldy úr azzal hallgattatta el, hogy erre a bizottság nincs megbízva ⁵⁾. Pedig bár mi jeles két ember

csak két *ember*, ez a két ember, ha sokáig együtt működik, összeszokik; a minék rendesen azaz értelme, hogy mind-egyik a maga hibái és gyarlóságai mellé a másikat is vagy magáévá teszi, vagy legalább eltérni, elnézni tanulja, és a végén azok iránt épen oly vak, mint saját maga fogyatkozásai iránt. Nem kellett volna hát oly határtalan bizalommal lenni. Megeshetik, hogy tán eleintén mások belészólása és figyelmeztetése egy kissé zokon esett volna a két megbízottnak, de az sokkal kisebb baj lett volna, mint ha már most nyilvános megrovásnak vannak kitéve. De az Akademia legnagyobb és legkárosabb mulasztása még egyébben történt.

Bár mit mondjanak és állítsanak is Pesten, nem tudják megcáfolni azt az állításomat, hogy a kérdésben forgó szótár az Akademia szótára. Nem azért mondom azt, mintha nem tudnám, hogy nem az Akademia csinálta, hanem azért, mert tudva azt, hogy az Akademia megbízásából készült, és hogy az Akademia adhatja ki, mindenki előtt világos, hogy az Akademia jóváhagyott mindent, a mi e szótárban el van mondva ⁶⁾, és soha sem fogja e szótárt senki másképp nevezni mint az Akademia szótárának, soha sem fog senki másképp rá hivatkozni, mint az Akademia szótárára. Itt van már most a nagy bökkenő. E körülményből roppant felelőség háramlik az Akademiára. Eddig ha valakinek tetszett szót faragni és oly alkotásokat előállítani, melyek semmiféle szabályra vagy hasonlatra nem támaszkodhattak, a józanabb belátású ember lenevette, rosszalta, és nyíltan felléphetett ellene, bizonyíthatta, hogy ez szörny, ez nem szó, ez képtelenség, ezt nem szabad vagy legalább nem szabad ily értelemben használni. Tetszett például Fogarasinak vagy Ballaginak a magok szótárába efféléket felvenni, még ez sem volt épen elviselhetetlen baj, hiszen Fogarasi és Ballagi, minden tisztelet mellett, a melyet senki sem fog tudományos ismereteiktől megvonni, csak egyes emberek, a kik a végén nem is akartak magoknak annyi személyes tekintélyt tulajdonítani, hogy ők bírálói legyenek egy-egy újabb szerkezetű szó jó vagy rossz voltának; nekik e szabad volt, ők azt mondták: „mi ide összegyűjtöttünk jót, rosszat, mindent, a mit kaptunk, nem állunk jót semmiről, mert csak relata referimus, lássa kiki, mit mire

használhat belőle.“ Hiába is hivatkoznék valaki e szótárak tekintélyére, mert azoknak tekintélye nincs, és nem is akart lenni. Más az Akademia szótára. Ezt az Akademia címe tekintélylyé teszi. A mi abban mint magyar szó eléfordúl, annak jó magyar szónak, helyesen alkotott szónak kell lennie, különben nem nyerte volna az Akademia jóváhagyását ⁷⁾. Íme ebből megértheti most Fogarasi úr, micsoda „kirívó szándékos értelme“ van annak az öt annyira boszantó „*kellene*“ szónak? Kellene biz' azt, de az Akademia ebből a feltételes „*kellene*“ szóból csak úgy csinálhat feltétlen „*kell*“-et, ha ő is megteszi azt, a mit tennie kellene és a mit nem tesz, ha megengedte hogy mindent összeviszsa tegyenek belé abba a szerencsétlen szótárba.

De ha az Akademia egyszer nem vállal felelősséget! Ez már ezelőtt is hiábavaló beszéd volt, a mint, hiszem, már igen is hosszasan bizonyígtattam; de már most, a május 12-kei emlékezetes ülés óta, a melyben tudniillik az Akademia philologiai szakosztálya a hallottak és látottak után is bizalmat szavazván a készítőnek, nem csak tacite consentiendo, hanem studio, voce, vultu újból rányomta e szótár minden betűjére jóváhagyása bélyegét ⁸⁾, már most igazság szerint nem is Czuczor és Fogarasi többé, hanem éppen csak is az Akademia szakosztálya felelős. Fentartom magamnak, hogy a szakosztály e szavazata ellen, mint akadémiai tag, illetékes módon és helyen annak idején megtegyem ünnepélyes óvásomat; most Fogarasi úrhoz térek vissza.

Azt veti Fogarasi úr a szótár technikai kiállítására tett észrevételeim ellen, hogy Adelung, Heyse német, a francia akademia francia és Vullers perzsa szótárában ily külön cifra jelekre nem akadt.

Mit bizonyít ez az ellenvetés? Azt-e, hogy az ajánlottam megkülönböztetések nem célszerűek? De hiszen azt F. úr sem mondja, csak azt akarja vele bizonyítani, hogy nincs rá szükség. De éppen ebben téved, mert megfelejtkezik egy nagyon lényeges különbségről. Adelung, Heyse és a francia Akademia megállapított irodalmi nyelveknek szótárait írták, Vullers szótárát nem ismerem, nem tudom tehát ő- vagy új-perzsa-é, az utóbbi esetben ő is csupa irodalmi, az előbbe-

niben egy holt nyelvnek írta meg szótárát. A Magyar Nyelv Szótára pedig egy képződés alatt levő élő nyelv olyan szótára, a mely még a tájszólásokra is kiterjed. Ott nem volt szükség ily megkülönböztetésekre: itt okvetlenül szükség van rá. Avagy tud F. úr a francia Akademia szótárában provençal, auvergnat, breton vagy más tájbeli szót felmutatni? Van-e Adelungban felsőaustriai, pommeri, plattdeutsch vagy más afféle különöz szó? Nincs, úgy-e bár? ám de a Magyar Nyelv Szótárában megvan, vagy legalább meg akar lenni minden tájszó, megvan benne minden újszó, akár nyert már polgárjogot a nyelvben, akár nem, megvan benne egy rakás idegen szó, a melyre ma már nincs szükségünk, van benne kiavúlt szó, a mely már ma nem él, van elvont gyök, képző, rag stb.⁹⁾ Ezt nem volt szükség szembeötlőleg megkülönböztetni.

Lám, ha tetszett volna F. úrnak az említett szótárakon kívül még Rost görög szótárának legújabb kiadását, Freund latin iskolai szótárát, Ingerlev iskolai szótárát, és különösen Dr. Fürst épen most megjelent héber szótárát megtekinteni: nem csak mind azokat a cifra jeleket, hanem még több és czifrább megkülönböztetéseket kapott volna, a melyek ugyan azt nem eszközlik, hogy a tudomány önkényt folyjon a használók fejébe, de tanúságot tesznek arról, hogy a szerkesztők nem csak tudósok, hanem rendszeresen gondolkozó fők is voltak, és tudták, mire van szüksége annak, a ki szótárt szokott használni. F. úr, az igaz, nem tudhatta mind ezt, mert ő tán soha sem volt nyelvtanító.

A mi a betűket illeti, azok bizony csak csupa egyformák, csupa garmond, mert a főszók csak ugyanannak a garmond garnitúrának a majusculáiból vannak szedve, és az antiqua és cursiv garmond még csak mind egyféle betű.

De nincs alapja F. úr folytonos hivatkozásainak; mert ha valami fogyatkozás vagy hiba mentségére elég az, hogy meg tudjuk mutatni, hogy előttünk már más is szenvedett ebben a fogyatkozásban, más is követte el ezt a hibát, akkor nem lehet meg róni semmit. De a hivatkozás azért sem talál, a mit fennebb a tájszólásokról és új szókról stb. említettem.

Különös észrevételeimben legelőbb azt kérdeztem volt, hogy bizonyítja bé valaki, hogy a! és haj! összetett szók?

Erre F. úr azt jegyzi meg, hogy vagy nem értek, vagy készakarva ferdíték, mondván:

„Szótárunkban ez áll: Törzse az összetett a! és haj! indulatszóból áll: ahaj. Már a ki ebben azt olvassa, hogy a és haj (külön-külön?) összetett szók, az vagy nem ért, vagy készakarva ferdít.“

E mondásban F. úr legelőbb is egy kis fogással él, a mennyiben saját munkája szövegét egy kissé meghamisítja, hogy rám foghassa a ferdítést. A szótárban ugyanis ez áll: „Törzse az összetett a! és haj! indulatszóból áll; ahaj.“ Nézetem szerint a F. idézetében kifejezett k betű nem sokat tesz ugyan, de még is tesz valamit.

Ha már most én igazán olyan akadémikuskodó, ok nélkül gáncoskodó és rossz májú ember volnék, a milyennek F. úr szeretne a közönségnek bemutatni, a fönnebbi mondásra ekként felelnék meg:

Ha valaki azt akarja mondani: Törzse az a! és haj! indulatszóból összetett *ahaj*, és a helyett azt írja: Törzse az összetett a! és haj! indulatszóból áll: ahaj; ez az ember vagy nem tud magyarul, vagy készakarva beszél értetlenül. — Furcsa dolog! Ha valaki ezt akarná mondani: Fogarasi ez ügyetlen nyilatkozata nem bizonyít semmit! és azt mondaná helyette: Ez ügyetlen Fogarasi nyilatkozata nem bizonyít semmit! bezzeg mindjárt észrevénné F. úr is, mily lényeges különbség van a két mondás közt. De van itt még több mondani valóm is.

Hogy abajgat = üzni, kergetni, az ellen nem lehet senkinek semmi kifogása, azt én sem állítottam másképp, és azt nem is lehet másképp állítani, mert a szó szűk körre szorult tájszó ugyan, de él a nép szájában és jelentése kétségbevonhatlanul meg van határozva. Az a kérdés állott elé, honnan származott e szó? Ha az ember szabad játékot akar engedni elméjének, rögtön két idegen szó kínálkozik, a latin: abigo, és a francia: aboyer. De ezeket józan gondolkodású ember mindjárt elveti, mert ily idegen szóból válhatott volna irodalmi szó, de népies tájszó nem igen. A magyar nyelvből kellett tehát származtatni, és itt ismét két szó kínálkozott rokon hangzásával: bolygat és obéogat. Hogy a kettő közül az utób-

bit választottam, azért történt, mivel *abajgás*, a mely kétség-kivül ugyanabból az *abajg* törzsből származik, a melyből *abajgat* is = kiabál, lármáz, üvölt, és ez nekem jobban talált az *obéogat*-hoz, a mely hasonlóképen kiabálást jelöl, mint a *lolygat*-hoz, a melyben eredetileg nincs semmi kiabálás-féle jelentés. Azonban szívesen megengedem, hogy származtatásom nem talál, csak annyit tartván fenn állításomból, mint tagadhatatlan tény, hogy e szó *obéogat* a nyelvben valósággal létezik, és valósággal azt jelöli a mit én mondtam. Ebből az következik, hogy én egy valósággal létező szónak helyes származtatását és értelmezését rosszul alkalmaztam, a mivel ki is van mondva az ítélet állításomra, a melyre magam is megmondtam volt, hogy nem bízom csálhatatlanságában.

Lássuk már most a szótár állítását. E szerint két indulatszó alkotja a kérdéses szó törzsét, a! és haj! és e két indulatszónak üző, kergető jelentése van. Vizsgáljuk meg, mennyire állja ki e származtatás a józan kritikát.

A! és haj! indulatszók. Mi az indulatszó? Indulatszónak köztudomás szerint nevezünk oly szerves hangot, vagy hangkapcsolatot, mely indulatra gerjedt ember kebléből önkénytelenül tör ki, és épen azt jelenti, hogy az illető ember valami indulat benyomásának enged. Melyik indulatnak? Azt egy indulatszóból se lehet kivenni. Igazság szerint e kifejezés: *indulatszó* nem is helyes. A szó ugyanis mindig oly szerves hangkapcsolat, a melynek bizonyos meghatározott jelentése van, ám de azoknak a hangoknak, a melyeket az indulat sajtol ki belőlünk, nincs határozott jelentése. Számtalanszor lehet tapasztalni, hogy a legkülönbözőbb, sőt merőben ellenkező indulatok befolyása alatt levő emberek azonegy indulathangba törnek ki. Erre bizonyosság az a nevezetcs körülmény, hogy még oly szók is, a melyek eredetileg mint valóságos szók határozott értelemmel élnek a nyelvben, mihelyt indulathang gyanánt használjuk, megszűnnek határozott jelentésüek lenni. Ott van például a *jaj*, a melynek, mint főnévnek, tökélyesen meghatározott értelme van, mihelyt indulathanggá válik, épen úgy kiált fel a fájdalom, a sajnálkozás, a meglepetés, az öröm stb. mert tagadhatatlan, hogy e kifejezések: *jaj de fáj! jaj beh bánom! jaj beh szép! jaj beh jó kedvem van! stb. egy-*

aránt használatosak, és ezekben a *jaj*-nak, mint indulathangnak, mindannyiszor más a jelentése. Ugyanaz a *bizony*, a mely a biblia e szavaiban: bizony! bizony! mondom néktek! a minden kételkedést kizáró határozott állítást jellemzi, azzal az ismert sajátságos hangoztatással kiejtve, a hogy sokszor halljuk e mondásban: bizony, barátom, nem merném állítani! épen kétkedés kifejezése. De legfényesebb bizonyosságai ez állításomnak a magyar káromkodások, a melyek mindannyian határozott értelmű egész mondatok, és a melyeket a magyar ember mégis nem csak a legkülönbözőbb indulatok befolyása alatt, hanem némelykor egyenesen minden értelem és jelentés nélkül mint pusztá hangokat használ.

Ha ez áll, a mint tagadhatatlanul áll is, hogy lehet származtatás által valamely szó értelmét oly hangból kifejeteni, a melynek magának határozott értelme nincs? Hogy lehet a merőben határozatlan jelentésű *haj* hangnak elhatározott állítással üző, kergető jelentést tulajdonítani?

És már most kérdem, ha a fennebb említett szóköltési hibát, a melynél fogva a melléknév épen ahhoz a főnévhez van csatolva, a melyhez semmikép sem tartozhatik, hanyagságnak tulajdonítottam, ez utóbbi eljárást pedig levegőből kapásnak neveztem, én vagyok-e hibás, vagy azok, a kik tudományos munkába affélét írnak?

Hogy F. úr ebben is él egy kis ferdítéssel, mondván, hogy én azt állítottam, hogy e mondásért: abajgatni a megfutamított ellenséget, a papiros obéogat, miután a ki cikkemet megnézi, rögtön meggyőződik, hogy nem igaz, nem is tartom szükségesnek róla többet mondani.

Az „*Alabárd*“ elemzésében nem tudja F. úr megtalálni a cifraságot. Megmondom hát neki.

A szótárban az *Alabárd* elemzése szóról szóra így áll:

„Jóllehet *bárd* alakjánál fogva a magyarból lehetne némileg értelmezni; de valószínűbb, hogy idegen származású, mert svédül: *Hallbard*, németül: *Hellebarde*, a régi felső német nyelvben: *Helmparten*, angolul: *halberd*.“

Már ez elemzés elolvasása után minden elfogulatlan embernek szükségképen így kell okoskodnia: az *Alabárd* szó vagy magyar, vagy idegen eredetű. Ha idegen eredetű, a

mint hogy annak mondja az elemző, mit akar azzal mondani, hogy „*bárd*“ alakjánál fogva a magyarból lehetne *némileg* értelmezni? Mit tesz az, egy szót *némileg* értelmezni? Ha pedig azt hiszi az értelmező, hogy azért hívják magyarul *Alabárd*nak, mivel a kérdéses fegyver vasának *alja* *bárd* alakú, miért mondja aztán idegen eredetűnek? Erre úgy felel! azért mert svédül: Hallbard stb. Tehát ez elég ok rá, hogy egy szót idegen eredetűnek mondjunk? Hiszen akkor nekem tökéletesen igazam van, hogy ez az ok éppen úgy bizonyíthatja a *huszár* szó idegen eredetét?

Ebből a tűnik ki, hogy a F. úr nézete szerint az *Alabárd* szó, ha akarom magyar, ha akarom nem magyar, és hogy az a körülmény, ha történetesen más nyelven van egy azon jelentésű hasonló hangzású szó, elég ok rá, hogy a kérdéses szót idegen eredetűnek mondjuk. Ha ez nem cifra, ha ebben van logika, akkor természetesen nincs tovább mit beszélni.

Következnek a képzők és a ragozott szók, a melyek F. úr szerint tökéletesen helyökön vannak az értelmező szótárban, mert más szótárakban is megvannak. Meg biz' azok, de miért? Azzal nem bajlódik F. úr.

Ha a képzőket egy külön e célra szerkesztett etymologiai szótár tárgyalja, ám lássa, neki szabad, habár a képzőnek már csak azért sem lehet helye semmiféle szótárban mivel nem *szó*. Az etymologiai szótár a végén csak szokásból van szótárnak elnevezve, neki tűzetes feladata a szók alakulásának módját nyomozni, és ennélfogva a képzők, mint a szóalakulás nevezetes tényezői, előtte különösen fontosak. Az értelmező szótár már csak azért sem foglalkozhatik velők, mert rendesen nincs rajtuk mit értelmezni, miután ők önálló értelem nélkül csak az általok alakult szó értelmére folynak be, még pedig minden látszólagos szabályosság mellett a legfurcsább eltérésekkel és kivételességgel. (Alig gondolja az ember, hogy valami ily képzőnek igazi nyomába akadt, mindjárt annyi kivételt talál, hogy kénytelen megvallani csalódását. Van más nyelvekben egy-egy oly képző a mely iránt tisztában vannak a nyelvészek, de nagyon kevés, a magyarban is van egynehány, de nagyobb része még ma is kifejthetlen talány. Így például

a német tökélyes bizonyossággal mondhatja, hogy az *ö-nisz* képzője mindig csak igetörzsből alkot főnevet, a mely mindig az igetörzsszel jelölt cselekvés anyagi vagy szellemi, alanyi vagy tárgyi eredményét jelöli. Hasonlólag mi is meg tudjuk mondani, például az *os, es, ás, és* képzők valódi jelentését, de már az *ab, eb, ály, ély* s általában legnagyobb részéről határozottat nem tudunk mondani, és ha kapunk is egy sor velök képzett szót, a melyek némi hasonlsabályt látszanak követni, többnyire van mellette egy rakás oly szó is, a mely minden szabályt felforgat. E szerint csaknem minden képző bő anyagot nyújthatna egy-egy önálló hosszacska értekezésre, és a mellett még nagy vigyázatot is kíván tárgyalása. Igen gyakori eset tudniillik, hogy a nép, a mikor egy-egy idegen szót átvevén a nyelvébe, azt a maga szája járásához időmitotta, annak idegen nyelvbeli végtagját valamely hozzá távolról hasonlító magyar képző alakjára változtatta. De még azt sem bizonyos következetességgel. Így van egy sereg *ár* végzetű szavunk, a melyek mindegyike egy-egy *er* végzetű német szónak felel meg, úgy hogy kétségkívül kasznár = Kastner, bodnár = Büttner, bognár = Wagner, czégér = Zeiger, kufár = Käufer, molnár = Müller, krajczár = Kreuzer stb. Ezek mellé áll egy sereg *ár* végzetű szó, a mely ugyan hangzásra nézve egyezik az azon jelentésű *er* végzetű német szókkal, de a melyekre azért nem lehet ráfogni a német eredetet, mivel igen régi szók, így például: sáfár = Schaffner, gunár = Genser(ich), számár = Saumer (teherhordó), pohár = Becher stb. Végre van a legnagyobb sereg régi és új tiszta magyar eredetű *ily* végzetű szó, még pedig főnév és melléknév, részint név- részint ige-gyökből alakúlva. Nevezetes dolog, hogy ez *ár* képzőhöz nem csak a német *er*, hanem a szláv *ár* vagy *ár*, a latin *or*, az ebből lett francia *eur* és szintén a francia *ier*, és az ezzel egy jelentésű német *ier*, az angol *er* képzők is alakra és jelentésre nézve egyeznek. Ha már most tekintetbe vesszük, hogy hasonló alakú és jelentésű képző csaknem minden nyelvben található, (mert az áltaji és sémi nyelvekben is megvan): önkényt világos, hogy ezek alapos tárgyalása már csak azért sem tartozhatik szótarba, mivel elegendő tér sincs a szótárban *ily* kimerítő érte-

kezesekre; a felületes vagy a mint F. úr nevezi, a némileges értelmezés kevesebbet ér a semminél.

Ha Zenker értelmez képzőket, azt F. úr saját vallomása szerint azért teszi, mert azok nézete szerint postpositiók azaz ragok. A rag pedig, mint olyan, minden kétnyelvű szótárban helyén van. Nincs semmi kifogás az ellen, ha a magyar-német vagy magyar-latin stb. szótárak megmondják, sőt kötelelességek megmondani, hogy -ban, -ben, -ból -ből, -hoz, -hez, -nál, -nél stb. mit tesz németül, latinul stb. Az egyennyelvű csupán értelmező szótárban ezeknek sincs helye. Szóval, áll elvitázhatatlanul, hogy a ragoknak még lehet helye némely értelmező szótárban, a képzőknek soha sem: mindkettő a nyelvtanba tartozik.

Az elvont gyökök tárgyalásáról későbben bővebben külön fogok értekezni.

Mellesleg F. úr utasítására azt jegyzem meg, hogy már most figyelemmel megolvastam a 2-ik füzetet is, láttam, hogy a *B* alatt e képzőt a részesülőalkotó ó, ő-ből származtatták, de hogy voltaképen mit jelent, az ott sincs megmondva. Nekem könnyű volt azt előre megjósolnom, tudtam jól, hogy azt még most nem tudja senki megmondani. A származtatás sejtítő hozzávetésnek megjárja, de abból bizony a képző jelentését nem lehet kifejtetni.

A ragozott szókra nézve sem az, ha a F. úr említette szótárakban megvannak, sem egyéb nem szolgálhat mentségül, mert ragozott szó felvétele akármiféle szótárba csak a következő két esetben igazolható:

1) Ha a ragozás formája a szabályszerű grammatikai formáktól annyira elüt, hogy rendhagyó volta miatt nem lehetne egykönnyen ráismerni a szóra és a hozzá tapadt ragra másképp, mint ha megmondja valaki. Így például igazoltnak tartom, ha a szótár figyelmeztet, hogy *szebb* sajátlag = *szépebb*, mert az nem látszik meg a „szebb” szón, de nem igazolható az *abba*, *abban* stb. felvétele, a melyek egészen szabályszerűen alakúlnak az névmásból és -ba, -ban stb. ragokból. Ha tízezer szótáríró felvette volna ezeket a maga szótárába, ez csak a vétők számát gyarapítaná, a tettet épen oly

kevéssé igazolhatja általában a praevaricatiót a praevaricatorok nagy száma.

2) Fel kell venni a szótárba a ragozott szót akkor, ha a ragozás által értelme nem úgy módosul, mint a hogy a hozzá tapadt rag jelentéséből rendesen következne. Ha például *helyben*, a mely formája szerint sajátlag = in loco, vagy jelentősebben = in hoc loco, egy sajátságos nyelvszokásnál fogva magyarul még azt is teszi, hogy *continuo* vagy *extemplo*, ezt meg kell mondania a szótárnak, mert ezt nem lehetne különben kitalálni, de soha se bizonyítja bé senki, hogy a szótárban helyén van az oly ragozott szó mint *alkonyatkor*, a mely soha sem tesz és nem is tehet egyebet, mint a mit minden ember rögtön meglát rajta, ha tudja mit tesz e szó *alkonyat* és e rag *-kor*.

Már nem tehetek róla, ha F. úr még jobban megharagszik reám, de nem tudom erre felhozott mentségét szó nélkül hagyni. Azt mondja F. úr:

„Legnagyobb részben megvannak azok és többek Kresznericsben, Kassában stb. És meg is van ennek saját alapja. Így a latinban, *postea*, *praeterea*, *quemadmodum* . . . stb. szintén grammatikai formák, még is fel szoktak vétetni a szótárakban (sic), a nélkül, hogy íróikat grammatikai tudatlansággal vádolná valaki.“

Nem is tekintve azt, a mit már főnebb említék, hogy soha se lehet mentség az, ha más is hibázott, azt bátorkodom kérdeni F. úrtól, hogy hát hol van az a saját alap, a melyre útál? Tán csak nem a latin és francia szótárak eljárásában? Avagy azt hiszi, hogy: *abból*, *addig* stb. tökélyesen egyenmű grammatikai formák ezekkel: *postea*, *praeterea*, *après-demain* stb?

Ha valaki F. úr eleibe állana és azt mondaná neki, hogy *postea* ragozott szó, azaz a mit magyarul ragozott szónak mondunk latinul pedig helyesen *casus*-nak neveznénk, elismerné-e F. úr, hogy az az ember nem jártas a grammatikában?

Én azt állítom és vitatom, hogy a latin és francia szók *összetett* szók, és mint olyanok állanak a szótárban, nem pedig mint grammatikai formák. Ha F. úr bé tudná bizonyítani, hogy latin vagy francia szótárban ilyenek állanak,

mint *temporis*, *memoriam*, *pudore*, *du pain*, *aux enfers avec une hache*, s más afféle, akkor volna egy kis gyenge alapja mentségének. Így menteni akarván azt, a mit nem lehet menteni, mentsége által csak új hibába esett.

Az összetett szókra sem áll F. úr mentsége. Összetett, valóban összetett szó, azaz olyan, a melyben az összetétel azt eszközli, hogy az összetételre használt alkotó egyes szók mindegyike nagyobb-kisebb mértékben megváltoztatja eredeti értelmét, és a kettő tökélyesen egy fogalommá olvad össze, a magyar nyelvben oly kevés van, hogy tán igaza van annak, a ki azt mondja, hogy egy sincs. Másfelől az ily összetételek alkotásában a magyar nyelv oly egyszerűn jár el, hogy F. úr saját vallomása szerint, a ki olvasni tud, maga kitalálja s kikeresheti az egyes szókat; azaz, ha az igazat meg akarjuk vallani, oly annyira nincs összetett szó a magyarban, hogy még azok is, a melyeket rossz szokásból vagy idegen nyelveket majmolva egy-egy szónak szoktunk írni, voltaképen mindig csak két vagy három szónak maradnak, és nem is írnök soha az akasztófát akasztófának, a gyors szerket gyorsszekérnek, a nemes embert nemesembernek, ha nem volnának németül, Galgen, Eilwagen, Edelmann. Csakugyan, ha lelkiismeretére megkérdenők F. urat, hogy micso-da elvet követett abban a választásban, a melynél fogva némely összetett szót kitett a szótárban, némelyt nem, bizonyosan nem tudna mást mondani mint, hogy csak azok jelennek meg mint összetett szók a szótárban, a melyeknek német-latinban vagy francziában vagy ismét összetett szó vagy épen csak egyes szó felel meg. Különben hogy is lehetne azt érteni, hogy némely melléknév a maga főnévvel egybe tapad némely nem, és hogy aprószent összetett szó, de apró pénz, apró tojás, apró betű, apró kása s száz meg száz más nem az.

Kénytelen vagyok itt egy kissé bővebben szólni e tárgyról, mert nyelvtanilag nagyon fontos. Azt akarom tudniillik megmutatni, hogy az úgynevezett összetett szók egész elmélete nem is talál a magyar nyelv szelleméhez, hanem egyenesen a német elmélet kaptájára van készítve. Ugyanis a német nyelvben az összetett főnév úgy alakul két szóból,

hogy kivétel nélkül mindig az utóbbi szó mutatja az összetétel alapértelmét (Grundwort), az eleibe tett mindig csak határozó, és az alapszóhoz oly alárendelt viszonyban áll, mint ha nem is volna önálló értelme. Ez leginkább abból tűnik ki, hogy ha az összetétel eleibe egy jelző vagy tulajdonító név más járúl, ez mintegy átszökve a határozó szón, kérdésen kívül mindig az alapszóra viszonylik. Épen azért nevetségesek a németben az ily mondások: *seidener Zeugfabrikant*, *gedörrter Obsthändler*, *gemischte Waarenhandlung*, *künstlicher Blumenverfertiger stb.*, ezeket németül helyesen így kell mondani: *Fabrikant seidener Zeuge*, *Haändler mit gedörrtem Obst*, *Handlung gemischter Waaren*, *Verfertiger künstlicher Blumen stb.* Ellenben magyarul épen jól van mondva a: *selyem szövet gyártó*, *aszalt gyümölcs kereskedő*, *vegyes árúk kereskedése*, *mesterséges virág készítője stb.* Másfelől jól van mondva németül: *schöne Zimmereinrichtung*, *grosses Haushor*, *saurer Aepfelwein*, *eiserner Faszreifen stb.* a melyeket magyarul úgy kell mondani: *szobabeli szép butorzat*, *ház nagy kapuja*, *almából való savanyú bor*, *hordó vas abroncsa stb.*, mert ha úgy mondjuk: *szép szoba butorzata*, *nagy ház kapuja*, *savanyú alma bora*, *vas hordó abroncsa stb.* merőben egyebet mondunk. Ezt a nevezetes igazságot, a mely oly szembetűnően bizonyítja, hogy a magyar nyelvben valóságos összetett szó nincsen, fájdalom nem igen akarják érteni írónk, sőt még nyelvészeink sem, és például maga F. úr oly nyugodtan írta le rendreutasító válaszában e szókat: „a nyomtatás alatt levő Zenker szótára“, mintha bizony szegény Zenker volna nyomtatás alatt és nem szótára. Aztán hivatkozzék még valaki nyelvészete romlatlanságára.

F. úr azért is haragszik, mivel az *arélecs*, *aréleg* féle szókat szörnyeknek neveztem; és azt mondja: „Nem is oly szörnyek ezek annál, a ki mind a tárgyat, mind a szók alkotót érti.“

Hogy e szók alkotót nem értem, azt szívesen megvalom, nem is szégyenlem, ha nem értem azt, a minek nincs értelme. A tárgyat nagyon is jól értem igen tisztelt F. úr, és minthogy úgy látszik, hogy ön nem érti, mert azt mondja

róla, hogy *arélecs* = aranyból való élecs, tehát megértetem önnel.

Chemikusaink igen terjedelmesen használták az *any*, *eny* képzőt műnyelvök alkotásában, oly értelemben, hogy e képzőt az *anya* szóval azonosítván, azokat az egyszerű anyagokat vagy elemeket, a melyekből különösen az oxygen hozzájárulta által ismeretes anyagok válnak, úgy nevezték el, hogy az ismeretes anyag nevéhez az *any* képzőt oda ragasztották. Így például a *mész* chemiai alkatrészei oxygen és egy fém a melyet a görög-latin műszóval *calcium*-nak neveznek, és e fémeket az előadtam mód szerint elnevezték *mészany*-nak. Az oxygeniumot jónak látták *éleny*-nek nevezni. Ne higgye azonban senki, hogy azért, mert valami *él*-nek az anyja, azaz főalkatrésze, hanem azért, mert a németek e légnemet, mint az állat- és növényéletre okvetetlenül szükségest, *Lebensluft*-nak mondták, *Leben* pedig magyarul = élet, a *chemicus* azt mondta: „hiszen ez az *et* az *élet* szóban úgy is csak hitvány képző, el is maradhat, és a hosszú *életeny* helyett szebb és hangzatosabb lesz a rövid *éleny*.” Engedjük meg a *chemicus*nak e nyelvészeti bűnét, és fogadjuk el az *éleny* szót! Az *éleny*-ből csinálták az *éleg* szót. *Éleg* pedig jelent oly anyagot, a mely úgy állott elé, ha valamely anyag bizonyos arányban *éleny*nyel egyesül. Így például, ha bizonyos mennyiségű ólom ugyanannyi súlyú *éleny*nyel vegytanilag egyesül, lesz belőle *óloméleg*, épen úgy lesz bizonyos mennyiségű vasból, ha két anynyi súlyú *éleny*nyel egyesül, *vaséleg*. Még eddig mind jól megyen a dolog. De vegyük elő a *mészanyt* és adjunk hozzá *élenyt* lesz belőle az a vegytani anyag, a melyet így jelölnek: CaO ; és a melyet a görög-latinos német úgy nevez: *Calcium Oxyd*, nekünk az előadottak szerint *mészany-éleg*-nek kellene neveznünk. De nem, a szócsináló *chemicus* itt elfelejtette, hogy ő tán épen *chemicus* volna, és ez anyagot *mészéleg*-nek nevezte, holott már maga e szó *mész* = *mészany* + *éleny*, azaz *mészanyéleg*, tehát *mészéleg* = *mész* + *éleny* = *mészany* + *éleny* + *éleny* vagy is *chemice* írva Ca O_2 , a mi egészen más mint CaO . Épen úgy vagyunk az arannyal is; az arany maga az a fém, a mely az *éleny*nyel egyesül, és ar nevű anyag még legalább eddig nem létez; a mi nincs, az nem is egye-

sülhet élenynyel, nem is alkothat tehát éleget, tehát aréleg = semmi, aranyéleg, ennek van valami értelme a fennebbi szerint. Látjuk tehát, ha el is fogadjuk a chemicusok szó-csintani elveit, még akkor is nonsens az „aréleg“; de hát ha nem fogadjuk el, és igen alapos nyelvészeti okaink vannak el nem fogadni, mi lesz akkor?

No hát nem mondá meg F. úr, hogy Ön nem ért hozzá? Hiszen Ön mondja, hogy az *any* csak képző, miért ne lehetne az összetételben a képzőket elhagyni és csak a gyököket használni, úgy is a gyök adja meg voltaképen a szó értelmét, és a végin verba valent usu.

Lássuk: a *szab* igeigyökből különböző képzők hozzájárulta által következő szók lesznek: szabály, szablya, szabás, szabó; ezekben kétségtelenül a *szab* gyök mindig ugyanaz, de vajjon ugyanaz-e a jelentésök? És mért nem ugyanaz? mert különbözők a képzők. Tehát nem a gyök adja meg a szónak az értelmét, és így összemegy az egész czáfolat. Nem is jut soha eszébe senkinek szabálykönyv helyett szabkönyvet, szablyavágás helyett szabvágást mondani. De azt se mondja senki: argyűrű, arláncz, aróra, arfonal; miért hát aréleg és arélecs?

Nem látom szükségesnek arra válaszolni, hogy F. úr azzal akarja magát igazolni, hogy szememre hányja a következetlenséget, a melyet szerinte az agyon-nal összetett szók említésében követtem el. Átmegyek egyenesen az ami, aki stb. kifejezésekre.

Azt mondja F. úr, hogy ezekben az a se nem névelő, se nem mutató névmás. Névelő nem, mert az ígét maga mellett nem kívánja tárgyi ragozással —. Mutató névmás sem, mert ez külön is összetétethetik az egészszel —. Tehát *ami*, *aki*-ben azon *a* nem más, mint *ahol*, *ahonnan*, *ahová*, *amint* szókban, hol az hasonlóképen se nem névelő se nem mutató névmás. Alaposabban kellene értenie a nyelvet, ki másról tudatlanságot, hiuságot emlegetni, s egész akademiáról gúnyolódva szólni merészel. „Amiatt“, ha valahol öszzseírva fordul elő, sajtóhiba.

Csöndüljetek össze nemzetünk fiai! és tanuljatok ez ijesztő példán. Hova viszi a megátalkodottság még a tudós embert

is! Hogy egy menthetlen hibáját el ne ismerje, inkább olyat mond, a mit, ha azt kellene hinnem, hogy igazán, meggyőződése szerint mond, csak alaposabb indokot nyernék arra az állításomra, hogy — nem jártas a grammatikában.

Hiszen, hogy az az *a* nem mutató névmás, azt nincs is mit indokolni, nem állította azt még soha senki. De azt mondja F. úr, hogy nem is névelő, mert nem vonzza a tárgyi ragozást. Tehát F. úr szerint a névelő kívánja maga mellé az igét tárgyi ragozással. Nem akarom olvasóimat annyira megsérteni, hogy ezt az állítást hosszason czáfolgassam. Jobb lesz egyszerűen bémagyarázni, hogy a kérdéses *a* nem egyéb mint valóságos névelő, azaz articulus.

A magyar nyelvnek köztudomás szerint nincsen visszaható névmása és igehatározója, mert e szók: *ki, mi, mely, mily, stb.* mind kérdő névmások, *hol, honnan, hová, merre, miért stb.* mind kérdő igehatározók. Hogy segít a magyar nyelv e hiányon?

Abból a szempontból kiindulva, hogy az, a mit a nyelvben rendesen névmásnak neveznek, voltaképen egy nagyobb-kisebb mértékben határozott mutató szó, e mutató szók közt következő különbséget vehetünk észre. Van t. i.

1) Egészen határozott mutató három: *én, te és ő.*

2) Magában véve ismét határozott de már háromértelmű egy: *maga.*

3) Magában véve nem határozott, de bizonyos meghatározott tárgyra mutató, és az által magát a tárgyat meghatározó mutatók: *az, amaz, ez, emez.*

4) Magában véve határozatlan, de mégis értelmével bizonyos körbe vagy korlátok közé szorított mutatók: *ki, mi, mely, mily stb.*

5) Merőben határozatlan mutatók: *valaki, valami stb.*

A mint látjuk, ez osztályozás kitünteti az ú. n. személyes, visszaható, mutató, kérdő és határozatlan névmásokat. A tulajdonítók nem tartoznak ide, mert ily értelmezés mellett nem egyebek, mint a határozott mutatók származékai. Mellesleg említem, hogy az úgy nevezett névelő nem egyéb, mint a mutató névmásnak egy árnyalati elágazása, a mely

elvesztvén önállóságát, csak arra szolgál, hogy egy magában véve határozatlan szót, határozott értelművé tegyen.

Látjuk továbbá, hogy visszahozó névmás a magyarban nincs. Mert a visszahozó névmás közül áll a mutató és kérdő névmás közt. A mutató névmás ugyanis, egy már magában véve meghatározott tárgyra mutat, hogy mások közül kiemelje; a kérdő névmás egy egész sor tárgyra mutat, egyet se tüntetvén ki; a visszahozó névmásnak az volna a feladata, hogy egy sor tárgyból minden kitüntetés vagy nyomaték nélkül egy bizonyost kijelöljön. Hogy rövidsége törekvésem által érthetlenné ne váljék beszédem, példával mutatom ki mit akarok mondani: E mondatban: *ki beszél?* a kérdő névmás nem mutat egy bizonyos személyre, de nem is merőben határozatlan, mert már annál a körülménynél fogva, hogy a kérdés szükségképen egyénhez vagy társasághoz van intézve, egy kört határoz meg, a melyen kívül a beszélő személy nem kereshető. Ebben: *Valaki beszél* a névmás tökélyesen határozatlan. Ebben: *Amaz beszélt*, a beszélő személy bizonyos nyomatékkal ki van jelölve, és mintegy kitüntetve azok közül, a kik beszélhettek volna. Ettől a visszahozó névmás csak abban különbözik, hogy nem mutat rá egyenesen kijelelőleg a tárgyra, de még is úgy, hogy eléggé meg van határozva.

Jegyezzük meg még azonkívül, hogy a magyarban a határozatlan névmás a kérdőből alakúl, az által, hogy a már is határozatlant még határozatlanabbá tevő *vala* vagy *akár* járúl elébe.

Ha tehát a magyar nyelv nem akart új szóalakot teremteni visszahozó névmásnak, csak kettőből válogathatott, úgy-mint vagy a mutató vagy a kérdő névmást kellett e célra felhasználni. A mutatót nem lehetett, mert az már magában véve határozottabb mint a visszahozó, tehát okvetetlenül a kérdőt kellett elvenni, és valami úton módon határozottabb jelentésűvé tenni. Ehhez járult még az a körülmény, hogy a visszahozó és kérdő névmás közt nagy a rokonság. Hosszas fejtegetés helyett csak egy példát teszek ide: nihil habeo quod dicam; és non habeo, quid dicam, két oly mondat, a melynek értelembeli finom különbségét még az alumnus urbis sem fogta fel mindig tisztán; pedig e különbség, a mily finom

épen oly lényeges. Innen is van, hogy például a francziában ugyanazok a szók egyszersmind visszahozó és kérdő névmások is, és például e mondat, *qui parle*, lehet épen úgy kérdés mint felelet, a mely határozatlanságot nincs miért irigyelnünk a francziától, habár neki nem csinál soha semmi alkalmatlanságot.

Mit csinált tehát a magyar nyelv, hogy kérdő névmását visszahozóvá tegye?

Azt, a mi legegyszerűbb és legtermészetesebb volt. A főnév magában mindig határozatlan kifejezés, határozottá válik a határozó névelő által. Tegyük a határozatlan kérdő névmás eleibe a határozó névelőt, s az is határozottabb értelművé levén, ez által használhatóvá lesz visszahozó névmásnak.

Ez állításom bizonyítására szolgáljanak következő tapasztalások:

1) Nem csak a magyar, más nyelvek is alakítottak visszahozó névmást a kérdőből csupán a határozó névelő eleibe tévése által. A francziában *quel* kérdő, *lequel*, *laquelle* visszahozó névmások, hasonlóképen az olasz *quale*-ből alakúl *il quale*, *la quale*, a görögben *πότερος*, *πόσος*, *ποιος*, *πηλίκος* kérdőkből lesz *όποτερος*, *όπόσος*, *όποιος*, *όπηλίκος* visszahozó névmások, már pedig nem lehet kétségbevonni, hogy a kérdők eleibe tett franczia *le*, olasz *il*, görög *ό* nem egyebek mint határozó névelők.

2) Ha a magyar kérdő névmás eleibe járó *a* se nem mutató névmás, se nem névelő, akkor valami egyébnek kell lennie; mi tehát? Noha F. úr nem mondta ki tisztán, mégis a tűnik ki beszédéből, hogy ez az *a* szerinte az, a mely a szótárban mint távolra mutató szócska van értelmezve. Nem akarom itt vitatni, mennyiben helyes e szócska ilyen értelmezése. Elfogadom. Ámde nem veszi észre F. úr, hogy a távolra mutató *a* szócskán mindig éles hangnyomaték nyugszik, holott a visszahozó névmás első hangja nyomatéktalan? Hiszen a magyar hangsulyról szóló jutalmazott értekezés írójának tudnia kellene, hogy e szót: *a* *ki* nem úgy ejti a magyar *a* ki, hanem úgy: a **ki**. E nyomatéktalan

volta az *a* nak új bizonyossága annak, hogy ez az *a* bizony névelő és nem egyéb.

És most akár alapos nyelvismeretem, akár nem, de annyit most is állítok, hogy a ki legelőbb egy szónak írta a visszahozó névmásokat így: aki, ami stb., az nem tudta mit csinál, a ki utána írta nem gondolkodott, és így csak oda megyen ki a dolog, hogy az egyik tudatlan, a másik hiú.

A sajtóhibával való mentegetődzést méltán vissza lehet utasítani. A mi egyszer mint külön cikknek jelszava külön van a szótárban értelmezve, az nem lehet sajtó hiba. Ilyen pedig az „amiatt“ a szótár 146. lapján.

Miután F. úr így semmivé tette általános észrevételeimet, áttér a külön megjegyzésekre és mindjárt az ablak hiányos értelmezését azzal akarja menteni, hogy a mint mondja, ők nem írtak „műszótárt.“ De hát mióta műszó az „ablak“? Hiszen ha az a szó műszó, akkor az is műszó, hogy „ember“, mert bizony egy néhány tudományban úgy fordul elé. F. úr azt hiszi, hogy mond valamit azzal: „Mi tábláról szóltunk, ő már egész ablakról beszél“, mintha bizony ablaknyitást lehetne másképen érteni, mint a hogy minden ember érti. Hiába kapaszkodik a fiókba, mert bizony sok ablaknak nincs fiókja, és most is csak áll, hogy a nyithatóság nem lényeges tulajdonsága az ablaknak. Hogy a „vak ablak“ értelmezése nem tartozik ide, azt már helyesen jegyzi meg, de ez ismét csak mellettem bizonyít, mert én nem is értelmeztem a mutatóványul közlött cikkemben, hanem csak utaltam rá, de nem mentség az arra, hogy rosszul értelmezték, mert csak annyit mondani róla, hogy „ablakhoz alakra hasonló, de fényt nem bocsát bé“, rosszabb mint semmit sem mondani, mert mutatok én ha tetszik akárhány vakablakot, a melyen fény jő bé, abból az egyszerű okból, mert rés van benne hagyva, ellenben akárhány oly ablakot, a mely nem bocsát be fényt, és azért koránt sem vakablak. De többet mondok, kritikám igen is kímélő volt, nem mutatta ki egész valójában a szótár e cikkében található minden képtelenséget, de már most, minthogy F. úr kihívott, megteszem.

Az 1. számú értelmezés így szól: „Az épületeken világosság és légnyerés végett alkalmazott nyílás, mely üveg

vagy egyéb átlátszó, és kinyitható táblákkal van ellátva.“ Már legelőbb azt kérdem, micsoda magyarság van ez értelmezésben? Hallottam és olvastam akárhányszor, hogy épületre vagy épülethez lehet valamit alkalmazni. Épületen is lehet alkalmazni, de akkor az a kérdés, hogy azt a valamit mire vagy mihez alkalmazzák az épületen. Tehát „épületen alkalmazott nyílás“ nincs magyarul. Aztán a nyílás táblákkal van ellátva. Az igaz, hogy e szerencsétlen szót, a melynek már három szerepe jutott nyelvünkben, a mennyiben tudniillik már három latin szó értelmében ú. m. prospicio, vultum avertó és oboe értelmében használatos, még erőnek erejével orno értelmére is akarják ráhúzni a német „versehen“ módjára, és széltiben úgy is használják; hogy is ne? mikor az Akademia szótárában is úgy írják? De azért bizony ma is rábámúl a magyar ember arra, a ki azt mondja neki, hogy szekere rúddal és kerekekkel el van látva, és hogy kalapja karimával el van látva, és botja bunkóval el van látva, s számtalan efféle. Ha még ezer esztendeig is fogják ez értelemben használni, az azért épen oly kevésbé lesz helyes, mint a hogy például ezer esztendeig és még tovább is használták e latin szót: importantia ez értelemben: jelentőség, és azért még se lett belőle soha jó latin szó, ma is barbar latinság azt mondani: res nullius importantiae, e helyett: res nullius momenti. Hogy e nem magyar értelmezés még azonkívül olyat mond az ablakról, a mi nincs, már fennebb megmutattam. Nézzük most végig a példákat. Természetesen a szótár példái arra valók, hogy a mit az értelmezésből nem lehetett egészen alaposan megérteni, világosítsák fel. Már most az „ablak“ fogalma felvilágosítására következő példák állanak ott; „Boltíves, négyszögű, hosszukás, kerek, alacsony, magas, keskeny, széles, harántékos ablak.“ Továbbá: Szobaablak, padlásablak, templom-, torony-, börtönablak.“ Aztán: Kinnézni, bémászni az ablakon.“ Ismét: „Ablaknál varrni, olvasni, írni. Ablakon bejövő világosság, friss levegő, bűz, por.“

Van-e e példák közt csak egyetlen is, a mely az ablaknak valami oly lényeges tulajdonát említi, hogy abból az ablak fogalma felvilágosodást nyerhessen? felelet: nincs. A mi

e példasorozatban az ablakról van elmondva, azt épen úgy el lehet mondani kivétel nélkül az ajtóról is. Pedig már csak megengedi F. úr is, hogy az ablak és az ajtó közt van némi különbség; mind a mellett t. i. hogy például a pesti vácsi utczában csaknem valamennyi bolt ajtaja „átlátszó és kinyitható táblákkal van ellátva“, F. úr egyet se mondana közülök ablaknak. Tegyük fel már, hogy olyas valaki veszi a szótárt a kezébe, a ki még nem tudja, mi az ablak, vajjon az ott levő értelmezésből és példákból megtanulhatja-e? Nem fogja-e, hogy példám mellett maradjak, az üveges ajtót is ablaknak nevezni? Nem volt-e tehát szükséges az ablak értelmezésében világosan megmondani, hogy az ablak nem ki- s bejárni való.

Következik a „vakablak“, de arról már beszéltem.

Azután folytatja a szótár: „2) Azon táblanemű készület, mely ezen nyílást betölti.“ Nem is említve az „azon“ és „ezen“ hibás használatát, azt kértem, hogy „tölthet bé“ egy „táblanemű“ készület „nyílást.“? Felelet: azt bizony csak úgy, ha gondolatlanul lefordítjuk valamely német szótárból e mondatot: „Jene tafelartige Vorrichtung, welche diese Oeffnung ausfüllt.“ — Az erre felhozott példák közt mégis van egynehány a mely sejteti, hogy csakugyan magát az ablakot bészáró táblázatot is ablaknak szokás nevezni, névszerint ezek: „kiakasztani, bétenni, bétörni az ablakot. Homályos, tiszta, befagyott ablak.“ Ezután következik: „Téli-ablak, átv. tréfás ért. szemüveg. Föltette a téli ablakot.“ Ebből tehát megtanuljuk, hogy a téli ablaknak mi az átvitt tréfás értelme, de az igazi saját jelentésével adós marad a szótár, pedig az is van. — A példából ismét nem tanulunk semmit, mert ebből: „feltette a téli ablakot“, senki se látja, hogy itt a téli ablaknak átvitt tréfás értelme van.

Ezután ismét következik egy értelmezés, a melyről nem lehet tudni, hogy vajjon a megelőző értelmezés közvetlen következése-e, vagy pedig új önálló jelentését adja-e az ablak szónak, mert nincs megkülönböztetve, hanem a pont után csak egyszerűen folytatja: „Képes kifejezéssel (t. i. jelent az ablak olyat), a mi által valahová beláthatni, vagy ki- s bémehetni.“ Ez különösen nevezetes értelmezés. Az ablaknak van egy új

jelentése „képes kifejezéssel.“ Már itt minden elfogulatlan ember azt fogja legelőbb is kérdeni, hogy mit akar ezzel mondani? Azt-é, hogy az ablak ez új jelentése akkor áll elé, ha valami képes kifejezés járul hozzá? A világért sem, hanem azt, hogy ha magát e szót „ablak“ mint képes kifejezést használjuk. Természetesen az értelmezésnek nem lényeges kelléke, hogy érthető legyen. De menjünk tovább. Mint képes kifejezés jelent e szó ablak valami olyat, a mi által valahová beláthatni vagy ki- s bémehetni. Itt azt akarta az értelmező mondani: a min által vagy helyesebben: a mint át. F. úrnak, úgy látszik, az is mindegy, hogy ha például valaki bot által szökik vagy boton át szökik, ő a helyett hogy: a malomkerék viz által jár, egész nyugaltsággal azt írná: a malomkerék vízen által jár, vagy megfordítva. Hja! Praetor minima non curat. A ki a nyelvet alaposan érti, az ily semmiségeken nem akad fenn. De legyen, vegyük olybá, mintha minden megkívántató szabatosséggal kimondaná az értelmezés, hogy: „átvitt képes értelemben jelent e szó „ablak“ általában valami oly nyílást, a melyen át valahová bé vagy valahonnan ki lehet látni vagy mászni“; és nézzük meg, hogy találunk hozzá a példák: „Kinek Isten akarja, az ablakon is béveti.“ Mit jelent e közmondásszerű mondat? Világosan azt akarja mondani, hogy a kinek az Isten jót akar adni, annak váratlanul és szokatlan úton is megadja; mert ha valakinek valamit akarunk a házhoz vinni, a rendes útja az, hogy vigyük bé az ajtón; ha az ablakon vesszük bé, már nem a rendes úton járunk, és ha éppen bévetjük az ablakán, akkor meg is lepjük. Az Isten tehát rendkívüli úton is megküldi a jót annak, a kinek kedvezni akar. Ebből az értelmezésből kitűnik, hogy habár a például felhozott mondat egészen átvitt képes értelemben van mondva, de az „ablak“ szónak benne semmi átvitt értelme, hanem csak az a közönséges jelentése, a mely az „ablak“ szó eredeti sajátja. Ugyanaz áll a harmadik példáról is, a mely így szól: „Ha ablakkal beéred, ne nyiss kaput szivednek.“ Itt is sajtóhiba talán, hogy „sziveden“ helyett „szivednek“ áll. De itt is az ablak mint kisebb nyílás szembe van téve a kapuval mint nagyobb nyílással, és mind „ablak“ mind „kapu“ a maga eredeti sajátos jelentésével áll min-

den átvitel nélkül. Maga a mondat képes értelmű, és azt teszi, hogy: „ne légy túlságosan nyíltszívű.“ Tehát e példák semmikép sem szolgálnak az értelmezés felvilágosítására. Végre ott van mint utolsó: „Jelent nyilvános, szembeötló helyet e közmondásban: „Tudom nem teszi az ablakba.“ Minthogy ennek helyes értelmezését első cikkemben már elmondtam, itt nem tartom szükségesnek ismételni.

Nem akarom olvasóimat azzal untatni, hogy az első cikkemben elősorolt szótári cikkeket egymásután mind ily apróra taglalva tárgyaljam, hanem visszatérek F. úr czáfolataira.

Az „aczel“ hiányos értelmezését azzal akarja F. úr igazolni, hogy a két Heyse szótárában így van értelmezve: „*Stahl* gereinigtes, rothglühend in kaltes Wasser getauchtes und dadurch gehaertetes Eisen“, és diadala érzetében azt kérdi: „Talán Heyse sem tudta az aczélnek legkitünőbb tulajdonságát — a ruganyosságot?“ Már erre csak azt mondom: nem tudom tudta-e vagy sem, de annyi bizonyos, hogy ha a pesti reáliskolában valamelyik gyerek az aczelt Heyse szavaival értelmezné tanárának, a tanár a neve mellé oda írná azt az ominosus számjegyet, a mely az iskolai jegyírásban oly lesújtó. Bizony a Heyse értelmezéséből csak a tűnik ki, hogy a legnagyobb nyelvész is járatlan lehet a műtan legegyszerűbb ismereteiben, és nagyon jól tenné, ha az ilyeneket mindig megkérdené ahhoz értő embertől, mert a mióta Virgilius kimondta: non omnia possumus omnes, az ily kérdészködés még soha se vált székényére senkinek.

De mégis megcsipett F. úr, megkapta az én mutatóvanczikkemben is a következtetlenséget, mert én azt mondom: „az aczel a keménység legnagyobb fokán ruganyosságát merőben elveszti.“ Örömtelenesen kiált fel: „Íme itt vagyunk a legkitünőbb tulajdonsággal: Ő maga mond ellene magának.“ Ugyan nagyon tisztelt F. úr, ne örvendjen olyan nagyon. Lám az ember legkitünőbb tulajdonsága az ész, és bizonyára ön is hiányosnak mondaná az oly értelmezést, a mely embert akarván értelmezni, az észet kihagyná. És ímé eléáll valaki és azt mondja, az ember az indulat és szenvedély dühében esztét merőben elveszti. Hol van itt az ellenmondás? Hiszen tán éppen az, hogy elveszti, bizonyít a mel-

lett, hogy volt, mert a mi nincs, azt nem lehet elveszteni. Tehát értelmezésemben nincs semmi ellenmondás, annál kevésbbé, mert szerintem a ruganyosság csak „egyik“ legkitünőbb tulajdonsága, de nem „a“ legkitünőbb tulajdonsága az aczélnak.

Vagy tán tagadja F. úr, hogy az aczél ruganyos? Azt talán csak nem merészli.

A „metsző, hasító“ tulajdonságnál meg elhagyta a szótárban álló „illetőleg“ szócskát, sőt „mint ilyen“ kifejezést csempészett helyébe. Természetesen, mert különben nem lehet vala élczeskednie „krinolinós hölgyeivel.“ Így folytatja F. úr.

Tessék megnézni a „Korunk“ 50-ik száma tárczájának első hasábját, a hol a szótár értelmezését „idéztam“, ha ott van nyoma a F. úr rám fogta hamisításnak, akkor visszaveszek mindent, a mit mondtam, és elismerem F. urat prófétának. Igen de ott van a második hasáb közepe táján e szókban: „hogy pedig az aczél mint olyan kitünő metsző, h: sító erejű volna, azt még eddig nem tapasztalta senki.

Lássuk, volt-e jogom ezt mondani?

A szótár szavai imezek: „A vasnak oly neme, mely bizonyos mütét által keménynyé, szilárddá, hajthatatlanná, illetőleg kitünően metsző, hasító erejűvé lett.“

Ez világosan azt teszi, hogy az aczél, mint aczél, kitünően metsző, hasító erejűvé lett, mert e szó „illetőleg“ azon nem módosít semmit, nincs is e kapcsolatban helyes értelme, mert nem lehet máskép felfogni, mint hogy az a „bizonyos mütét“, a mely a vasat aczéllá tevén keménynyé, szilárddá, hajthatatlanná teszi, „illetőleg“ azaz a körülményekhez képest épen e tulajdonságainál fogva kitünő metsző, hasító erejűvé is teszi, t. i. az aczélt. Tudom jól, hogy F. úrék tán tulajdonképen azt akarták mondani, az aczél keménységénél stb.nél fogva kitünőleg alkalmas metsző és hasító eszközök készítésére; ámde azt semmikép sem lehet abból a nevezetesen fontos „illetőleg“ szócskából kibetűzni.

A mi az élczeskedést illeti, higgye meg F. úr, nem jó kedvemben történt, hanem keserűségemben, abbéli keserű-

ségemben, hogy önök munkájokkal annyira compromittálták az Akademiát és a nemzetet.

Tovább idézi F. úr: „Az „agy“ az értelmezés szerint = koponya, (mi csak egyik értelmében mondtuk), ez — így szól — ismét nem igaz.“ — Felelet az Akademia zsebszótárában: Agy, der Schädel, (stb.) „Koponya“, der Schädel. És a menyinyiben amannak több értelme van, azt is kiírtuk.“

Ha az Akademia zsebszótára tekintélyét el is lehetne fogadni, F. úr e hivatkozása még sem bizonyítna semmit; mert ha a német azt, a mit mi két szó által megkülönböztünk, csak egy szóval tudja mondani, azzal a két magyar szó azonos jelentése még koránt sincs bécizonyítva. Lám a német Sonne = nap, a német Tag = nap; következik-e abból, hogy Sonne = Tag? Megfordítva, szellem = Geist, szesz = Geist, tehát F. úr állítása szerint szellem = szesz.

De az Akademia zsebszótára nem is lehet tekintély, mert épen, hogy csak egy példát emeljek ki, ez a szótár az, a melyben következő értelmezést is kaptam: *Episode*, l. *Nebenhandlung*, és mikor kikerestem az utóbbi szót, ott állott: *Nebenhandlung*, mellékkereskedés. Tehát *Episode* = mellékkereskedés. A mi pedig az agy és koponya fordítását illeti, helyesen így kellett volna: *agy* der Scheitel, „koponya“, der Schädel.

A magyar nyelv szótára pedig így értelmezvén: „*Agy*. A fej azon csontnemű szilárd, félgömbölyű része, mely a velőt foglalja magában, s rendesen koponyának mondatik,“ erre tökélyesen jogom volt azt mondani, hogy nem igaz; mert a mit rendesen koponyának mondanak, az bizony koponya és nem agy.

F. úrnak zokon esik, hogy az „akar“ kilencz értelmezéséből nekem egy sem tetszik, s legnagyobb részére hatalmasan csak azt mondom: nem igaz. Bécizonyítani, hogy az a mit én nem igaznak mondtam még is igaz, nem tartja szükségesnek. (?) Hát ha erre azt mondanám, hogy nem tudta. De a „némileg indokoltakat“ még is próbálja czáfolni. Lásuk mennyire sikerült néki.

Én azt írtam volt: „lényeges különbség van az *akar* *enni* és *ehetnék* közt, például: a nagy belü gyermek nem is

ehetnék, mégis akar enni stb.“ Ezt F. úr így czáfolja meg: „A szótár illető pontja így szól: 8) Használtatik a „szabadságtól nem függő“ állati, sőt természetszükségi működések kijelentésére is. *A csecsemő szopni, enni akar = szophatnék, ehetnék* stb. Czikkíró az „akar“ szót egész átalánosságában veszi, és beszél „szabad akaratú“ cselekvényről, ilyenvel bíró gyermekről, beteg emberről; így aztán könnyű a kritizálás.“

A mily rossz magyarsággal mondta el F. úr e czáfolatát, oly helyesen találta ki a kérdés sarkpontját. Csakugyan az itt a fő kérdés, hogy magyarul e szó „akar“ használható-e a „szabadságtól nem függő“ állati sőt természetszükségi működések kijelentésére is? A szótár írói ez állítások bebizonyítására egy pár példát hoznak fel, úgymint: „A csecsemő szopni, enni, alunni akar = szophatnék, ehetnék, alhatnék.“ E példák nem bizonyítanak semmit, mert:

Ha állana is, a mi nem áll, hogy szophatnék = akar szopni, ehetnék = akar enni, alhatnék = akar alunni, akkor is az e kifejezésekben jelölt állati vagy természetszükségi működés az alunni, enni, szopni szavakban van kifejezve, nem pedig az „akar“ által. Így aztán sok minden jelentést lehetne ráfogni az *akar* szóra, ha neki tulajdonítanók mind azoknak az igéknek a jelentéseit, a melyek eleibe mint segédige járúl. Hiszen mért ne lehetne aztán e minta szerint tovább folytatni: 9) Jelent vérszomjuságot e kifejezésben: *meg akar gyilkolni*. 10) Használtatik a nyughatatlanság kijelentésére: *El akar futni*. 11) Szolgál bátorság kijelentésére. A katonaság verekedni akar; s így tovább, ha tetszik egy egész kötetet át?

De bizony *akar enni* és *ehetnék* soha sem jelent egyet, akár gyermekről mondják, akár mi egyébről. Épen azért mondtam is, hogy így véve az „akar enni“ germanismus; mert a németben hasonlít az: *ich will essen*, ahhoz a mit magyarul úgy mondunk: *ehetném*, de magyar ember, a kinek nyelvérzete még nem romlott el, soha se fogja összevétetni a kettőt. „Akar“ mindig szabad akarat kifolyása, és *ösztön*-t soha sem jelent, akármely kapcsolatban fordul is elé.

Már hogy e kifejezés: „A ház le akar dőlni“ azt teszi-é, a mit a szótár mond, t. i. annyit mint: *dülő félben van*, vagy

pedig azt, a mit én mondtam, t. i. *mindjárt ledől*, annak az eldöntése nem attól függ, hogy F. úr mondja vagy én s hozzá hasonló száz más mondja. A tagadó példa, a melyet F. úr felhoz, nem is tartozik ide; de nézzük a dolog lényegét. Vegyünk fel egy mindennapi példát, mert annak jelentése legvilágosabb. „Ez a szolgáló el akar szökni“, és „ez a szolgáló szökő félben van“ különböző két dolog. Ha szökni „akar“, azon minden ember azt érti, hogy még most ugyan nem szökik, de nem egy jelét adta annak, hogy el fog szökni. Ha szökő „félben“ van, akkor már szökik. A szökni akarót még meg lehet akadályoztatni, úgy hogy hozzá se foghasson a szökéshez; a szökő *félben levőt* csak úgy lehet megállítani, hogy megkezdett szökését végig ne vihesse. Az omlani akaró házat még ki lehet tatarozni úgy, hogy ne omlójjék; az omlófélben lévő háznak némely része, ha csekély része is, már leomlott. Az indulni akarás és induló félben létel különböző két állapot. Épen azért úgy értelmeztem én, hogy „akar“ mint segédige gyakran szolgál jövő idő képezésére, azonban mindig oly mellékértelemmel, hogy a vele jelölt jövő nagyon közel van stb. És ez értelmezés helyes voltát mind addig fogom fentartani, a míg F. úr alaposabb indokkal meg nem czáfolja, mint azzal, hogy ő nem hiszi. Mellesleg mondom, hogy: *a ház le akar dőlni* németül = Das Haus will einstürzen. És ez tökélyesen kifejezi ugyanazt az eszmét, a melyet a magyar mondat.

Arra, hogy az értelmezések a szótárban rosszul vannak osztályozva, és hogy erre az „akar“ értelmezése is elég példa, F. úr azt feleli: „Láttuk az övét“, már t. i. az enyimet. Azt bizony megnézhettem, és ha nem volnék én F. úrhoz képest oly kicsiny és jelentés nélkül való egyéniség, még azt is merném hozzá tenni, hogy tanulhatott volna is belőle.

Hogy az értelmezésekben nincs logikai egymásután azzal igazolja F. úr, hogy t. i. a czikkíró logikája szerint. Ez azt tenné, hogy az én logikám rossz. Miután nem vagyok hírneves ember, nem haragszom meg azért sem, ha rossznak mondják logikámat, vagy ha épen azt mondják, hogy nincs is semmi logikám. De kénytelen vagyok logikámat mind ad-

dig helyesnek tartani, a míg jobb logikával be nem bizonyítják az ellenkezőt.

Hogy pedig a rokonértelmű szók árnyalati megkülönböztetésére nincs semmi gond fordítva, azt azzal czáfolja meg F. úr, hogy azt vágja a szemem közé: „Már t. i. a cikkíró sem lát, sem hall (sic)!“ Pedig úgy tetszik, F. úrnak éppen az fáj, hogy igen is jól megláttam munkája hibáit.

Hogy nem tettek minden értelmezendő szó után valamely idegen nyelvbeli szót, a mely egymagára többet értelmezett volna, mint akármely hosszú értelmezés, arra F. úr oly mentséget hoz fel, a melyből kitűnik, hogy észrevételemet nem akarta érteni. Lám Grimm-ék minden német szó után oda tették a megfelelő latin szót, nálok meg is olvashatja F. úr, mért, ha nem restelli.

A csinált példák védelmére F. úr Czuczor nyelvértének védpajzsa alá búvik, és e nyelvérzetet csálhatatlannak mondja. Minthogy én munkát és nem személyt kritizálok, e térre nem követem.

Azt mondtam volt: E szónál „apróra“ nincs megemlítve, hogy = francia „en détail“. Erre azzal fizet ki F. úr, hogy azt mondja: „E kifejezés ismeretlen is előttem.“ Ezzel aztán természetesen le is vagyok főzve.

Azt mondtam volt „adag nem portio.“ F. úr azzal vág vissza „Biz az portio is“ (Ballagi). E már ellenállhatatlan czáfolat.

Végre F. úr azzal áll elé, hogy egy néhány ezer cikkből ötöt, csak *ötöcskét* kaptam, a mely hibás, és a melyet azután az ök vállaiiba kapaszkodva kéretlenül magam dolgoztam ki. Azt várta, hogy nó, már most látunk ám valamit, mégis én magam azt mondtam rólok, hogy koránt sem képzelem jóknak.

Tökélyesen jónak állítani a közönség előtt saját munkáját, azt okos ember nem teheti. Aránylag cikkeim mindenestre jobbak mint a szótárbeliek, mert ezekben kaptam bebizonyítható hibát, az enyimekben F. úr egyet sem tudott felmutatni. A mi pedig azt illeti, hogy csak ötöcskét, ne búsuljon F. úr. Mihelyt időm engedi, szolgálok többel is, sokkal többel mint a mennyit Ön óhajt.

F. úr eddigi munkájában az én kritikám ellenében még

eddig egy lényeges hibát sem tudott fölfedezni. Ez nagyon természetes. Bár ha rossz, kötekedő embernek tart is, nem vagyok én oly rosszelkű, hogy akárkiről feltegyem, hogy tudva és akarva rossz munkát csinált. Épen azért óhajtottam, hogy a munka kerüljön még egyszer revisio alá. Ezt nem azért óhajtottam, hogy Fogarasit és Czuczort mozdítsák el, és bízzák a dolgot másra, hanem oly értelemben, hogy adjanak Czuczor és Fogarasi mellé egy legalább is még öt tagból álló bizottságot, de ne csupán oly embereket, a kik mindenre igent mondanak, hanem kötekedőket, feleselőket, a kik mindenben fennakadnak. Ezekkel vitassanak meg minden szót, minden betűt. Erre azt mondja F. úr, hogy nem ártana, de 15 sőt 20 évet is venne igénybe. Ez egyszer nem áll, nem okozna e revisio nagyobb késedelmet, mint annyit, hogy egy-egy füzet nem tíz, hanem tizenkét hét alatt jelenne meg, és e késedelem bővön meg volna jutalmazva a munka javulása által.

Mostani formájában e szótár szerencsétlenség; mert nem csak kiszámíthatatlan rossz befolyása lesz a nyelvre, hanem legalább is 100 esztendőre bévágta az utat, jobb szótár kiadhatására. Ezért újra és ismét csak azt mondom, hogy a nyomtatást meg kell állítani, és új revisio alá venni a munkát. Ha nem teszik, ám legyen! Én eleget tettem hazafi lelkiismeretemnek és akadémiai kötelezettségemnek.

SZERKESZTŐI JEGYZETEK.

A 306. laphoz: ') Az alapterv megjelent külön 1834, példákkal megtoldva ismét 1840-ben; a jelen szótárra külön adott Utasítás az Akad. Értesítő 1844-ki folyama 223—5. lapjain. (Láthatók most már a „Magyar Nyelv Szótára“ 5-dik füzetében, vagy is az I. kötet Előbeszédében, amaz a 2—11. lapokon, ez a 11—12. l.); s mind ezek nyomán egy titoknoki Értesítés a szótár első füzetek borítékán.

A 307. laphoz: ') Az 1844-ki Utasítás csak értelmezőt kívánt. 1847-ben a szerkesztők, példaczikkek előterjesztése mellett, a terv kiterjesztését ajánlván az etymológiára, s a mennyiben ez kívánna, a nyelvhasznításra is, az Akademia ezt helyeselte és elfogadta (Akad. Ért. 1847. 24—6. l.). Ez által a Szótár nem vált félig értelmezővé s félig elemzővé, hanem maradt értelmező, minek célja a szókkal helyes élest tanítani, és lett elemző is, mi által a szók tudományos átértése vétetett célba.

A 313. laphoz: ³⁾ Adatott anyag (1844-ki Utas. az 5. szakaszban.). De mily szótár leendett annak pusztja összeszerkesztéséből!

U. ott: ⁴⁾ Sőt igen. Osztályüléseiben az Akademia már 1844. óta szinte évenként terjesztetett maga elébe számos czikkeket, melyek közül több, mutatványul, közzé is tétetett (Ak. Ért. 1852. 335—343.—1853. 11—25. és 260—9.); mindkét szerkesztő számos előadásban (nagy részt kiadva az Ak. Ért. 1851—60. évek folyamában) fejtegette nézeteit a nyelvről, vonatkozva a szótári dolgozatokra, mik tudományos vitatkozásoknak is szolgáltak tárgyul; végre többször küldettek ki bizottmányok a munka minőségi mibenlétéről is adandó jelentés végett, (névszerint 1851. 53. 54.). Így folyvást evidentiában tartatott a szerkesztők eljárása, s ha minden részletet a testület nem teszen is magáévá, az eljárást egészben helyesnek találta.

U. ott: ⁵⁾ Miután az Akademia a dolgozatok módja iránt osztályi s bizottmányi vizsgálatok, s a szerkesztők elvei és nézetei iránt ezek számos előadásai után helybenhagyását ismételve határozatilag kimondta, az évenkénti bizottmányok által, a munka éléhaladásról kívánt tudósíttatni. — A személyes érintésre felelni itt nincs helyén.

A 314. l.: ⁶⁾ A „megbízás és kiadás” által az Akademia felelősséget vállal valamely munkának a tudomány és irodalom állásához mérve egészben kielégítő, sőt becses voltaért: minden részletért nem. *Ily értelemben* akadémiai szótár nem létezhetik. Ha lehetséges volna is, a physikai időt véve, testületnek száz meg száz ezer nyelvpont felett „többségileg” határozni, belső egységű munka így ugyan elő nem állhatna. „Akadémiai Szótár” tehát ez (így nevezi az 1844-ki Utasítás), sőt az „Akademia Szótára”, de épen azért mert „nem az Akademia csinálta”, az Akademia nem azon értelemben felelős róla, mint valamely „szerző” a maga munkájáról.

A 315. l.: ⁷⁾ Az 1844-ki Utasítás első szakasza szerint „egyes íróknak bár nem helyeslendő, de jeles művekben előforduló kifejezései is” felveendőek voltak, „megjegyezvén az ilyeknél mindig, akár a képzési, akár az értelmezési hibásságot.” A „rény” előfordul Kazinczy, Kölcsey, Kisfaludy K., Vörösmarty s más classicusoknál; a Szótárnak tehát kötelessége e szót értelmezni, bár rosszallja is azt képzési tekintetben. Csak így teszen eleget mind a gyakorlati szükségnek, mind a nyelvtisztaság érdekének. A szó *felvétele* tehát nem egy annak „helybenhagyásával.”

U. ott: ⁸⁾ Most is csak „az Akademia megbízásából készült” s általa „egészben” helyeslett munka az. Az Akademia semmi nemű munkát nem készíthet, de még csak nem is vizsgálhat meg, *testületileg*; s így a részletek evictiója mindig s bármely munkánál a szerzőé marad.

A 316. l.: ⁹⁾ A „Magyar Nyelv Szótárában” sem megnincs, sem meglenni nem akar *minden tájszó*; mert az 1844-ki Utasítás szerint „a tájszók közül” csak azok voltak felveendőek, mik *bármely tekintetben magokat ajánlják*: tehát azok melyek vagy használatnak, v. haszná-

latra méltók az irodalomban, és azok (ha tán csak a fejtegető szövegben), melyek nyelvtörvények és nyelvsszeszéyek felderítésére szolgálnak. — És, nincs meg benne *minden új szó*, akár nyert már polgárjogot a nyelvben, akár nem, mert az idézett Utasítás szerint csak azok voltak felveendők, mik „*nyelvtanilag helyesen készültek*” és melyek bármely ágán az életnek és tudományoknak élnek és használtatnak.“

NYELVÉSZKEDÉSÜNK CÉLJA S ESZKÖZEI.

Székfoglalólag olv. nov. 10. 1862.

SZILÁDY ÁRON LT.

Tekintetes Akademia! Hat éve, hogy ezen tisztelt osztály egyik legjelesebb tagja, átható tekintetet vetvén a nyelvünk vizsgálása, elemzése s az eddiginél kielégítőbb rendszerbe foglalása végett — külföldön mint itthon létrejött törekvések folytán föltetszett s követőkre talált irányokra és vélekedésekre, — kérve — figyeltető hangon szólalt meg e helyen. A szó nyert ugyan valamelyes választ: az ügy azonban majd semmit sem. Az irány nem változott, — a szorgos munka megszakadás nélkül haladt a megkezdett úton. — Két év múlva, egy — nyelvünk hasonlításával akkoriban tüzetesen foglalkozott német tudóstól, személyesen hallám azon nyilatkozatot, hogy azon úttal, melyen a magyar nyelv hasonlítása körül addig járt, — miután meggyőződött célra nem vezető voltáról, — fel fog hagyni. Legújabbán meg a tisztelt osztály egyik ülésében ez idén tartott székfoglaló értekezésben, ezt olvasám altaji hasonlító nyelvészkedésünkről: *a hangtani viszonyok kikutatására először is a szóhasonlítást egészen újra kell kezdeni.* (Budenz J. lt. székf. érték. külön lenyom. 26. l.).

Keser-édes örömmel töltött el, T. Akademia! ezen utóbbi, — hasonlító nyelvészetünk eddigi természetéből fejlett önismereti nyilatkozat, midőn épen nagy habozásban valék a tárgy felett, melyről értekezve helyet kell foglalnom ezen tudományos testület tagjai sorában, melynek bármely irányban fontos működésével rokonítható tette alig hivatkozhatom, s melynek az érdem legcsekélyebb porszeme nélkül, mely a leírt névre tapadva csilloghatna, tagjává választatám. Ér-

zem, hogy oly munkába kell állnom, melyben eddig egyebek munkálkodtak, hol ha akadék nem akarok lenni, legelső szükség a munka célját s eszközeit — a nyerhető tapasztalatok után ellátnom és felösmernem: cél s eszközök összevetésztése szülvén mindenkor az üdvtelen zavart. Ezt kerülni törekvő szándékkal választám fejtegetésem tárgyául „nyelvészkedésünk célját s eszközeit;“ — s ezen elemi, de még koránt sem tisztázott kérdést van szerencsém a t. osztályulás figyelmébe ajánlani.

Ha feltűnt volna, hogy már e néhány sorban is hasonlító nyelvészetről emlékezem akkor, midőn általában nyelvészkedésünkről ígertem ezt: legyen szabad megjegyeznem, hogy itt nem látom szükségét ezen — az általánosba különben is bevegyülő megkülönböztetésnek. Nyelvünk elismert rokonsága az időben előhaladt hasonlítási törekvéseknél fogva — úgy vélem megkívánja, hogy ez így legyen kivált miután „A Magyar Nyelv Szótára“ sem zárja ki a hasonlító részt. Ugyanezen rokonsági viszony természete azonban azt is kívánatossá teszi, hogy az ezt elismerőknek kezdettől fogva — tartó ingadozása a tudomány érdekében immár megszűnjék. Alig kétkedik többé valaki a felől, hogy nyelvünk sem leszár-mazási sem testvéri viszonyban nem áll rokonaihoz, s hogy következképen ily viszonyok közt nyerhető felvilágosítást azokból nem reménylhetünk: mégis időről időre meg kell érni árva nyelvünknek, hogy most egyik majd másik — hozzá hasonló elszigeteltségben álló, rokonának — mely a sorsban egy vagy más tekintetben kiméletesebb mostohára talált, s talán a nyelvészek szavazata által ennélfogva nagykorúsítatott, — bármint vegyük is, — korlátozó gyámsága alá kerüljön. Nem a Sajnovics idem idioma-ja-féle azonosító törekvéseket értem, csupán nyelvészetünk újra éledési korának jelenségei vonódnak el előttem. Jó idő telt el azóta, hogy nyelvünk éjszaki rokona a finn tagadhatatlanul ily hatást gyakorol nyelvtudományunkra, miközben a vogul adta gyámtársi hajlamainak némi jelét, s a mordvin útalt egy — állítólag ismeretlen — önismereti vonásra. Jelennen a törökség

kezd — az éjszaki szürkületben derengő csillagnál több fényt, nagyobb világot ígérő napként felvonulni nyelvészetünk égre, melynek a homályon még eddig át nem tört sugarai talán még egyszer annyi tisztelőt vonandnak egykor fénykörükbe, mint a mennyien eddig vagyunk!?

Részemről — bár epedő vágygyal vagyok eltelve a kétségtelenül fontos nyeremények iránt, melyeket a még egészen föl nem fedezett keleti törökség tartalmaz számunkra s általában a nyelvtudomány számára, s hiszem, hogy csak ennek közrekerültével lesz lehetőleg teljes fényű a törökségnek az altajiságra háramló világítása: — szintén bő térnek s buja mezőnek tartom a már ismeretes, de még első fokig sem búvárolt oszmanlit is. Mint azonban ebben nem látok, úgy amannak még ismeretlen részében sem képzelek oly eredeti anyagot s ősi elemet, mely nem szavazati, hanem természetes joggal biztosítsa nekik összeségökben is a magyar felett a teljesbkorúságot, s hogy szóval az ezen téren eszközlendő kutatások közelítő változást idézzenek elő a meglehetősen vihályos és eltávolodott rokonság közt.

Távrolról sincs szándékom azon térre menni át, melylyel a tudomány-kedvelő léleknek lehet, de a tudománynak nincs köze. A nyelvek szépség-, tökéletesség szerinti, köz helybenhagyásra számolható osztályozása aligha nehezebb munka nem, még a törzsek szerinti elkülönítésnél is mivel itt legalább nagy részben olyan a milyen megállapodásra már juthatott a tudomány, míg ama másik — ezzel egykorú törekvés — maig s tán örök időig csak subjectiv alapokat rakhat. Oly nyelv vagy nyelvtörzs, mely a teljesmérvű fejlettség s szépség kizáró tökélyeivel dicsekedhetnék, subjectiv felfogás nélkül nem található; ha meg ezen tulajdonok kisebb - nagyobb összegét, ezek jó részét szintén magába foglaló s a mellett felsőbb fokú eredetiség előnyeit élvező nyelvvel állítjuk szem közt: alig hiszem, hogy e különmemű mennyiségek egybevetése után, az említett szempontból felállított kérdést részrehajlatlanul el lehessen dönteni. A magyar és török vagy bármelyik altaji nyelvnek a másik vagy mindannyi felett kitünő előnyeinek kimutatását épen oly bajosnak tartom, mivel ezek közül csak kettő sem

fejlhetett ugyanazon körülmények között; — az eredetiség hamvas nyomai valamennyinek saját anyagán annyira felismerhetők, hogy e tekintetben az anyagvesztéshez képest mennyiségileg igenis, de a megmaradt nyelvkincs értékét véve semmit sem veszített azok egyike vagy másika. Így például az oszmanli igen sokat elhullatott s elhanyagol maig is az arab beáradás folytonfolyó özönlése miatt: a mit azonban megőrizett s használatban vagy azon kívül tulajdonának vall, annak értéke egyenlő a legilletetlenebb szűzességben maradt tatár szójárás megfelelő anyagjáéval, s ez amannak becsét soha le nem törheti. Ugyanez áll pedig nem csak a szókincsre, gyökbirtokra, hanem a szókötésre nézve is; mert míg a tiszta török és tatár nyelanyag magában véve első tekintetre meggyőz a legszorosabb egyezésről: addig a mondatok alakításából, hol az anyagot tekintve is inkább előtűnik a lélek teremtő működése mint egyes szavakból, kétségtelenné lesz a sok helyt azonossággá vált egy nyomon járás. A mi pedig a mondat értelmének lelkét s anyagának csínyját az igeidőket, ezek fejlettségét s művészi használatát illeti: dúsgazdagságának változatos kezelése által — lényegében szenvedett másnemű veszteségei mellett is — az oszmanli megközelíthetetlenül túlszárnyalja a többi törökséget. Ez szolgálhat egyszersmind az épség s keveretlen tisztaság iránti fogékonysága csillogó jeléül, hogy míg a ragozásban néha a józan észszel is ellenkezni látszó badarságokat követ el, itt az igeidőknél a szintén tóduló ár ellenébe átfúrhatlan gátat vetett, segédigéinek arab vagy persa igenevekkel s nevekkel olyforma összetétele által, hogy ezek mind e mellett önállóan szerepeljenek, valamint az által is, hogy saját igeképzőit forrasztván azokhoz, — mint sok esetben nyelvünk is a nyugati nyelvekből átvett szavakhoz, — idegenségöktől teljesen megfosztotta vagy legalább török indigenatusuk előtti igezői természetök érvényét saját határán belül el nem ösmerte. — Ez úton biztosítá az oszmanli azon szabad fejlődést igeszavaira nézve, melynek előnyeiben most az összes altajiság felett részesül.

Készséggel ismerem ezt el saját nyelvünk rovására is; s tekintve a viszonyt, mely van egy részről a török és arab,

másfelől a magyar és latin vagy német nyelv közt, — sajnálkozás támad bennem azon túllengedékenységgel, melylyel nyelvünkben a mondatok kormányának kifaragását, azaz az igeidők megalkotását s használatát régebbi *írályunkban*, idegen minták után nagyoltuk. E sajnálkozás azonban korántsem arra ösztönöz, hogy most meg már törökössé tegyem az igeidők latinos vagy németes használatát; — nem is arra, hogy a legütkézetesebb minták után elvont theoriát oltsam be az azt csak híréből ismerő s vérévé aligha is változtató nyelvbe. Akár a régiség — de nem ösiség — föllevenítéséhez folyamodnám, akár a törökösséghez hajolnék, akár az elvont s kifogás alá nem eshető theoria meghonosítását tartanám szem előtt, egyetlen eszköz állna rendelkezésemre, t. i. az összetett időalakok; miután az egyszerűek közbeszéd- vagy irodalmi úton teljes használatban vannak. Úgyde e teljes használat helyes-e egyszersmind? — így hangzik a nagy vitában forgó kérdés.

Részemről nem tudom fölfedezni, sőt még képzelni sem az utat, melyen az összetett időalakok élő nyelvünkben kivándorolhattak. Nyelvemlékeink, melyek azokat épen fentartották az írás és olvasás nagyobb elterjedése mellett is, — az ellenkezőt eredményezték volna. A körülmények s viszonyok tekintetbe vételével tehát sem irtó, sem növelő hatást nem tulajdoníthatunk nekik. A mi meg — eltekintve ezen semminek vehető hatástól — nyelvünk természetét illeti: ennek nem fölvett tulajdona, hanem eredeti jellemvonása az egyszerűség; s így az szintén nem képzelhető, hogy — ha mindjárt csupán ez egy esetben is — összetételekből bontakozott s vergődött volna egyszerűségre. Azért azt állítom, hogy összetett időalakjainkat összetételekben nem igen gyönyörködő nyelvünk *önként* semmi esetre sem termette; még megengedhető esetben is talán csak azon egy párt, melynek szükségét érezve — természetével egyezőbb módon nem tudott magán segíteni, s mely annál fogva lényegessé is vált háztartásában. És valamint a tagadó ige hajlításában nem haladt egy úton az áfrikai nyelvekkel és saját rokonaival, — míg a határozott s határozatlan alak és tárgyi ragozás megteremtését ez utóbbiak némelyikével egyező módon eszközölte: ép oly kü-

lönösen, de nem képzelhetlenül vezérelte őt ösztöne vagy alkotó szelleme az időpontok megjelölésében is. Élő nyelvünk tanuskodása szerint ugyanis igehatározóinak egyszerű, de a legfinomabb árnyalatok kifejezésére is alkalmas használatában nyugodott meg. — Nem feledem, hogy az igehatározókat a világ vslamennyi nyelve használja: de állíthatni vélem, hogy nyelvünk az időpontok szabatosabb megjelölésekor különösen ezekre, s általában az igeidőkre, s nem összetett időalakokra helyezi a fő súlyt. Végzett-, végzetlen-, s rég-múlt általa s szerinte ezek segélyével eléggé meg van különböztetve, mint szintén közelebbi s távolabbi jövő is. Ha a jelen időt tekintem, melyet a törökkel egyetértve jövőnek vagy a *jövőben jelen*-nek is használ, s megfigyelem az élő népi beszédet, mely csupán ezzel s igehatározóival s ezek helyett használt képleties kifejezéseivel tud a végetlen jövőről szólni a nélkül, hogy egyetlen *-fogok* vagy *-andok*, *-endek* -féle alakot mondana: nem talállok nyelvem ellen méltó vádat, mintha ős kincsét elvesztegetvén koldusbotra jutott volna; mert épen azon — a nyelvek nagy része által követett út mellőzésével s erejének — hitem szerint már eredetileg — más irányba fordítással, teremtett s teremtet folyvást oly szólásmódokat s kifejezéseket, melyek, — ha egyszer ama kényelmes kategoriákba helyezkedik, — soha létre nem jöhetnek. Romlást és veszedelmet látok azért nyelvünkre nézve abban, ha a nyelvek nagy tömege által kifejtett — tiszteletreméltó rendszerét az igeidők használatának, nyelvünk vonakodása ellenére, akár az idegen nyelvekből teendő fordítások kényelmesebb eszközölhetése végett, akár más szempontból, átv vennénk: — meglazulna ezáltal nyelvünk mondatbeli tömörsége, elhalna hangzatossága, cserébe a szerzett kényelemért fel lenne áldozva a nyelv e téreni nemes küzdelmének még figyelemre nem méltatott eddigi sikere, szükségtelennek bélyegezve a további, fényes eredménynyel biztató erőfeszítés.

Ezeket pedig épen nem a rendszertelenség bálványozása mondatja velem, hanem azon méltányos volta öntudatában is szerény óhajítás: vajha mielőtt a régebben — állítólag közbeszédben is élet- s keletnek örvendett, szerintem csak az irányban halva született rendszert, — ha mindjárt töké-

lyesbítve is — új életre támasztanók, széttekintenénk; — s miután az igeidők használatában az önleges nyelvtudat ép oly kevésbé útashat, mint az élő köz- s új irodalmi nyelv: vizsgálnánk meg az élő *népi* beszédet, mely igaz hogy más nyelvekből elvonható utasításokat a belőle s általa nem fejlett rendszer alkalmazására nem nyújthat, de magában foglalhatja az időbeli különbség felosztása s megjelölése sajátoszerű alkotmányának most még szerteheverő részeit, melyekből felkeresés s összegyűjtés után — saját egyszerű stíljában fog az felépülhetni. Elismerem, hogy a folytonos ingadozás miatt bizonytalanságban senyved az irodalmi nyelv, szenved a tanügy: de kétlem, hogy nyereségnek lehessen tekintenünk az oly időelötti, s a czélnek előreláthatóan meg nem felelő építkezést, melynek pallérai is hibítanak olykor a felállított szabályok ellen. S ha mindemellett is ellepi nyelvünket a *vala*: ki biztosíthat ellene, hogy a tárt kapun egy jövő — talán a legközelebbi — nemzedék, mely az általános szépségnek s a köztünk mind jobban terjedő idegen nyelvek szabatosságának érzetétől még inkább át lesz hatva, a *létigének* árja nyelvekbeli használatát, — vérrokonaink példájára szintén tehető hivatkozással, — ha csak a sémi nyelvek aequivalens névmási helyettese képében is, mint trójai lovat nem fogja bevontatni. Vigyázatra intő jelenségek hiával legalább nem vagyunk!

Ily nyereségnek vagy ajándéknak elfogadásától, ha szinte testvér-kezek nyujtanák is, mentse meg nyelvünket az óvatosság szelleme; a rokonainkat irányukban ily gyámi eljárásra jogosító teljesb korusítástól pedig az erő s életképesség nem remegő öntudata. Ily nyeresemények s ajándékoktól félek a nyelvészetünkben beállható török epochában, — ha önleges nyelvtudatunk abban sem fog finomabb érzékkel viseltetni s vizsgálni saját nyelvünk szerkezete körül s természetete után, — temérdek gyöngy megy veszendőbe fel-nem vagy félre-ismerve, s temérdek munka és fáradtság fog elpazaroltatni, hogy más epochában ugyanaz ismét elől s újra kezdessék. Máskülönben pedig bizton várom, mert a rendelkezés alatti törökség anyagi s alaki minősége is kezeskedig arról, hogy nyelvünk alakulásának, fejlődésének egyes

mozzanatai, melyek megfigyelése hasonlítás nélkül is sikerülhet a vizsgálónak, úgy a ragozás, hajlítás, mint a szóképzés terén, — jövőben épen azon még most jó részt ismeretlen kincsekkel leendő összehasonlítás által szóval is kifejezhetőbb magyarázatot, s világosító példákra, analógiákra fektetett értelmezést fognak nyerni; — reményilem, hogy addig figyelemre nem méltatott s talán nem is észlelhetett jelenségek fognak fölmerülni, a megalapított rokonság kölesönös biztosítására, s az egyetemes nyelvtudomány elébbvitelére; — rémlík előttem a meglazult rokon viszonyok mellett is, nem csak a kül- hanem a bellétegzeti hasonlóság s igen sokszor egyező észjárás, mely azonosságával törzs-rokonsági kapcsait erősíti, — eltéréseivel, különszerűségeivel pedig, minél tovább távolodik, annál mélyebben vegyül a nyelvek nagy közösségébe, honnan mint vizsgálódás tárgya magában vagy rokonságával együtt különválasztható egy időre, de a hova természetéből folyó teljesen bevégezett rendszerezése után is megint vissza kell helyeztetnie, hogy ezen egészben véve egyedül örök emberi alkotmányban rendeltetési helyét elfoglalja s megtartsa.

És ezzel épen nem valloam magamat a nyelvek törzsek szerinti osztályozása ellenének, — sőt még az ebből folyó különbségek figyelembe nem vételével mindenre kiterjedő hasonlítást sem sürgetem. Felszámíthatlan nyereség háramlott volna ezóta az összes nyelvészetre, ha azon elkülönítés jóval előbb történik; — s bizonyosan közelebb volnánk ma már azon időponthoz, midőn a különböző *nyelvtörzsek* hasonlítása fog bekövetkezni. Valamint azonban erre gondolni sem lehet addig, míg ezek összeségökben egyenként átbúvárolva és ösmerve nincsenek: úgy egyetlen nyelvnek sem szabad a hasonlítás féktelen árában hömpölyögni előbb, vagy legalább a nélkül, hogy a törzsszerű együtteségben kifejtett s pusztán magában álló egyediségeit is megjelölve s értelmezve ne vinné magával vissza a roppant nyelvtengerbe, mely felett az emberi ész örök ugyanazonságában lebeg.

Jól tudom, hogy ebben ellentartok azokkal, kik a különböző nyelvtörzsek összefüggését el nem ismerik; az emberiség közös eredetiségének tagadását szükségesnek vélik,

mely nézetből szokta venni rendesen származását a nyelveknek azon — a tudatlanság által is sokszor hánytorgatott s már az imént említett szépség s tökélyesség szerinti tökéletlen osztályozása: de én itt csak a minden nyelvben nyilatkozó emberi ész egy ugyanazonságát állítom, s a nyelvek ily származásánál fogva anyagot és szellemet egyaránt kell keresnem s találok is azokban. S ha tekintem azon szoros, elválhatatlan egybefüggést, mely itt a szellem és anyag közt létezik: megfoghatatlannak tetszik előttem a tudománynak szétválasztásra irányzott törekvése és hatalma; — képtelenségnek hiszem, hogy a nyelvtudományban uralomért küzdő *materialismus* valaha győzelme ünnepét megülhesse, s tévesztve látom úgy a közelebbi, mint a távolabbi czélt, melyre a nyelvészetnek törnie kell.

A nyelvészet ugyanis tárgyának érintett természeténél fogva arra van hivatva, hogy összekötő kapocs s biztos átmenet gyanánt szolgáljon a tudományok merőben anyagi s tisztán szellemi tárgyai közt. Ha egyoldalúlag míveljük, ha a nyelv saját éltető szellemének tanulmányozása helyett önnön művészetünk lelke által akarjuk a vélt halottat feltámasztani: anyagelviségben vergődő erőködéseink magát a tudományt előbbre nem viszik, az egyetemes tudományosság fejlődésére mit sem hatnak, s csak bitorolni fogják a tudomány czímét, melynek haszonvehetetlen eszközei.

Hogy csupán az legyen tárgya a tudománynak, mi térben s időben érzékelhető, — ennek vitatását azokról sem teszem föl, kik ezeken túl az önkény rémeitől rettegnek. Ott is vannak törvények és határok, melyek korlátait a józan ész s ép érzék önkényt elismeri: s ha *tényeket* sürget például a nyelvtudomány, a bötük s szavak halmazán túleső világban szintén feltalálhatók a szellem örök törvényein s igazságain alapuló tények, mik az önkény uralmának bizonyára kevésbbé engednek a széttépett anyag százszor összegyúrható tényeinél. Míg azonban itt a nyelvészetben, a sürgetett anyagi tények összeállítására elég a nyelvtudás: addig ezen szellemi tényeknek nevezhető jelenségek észlelésére multhatlanúl szükséges a *nyelvérzék*; ezek közül pedig egyik a másikat ki ugyan nem zárja, de ezt amaz még sem hordja magával. —

Végre is el kell e hatalmát ismerni, mely az önkényt legbiztosabban tartja féken, s hódolni neki még akkor is, ha az általános szép vagy a megszokott methodus miatta kivételeket szenvedne.

Ha a merőben új methodus felállítását tartanám szükségesnek nyelvünk miként-levése- s létezésének földerítésére; megtagadnám azt, mit fennebb a nyelvekben nyilvánuló emberi ész ugyanazonságáról mondtam. Ha ezt nem, úgy a meglevő methodus hasznavehetlen voltát hirdetném, s ennél-fogva az árja nyelvtudománynak e szerint felépült alkotmányát elhibázottnak kellene tartanom. — Magamat ilyes gyanúba keverni azonban nem akarom: sőt épen állításomnál fogva kell ezen methodusnak bírni nagy részben a mindenütt használhatóság tulajdonát. S így a különböző kiinduló pontokhoz képest módosúlva az altaji nyelvészet határán belül is kétség kívül meg fog felelni a célnak, mely ezen nyelveknek — nem ugyan a többiekével közös — természeti sajátágaiban rejlik. Így például az árja nyelvtudomány, gyökének eredetiségét a hosszúságtól méri, s a kopás teoriáján fokról fokra kimutatja ezek fogyatékos idomulását. Nyelvünk s az altajiság általában egy szótagra terjedő gyököket ismer s tart eredetieknek a maga területén, melyeknél habár észleli is a nyelvész egyes hangok beolvadását, gyengülését ha úgy tetszik kopását: teljességgel nem fogadhat el oly hypothesis-t, mintha e gyökök eredeti hosszúságuk időnkénti kopásával csenevésztek volna egy tagúakká, mivel ez esetben az anyag kopásával az értelemnek is csonkúlást kellett volna szenvedni, mi pedig a *nyelvérzék* bizonyítása szerint épen nem áll. S következőkép az sem, hogy gyöknyomazásunknak azon úton s módon kellene s lehetne haladni, melyen az árja nyelvek célhoz vezetett.

Midőn ezen s más hasonnemű — jelenségeket nyelvészeti mozgalmaink közben fel-feltűnedezni látom, megval-lom, hogy minden eddigi s ezután is bizonyosan jövődő biztosítások daczára is élek a gyanuperrel, hogy idegen nyelv-szabályok fognak egykor határozni nyelvünkben, s csak az leendő szép is, helyes is, mire másutt analogiát találunk, s az állhat meg, a mi legalább a rokon nyelvekben párját vagy

támasztékát fölleli. Ha nyelvérzékemet (?) csak a mordvin példája vezeti arra, hogy nyelvemben tárgyi igeragozás létezik; ha az igeidők használatában más nyelvek által kifejtett rendszerrel nyelvem mit sem törődven — az idegen szabású készlet annyi idő lejárta után ráerőszakolom stb, stb: hiába szabódom, mintha a magából megérthetőt váltig igyekezném elérteni, s eltávoztatni azt, mi erőszakolás nélkül soha sem közelítené.

Követelése a methodusnak a nyelv iránt soha sem lehet, legkevésbé pedig a fölebbezési forumok hosszú sorával dicsekvő árja nyelvtudomány methodusának az altaji nyelvek irányában, melyekhez fel, e törvénykezési utat megtehetni talán kívánatos lehetne, ha az ezek végiben elterülő pusztaságok őskori raj-eregetés által benépesültek volna. Így azonban a semmi eredménynyel sem biztató út mellőzésével egyenesen oda kell járúlnunk az altaji nyelvekhez s kezdeni azon munkához, melyre ezek helyzeténél, s természeténél fogva utalva vagyunk.

„Nem alap nélkül történik — mondja Imre S. (l. Magy. Nyelv. VI. 270. l.) — ha egyik nyelvet a másiknál eredetibbnek, a nyelvszülő lélek őseredeti mozdulataihoz közelebbinek vallják. Ily nyelvben a legvégső elemek, gyökök, kisebb hangöszletek, változékonyak, folyékonyak. Az átvett idegen szók mint megannyi kiváló, össze nem olvadt, a képződés által tovább nem művelt, a nyelv egész életmozgalma által át nem sajátított részek. Míg a saját szógyökök ezerképen változnak, ezek ott állanak érintetlenül, legfeljebb kívülről az önálló szórészek, képzők, ragok által növekednek; de belülről nem változnak. És a mi az ilyekben eredeti, — ilyek pedig a nyelv alapjára, a mozgási, cselekvési alapfogalmakra tartozók, — a természethez állanak közel; nagy részt hangutánzók, anyagi élet vagy mozgás hatására származottak.“

E rövid jellemzést elfogultság vádja nélkül alkalmazhatjuk nyelvünkre a az összes altajiságra, mely viszont megkívánja tőlünk, kik vele bánunk vagy épen miként levésének s létezésének módját tanulmányozzuk, — hogy eredeti természetéről, tulajdonairól és sajátosságairól meg ne felejtkezzünk, s mit e

részben — fájdalom! mulasztottunk, — igyekezzünk helyrehozni. Mert el kell ismerni, hogy volt idő nyelvészkedésünk közel multjában, midőn nyelvünk eredetiségéről beszélni — csaknem bűnnel határos merényletnek tartatott. Örömet hozom fel itt erre nézve a mentséget is, mely a nyelv ügyében tett gyakori elmefuttatások hangjában s természetében rejtett: azonban ezen körülményből annak kellett volna következni, hogy a tudomány szóljon hozzá s fejtse ki a kérdést, mely hozzá nem értő s becsét nem ismerő kezek közt játékszerré változott; nem pedig annak, hogy megtagadja a kérdés létezését; képzelődés s ne tudomány tárgyának tüntesse fel a tudomány művelésében irányadó lényegességet, s elhallgatni törekedjék a meghallgatásra méltó tanulságos hangot is csak azért, hogy a nyeglék alkalmatlankodásától szabaduljon, s a maga baját, gondját ne szaporítsa legalább addig, míg nem kénytelen vele.

E kénytelenséget aligha közel nem érzi az, ki nyelvési működéseinket figyelemmel kíséré. A már érintett ingadozás, a megállapított nyelvtények felőli gyakran s hirtelen változó vélekedés, a czélnek néha igen közel —, néha ki sem tűzése stbi, — mind arra mutatnak, hogy tudományunk tárgyai közül a hozzánk legközelebb eső sajátunkat nem ismertük meg úgy, mint kellett volna, a tények összeállításánál nem ezek természete s a valóság, — hanem tetszésünk s látszat szerint íteltünk; a czél távolát s miséjét nem saját hanem kölcsönzött szempontokból mértük, s nem akartuk felismerni s elérteni; — mint nem, — nyelvünknek csak gyökeiből is kiérezhető — eredeti álláspontját.

A nyelvekben kivétel nélkül feltalálható hangutánzási elem bírhatása nyelvünktől sem tagadtatott meg épen; — eddigi hasonlító nyelvészetünk azonban figyelmére is alig méltatá azt, s ezért föl sem is ismerheté jelentékeny mennyiségét. Okvetetlenül szükséges azonban, hogy jövőre — ha más szempontból nem is, legalább az annyira sürgetett hangváltozási törvények kutatása körül, jobban felhasználja ezen anyagot, s eljárása hitelének erősítéseül a biztosítékot, melyet ez hamisítatlanul nyújt s szolgáltat neki. Mennyivel erősebb alapot nyer például a török *j*-nek a magyar *sz*-hezi vi-

szonya, ha a török *jil* = magyar *szél* szóra fektetem, mintha török *javuz* = magy. *szigorú*, t. *jummak* = magy. *szunnyadni* szavakat veszem alapokúl, mely utóbbinál a magyar *humni*, *hunyni*, *kumni* alakokat sem lehet hallgatással melőzőnm.

Elgondolva azonban az újabb árja nyelveknek a nyelv-érzékre gyakorolt hatását, — nem lehet csudálkoznunk, hogy nyelvünk hangutánzó része kellő figyelemre nem volt méltatva. Távolabb állnak azok az eredetiség kútfejétől, sem hogy ennek ízét, zamatját az őket anyatejjel beszített vizsgáló is — első érintésre oly tisztán felismerhetné: ezért okvetlenül a tudományos nyomozásnak kell őt azokra vezetni, hogy általok mintegy felköltetvén nyelvérzéke, ennek segélyével hatolhasson feljebb az értelmező elemzés felé. Az altaji nyelvekben a tudományos készület és nyomozás nem életre serkentő, hanem csak gyámolító szerepre van hivatva a józanul vizsgálódní képes ép nyelvérzékre nézve; s gúnyoltas-sék bár ennek tejben vérben gyökerező volta, létezését s kéréllhetlen követeléseí érvényességét csak szilárdítja azon tapasztalat, hogy tanulás által teljes mértékben elsajátítani soha sem lehet.

Azon véleményyt sem oszthatom, mintha a közelség, mely van a nyelv s az azt születésével öröklött egyén közt, akadály volna erre nézve nyelve vizsgálásában; sőt épen ohajtandónak tartanám, hogy minden nyelv ilyen — egyébként is felkészült vizsgálókra tehetne szert, kik komoly s nem elvakult előszeretettől vezéreltetve kutatnák át saját nyelvöket, ismernék fel, határoznák meg s fejtenék ki — más kezek közt-, látszó érdektelenségök miatt talán elmosódó sajátosságait, pusztá hasonlítás útján meglehet csak abnormitásnak bélyegzendő eredetiségeit, s őriznék meg a bármely úton és ürügy alatt belopózható idegenszerűségektől. — Anyyival kívánatosabbnak kell pedig ezt tartanom, minél inkább kénytelen vagyok elismerni, hogy érzékem előtt saját nyelvem titkai, rejtekei hasonlíthatlanul könnyebben tárúlnak fel a tehetségemhez képest folytonos tanulásom tárgyául szolgáló rokon nyelvekéinél. — Így szerzendő tudás mellett is, működő nyelvérzékemnek fogom s kell tulajdonítanom a siker

nagy részét, ha egykor mélyebben ható pillantást vethetek akár saját nyelvem, akár a rokonság rejtettebb szövedékeibe. — Épen ezért nem meddő s tévelygő révedezésnek, hanem áldásnak s szerencsének tartom az altaji nyelvtudományra nézve azt, ha mi magyarokul — a rokonság számos tagjai közül nyelvérzékünk öntudatos birtoklásával kellő készülletet párosítva — ön nyelvünk s a rokonság érdekében ezt cselekeszszük. Bár tehetnék s tennék ezt és így rokonfeleink, — mihez azonban! majd semmi reményünk sem lehet! — S miután finn rokonaink, érzék-tompulás vagy más erős behatások miatt, úgy látszik, kevésbé vannak hivatva e nagy munkában való sikeres részvételre: egyes egyedül a magyar nyelvtudomány kötelességszerű közelebbi célja s feladata, nyelvünknek s rokonainak — hogy egy szóval kimondjam — *értelmezése*.

Így áll előttem nyelvészkedésünk közelebbi s távolabbi célja. A történelmi célt vagy szempontot szándékosan mellőzöm, mivel meg vagyok a felől győződve, hogy nyelvészetünk sem jelen álláspontján, sem későbbi — változatlan irányú fejlődésében, nem fog többet bizonyítani, mint a krónikák. Nem méltatva figyelemre a célt, használva is nem is az eszközöket, — örökké üres kézzel fogja magától elbocsátani nyelvészetünk a hozzá segélyezés, felvilágosítás végett járuló történészt. Ha én nyelvészül az általam is csak eszköz gyanánt tekintendő készülletet célznak veszem, hiába unszolom azzal a történetírót, — alamizsnálkodásom hasznavehetlen tárgyával együtt magamra fog hagyni.

Semmi kifogásom az ellen, ha nyelvészeink egyike vagy másika altaji hasonlító nyelvtan vagy szótár készítésére szánja magát, s ebben munkálkodik: de bocsásson meg, ha megoldandó feladatát — nyelvészkedésünk céljához képest nem célznak (ha csak egyéninek nem), hanem csupán eszköznek bátorodom tartani. — S viszont csak azt kérem, hogy ha részemről, a szócsaládok tagadhatlan belső egybefüggését szemmel tartva biztosabb eszközül tekintem az ezen egybefüggés fonalán egymásból folyó tényesorozatot az

általa használt rideg tényeknél: tekintse ezen eljárásomat szintén eszköz-szerzésnek, s az eredményt eszköznek; ne pedig célnak, — mi lenni épen nem akar.

Ha a hasonlító nyelvészetet csupán a két vagy több nyelv közt létező hang-viszonyok s változások érdeklik; megengedhetőnek vélem, hogy ennek kutatása közben egyik vagy másik hasonlítás alatti nyelvnek belsejében létrejött, külön s előre nem tisztázott ilynemű viszonyok s változások is szemügyre vétessenek. Mert nem is képzelem, hogy például a magyar nyelvben magában csupán az a hangváltozási eset fordulna elő, vagy mindannyi feltalálható s épen ráérőszakolható lenne, a mi és a mennyi — teszem közte és a török közt — hasonlítás útján kimutatható. Azt sem gondolom, hogy ezek ismeretére szükség ne volna, s igen igen nagy hasznukat ne venné s vehetné épen a hasonlító nyelvész. Mily nagy becsű készlet lenne csak azon kevés is, mit tájsházásaink egybevetéséből elvonhatnánk; mire eddig — mondhatni — szintén semmi gondot sem fordítánk; s mily szükség volna rá épen oly esetekben, midőn a szónak megfelelő szót se-hogy sem találhatunk a rokonságban. Példa lehet erre „A magyar *meg* és rokonsága“ című fejtegetés a Magy. Nyelvészet V. évi folyamában. Míg a *meg* göcseji *eg* alakja rögtön az *-ig* ragra emlékeztet, melynek a török *tek*, *dek*, *dejin* felel meg mind értelemre mind alakra, — továbbá *dakhi* vagy *daha* és *-da -de = is*, *még-re*: addig a *még*, *meg*, mélyhangú párját ugyancsak feltalálom a mátravidéki palóczok *mág*-jában, mi a. m. *már*. A nagy szótár (BÁR alatt) a *már*-t a jelenidőre vonatkozó *ma* gyökből származtatja *r* képzővel; — ez összevetésből azonban azt látom, hogy *mág* az eredeti alak, s *r* képzőről szó sem lehet. A *mág* vagy *már* s *még* közti értelmi rokonság meg oly közelinek, hogy csaknem azonosnak látszik előttem, a minthogy igen sokszor fel is cseréltetnek egymással: az alak (*mág*) is (mit, ha jól tudom, Kassai jegyzett föl először) tökéletes párja a *meg* vagy *még*-nek.

Ha az ily belső, értelmi összefüggéseket nyomo-zom, melyekre igen sokszor az alaki hasonlóság is elvezethet: sokkal biztosabb s mélyebben gyökerező lesz a hangváltozási törvény, melynek felállításán s kifejtésén munkálkodom.

Mert úgy az alaki hasonlóság, mint a szavak közbeszédbeli s használati jelentése fölött, — mi nem ritkán csudálatos és szeszélyes alkalmazási módról tanúskodik, — csak e belső, gyökértelmi jelentés az, mi az etymologot vezérelheti s a tények megállapításánál segítheti.

Nagyon helyeselhető azon elv, melyet hasonlító nyelvészetünk igyekszik érvényre juttatni, hogy csupán a teljesen egyező értelmű szavak hasonlíthatók a hangváltozások kutatása végett. Figyelembe veendő azonban, hogy a rokon nyelvek közt föltetsző azonos észjárás még korántsem föltételezi a külön-külön nyelvekben létrehozott szavak teljesen megfelelő voltát. S ha én csak ezeket válogatom s szaggatom ki azon képződési folyamból, elég meggyőzők, határozottak s épen a legerősebbek s alkalmasabbak lesznek-e ezek a törvény megszilárdítására? Tapasztalhatom-e vagy csak hinnenem kell, hogy azok nem csak használati, hanem gyökértelmi jelentésben is egyeznek? nem férhet-e kétség ahhoz, hogy az egyik fél minden jelentésbeli egyezés mellett is elsőbb fokú képződés a másiknál, s ennél fogva közelebb állhat a netaláni közös gyökhez? nem maradhat-e el az elvem szerint hasonlítás alá nem jöhető — pedig egymást s a csoportot amazoknál sokkal inkább megvilágosító, s az egyező észjárást, az alaki rokonság mellett a folyton élő szellemi közösséget is nagyobb mértékben igazoló — tény? Hasonlíthatom például elvemhez hiven ezen török szót *jülk-szek* ezzel *magas*, vagy ezt a megfelelő csagatajtörök *okar*-ral; de a szintén csagatajt. *ür*, *ürk* = *fölhágás*, vagy a török *jokari* = *fel* már kívül esnek a szabott határokon. Így hasonlítható a magyar *hegy*, *hágó* a török *dágh*-gal; a *nyíl*-at jelentő *ok* azonban vagy az *uds* = *hegye* valaminek — még ez utóbbi jelentésének alapján sem lesz bevonható. Van-e a *magas*-nak köze a *hegy*-gyel, *hágó*-val, a *dagh*-nak az *ok*-kal, *okar*-ral, *jokari*-val s talán mindannyinak a török *dek* = *ig*, magyar *ég*, *meg* stbivel, természetesen szintén nem fog az elvszerű dologra tartozni.

Ebből is látható, hogy az ily utánjárással egybegyűjtött tényesorozatok eredménye is csak eszköz akar lenni, nem pedig ragyogó cél. Hogy a hasonlítás igényeinek is megfe-

leljen, nem retten vissza a munkától; sőt szükségesnek tartja tény sorozatoknak ugyanazokkal szembeállítását a rokon nyelvekből, hogy míg ez által egyfelől mélyebben tekinthet tanulmánya tárgyainak sűrűjébe, másfelől megbízhatóságát, czélszerű hasznosságát is bebizonyítsa, s meggyőzzön a felől, hogy a nyelvmívelés, fejtés, értelmezés eszközeinek önnön-magából a nyelvből kell készülnie, ha tárgyammal boldogulni — s czéломat el akarom érni. Idegen késnek csak éle csorbúl, hegye törik e munkában; mégis alig karczol.

A ki ezt egyszer elismeri, bizonyosan több figyelemmel s becsüléssel fog viseltetni azon — majdnem általánosan csekély-becsüeknek s tudományhoz illetleneknek tartott — nagyon egyszerű, de nyelvünk legbelsejében gyökerező, s onnan elvont szabályok s czélszerű eszközökül használható tények iránt, melyekről a szokott methodus ugyan még eddig mitsem tud, itt azonban minden mesterkélt fejtegetések, kibonyolítások s másnemű rendszerezések kizárásával egyedül czélhoz vezetők. — Egy ilyennek tartom a nyelvünkben meglehetősen fejlettségi fokra jutott *hangrendi párhuzamot*. S valamint, midőn feljebb ígehatározóink különösebb s nyomatékosabb használatáról szóltam, nem feledkezém el az ígehatározók egyetemes, minden nyelvben tapasztalható alkalmazásáról: épen úgy emlékezem azon megjegyzésre, mely ezen tény ellen vagy mellett tekintélyes példa-sereg kíséretében történt bemutatásakor — hangzott, hogy t. i. a rokon nyelveken kívül, — nem is az uralaltaji törzshöz tartozó nyelvekben — szintén bőségesen lehet szedni példákat e párhuzam létezésének bebizonyítására. Nem vizsgálom e megjegyzés czélját, csupán a bemutatás vagy fölfedezés érdemét tartom szem előtt. — Ha ki nem kerülte is a nyelvtudósok figyelmét a hangrendi párhuzam létezése egyik vagy másik nyelvben, útalni — bizonyára senki sem útalt reá, s legkevésbbé a magyar nyelvben, s még kevésbbé fontosságát, s épen azon fontosságát felmutatva, mely a magyar nyelvben megilleti. Például felhozhatom a jeles utazó s színvonalon álló nyelvész Barth Henriket, ki, ez idén (Gotha, 1862.) *Sammlung und Bearbeitung Central-afrikanischer Vocabularien* czímmel megjelent műve első kötetének legvégén, ezen *māba* nyelvbeli szóra *égelek* = szü-

nyog, ezt jegyzi meg: *Unter den Substantiven habe ich dafür die Form ágalak, und zwar aus demselben Munde; so inkonsequent ist die Aussprache in diesen ungeschriebenen Sprachen, und solche Verschiedenheiten kehren bei allen Wörtern wieder.* — Mennyire becsüli és méltatja Barth ezen — a keze alatti munkában is nagyobb figyelmet érdemelhetett- egyszerű s igen természetes nyelvbeli tényt: e szavak eléggé mutatják. Hogy pedig a magyar nyelv ezen egyszerű nyelv-bővítési eszközzel oly gyakran élt, és segített magán fejlődése közben, mennyiszer — gyaníthatólag — egyetlen nyelv sem: eléggé bizonyítják azon példák, melyek megfelelő részeinek összetartozását a belső vagy értelmi összefüggés még inkább megerősíti, s melyek egyikével vagy másikával ily egybevetés nélkül a nyelvész alig fogna boldogulni. Azért, ha a bevett methodus ekkorig nem ismerte — vagy a rokon s nem rokon nyelvek belsejében nem nyúltak is be a hangrendi párhuzam szálai egészen az elevenbe; s ha éppen ezen magyar nyelvben, egy ezt anyja tejével beszívott nyelvész fedezte is fel, s mutatta be ezen czáfolhatlan tényt; s ezen elősorolt okok egyike vagy másika miatt vonakodik is elismerni az egyetemes nyelvtudomány vagy az arra örömet hivatkozók: meghagyandó eszköznek vélném a zsendülő magyar nyelvészködés körén belül, hol nem oly hasznavehetlen mint a milyennek talán első tekintetre látszik.

Azonban, bár elismerem is mint eszköznek sok mindegyikre hasznos voltát: nem vagyok oly vakmerő, hogy vele a nyelvtörzsek közti választó falak lerontásához fogjak, vagy hogy a hangrendi párhuzamot éppen flexio-nak tartsam. Nagybecsü kincsnek tartom az illető nyelvek flectáló képességét, s az általuk elért fejlettség hatalmas elősegítőjének; ha azonban emésztő irigységből vagy idő-előtti törekvésből oly valamit tulajdonítok el, minek körülményeim miatt hasznát nem vehetem: könnyen megeshetik, hogy saját eszközeim elhanyagolása vagy túlbecsülése miatt oly kerengőbe (labyrinth) tévedek, melyből nem lesz erőm kibontakozni.

Egyébiránt a hangrendi párhuzam, s talán még más eszközök és törvények is a magyar nyelvben, alkalmazásuk módját s eredetük kútfejét csak akkor fogják teljesen

napfényre hozni, ha tájszavaink, szójárásaink, s fordulataink helyneveinkkel együtt valamennyire is össze lesznek gyűjtve, s nyelv- emlékeink minden tekintetben kiaknázva.

Hogy ugyancsak a hangrendi párhuzam mennyire van s lesz összegyűjtendő helyneveinkben képviselve: erről azonnal meggyőződhetünk, mihelyt hazánknak csak általános térképét is kezünkbe vesszük. Nem említek itt több példát a már felhozott Ardóbánya- s Erdőbényénél; nem panaszlom a helynevek összegyűjtésének eleső félben levő ügyét: csak azon kérdéssel bátorodom befejezni rövid fejtegetésemet, mit fog tenni hasonlító nyelvészetünk helyneveinkkel? — értelmezés nélkül vajjon magunkéinak mondhatjuk-e azokat? — s mi úton-módon reménylhetjük, hogy értelmök által a mindinkább lazuló összefüggést köztük s nyelvkincsünk élő keletnek örvendő része közt megerősíthetjük? — Ha csak mostanig tartott is, eléggé hosszalhatjuk a hallgatag mellőzést!

Nyelvünknek mint tárgynak természetéből indulván ki, eddigi nyelvészeti törekvéseink vizsgálása folytán nyerhetett tapasztalatok segítségével állítám fel a célt, s igyekeztem keresni az eszközöket. E tapasztalatoknak az eseményekben gyökerező számai kölcsönözték fejtegetésemnek azon szint, melyet ez visel, s épen nem apologizálási szándék; s ugyanazok szabták meg terjedelmét is, — a minthogy az eddigi eseményekből kiemelhető eredményeken túl, beláthatlan messzeségbe kísérhető s fejthető nyelvészkedésünk eszközeinek bányája. Egyébiránt

a cél, t. i. nyelvészkedésünk fő, s az egyetemes nyelvészet legtöbb célja, bár tisztán kivehetően, — előttem is jó tova magaslik: azért az elmondottak értelmében szintén csak szerszám-kovácsnak ajánlkozom.

MAGYAR

AKADEMAI ÉRTESÍTŐ.

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI

OSZTÁLY KÖZLÖNYE.

II. KÖTET.

1862.

- IV. SZÁM.

A MAGYAR NYELV KIEJTÉSE.

Az Akademia elibe terjesztette

REGNER TIVADAR.

Azon bámulandó szellemi vívmányok közt, melyeket az utolsó évtizedeknek köszönhetünk, különösen feltűnők azon nyelvészeti vizsgálatok eredményei, melyekben a magyar nyelvtudomány is lelkiismeretesen részt vett. E tekintetben az írók és olvasók figyelmének fő tárgyát képezik azon munkák, melyek a beszéd külső alakjára vagyis hangzására vonatkoznak, és többnyire azt adják elő, hogy annak viszonyai vagy törvényei milyenek voltak régi időkben, vagy hogyan fejlődtek ki és változtak lassan-lassan azzá, a mit ma tapasztalunk. A hangzás természete pedig azt hozza magával, hogy a multból csak holt jelei maradtak ránk, s így a tudománynak eme magasabb körében az elmélet és okoskodás tág terének egyik alapja csekély és bizonytalan, de annál biztosabb a másik t. i. a kiejtés jelenlegi állapota, mely egészen rendelkezésünkre áll. Ezen utóbbinak azaz a tényeknek előadására, a mi a dolognak gyakorlati és szerényebb oldala, eddig, ha nem csalódom, nagyobb gond csak némi részletekre nézve fordítottatott, minél fogva szándékoztam, a magyar nyelv kiejtésének összes viszonyait lehető rövidséggel magában foglaló értekezést írni, kiegészítvén ekkép azon lánczot, melynek első szemét az 1856-dik évben az alföldi ö-

(e)ről írt rövid értekezésem képezte, de e helyütt czélszerűnek találtam, a tájkiejtések mellőzésével csak az általános nyelvvel foglalkozni, amazokat pedig csak némely helyen röviden érinteni annyiban, a mennyiben tárgyam okvetlenül kívánta.

Valamint nagyság, kicsinység, szépség sat. csak viszonylagos fogalmak, melyek csak összehasonlításon alapulhatnak, úgy a hangzás is olyan tárgy, melynek minőségét elvontan nem, hanem csak összehasonlítólág lehet előadni. Ez összehasonlításra legalkalmasobbnak tartottam az öt európai fő nyelvet azaz a francia-, angol-, olasz-, német- és szlávnyelveket, mely utóbbinak képviselőjéül a csehet, mint a magyar kiejtéstől feltűnően eltérőt választottam.

A német kiejtésre nézve azt kell megvallani, hogy azt tulajdonképen nem lehet előadni, mert általános német kiejtés nem létezik, hanem minden tartományban más kiejtéssel élnek, melynek jelleme annyira különböző, hogy némely vidéken még valamely idegen nyelv kiejtésétől sem tér el annyira, mint más német tartományétól, így p. o. a hannoverai kiejtés hasonlóbb az angolhoz mint a tiroléhoz, ez pedig megint jobban hasonlít az olaszhoz mint a holsteinihoz, és a bécsi ember, eltekintve a mássalhangzók hibás kiejtésétől, még a magyar kimondást is könnyebben fogja magáévá tenni, mint a poroszt, a mi bámulandó, ha azt vesszük, hogy a magyar nyelv nemcsak nem a német hanem még az általánosb árja nyelvekhez sem tartozik. Az egész ugyan nem oly dolog, mely csak Németországban fordulna elő, mert p. o. itt is a némethez hasonlóbb a soproni és vasmegyei kiejtés, mint a debreczeni vagy kecskeméti, de először a különbség nem mutatkozik sehol oly nagy mértékben mint a németeknél, és sehol sem éri el azt a fokot, hogy a kimondás idegen kiejtéshez jobban hasonlítana, mint saját nemzetbeliééhez; másodsor pedig a nagy kiterjedésű országnak nem lévén központi fővárosa, nincs tájék, melynek mívelt osztálya irányt adott volna az összes nemzet mívelt köreinek s kiejtését is elfogadtatta volna velök, mint Páris a francziákkal vagy London az angolokkal; végre pedig még olyan tájék sincsen, melynek kiejtése mint legtisztább és legkellemesb

hangzásu a többiek által is elfogadtatott volna, mint p. o. Olaszországban a toszkánai, mert a legtisztább német kiejtés iránti vita még nincs befejezve. Hátra volna tehát, valamely nagyobb német város mívelt osztályainak kiejtését vizsgálni, mely czélra Bécs mint Magyarországhoz legközelebb eső legalkalmasabb volna. De itt is legyőzhetlen akadályok tornyosúlnak előttünk, mert általánosan elismert mívelt bécsi kiejtés szinte nincsen, minthogy Bécs földrajzi fekvése és központi állása azt hozza magával, hogy mívelt köreinek nagy része vagy maga idegen vagy legalább idegen szülöktől származik, s e miatt a legtarkább kiejtéssel él, zsinórmértékkel pedig, melyhez alkalmazkodják, nem bír; mert ha kétséges is, hogy hol beszélnek legjobban németül, legalább bizonyos az, hogy Bécsben nem, a mi a zavart csak növeli, minthogy az eredeti bécsieknél azon öntudat, hogy a bécsi kiejtés nem jó, összekötve azon vágygyal, hogy minél szebben és míveltebben beszéljenek, arra indítja nagy részét, hogy eredeti bécsi kiejtésével felhagyván, valamely idegen kiejtést utánózzon; sőt vannak olyanok is, kik sem bizonyos idegen tájbeszédet, sem valamely míveltebb barátjuk kiejtését nem követvén, csak azon általános benyomás alatt, hogy külföldiesen kell beszélni, vaktában neki mennek, s oly természet elleni kiejtést találnak fel maguknak, mely egyetlen a maga nemében, és bámulatra ragad mindenkit, különösen pedig azokat, kik még beszédváltozásuk előtt ismerték. Ezeknél fogva legczélszerűbb lesz, az egyetlen állandót azaz az alsó bécsi nép tájbeszédét vizsgálni, a mi nekünk annál könnyebb, miután a Magyarországon telepedett németek nagy része, különösen a Pesten tartózkodók szinte a bécsi kiejtéssel élnek.

Áttérvén az egyes ön- és mássalhangzók kiejtésére, bátor voltam azon fogalom kifejezésére, melyben mind a kettő foglaltatik az önként kínálkozó *hangzó* szót használni, mely tehát jelen értekezésben nem csak önhangzót, hanem azt jelenti, mit mások *hang*-nak neveznek, ez utóbbi szót pedig én csak az általános emberi hang (fenhang) megnevezésére használom, mert különben nem lehetett volna pontosabb megkülönböztetést fejezni ki, és p. o. oly hangzóról beszélni, melyek hang nélkül ejtetnek ki. Az egyes hangzók általános

természetét vagyis azt, hogy micsoda beszédszervek által, és mi módon képeztetnek, a magyar születésű Kempelen munkájából tudjuk, a ki még a mult században egy sakkjátszó gép csinálása után nagyobb feladathoz fogván, első volt, ki egy beszélő gépet talált fel, mely célból a hangzók természetét pontosabban és helyesebben vizsgálta és állapította meg, mint az előtte való írók.

Fáradozásainak eredményét Bécsben közölte ily című német munkában: *Az emberi beszéd gépezete, és egy beszélő gépnek leírása*, mely francia nyelvre is fordítottatott, és melyben némely tévedést kivéve, a hangzók oly tökéletességgel és helyességgel vannak előadva, hogy utána senki sem írhattott jobbat, sőt úgy látszik, hogy az újabb írók a beszéd gépi oldalára és Kempelen munkájára kevesebb figyelmet fordítanak, mint kellene. Jelen értekezésemben én azt, a mit czéломra Kempelenből merithettem, használtam, és mély tiszteletet és hálát érzek a régen elhunyt lángész iránt, mert az ő munkája volt csekély ismereteim első alapja, és az serkentett hasonló tanulmányokra. Ezekben különös gonddal voltam az egyes nyelvek közti különbségre, és általában azon az egyes hangzókön kívül eső viszonyokra, melyekre Kempelen, miután különös céljára nem szükségelte, kevesebb figyelmet fordított.

Az általam megállapított tényeken túl csak annyiban mentem, hogy többnyire a tények okait is fürkésztem, és e tekintetben természetesen én is a vélemény terére léptem; sőt már a tények maguk is nagyrészt olyanok, melyekre nézve az egyéni felfogás határoz, és a tévedés sincs kizárva. És hogy ne tévedhetnék én, mikor még Kempelen is tévedett, és mikor Walker, az angol kiejtési szótár híres szerkesztője maga bevallja, hogy két hangzó, melyeknek ő különböző kiejtést tulajdonított, egyik legkitünőbb színész és szavaló által, kinek felsőbbségét kénytelen volt elismerni, egyenlő hangzásúnak nyilvánítatott.

Távol vagyok tehát attól a gondolattól, hogy feladatomat megoldottam, hanem jelen értekezést csak kísérletnek nézem, melyben talán mégis egy két új eszme figyelmet érdemel.

1. A kiejtés általános jelleme.

Nyelvtanok vagy élő nyelvtanítók elő szokták venni az egyes hangzókat, megjegyezvén, hogy az *a*-t vagy *e*-t s a többi így vagy amúgy kell kiejteni, a többieket pedig úgy tessék kimondani mint saját nyelvében szokta. Ily eljárásból érthető kiejtés alig, jó kiejtés pedig semmi esetre sem származhatik, az utóbbit legfeljebb olyan tanuló fogja sajátjává tenni, a ki- nek jó észlelési és utánzási tehetsége van, holott a kiejtés különbségeit alaposabban ismerő tanító oly felületességgel meg nem elégedvén, és a tanulókat kellően figyelmeztetvén, még a gyöngébbeket is jó kiejtésre taníthatja.— A fő elv pedig az, hogy a mint két tökéletesen egyformán beszélő embert sem találunk, még kevésbbé létezik nemzet, melynek kiejtése egyetlen egy hangzóra nézve is tökéletesen egyforma volna a máséval. Egyetlenegy hangzó sincs, legyen az ön- vagy mássalhangzó, melyet a magyar úgy ejtene ki, mint az angol vagy más nemzetbeli, de azért nem az itt a fő dolog, minden egyes hangzónál megmutatni, hogy miben áll a különbség.

Minden ember tudja, hogy mindennek a mi van, alapja és oka is van, de a kiejtés tárgyában úgy látszik, jobban szeretik azonnal az egyes hangzókat venni bonczkés alá, mintsem mindennek előtt a kiejtés különbségeinek általános alapját és okát keresnék, az egyes hangzókat pedig csak azután vizsgálnák. Ha pedig a tulságosan tudós eszméktől elnézvéen egy kicsit a közönséges világba ereszkedünk, egy körülmény tűnik fel előttünk, mely tárgyunkra némi világot vetni képes. Mindenki valaha, különösen pedig pajkos deák korában, oly egyénnel találkozott, kik bámulandó utánzási tehetséggel bírván, a közönséges kiejtéstől eltérő egyéneket üldözőbe vesznek, és oly tökéletesen utánozzák, hogy a ki szemét behúnyja, igazi színházi csalódásban részesül, a mit azután szigorúságuk vagy más okoknál fogva nem kedvelt tanárok kigúnyolására igen alkalmas eszköznek, és így felséges mulatságnak szoktak tekinteni a fiatal deákok. Hangutánzási tehetséggel általában véve kisebb-nagyobb mértékben minden ember bír, és nincs is olyan, a ki soha oly kísérleteket nem tett vagy

ha egyébben nem, legalább külföldiek, cigányok vagy zsidók utánzásában nem gyakorolta volna magát. Ilyenkor pedig nem egyes hangzók fáradságos tanulmányozásával törődünk, hanem mihelyt feltűnik előttünk valamely szokatlan kiejtés, annak utánzását, mi abban a perczben szoktuk megkísérteni, és pedig gyakran teljes sikerrel. Villámgyors ösztönszerű felfogása ez az illető kiejtés jellemének, és ennek ép oly ösztönszerű utánzása, azaz nem egyéb, mint a beszéd-tanulás által gyermekkorunktól fogva gyakorolt hangfelfogási s utánzási tehetségnek tökélye, mely röviden utánzási tehetségnek neveztetik, és a hol kivételkép nagyobb mértékben fordul elő, a természet különös adományának, gyakorlati két irányában pedig t. i. színészi és nyelvtanuló tehetség alakjában nagy becsü előnynek szokott tekintetni.

A kiejtés jelleme pedig a beszédszervek bizonyos helyezésén vagy rövidebben, habár nem oly helyesen mondvá, különös szájjálláson alapszik, melyből mint közös kútfejből a kiejtés minden sajátsága ered, s melyet öntudatlanul sejtván, hasonló szájjállás által utánozunk. Melyik most a magyar kiejtésnek megfelelő szájjállás? Külföldi előtt, ki Magyarországra jön, vagy magyar ember előtt, ki huzamosb ideig külföldön lakott, feltűnő a magyar kiejtésben amaz egyenlő szabályos komolysága a hangzásnak, mely a szájürnek szabályos és viszhangra alkalmatosb helyezésén, különösen az ajkak mérsékeltebb nyílásán, ellenben a két fogsor egymástól távolításán, s a nyelvnek hátrálásán látszik alapúlni. Ebből nem csak a hangzók mindenki előtt ismeretes változásai, t. i. az *idegen a*-nak a *magyar a*-val felcserélése, az *i* és *ü* (üdö, idő), zárt *e* és *ö* közt ingadozás folyhatnak, hanem az is, hogy a már elismert külön hangzók más módon ejtetnek ki, mint a tökéletesen megfelelők idegen nyelvekben, így p. o. a magyar *a* (alma) máskép hangzik, mint az angol hasonló hangzó „*what*” szóban, a közép *é* (sér, sör) máskép mint *cup* angol szóban az *u*, és általában az illető magyar és angol hangzók oly arányban állnak egymáshoz, milyenben a magyar szájjállás az angolhoz. — A mi pedig legfeltűnőbb a magyar kiejtésben, azt a külföldiek azzal szokták kifejezni, hogy a magyaroknak, különösen a nőknek mély hangot tulajdonítá-

nak. Annak megbírálására a mély hang természetét kell vizsgálnunk, de nem szükséges arra hosszabb boncz- vagy természetani előadás, mert a kellő adatokat röviden, habár különböző helyeken és más czélből Kempelen is nyújtja, melyekből azután csak a következtéseket kell húznunk.

Kempelen azt mondja:

1) „Valamint a hosszabb húr mélyebb zöngét (tonust) ad, mint a rövidebb vagy jobban feszített, úgy a hosszabb hangrésnek mélyebb zöngéje lesz, mint a rövidebbnek vagy jobban feszítettnek, miből magyarázható, hogy a férfiaknak mélyebb hangjuk szokott lenni mint a nőknek. Minél jobban feszítjük a hangrést, annál kisebb lesz annak nyílása, azaz a hangrés 2-dik részének egymástóli távolsága, és annál nagyobb is a hang magassága.“

2) A füttyülésről beszélvén azt adja elő:

„Ha bádogból csinált kerékforma szelenczébe és pedig közepén kis lyukat fúrunk, azt fogjuk tapasztalni, hogy annak, ha belé fújunk, a füttyüléshez hasonló hangja van. Minél kisebb a szelencze, annál magasb a hang. Alkalmazzuk ezt a szájjal véghez vitt füttyülésre. Összehúzott s a levegőnek csak kis nyílást hagyó ajkaink képezik a szelenczének egyik átllyukasztott oldalát, a szájpadróláshoz támaszkodó és a levegőnek szinte csak szűk tért engedő nyelv pedig pótolja túlsó oldalának helyét, a mikor az ajkak és a nyelv közti tér azonos az iskátola belsejével. Ha ily helyzetben kítaszítjuk a levegőt, kész a füttyülés. Ha valamely nótát akarunk füttyülni, majd magasb, majd mélyebb hangokra van szükség, a mit csak a nyelv segítségével tehetünk, holott a szájnnyílás nagysága keveset vagy épen nem változik. A nyelv tudniillik minél mélyebb hang kívántatik, annál jobban visszahúzódik a szájpadrólás hátsó részéhez, miáltal az ajkak és a nyelv közti tér nagyobbodik, magasabb hangoknál ellenben előre menvén, a tért megrövidíti, valamint előbb azt mondtuk, hogy minél kisebb a szelencze, annál magasb a hang.“

3) Kempelenből tudjuk, hogy a szájnnyílás nagyságára nézve az önhangzók közül az *a* foglalja el az első helyet, az *u* pedig az utolsót, azaz ez utóbbi a legkisebb szájnnyílást (ajkak nyílását) kívánja, s e szerint az önhangzók következő

sorban állnának: *a, e, i, o, u*. Ellenben ha megvizsgáljuk azon tért, melyet a nyelv a kiömlő levegőnek vagy hangnak enged, vagy a mint Kempelen mondja, a nyelvnek csatornáját, azt találjuk, hogy egészen más arányban állnak az önhangzók, mivel a nyelv csatornája legnagyobb az *u*-nál, legkisebb pedig az *i*-nél, úgy hogy erre nézve következő sorozat áll: *u, o, a, e, i*. Annak megfejtése után pedig Kempelen e következő nevezetes észrevételt teszi:

„Ehez egy kis megjegyzést csatolok, mely további gondolkodás tárgya lehetne. Ha a különböző önhangzókat a magasság, vagy mélység egy fokán ejtem ki, mégis úgy tetszik fülemnek, mintha különbség volna köztük, mely bizonyos nótát vagy éneket képezne, ámbár tökéletesen tudom, hogy ily nóta csak magas és mély hangok vegyüléséből származhatik, vagy ha meg akarom szüntetni a különbséget, önkénytelenül magasabb hangon mondom el azokat az önhangzókat, melyek a nyelv nagyobb csatornájával vannak összekötve, mélyebb hangon pedig a kisebb csatornával járókat. Miután pedig ezen megjegyzésem inkább a zene, mintsem a beszéd tudományába vág, alapos voltát tovább nem vizsgálom, hadd itéljenek felette a zenészethez értők.“

4) Végre Kempelen azt mondja, hogy a gög beszélés alkalmával különösen az *e* és *i* kiejtésénél emelkedik.

Eddig terjednek Kempelen azon észrevételei, melyeknek célunkra hasznát vehetjük.

Mindenek előtt azt látjuk, hogy habár az emberi hang mélységének vagy magasságának oka főképp a hangrésben kerekendő, ez utóbbi még sem annak egyedüli oka, mert füttyülés alkalmával, hol szinte mélyebb és magasabb hangok eszköztetnek, a hangrés épen nem rezeg, és megengedve, hogy az énekhez a hangrés rezgése okvetlenül kívántatik, mégis azt tapasztaljuk, hogy azzal még más tagok összeműködése is jár, mely a hangrés nélkül is megmaradhat, minél fogva nótát sügni habár nehéz, de nem egészen lehetlen dolognak mondható. Azt találjuk, hogy mély vagy magas hangok kiejtésénél nyelvünk ugyanazon mozdulatokat teszi, melyek a füttyülésnél szükségesek, azaz a nyelv mély hangoknál hátrahúzódik, magasbagnál pedig előre megy, s végre azt látjuk,

hogy az önhangzók, ha egyforma mélységgel vagy magassággal ejtetnek ki, ugyanazon különbséget mutatják, azaz hogy az *o* és *u*, melyek Kempelennek mélyebb hangoknak látszottak, a mély hangok nyelvéllását, az *e* és *i* ellenben, melyeket látszólag magasb hangoknak mondott, a magashanguság törvényét követik. Az ének ugyan csak a hangrést ismeri el zsinórmértékül a hangok mélységére és magasságára nézve, a száj vagy gög közreműködésének befolyását pedig nem számítja, minél fogva a csak sügött hangok magassági különbségét nem ismeri; de eltekintve a zenétől s csak a hangot magát véve, el kell ismernünk, hogy a hang mélysége nem egyedül a hangréstől függ, sőt hogy a hangrés nem-rezgése esetében is a hangok magassági különbsége észrevehető, hogy csakugyan az *a*, *o*, és *u* mélyebb az *e* és *i*-nél, és hogy mélyebb vagy magasabb hangon sutogni is lehet. Itt talán azt az ellenvetést lehetne tenni, hogy Kempelen szerint *o* és *u* a nyelv nagyobb csatornájával van összekötve, tehát nem állana az, hogy a nyelv azoknak kiejtésénél visszahúzódik, mert az által a nyelv csatornája megkisebbittenék, de ezen ellenvetés alaptalanságáról meggyőződhetünk, ha *u* önhangzót ejtven ki, ujjainkat a nyelv hegyéhez tartjuk, aztán pedig az *o*, *a*, *e*, és *i* önhangzókat ejtjük ki egymás után, mert azt tapasztaljuk, hogy nyelvünk előre menvén, ujjainkat kitaszítja, bizonyítván ez által, hogy minél nagyobb a nyelv csatornája, annál hátrább áll nyelvünk. A hangrés rezgése esetében ennek jut ugyan a főszerep a mélyhanguság kieszközlésében, de akkor is hozzá járul a nyelv működése. A ki fenhangon énekelni akar, minél mélyebb hangot keres, annál hasonlóbb lesz szájállása ahhoz, mely az *u* kiejtéséhez kívántatik, minél magasabb hangon dalol pedig, annál hasonlóbb lesz az az *i*-hez, azaz a mély hang a nyelvnek hátrahúzását, a magasb annak elöretolását kívánja, s így történik, hogy az énekes p. o. a mély *i* hangot majdnem *ü*-nek, a magas *u* hangot majdnem *o*-nak veszi, a magas *i*-t s mély *u*-t pedig helyesen fogja kiejteni. A mellett azt is észreveszszük, hogy a gög kiállása (Ádám csutkája), az *o* és *u* kiejtésénél vagy mély zöngé éneklésénél lemegy, *e* és *i* kiejtése, vagy magas zöngé éneklése alkalmával pedig felmegy, miről könnyen meggyőződhetünk

ha a gög-kiállást kezünkkel megfogjuk. Mindezekből kitet-
szik, hogy a magas hangzásnak 3 kelléke van: 1) a hangrés
szűkítése, 2) a szájnak szűkítése, 3) a hangrés és száj közti
térnek szűkítése vagy fesztítése; ellenkezőleg pedig a mély-
hangzást annak a háromnak ellenkezője idézi elő, eltekintve
attól, hogy a mélység egy neme a mellnek rezgése vagy
viszhangzása által képezhető.

A mélyhanguság 3 kelléke együtt jár olyformán, hogy
egyikük beállván, ez a többi kettőt is maga után vonja. Pró-
báljuk p. o. szánkát az *u* kiejtésére szükséges állásba he-
lyezni, és azt a mennyiben lehet, beszéd közt folyvást megtar-
tani, akkor azt fogjuk tapasztalni, hogy a gög kiállása is
lemegy, és a hangrés feszítettén, mélyen beszélünk. — Egyéb-
iránt erőltetés mellett úgy lehet, intézkedni, hogy egyik vagy
másik kellék nagyobb vagy kisebb mértékben áll be, mint a
többiekhez képest aránylag kellene; továbbá erőltetés nél-
kül is egyes embereknél az arány különbözik, s p. o. némely
embernél, ha mélyen beszél, a gög kiállása feltűnően ki- és le-
felé megy; általában pedig az áll, hogy ha a mélyhanguságot
egyik kelléknek működése által akarjuk eszközölni, ama kel-
lék viszi a főszerepet, mely a többieket, mint mondtam, csak
maga után vonja, miből világos, hogy 3-féle mélyhanguság
lehet, melynek különbsége a fül által is észrevehető, és a mint
egyes embernél az erőltetés, vagy beszédszerveinek különös
alkotása, úgy mélyhangú nemzeteknél a szokás azt teheti,
hogy az egyik vagy másik mélyhanguság törvényeit követi.
A 3-féle mélyhanguságot pedig úgy értem, hogy az vagy a
szájállásban, vagy a gögnek, vagy a hangrésnek feszítésében
találja fő okát, a többi 2 kellék pedig csak mellékesen jár-
ván hozzá.

Vizsgáljuk most a magyar kiejtést. A többi nemzete-
kéhez hasonlítva, szája, illetőleg nyelvének állása tökéletesen
megfelel annak, mit a mélyhanguságra nézve mondtunk, a
miről még jobban meggyőző az, hogy azt annál nagyobb mér-
tékben vesszük észre, minél távolabb megyünk a külföldtől
eső vidékre, minél tovább keletre az úgynevezett tőzsgyöke-
res magyarok közé, mert ha összehasonlítjuk a Sopron- vagy
Vas-megyei kiejtést azzal, mely a Duna és Tisza közt divatos,

lehetlen, hogy fel ne tűnjék a különbség, a miért is a pestiek, midőn a vásárra idejáró kecskeméti parasztok kiejtését akarják utánozni, önkénytelenül úgy tartják szájukat, mintha folyvást csak *u* vagy hosszú *ó*-t kellene kiejteni, és a tiszavidéki mélyhanguság nem találja-e legnagyobb kifejezését abban, hogy zárt *e* helyett, a mint mondani szokták, *ö*-vel beszélnek? Miután pedig másrésről azt látjuk, hogy más nemzetekhez képest a magyar sem a gögöt, sem a hangrést különösen nem erőlteti, azon meggyőződésre jutunk, hogy a magyar mélyhanguságnak fő alapja szájában, vagyis a beszédnek legfelső szerveiben keresendő, s így a mélyhanguságnak 3 neme közül az az övé, melyet felső mélyhanguságnak lehetne nevezni, vagy látszónak, miután a tulajdonképi azaz főkép hangrés-okozta mélyhanguságtól távolabb áll.

Minthogy minden nemzetenél a nők rendesen magasabb hangon beszélnek mint a férfiak, a női mélyhanguság mindig jobban tűnik fel, mint az, melyet férfinál tapasztalunk, s így magyarázható, hogy idegenek a magyar mélyhanguságot különösen a nőknél veszik észre, az pedig, hogy mind a mellett szépek találják a magyar hölgyek hangját, azon alapszik, hogy a magyar mélyhanguság felső, tehát inkább látszó, mint valóságos; hogy továbbá a magyar az egyes hangzók szigorú megkülönböztetése, vagyis felette pontos kiejtése, minden anyag hangzásnak kikerülése, a hangerőnek a gyöngé hangsúly által okozott szabályos felosztása, a beszédszervek működésének komoly szabályossága, különösen pedig a nőknél, annak szelidsége által annyira ellensúlyozza a hang mélységét, hogy ez minden nyerseségtől ment kellemes összekötését képezi a komolyságnak a szelidséggel, mely emlékeztet a költő szavaira:

„Édeset minő a szerelem,
Erőset mint a harci riadal.“

Kérdezni lehetne itt, vajjon a magyar mélyhanguság nem volt-e régi időkben még nagyobb mint most, a nyelv előhaladásával és a külfölddel érintkezése által nem csökkent-e az idő lefolytával, és az önhangzók változásai közül, melyek

a hangsúlynak vagy súlytalanságnak tulajdoníttatnak, néme-
lyek nem abban találhatnák-e okukat vagy legalább egyik
tényezőjüket? Ez oly kérdés, melyet további vizsgálatra ér-
demesnek tartok, de mint nem szigorúan jelen tárgyhoz va-
lót, ezúttal mellőzök.

Itt végre még azt kell említeni, hogy némely idegennek
a magyar kiejtés keménynek tetszik, legkeményebbnek pe-
dig ott a hol törzsökös magyarok laknak.

A nyelvek lágyaságára vagy keménységére nézve úgy lát-
szik ugyan, hogy a fogalmak még nincsenek tisztába hozva,
mert most úgy látszik, más értelemben veszik mint régebben,
mikor lágy nyelvnek azt nevezték, melyben a mássalhangzók-
hoz képest több önhangzó volt mint másban, mely esetben
a magyar volna a leglágyabb; vagy azt, melyben minél több
szó önhangzóval végződik, mely esetben az olasz volna a
nyertes; újabb időben pedig úgy látszik, a lágyaságot nem
a nyelvek alkotásában, hanem annak hangzásában keresvén
p. o. a lengyel nyelvet lágyúnak találják, és azt vettem ki,
hogy a magyar azért volna kemény, mert a hangzókat nem
úgy összeforrasztva, hanem elkülönítve egyenként, úgyszól-
ván kitaszítaná. A mi az idegenre ama benyomást teszi, az
véleményem szerint épen a mélyhangúság maga és az azzal
járó nyelvállás, mely minden hangzónak nagyobb tért enged-
vén, azokat erőltetés nélkül egyenként erélyesebben hagyja
kiejteni, mint oly nyelvek, melyek p. o. mint a lengyel és spa-
nyol, a világos kiejtést a nyelv elöretolása által megnehezít-
vén, a hangzókat gyorsabban és egymáshoz szorosabban ejt-
vén ki, az erős hangsúlyt rendesen csak az utolsó előtti vagy
utolsó szótagra fektetik.

Egyébiránt a mi a hangzók kitaszítását illeti, arra nem
csak a mély önhangzók alkalmasabbak a magasbagnál, ha-
nem a mássalhangzók közül azok is, melyeknél az ajkakat
rögtön kell nyitni, úgymint *b, p, d, t, g, k*, különösen pedig
g és *k*, mert ennél a kettőnél a nyelv hasonló állást foglal
el, mint az, mely a mélyhangúságra kívántatik, s így a *k*
hangzónak felette gyakori előfordulása is egyik oka lehet a
magyar kiejtés azon sajátágának, melyet az idegenek ke-
ménysegnak neveznek.

Ez volna tehát a magyar kiejtés külföldi szempontból nézve. Kiegészítéseül szolgáljon más nyelvek kiejtése magyar szempontból nézve.

Az angol szájállása az, hogy a fogakat szorosan egymás mellett tartja, nem kevésbbé pedig az ajkakat, melyeket azon kívül a fogakhoz szorít, a mit legjobban azon önhangzóknál veszünk észre, melyek az ajkak elöretolását kívánják, p. o. az *u*-nál, mind ahoz járván még az alsó állkapocsnak mozgékonyasága, melynél fogva a rendesen a felső mögött helyet foglaló alsó fogsort többé kevésbbé a felső alá, sőt elé is tenni van hajlandósága, a mi legfeltűnőbb a „*war*” (háború) s hasonló szókban. Ez utóbbi sajátság összefüggésben van a gyakori kettős önhangzókkal, sőt miután az állkapocs állása az egyszerű hosszú önhangzók kiejtése alatt is változik, azok is a gyakorlatlan fülnek kettős hangzóknak látszanak, különösen a szó végén előforduló hosszú *o* (magyar *ó*) p. o. *desperado*. Végre, ha nem csalódom, a mellürt gyengén rezegetti, mi a rövid *u* (*cup*) és a súlytalan elhomályosodott hangzók kiejtésénél észrevehető, p. o. *nation* = néssén és néss'n közti kiejtéssel. Az idegenre az angol kiejtés azon általános benyomást teszi, mintha a hangzóknak szűkebb tér volna engedve, s a beszédszerveken keresztüli útjokon nagyobb akadályokkal küzdve, nem teljesen hanem csak félig bírnának kijönni. A szájnak kisebb nyílása azt hozza magával, hogy a ki úgy beszél, ugyanazon idő alatt többször ismételheti kinyitását, mint a ki nyiltabb szájjal szokott beszélni, azaz az előbbi gyorsabban beszélhet, s miután e szerint az angolnál a homályosabb hangzáshoz még a szokatlan sebes kiejtés vagy inkább sziszegés jár, nem kell csodálni, ha az idegen az angolt csak hosszú gyakorlat után érti, és még akkor is fenakad oly esetben, ha angol ember nem angolul, hanem más nyelven beszél. Addison egy még 1772-ben írt értekezésben az angol nyelvet a többiekhez hasonlítván, czikkét igen szép és szellemdús mondattal fejezi be, s noha ő csak a nyelvet általán véve, vagyis a szók alakját, nem pedig a kiejtést tekintette, legalább nem abban a szoros értelemben, melyben ezt jelen értekezésemben veszem, mondata mind a mellett erre nézve is áll, a mi megmagyarázható ama

szoros összefüggésből, mely nyelvek dolgában az egyes saját-ságok közt létezik.

Addison azt mondja :

„Angol szóink hangzása rendesen olyan mint a húros hangszereké : rövid, hamar múltó, egy érintésre támadó s azonnal elenyésző ; más nyelveké ellenben olyan mint a fuvó szereké : szelíd, terjedő és valamely dallam különbféleségeibe hosszabbodó.“

— Addison ezen hasonlítása úgy látszik nem csak az angol és más nyelvek közti különbségre nézve áll, hanem némi tekintetben maga az angol nyelv terén, a tiszta angolországi kiejtés és a tájbeszédre is alkalmazható, minélfogva az öreg Oconnel angolelles beszédeiben olykor szokott tulzással azt is felhozta, hogy „az irhoniak, mint szabad emberekhez illik, szabad mellből nyíltan ejtik ki az Isten adta szavakat, míg az angolok nem beszélni, hanem csak károgni tudnak mint a hollók.“

E szerint nem is csoda, ha Londonban tartózkodó külföldiekhez, kik jól megtanulták az angol nyelvet, néha azt a meglepő kérdést intézik: „kegyed irhoni, úgy-e?“ A finom nyájas mosolygást, mely e kérdést kísérni szokta, természetesen kiki a maga kedve szerint magyarázza, minthogy egyik azt gondolja, hogy bizony jól bírja a nyelvet, hiszen született britnek tartják, más pedig tudván, hogy az ir kiejtést nem kedvelik, és sejtven, hogy nem komolyan tétetett a kérdés, lehangolva érzi magát. Visszatérven Addisonra ; azt találjuk, hogy helyesen fejezte ki magát, csak hogy a „szelid“ szót az angol nyelv is igénybe veheti, mert mind azt a mit az angol kiejtésben feltűnőnek mondtunk, a kimondásnak majdnem női szelidsége s tisztasága pótolja, megfelelője azon visszatartózkodásnak és szerény magaviseletnek (némelyek szerint büszkeségnek), melylyel az éjszaki országok, különösen pedig Anglia míveltebb lakói minden kiabálás, hangosabb beszéd és a déli országokban szokásos eleveenségtől irtóznak, s miután a kiejtésben minden szelidsége mellett is férfias erély és elszánt-ság nyilatkozik, azt mondhatjuk, hogy kedvező benyomást tesz arra, a ki előítélet nélkül hallgatja.

A francia kiejtésben feltűnő az orrhangzás és az r elté-

rő kimondása. Az elsőre nézve a feltűnőt nem, mint sokan hiszik, az orrhangzás maga magában, hanem az orrhangzók rövid kiejtése képezi, mert a francia p. o. *on* szót nem hosszú, hanem rövid *o*-val ejti ki, mely egyszerű *o*-tól csak az által különbözik, hogy az egyszerű *o*-nál az egész hang szánon megy keresztül, orrunk be levén zárva, holott az orrhangu *o* vagy francia módon *on* írva, az orron keresztül, az *n* pedig éppen nem ejtetik ki.

Az *r* kiejtésében pedig a francziáknál nem annyira a nyelv, hanem inkább a szájpaddás lágyabb része mozog; sőt vannak sokan, kik a nyelvet éppen nem, hanem csupán csak a szájpaddást rezegtetik. Mindenesetre ily kiejtés azt követeli, hogy szánkat jobban nyitván, annak vagy inkább a 2 fogsornak szabályos helyzetéhez szigorúabban ragaszkodjunk. A midőn az embernek szája be van téve, szabályszerűleg a felső fogsor az alsót fűdi, s hibásnak tekintjük a fogak más állását, ha t. i. egymás felett vagy az alsó a felső előtt van, a mi meghosszabbítván az állkapcsot, még az arcra is különös alakot ölt. A fogsorok rendes állását beszédközben nem lehet megtartani, mert szánkat félig ki kell nyitnunk; de lehet kettőt tenni, azaz vagy azon állástól eltérni ugyan, de csak annyiban a mennyi különös erőltetés elkerülése mellett okvetlenül szükséges, vagy pedig az állkapcsot mindig vagy legalább felváltva előre tolni. Azon két út közül a francia az első választja, s minthogy minden szabályosság egyszersmind szépség is, a szájjállásnak ezen megtartott szabályossága egyik fő oka annak, hogy a francia kimondást simának s kellemesnek tartják. A ki jól akarja kiejteni a francia szókat, az tartsa beszédszerveit mindig úgy, mintha rövid orrhangzót, vagy igazi francia *n*-t kellene kiejteni. A ki ezt a szót „*français*” nem tudja francziás módon kimondani, az egyetlen egy szót sem fog becsületesen kiejteni.

Az *olasz kiejtést* leírni nekem majdnem lehetlen feladatnak látszik, mert művészi szépség a tulajdona, a művészetet pedig hogyan írjuk le? Az olasz, mint déli nép, élénksége kiejtésének is nagyobb erélyében nyilvánul, de a mellett nála az összes beszédszervek és izmok oly egybehangzó szabályos-

sággal működnek, hogy lehetetlen el nem ismerni, miszerint kimondása a művészi tökélyt eléri.

Ennélfogva bajos abban valami különös, a többi nyelvektől feltűnően eltérő sajátyságot találni, mely jellemzésében segíthetne. Legfőleg azt mondhatjuk, hogy az olasz kimondásban a hang élénk rögtöni kiejtése annak ép oly rögtöni megállítására való hajlammal van összekötve, mely tetőpontját éri a vesszővel jelölt önhangzóval végző szókban, p. o. „*colà*.” A ki a hangot rögtön kiejti, az az egyensúly fentartása végett többnyire megállítást szinte rögtön eszközli, mely alkalommal pedig ki nem kerülhető az, hogy a hang különösen ott, hol a nyújtott szótagban levő önhangzót mássalhangzó követi, egyszerre le nem vágathatván annak apró, alig észrevehető része, át ne menjen a következő szótagra. Így azt találjuk, hogy az olasz az „*amare*” szóban a második *a*-t, melyet csak keveset nyújt, úgy ejti ki, mint ha még egy másik *a* vagy *e* jelentéktelen része következne, „*amarro*” szóban pedig a kettős *rr* azt okozza, hogy mind a két tünemény, t. i. a nyújtás és valamely határozatlan hang kísérése, nagyobb mértékben áll be. Az olasz kiejtés előadott jelleme és erélye, a beszédsszerveknek, kivált az ajkaknak nagyobb feszítésével jár, a mi összevág azzal az észrevétellel, hogy az *i* önhangzó kimondására kívánt szájállás legalkalmasab az olasz kiejtés utánzására. Ez utóbbi körülményt gyakorlatilag kísérletek által, elméletileg pedig azzal igazolhatjuk, hogy az *i* a legnagyobb erőltetést kívánja, különösen pedig az ajkak legnagyobb feszítését és a légnek erősebb kihajtását, minthogy neki a nyelvnek emelése és előretolása csak igen szűk tért enged; a miért Kempelen is kénytelen volt beszélő gépének kezelésénél, ámbár abban a légnek engedett tért, nem a nyelv által, hanem más módon szűkítette, az *i* kiejtése alkalmával a levegőnek a gépen keresztül hajtására nagyobb erőt használni, mint a többi önhangzóknál.

Mind a mellett az olasz szájállás nem tökéletesen az *i*—é, mert az előadottakhoz képest akkor okvetlenül magashangú volna, hanem a mennyire a mélyhang az *i* természetével összefér, mélyhangu *i*—é. Ajkainkat s fogainkat tehát úgy tarthatjuk, mint az *i* kiejtésére szükséges, nyelvünket

pedig a lehetőségig, de mégis csak annyira mély *i* kiejtésére készítsük, hogy ez más hangzóná ne váljék.

A *cseh kiejtés* több tekintetben merő ellentéte a magyarnak. A magyar kiejtés fő jellemét mélyhanguságában véltem feltálatni, a csehben pedig az nem csak hiányzik, hanem épen ellenkezőjét veszszük észre, azaz a magashanguságot, és Csehországban az idegen előtt feltűnik oly férfiaknak nagy száma, kiknek magas hangja a nőkéhez hasonlít. Nem elszigetelt tünemény az, mely a szláv népek között csak a csehre szorítkoznék, mert minden utazó Laibachban azt az észrevételt teszi, hogy felülő nekik a szlovénok vékony hangja, és Szent-Pétervárott oly magas zenesorozattal bíró dalkarokat tudnak előállítani, minők az egész világon nincsenek. Természetes, hogy a magashanguság a külsőleg látható beszédszervek állásában épen ellenkező tüneményeket idéz elő azokkal, melyeket a magyar kiejtés tárgyalásánál előadtunk. Így a fogsorok összehúzódnak, a nyelv előre megy, s az ajkak jobban nyílnak, sőt hátrahúzódnak, mint az *i* kiejtésére szükséges; e szerint a cseh és olasz nyelv kiejtése némi hasonlatossággal bír, mely megfelel azon nyelvek alakjában is létező hasonlatosságnak, mind a mellett pedig lényeges különbségek léteznek, mert az olasz kiejtés nincsen összekötve az említett magashangusággal, és beszédszerveit úgy alkalmazza mint a tiszta *i* kiejtésére szükséges, holott a cseh úgy tartja azokat, mintha az *i* után még *sz*-nek kellene jöni, vagy röviden mondva, a különbség olyan mint az *i* önhangzó és *j* mássalhangzó közt. Egyébiránt fülünknek úgy tetszik, hogy a cseh magashanguságnak oka nem a szájbán, hanem magában a hangrésben, azaz annak feszítésében keresendő, mely mint a mélyhanguság törvényeinek előadása alkalmával mondtuk, a megfelelő szájállást csak maga után vonja.

A cseh továbbá sebesen ugyan, s talán még sebesebben ejti ki szavait mint az olasz, de nem oly rögtön vagy hirtelen, a miért a csehben a rögtöni megállítás is hiányzik, és abban a tekintetben az olasz és cseh kiejtés közti különbséget olyanak lehet mondani, minő az ugrás és futás közt létezik, mely tulajdonkép nem más, mint a már említett *i* és *j* közti különbség. Így a cseh kiejtésben is létező erélyt, eltérőleg az

olasztól, különösen a mássalhangzóknál vesszük észre, s a cseh az egyes mássalhangzók közti különbségeket is oly erélyel szokta kiemelni, hogy ha a rokon szláv népeket figyelmen kívül hagyjuk, nincs nemzet, mely az úgynevezett kemény és lágy mássalhangzókat oly szigorúan megkülönböztetné egymástól mint a cseh. Van pedig az előadott sajátságoknak, és ha nem csalódom, a mássalhangzók csoportozásának, különösen a *p* és *r* gyakori összetalálkozásának egy másik következménye, mely a cseh kiejtés jellemzéséből ki nem maradhat. Ez az ajkak összeszorítása- s az arcz felpuffadásában, s megint azoknak hirtelen megnyitása-, ennek pedig hirtelen apadásában áll, melyet különösen a *pr* vagy *př*-el kezdő szók kiejtésénél vesszünk észre, főképp akkor, mikor a beszélő oly szóra nagyobb súlyt fektet, ha p. o. parasztok nagy-szerű verekedésről beszélvén nagy nyomatékkal azt mondják: *Ti se prali!* (verekedtek ám azok!)

A bécsi alsó népkiejtésnek jelleme gondolom abban áll, hogy minden mértéken túl a kényelmet szereti, és sem szépséggel sem tiszasággal sem akármicsoda más tekintettel nem törődvén megelégszik azzal, hogy az emberi beszéd célját, azaz a gondolatok másokkal közlését minél kevesebb-fáradtsággal érje el. Hogy más ember jobban hallja beszédünket, arra a vastag hang legalkalmatosb, a mire a bécsi a legrövidebb utat választja, s közvetlenül a hang székhelyét a hangrést támadja meg, annyira kifeszítvén a gögöt, hogy az Ádám csutkája feletti porczokat kihajtja, ezáltal pedig még az állkapocs feszülését is okozza, melyet azután a rágó izmok elferdítése által oldalvást is húz, mely szájállás hanyagnak látszó kiejtést és az alsó mélyhanguságnak azon nemét idézi elő, mely ha nagyobb mértékben nyilvánul, a rekedtségnek egy kis árnyalatával látszik jární. Habár az angol kiejtés nagyon különbözik a bécsitől, mégis két sajátsága van, melyet a bécsi-ben is találunk, nevezetesen némely mássalhangzónak tökéletlen kiejtése, miről a mássalhangzók fejezetében szólandok, és a mozgékony állkapocs, melyet a bécsi úgy mint az angol, nem csak különböző hangzók közt, hanem még ugyanegy hangzó kiejtése alatt is előre tol vagy félre húz. Annak oka pedig az angol kiejtésben más mint a bécsiben, az t. i. hogy

az angol szük szája a hangzók különféleségének alkotására nem elég alkalmas, minél fogva az állkapocs segítségét veszi igénybe. Van egyébiránt a bécsi kiejtésnek egy világszerte ismert sajátsága, melyet kisebb-nagyobb mértékben egész déli Németországban is találunk, sőt némileg éjszaki Németországban és Wales angol megyében is, de a mely sehol nagyobb fokot nem ér mint Bécsben, t. i. a kemény és lágy mássalhangzók úgynevezett elcserélése.

Erről eredetileg csak később a mássalhangzók alatt akartam beszélni; de minthogy ezen sajátságot a bécsi kiejtés fő jellemének szokták tekinteni, itt adok neki helyet. Mindenek előtt megjegyzem, hogy a mássalhangzók elcserelése nem jó kifejezés, mert akármicsoda értelemben vesszük, sehogy sem áll. Némelyek azt hiszik, hogy a bécsi mindig az ellenkezőjét mondja annak a minek kellene lenni, hogy kemény mássalhangzó helyett mindig lágyat, lágy helyett pedig mindig keményet ejt ki, mások pedig abban a véleményben vannak, hogy a kemény és lágy mássalhangzók közt egyáltalában nem tesz különbséget, hanem tetszése szerint vagy inkább öntudatlanul azt ejti ki, a mi épen szájába jön. Mind a két nézet egyaránt hibás, mint ezt mindenki átláthatja, ha tapasztalja, hogy a bécsi némely szókat p. o. *Tod* (halál) mindig jól, másokat pedig p. o. *Bettler* (koldus) minden alkalommal rosszul ejt ki (Pedler). Én azt állítom, hogy a mássalhangzók kiejtése a bécsi tájbeszédben hangzó-tani és pedig kivétel nélküli törvényen alapszik, melyet kikutatnom véleményem szerint sikerült, és mely mint régiebb idők maradványa, ha nem csalódom, majdnem minden nyelvben legalább gyönge nyomokat hagyott hátra.

Erre nézve pedig először a hangzóknak más felosztása szükséges, mert a szokásos, azaz kemény és lágy mássalhangzókra felosztás arra nem alkalmas.

Tudjuk, és Kempelen is mondja, hogy a suttogó és fenhangú beszéd közti különbség abban áll, hogy suttogásnál a hangrész nem rezeg, a fenhang pedig rezgés által idéztetik elő.

Vannak pedig némely mássalhangzók, melyek kiejtésénél a hangrész még a fenhangú beszédben sem rezeg, melye-

ket tehát mindig csak suttogva ejtünk ki, mert épen abban áll a fő különbség köztük és rokon hangzóik közt. Kempelen tisztán átlátta a dolgot, azt mondván, hogy minden önhangzónál a hangrés rezeg, a mássalhangzók pedig vagy a hangrés rezgése mellett vagy a nélkül ejtetnek ki; de ezen felosztást nem tartván meg kellő következetességgel, a mássalhangzókat új osztályokra osztotta fel.

A dolog tehát így áll: Suttogó beszédben minden hangzó, akár ön- akár mássalhangzó, csak suttogva ejtetik ki; erre nézve tehát felosztás nem lehet. Fenhangú beszédben a hangzóknak nagyobb része fenhangon, egy része pedig suttogva ejtetik ki; minél fogva ez utóbbiakat suttogó hangzóknak, az előbbieket pedig fenhangzóknak fogom nevezni.

Fenhangú minden önhangzó kivétel nélkül, fenhanguak továbbá a mássalhangzók a következőknek kivételével: Suttogók: p, t, f, h, ch (német kiejtéssel), k, sz, s, és és angol kemény vagy sziszegő *th* (p. o. *thin*). Minden suttogónak van megfelelője a fenhangú mássalhangzók közül, az önhangzók pedig, és a fenhangú mássalhangzók egy része megfelelő suttogó nélkül vannak. A suttogók megfelelő fenhangzóikkal így állnak:

Suttogó: p, t, f, h, ch; fenhangzó: b, d; holland v, lágy h, lágy ch; suttogó: k, sz, s, angol kemény th (thin); fenhangzó: g, z, zs, lágy TH (that).

Megjegyzendők:

1. Miután nem betűkről, hanem hangzókról szölok, az összetett hangzókat (c, cs) nem vettem tekintetbe.

2. Az *f* megfelelőjének én nem a közönséges (magyar) *v-t* tekintem, hanem azon *v-t*, mely tudomásom szerint a szók kezdetén csak a holland nyelvben szokásos, mely akármi-csoda állásban mindig egyformán ejtetik ki, holott más nyelvekben csak a szók közepén vagy végén, másokban megint épen nem fordul elő; magyar nyelvben a *rév* szóban tisztán észrevehető, mert ezt oly *v*-vel ejteni ki, minő p. o. *vas* szóban van, nagy erőltetésbe kerülne. Azért nevezem holland *v*-nek, mert ezen külön hangzó tudatával csak a hollandiak bírnak, s azt az írásban is megkülönböztetik rokon hangzóitól, mert náluk a 3 hangzóra 3 betű is van: *f, v* és *w*. Azon nézethez, hogy az *f*-nek megfelelő fenhangzó a közönséges (magyar, francia, angol)

v (németül írva *w*) volna, nem csatlakozhatom, ámbár Walker angol kiejtési szótárában szinte azt állítja; mert az *f*-ben nagyobb hasonlatosságot érzek a holland *v*-hez, mintsem a közönséges *v*-hez, mely utóbbi a holland *v* és a *b* közti hangzó, és természetesebbnek találom, hogy a *v* legyen megfelelő suttogó nélkül, mintsem a sokkal nagyobb rezgéssel járó holland *v*, melyet talán Walker nem ismert, ámbár az angol nyelvben is előfordul, melyben „to deprive me” és „to deprive it” a két *v* közti különbséget kellő világba tünteti. Teljes meggyőződést pedig nézetemnek helyességéről nekem a bécsi mássalhangzói törvény gyakorlati kimutatása szerzett, miről alább. A mit Kempelen a német és francia *v* és *w* közti különbségről mond, azt épen nem értem; lehet hogy nem nála, hanem francia fordítójánál van a hiba, de a mit meghatározni nem tudok, miután nem a német eredetét, hanem csak a francia fordítását bírom.

3. A *h*-ra nézve megvallom, hogy kétséges, vajjon van-e általában megfelelő fenhangzója; ilyen csak a magyarban vélek észrevenni némely szóban két önhangzó közt p. o. *Mihály*.

4. Fenhangú *ch* Bécsben fordul elő p. o. *wäch* (weich, puha). Ebből világos, hogy külön fenhangú *ch* létezik, melyet Kempelen nem ismer, ki nagyon téved, midőn azt állítja, hogy a *j*-nek megfelelő suttogó a *ch*; mert *j*-nek megfelelő suttogó nem létezik.

5. A lágy angol *th*-t megkülönböztetés végett Walker nagy betűkkel írja (TH); ennél fogva a lágy *ch*-t CH; és a holland *v*-t F, nagy betűkkel fogom jelölni. Még következőre kell figyelmeztetnem olvasóimat:

A többi fenhangú mássalhangzókat fenhangú beszédben is némi erőltetéssel (mert nem szoktunk hozzá) suttogva lehetne kiejteni, de ha folyékony beszédben sikerülne is, minőségi különbséget nem lehetne észrevenni, mert megfelelő suttogójok nincs, melytől a hangrés működése megkülönböztetné, és mert a suttogók és megfelelő fenhangzók közt még egy másik lényeges különbség létezik. A fenhangú mássalhangzók osztályának e szerint 2 neme van, melyeket *magányos* és *társas* nevek által fogok különböztetni; magányosoknak azokat nevezvén, melyeknek megfelelő suttogói nincse-

nek, társasaknak pedig azokat, melyeknek vannak. Kempelen a társas fenhangzók és megfelelő suttogóik közt csupán csak az előbb említett különbséget, azaz a hangrés működését vagy nem működését látta, minélfogva következetesen azon állításhoz jutott, hogy suttogó beszédben azon hangzókat egymástól nem lehet megkülönböztetni, és p. o. *b* épen úgy hangzik mint *p*, a mit Walker angol kiejtési szótára szintén állít, és pedig bizonyos Holder nyomán, ki a mint Walker mondja „sokat foglalkozott ama kérdés tanulmányozásával“, ama hangzók különbségének okát (a hangrés működését) pedig nem említi, s így nem vagyok tisztában, vajjon Kempelenből merítette-e állítását, vagy két oly alapos ember csakugyan véletlenül tért-e egy és pedig egészen hibás véleményre. Annak megczáfolására jó lesz, mint minden tudományos állítás megvizsgálásánál, itt is mindenek előtt azt kérdezni: áll-e a tény? mely kérdésre a felelet jelen esetben nagyon könnyű, mert arról mindenki egy pár percz alatt meggyőződést szerezhethet magának. Mondjuk suttogva valakinek fülébe p. o. *b*, *p*, *d*, *t*, *sz*, *z*, és kérdezzük, vajjon talált-e különbséget vagy nem? azután mondjuk neki p. o. *dél*, *tél*, *sír*, *zsír*, *gém*, *kém* s kérdezzük újra; vagy legyünk mi a hallgatók s suttogjon más a mi fülünkbe: — bizony nem hiszem, hogy valaki a fenhangzókat észre ne vegye. Csodálatos is volna, hogy minden ember ily dologban, melyet minden nap százszor tapasztalhat, oly feltűnő körülményt nem vett volna észre, azaz azt, hogy suttogó beszédben bizonyos hangzókat nem képes megkülönböztetni egymástól, hogy akkor véleményét a hallgató nem fogja fel tisztán, hogy véghetetlen félreértéseknek van kitéve; de ki hallott valaha félreértésekről? melyeknek pedig okvetlenül be kell állani, ha suttogók és fenhangzók közt nincs különbség. Suttogó beszédben van-e félreértés ezekben: *gémet* *fogtunk*, *kémet* *fogtunk*, és lehetséges-e vagy lehetetlen ily mondás: *nem gémet* *fogtunk* *mi*, *hanem kémet*. —? Holder pedig nem fogná tagadni, hogy lehetséges suttogva mondani: *There is a great difference between peer and beer*, hogy suttogó beszédben *too*, és *do* iránt nem szokott félreértés lenni, és hogy nem volt arra eset, hogy ha valaki azon kérdésre mit akar, azt felelte: *rice* (rist), a másik azt értette volna:

rise (kelj fel); sőt francziában még a híres: *Poisson sans boisson est poison* mondatot is minden nehézség nélkül suttogva is helyesen lehet kiejteni. Ezekből gondolom világos, hogy a tény nem áll, hogy tehát suttogó beszédben is különbség van a suttogó és társas fenhangzók közt. Ez pedig azon alapszik, hogy a kérdéses hangzók közti különbség nem egyedül csak a hangréstől függ, és ha beszédszerveinkre figyelünk, a különbség másik okát azonnal eltaláljuk, különösen suttogó beszédben, mert ebben az egyik jellemző különbség (a hangrés) elesvén, a hangzók megkülönböztetése végett a másikat jobban ki kell emelni mint fenhangú beszédben. Azt látjuk, ha a *p*-t ejtjük ki, hogy a levegőt rögtön és erőlesen szoktuk kilökní, a *b* kiejtése alkalmával pedig az ajkakát és a nyelvet hátrahúzáván, a kitaszított lég gyors kiömlését akadályozni törekszünk, és így van az minden társas fenhangzónál, de nem a magányosaknál. Azt mondhatjuk tehát, hogy Kempelen és utána Holder is tévedett, mert a suttogók és a társas fenhangzók közti különbségnek nem egy, hanem két egymással járó oka van, ezeknek pedig egyike a suttogó beszédben elesvén, másika minden esetre megmarad. Ezeket előre kellett bocsátanom, mert mielőtt tovább mennénk, igazolni kellett azt, hogy nem érnénk czélt a kemény és lágy mássalhangzókra felosztással, mely egészen más eredményeket mutat fel. Ugyanis keményeknek többnyire csak azokat nevezik, melyeknél a levegőnek rögtön kilökése az által idéztetik elő, hogy eleinte a légfolyam elzáratik, azután pedig annál erősebben tör ki, a mi csak *p*, *t*, *k*-nál fordul elő, mint-hogy a többi suttogóknál a beszédszervek elhelyezése elejétől végig ugyanaz; egyébiránt a kemény és lágy elnevezéseket, a mint látszik, nem mindig ily értelemben és nem következetesen használják, mert angol kemény *th*-ről és lágy *z*-ről beszélnek, az *f*-t pedig lágynak veszik.

Milyen tehát a bécsi mássalhangzói szabály? Miután a magányos fenhangzók kérdés alá nem jöhetnek, és azoknak úgy mint a többi nyelvekben mindenhol helyök van: a szabály csak a suttogók és társaikra vonatkozik. Ez pedig következő:

A társas mássalhangzók közül a bécsi tájbeszéd fenhang-

zót hosszú önhangzó után használ, a többi esetekben pedig *suttogót*.

Hogy e szabály áll, arról mindenki meg fog győződni, a ki kísérleteket akar tenni; példakép pedig ide íglatok né-mely bécsi szokat, melyeket először a német szokás szerint fogok írni, azután pedig a bécsi kiejtés szerint a megfelelő magyar betűkkel, megjegyezvén, hogy a magyar nyelvben szokásban levő hosszú önhangzókat az illető önhangzónak kettőzése, a szokásban nem levő rövid önhangzókat pedig az utánok álló mássalhangzó kettőzése által fogom megjelelni.

Tod, tód, (halál) — itt a hosszú *ó* után fenhangzó *d* foglal helyet, a szó kezdetén pedig *suttogó t* lesz, mi által ezen szó helyesen ejtetik ki.

Todt, tód (halott) — itt látjuk, hogy a szabályt még akkor is megtartja, ha a megkülönböztetés végett a változás szükséges volna, mert a bécsi *Tod*, és *todt* között e szerint különbséget nem tesz.

Draht, traad (sodrony) — itt a szabály azt hozza magával, hogy a mássalhangzók épen a helyesírással ellenkezőleg ejtessenek ki.

Lob, Lób (dicséret) helyesen ejtetik ki.

Baum, Pám (fa) rosszul.

Schiff, SiF (hajó) — holland *v*-vel, de helyes *s*-sel.

Bücker, Pékk (sütő).

Stock, Stóg (bot).

A szabály tehát azt hozza magával, hogy oly szokat, melyek véletlenül összevágna vele, a bécsi jól ejt ki, mint a fentebbi példában *Tód*, holott p. o. a magyar *tót* szót rosszul ejti ki, mert vagy *tott*- vagy *tód*-nak veszi, ellenben *kícsi* szót jól fogja kiejteni, *dob*-ból pedig megint *top* lesz, sat.

A bécsi mássalhangzói törvény kivétel-nélküli, és miután a *suttogók* és *fenhangzók* elméleti megállapítása vezetett annak kikutatására, megfordítva megint a bécsi szabály a *suttogó* és *fenhangzók* kellő meghatározására szolgálhat.

Így a bécsi szabály megerősíti véleményemet, hogy *suttogó* és *fenhangú ch* van; mert a bécsi azt mondja: *fechten*, tehát a rövid önhangzó után *suttogó ch*, ellenben *Weg, VéCH* (út) tehát hosszú önhangzó után *fenhangú CH*, a *j* pedig ma-

gányos fenhangzó, mert a bécsi azt mondja: *Ja* (igen). — A Kempelen tévedése tehát gondolom világos, legalább azt csodálom hogy be nem látta, miszerint ama két hibás állítása, t. i. hogy a *j*-nek megfelelő suttogója a *ch*, és hogy suttogó beszédben a suttogók és fenhangzók közt nincs különbség, egymás mellett nem állhat, hanem legalább egyikének hibásnak kell lenni. Mert ha mind a kettő állna, akkor a német *ja* s a magyar *jó* a suttogó beszédben *cha* és *chó* gyanánt ejtetnének ki, mi nem igaz.

A bécsi szabály továbbá megerősíti nézetemet az iránt, hogy suttogó és fenhangzó *f* van; mert azt mondja a bécsi, *Aff* (Affe, majom), tehát rövid önhangzó után suttogó *f*, ellenben *ÓFen* (Ofen, Buda vagy kályha) hosszú önhangzó után fenhangú *f* (holland *v*), a (magyar) *v* pedig magányos fenhangzó, mert a bécsi azt mondja: *wo* (vó, hol). Vagy tévedek én ezekben? Akkor a bécsi szabálynak két nagyszerű kivétele volna, és pedig véletlenül épen abban a két esetben, melyekben én már elméletileg tévedtem volna, a mi bizony oly nagy véletlenség volna, hogy fel se tehetem, hanem inkább tökéletesen meg vagyok győződve, hogy nekem elméletileg igazam van, és hogy a bécsi szabály kivétel-nélküli. Mondtam előbb, hogy a kérdéses bécsi szabályt eredetileg csak később a mássalhangzók alatt akartam tárgyalni, mind a mellett itt tettem azt mindjárt, mert többnyire a mássalhangzókbani tévedést veszik a bécsi kiejtés fő jellemének; mely utóbbi nézet nem egészen alaptalan, mert a bécsi szabály szerinti kiejtés az egész beszédnek azon ügyetlen és gyermekies szint kölcsönözi, melyet bécsi embereknél tapasztalunk.

Úgy látszik, hogy régi időkben a nyelvek a suttogók és társas fenhangzók közti különbséget nem ismerték; azt pedig, vajjon a régiek szabálytalanul ugyanazonegy hangzót majd suttogva, majd fenhangon ejtették-e ki, vagy a mi valószínűbb, mint a bécsi beszédben, bizonyos szabályhoz alkalmazkodtak? nem tudjuk.

Jelenleg a kérdéses különbség hiánya Angolországban a walesi grófságban is fenáll, legalább a társas hangzók nagy részére nézve, mire nézve Walker kiejtési szótára azt mondja, hogy az illető társas fenhangzók egészen hiányoznak. A

görög nyelvben ugyan nem vesszük észre, hogy a hangzókat elcserélné, mert *p*, *t*, *k*, mindig (kivéve *m* és *n* után) suttozva ejtetnek ki, de a fenhangzók *b*, *d* és *g* abban az értelemben, melyben mi vesszük, egészen hiányoznak (kivéve *m* és *n* után, hol *p*, *t*, *k*-val jelöltetnek), minthogy azon betűk, melyeket idegenek *b*, *d*, *g*-nek néznek, a mostani görögben egészen másképp ejtetnek ki, nevezetesen az első mint *v*, a második mint angol *TH*, a harmadik pedig mint a *g*, *ch* és *j*-nek utánoszthatlan vegyítéke. Az olasz és francia nyelvekben feltűnő, hogy a suttogó *s*-t (*sz*) a szóközében fenhangzó gyanánt ejtik ki, p. o. olaszban *caso*, francziában *raser*, a mi még az angolban is vehető észre az átvett román szókban p. o. *case*, habár másokban (p. o. *physical*) suttozva ejtetik ki, némelyekben pedig a kiejtés különbsége a főnév és ige közti különbséget jelenti, p. o. *the use* suttogó *sz*-szel és *to use* fenhangzó *z*-vel.

A német szókban az angolok az olasz-francia szabályt meglehetősen követik, *so* szó gyanánt, *nose* pedig *nóz* gyanánt ejtetvén ki. Itt azt az ellenvetést lehetne tenni, hogy nem a betűk, hanem a hangzók határoznak, a hangzók változását pedig az eddigi példák nem bizonyítják. Erre nézve pedig a francia nyelv szolgálhat bizonyosságul, mert *sedere* olaszban és a megfelelő most már elavult *soir* francziában kétség kívül suttogó *sz*-szel ejtetnek ki, *résident* és *président* francia szók pedig fenhangzó *z*-vel. Ennek nem áll ellene hogy *assoir*-ban suttogó *sz* van, mert suttogása kettőzésével van összefüggésben, az sem, hogy az olaszban ellenkezőleg azt mondják: *residente presidente* (*reszidente preszidente*), mert a két nemzetnek e különböző kiejtése csak az összetett szóknak különböző felfogásából ered, minthogy az olasz az alapszót fő dolognak, a határozó előtagot pedig mellékesnek nézvén, a szónak összetett minőségét mindig szem előtt tartja, holott a francia a szónak két részét egybe olvasztván mint egészen új szót a fenálló szabálynak veti alá. Úgy látszik, hogy azon állapotban, melyben a suttogók és társas fenhangzók még szét nem váltak egymástól, találta a bécsi beszédet a hangsúly kifejlődésének ama legnagyobb foka, melyet a német nyelvekben tapasztalunk, s melynek elve abban áll, hogy az önhangzók

vagy igen rövidek, s az utánok álló mássalhangzók kettősek, vagy hosszúk s akkor a mássalhangzók megnyújtatnak p. o. hacken (vágni) és Haken (horog).

Ila figyelembe vesszük, hogy a fentebb mondottak szerint a suttogók és társas fenhazgzők közti különbségnek egyik oka az, hogy a suttogó kilöketik, a fenhazgző pedig megnyújtatik: könnyen megfoghatónak találjuk, hogy oly beszédben, melyben a suttogók és társas fenhazgzők még szét nem váltak egymástól, s melyben annálfogva a különbség tudata még fel nem ébredt, a hangsúlyos lökést suttogói lökéssel, a hangsúlyos nyújtást pedig fenhazgzői nyújtással kötik össze, a szók elején pedig a hangzót úgy a mint önkényt jön, minden erőltetett megakadályozás nélkül, azaz suttogva ejtik ki. Ha pedig a másik különbséget, azaz a hangrés rezgését vagy nem-rezgését vesszük tekintetbe: akkor azt mondhatjuk, hogy a bécsi ember szokott kényelemmel, midőn a hangrészt a hosszú önhazgző végett húzamosb ideig és erősebben rezgeteti, a rezgést inkább a mássalhangzónál is folytatja, mintsem rögtöni megállítása által erőltetné magát, holott a többi esetekben, melyekben ezen ok elmarad, a suttogót, mint a hangrészt pihentető s így kevesebb munkával járó hangzót, választja.

2. Az önhazgzők.

Az önhazgzők közti különbséget és annak okait már fentebb érintettem. Mondtam, hogy a különbséget főkép a nyelvnek különböző állása okozza, a mellett pedig érdekes és befolyásos körülmény az, hogy minden egyes önhazgző a szájnyílásnak bizonyos mértékével van összekötve, melyen változtatni csak erőltetés mellett lehet. Az egyszerű önhazgzők közül az, melynek kiejtésénél szánkat legjobban kinyitjuk, az *á*: ellenkezők a nyelv hátrálása és az ajkak előretolása mellett az *u*, a nyelv elöretolása és az ajkak hátrálása mellett az *i*. A mint az *a* és *u* közt fülünknek középső hangzónak látszik az *o*, épen úgy a szájnyílásnak nagyságára nézve is köztük foglal helyet, mi más részről az *é* és *i* közt levő *é*-re nézve szinte áll.

Az eddigiek szerint az önhangzók az *á*-tól mint közös indulási ponttól eredvén kétfelé ágaznak, ekkép állván:

I. $\begin{array}{c} \text{á} \swarrow \text{u} \\ \searrow \text{i} \end{array}$

vagy az első 2 középhangzókkal

II. $\begin{array}{c} \text{á} \left\{ \begin{array}{cc} \text{o} & \text{u} \\ \text{é} & \text{i} \end{array} \right.$

Mint mondtam, az önhangzók különbsége főkép a nyelvnek különböző állása által képeztetik, mely pedig a szájnji-lás nagyságával nincsen egy arányban, mert a szájnji-lás a II. átnézetben látható mind két vonalban balról jobbra kisebbül, holott a nyelv csatornája csak az alsóban kisebbül, a felsőben pedig nagyobbodik. A felső vonalt e szerint mélyhangnak, az alsót magashangnak nevezhetjük. Tudva levő dolog, hogy ezen öt hangzó az önhangzók rendszerét ki nem meríti; mert a mint *o* az *á* és *u* közt, másfelől pedig *é* az *á* és *i* között foglal helyet, úgy ezen öt önhangzó közt megint középhangzók léteznek, jelesen *á* és *o* közt *a*, *o* és *u* közt *ó*, *á* és *é* közt *nyílt e*, *é* és *i* közt *é*; minél fogva a hangzók átnézete ilyen lesz:

III. $\begin{array}{c} \text{á} \left\{ \begin{array}{cccc} \text{a} & \text{o} & \text{ó} & \text{u} \\ \text{e} & \text{é} & \text{é} & \text{i} \end{array} \right.$

A mit elméletileg sejdíteni lehet, azt a nyelvtudomány tapasztalatilag törekszik kimutatni, azt tudniillik, hogy az emberi beszédben eleinte csak az egyszerű I. *á*, *i*, *u* rendszer uralkodott, melyet a II-vel s később a III-mal jelölt követett, de a mit véleményem szerint nem úgy kell érteni, mintha p. o. az első időszakban az *é* vagy *o* hangzók épen nem lettek volna, mert lehettek, csak hogy nem különböztették meg oly szigorúan az *i*-es *u*-tól, mint ma tesszük, hanem megelégedtek egy az *á*-tól különböző vékonyabb hangzóval, mely az *e* és *i*-t s ezeknek minden árnyéklatát egybefoglalta, a mint másrésről a vastagabb hangzó képviselőjéül az *u* szolgált. A III-mal jelölt elméletileg megállapított rendszer a magyar nyelv gyakorlati önhangzó-rendszerével tökéletesen összevág, melyben (ha csak az eddig érintett irányokat vesszük tekintetbe) se nem kevesebb se nem több hangzó létezik; minél fogva azt hiszem, hogy akármelyik magyar olvasó, a ki nyelv-

vészeti tanulmányokkal soha nem foglalkozott is, a III. alatti rendszert könnyen belátja s helyesnek nézi, holott a magyar nyelvben járatlan tudósok is könnyen abba a hibába esnek, hogy az *ó*-t és *é*-t kihagyván azt csak mellékesen, mint az *o*-vagy *é*-től eltérő kiejtést említik. De méltán lehet itt kérdezni, hogy mi okból bánnak máskép az *a* és *e*-vel. — Hogyan lehet a II. alatti rendszerbe az *a* és *e*-t belé szúrni, a másik oldalon pedig az *o* és *u*, továbbá az *é* és *i* közt egy nem igazolt ürt hagyni? A magyar nyelv kiejtési rendszere egyszerűbb és világosabb mint az árja nyelveké, s nem lehet csodálni, ha egyedül ily nyelvekhez szokott egyén az azokban létező rejtettebb s bonyolodottabb hangzóviszonyokból ki-merítő helyességgel bíró rendszert nem alkot.

A III.-dik átnézetben pedig azt vesszszük észre, hogy a középhangzók hiányoznak, azaz a felső és alsó vonal köztiek, mert *u* és *i*-nek középhangzója *ü*, *ó* és *é* közt pedig *ö* áll, *o* és *e* között *ö*. Most tehát csak az a kérdés marad, hogy milyen az *a* és *e* középhangzója. Könnyű volna azt felelni, hogy ejtsük ki az *a*-t, azután az *e*-t, s azután kísértsük meg a középhangzó kiejtését, vagy az *a*-tól kezdve közeledjünk lassan az *e* kiejtéséhez, míg a középhangzóhoz érünk, sőt nagyobb biztosításul tegyük ez ellenörkődési kísérletet a szomszéd hangzókkal. Ha p. o. az *ó* és *é* középhangzóját keresem, tudom hogy a keresett hangzó egyszersmind az *ü* és *ö* középhangzója is leend mert:

$$\begin{array}{c} \left. \begin{array}{l} a \\ \acute{a} \\ e \end{array} \right\} \begin{array}{ccccc} & a & o & \acute{o} & u \\ & & \ddot{o} & + & \ddot{u} \\ & e & \acute{e} & \acute{e} & i \end{array} \end{array}$$

a keresett hangzó ott található fel, ahol az *ó—é* és az *ö—ü* vonal összetalálkozik. Annál fogva az *a* és *e* közti hangzó egyúttal az *á* és *ö*-nek középhangzója, és a ki megkísérti, el fogja találni helyes kiejtését. De nem erről van itt szó, hanem arról először: vajjon létezik-e a magyar nyelvben, és másodsor: hogyan jelöljem meg. Az eddig megfejtett hangzókat mind az általánosan ismert jeleikkel (betűkkel) jelöltem, a zárt és nyílt *e* közti különbséget pedig az által fejeztem ki, hogy a zárt *e*-t a tudós társaság által kiadott „Magyar nyelv rendszere“ szerint egy ponttal jelöltem. Ezen jegyek

pedig az egész jegyrendszert kimerítvén, méltán tehetjük a fentebbi két kérdést.

Van a zárt *e*-nek oly neme is, melynek kiejtésére nézve határozatlanság uralkodik, miután némelyek zárt *e* gyanánt, mások mint az *ö*-t ejtik ki, mások pedig közép útat választván oly hangnak veszik, a minőt most keresünk, p. ezekben *ser*, *veres*, *fel*, per. Minden esetre annyi áll, hogy a kérdéses szóokban az önhangzó kiejtése az *é* és *ö* s némileg az *a* és *e* közt ingadoz, tehát véleményem szerint a kérdéses helyre való. Megjelölésére pedig, miután a zárt *e*-t jelenleg csak egy ponttal szokták jelölni, az előbbi időkben a zárt *e* helyett használt kettős ponttal jelölt *ë*-t fogom használni.

Az önhangzók tökéletes rendszere ezeknél fogva következő:

$$\text{IV. } \begin{array}{c} \text{á} \end{array} \left\{ \begin{array}{cccc} a & o & ó & u \\ \ddot{e} & \ddot{o} & \ddot{ö} & \ddot{ü} \\ e & é & é & i \end{array} \right.$$

összesen 13 hangzó.

Ezen általános hangzórendszer a magyar nyelvével tökéletesen megegyez, holott némely idegen nyelvben egyik vagy másik hangzó hiányzik. Megjegyzem, miszerint általánosnak és tökéletesnek nem azért mondom, mintha az elősorolt önhangzókon kívül más nem léteznék vagy kiejthetlen volna, hanem azért, mert azok kimerítik az egymástól könnyen megkülönböztethető hangzókat, további középhangzók pedig egyikök- vagy másikkukhoz soroztathatók; mert nem úgy vesszük a dolgot, mintha p. o. az *ó* épen az *o* és *u* közepében állna, s minden bár csak egy hajszállal is az *o* vagy *u*-hoz közelebb álló hangzó már nem ide való volna, hanem ellenkezőleg ide számítunk minden az *o* és *u*-tól erőltetés nélkül megkülönböztethető, köztük helyet foglaló hangzót, mert különben véghetetlen volna az önhangzók sora, minden további vizsgálat pedig lehetetlen.

A IV. szám alatti átnézetet bővebben igazolni nem tartom szükségesnek, mert a hangkülönbséget a rövid hangzók közt mindenki átlátja, a vont hangzókra nézve pedig szinte csak kevés vizsgálat kell arra, hogy meggyőződjünk, miszerint az *á* nem csak hosszabb vagy vontabb kiejtése az

a-nak, hanem különhangzó, s így a többieknél is; épen azért pedig, mert eddig csak a hangzók minőségét, nem pedig mennyiségöket tárgyaltuk, a IV. szám alatti átnézet csak a szerint szerkesztetett. Miután a magyar nyelv sajátosságainak egyike abban áll, hogy (a végső hangzók — *u, ü, i* — kivételével) mindegyik önhangzó csak mint rövid vagy mint hosszú hangzó fordulhat elő, nem pedig mindkét minőségben: a magyar nyelvre nézve a IV. szám alatti átnézet két egymást pótló al-átnézetre oszlik, azonképen, hogy az egyikben foglalt hangzók a másokban (a végső hangzók kivételével) hiányoznak, holott p. o. az angol nyelvben a IV. szám alatti átnézetből 3 hangzó (*ö, ő, ü*) tökéletesen hiányzik, ellenben pedig a többi 10 hangzó (*ó* kivételével) rövid és hosszúnak egyaránt használható.

Ezekhez képest a magyar rövid önhangzók átnézetét V. alatt, a hosszúk rendszerét VI. alatt állítom össze, a hiányzók helyét fekvő vonással jelölvéni ki.

V.		{	<i>a</i>	<i>o</i>	—	<i>u</i>
rövid.	—		<i>ë</i>	<i>ö</i>	—	<i>ü</i>
			<i>e</i>	<i>é</i>	—	<i>i</i>
VI.		{	—	—	<i>ó</i>	<i>ú</i>
hosszú.	<i>á</i>		—	—	<i>ő</i>	<i>ű</i>
			—	—	<i>é</i>	<i>í</i>

Az említett végső hangzók gondolom azért lehetnek hosszúk is, mert azokon túl hangminőségi haladás nem lehetvén, a hang haladni, illetőleg az *á*-tól távozni csak mennyiségi úton tud; s a beszédszerveket figyelmesen megvizsgálván csakugyan azt találjuk, hogy a végső hangzók hosszabb s ennél fogva erőlyesebb kiejtése távolabb áll az előtök való önhangzóktól, mint rövidebb kimondásuk.

Lesznek talán, kik a két átnézetet tökéletlennek mondják, mert azokban p. o. Czuczor által említett második *a* (*magas magos*) és harmadik *e* (*beretvás*) nincsen. Eltekintve azonban attól, hogy tudtomra a kérdéses hangzók létezése még vitás, azok minden esetre csak az *a* és *é*-nek alnemei; minélfogva az előbbi megjegyzésemhez ragaszkodván, csak a főhangzókat vettem tekintetbe, annál is inkább, miután számtalan oly határozatlanabb hangzók vannak, melyeket min-

denki saját egyéni felfogásához képest ejt ki. Hát az *ë* nem olyan? Nem, mert ha ez vitás is, nem létezése, hanem csak más körülmények iránt foroghat a vita; az pedig hogy önálló hangzó, nem pedig más hangzónak alárendelt neme, az által van bebizonyítva, hogy az általános hangzó-rendszerben (IV.) abba a helybe való, mely a nélkül üres maradna.

Mielőtt tovább mennénk, még egy megjegyzést kell tennem. A midőn azt mondtam, hogy némely önhangzók csak mint rövid, mások pedig csak mint hosszú hangzók fordulnak elő, nem azt akartam állítani, hogy a magyar beszédben csak az egyik minőségben léteznek, ellenkező kiejtésök pedig lehetetlen volna, mert azon állítás csak a rendes kiejtést illeti, mely különös okoknál fogva, p. o. hangsúly, nyomaték, indulat sat. különös esetekben változást szenvedhet, miért is a hiányzó önhangzókat, t. i. rövid *á*, rövid *ó*, rövid *ö*, rövid *é*, hosszú *a*, hosszú *ë*, hosszú *e*, hosszú *o*, hosszú *ö* és hosszú *é*-t ezen az úton elő lehet állítani. Ha azt mondjuk: „*már ott is*“ az *ott* szón fekvő súly annyira gyöngíti a *már* szóban levő mennyiséget, hogy a mennyiség, minél több nyomatékot helyez az ember az *ott* szóra, annál többet vesz, s végre egészen elenyészik, miáltal az *á* rövid hangzója áll elő. Hasonlóképen járnak az *ó ö és é* ily mondatokban: *abból az is következik, erről az is meggyőződtem, minél fogva*; ellenkezőleg pedig előállnak a hiányzó hosszú hangzók, ha p. o. a rövidet bámulás vagy gúnyolás kifejezése végett megnyújtjuk, p. o. *az az!? sér ez!? ez az!? ott is!? öröm!? még ám!!* (azon kérdésre: megkaptad-e a magadét?). Ilyeneket, mondom, valamint az egyéni kiejtéseket, p. o. *töle*, röviden kiejtve körülbelül *tölle* vagy *tülle*, mellőzöm, minthogy itt csak a rendes kiejtést tárgyaljuk. Egyébiránt a magyar rövid önhangzókra nézve azt kell szem előtt tartanunk, hogy ezen elnevezés: *rövid*, nem jól fejezi ki a dolgot, hanem e helyett azt kellene mondanunk: *nem hosszú*. A magyar nyelvben ugyanis a rövid önhangzók kiejtésének egy nevezetes saját-sága van, mely a magyar gyöngé hangsúly következése. A magyar önhangzó, ha mennyiséggel nem bír, tulajdonképen se nem rövid se nem hosszú, hanem úgyszólván semleges, minél fogva nem azt mondjuk: *önn*, *lakkni*, hanem egysze-

rűen: *ön*, *lakni*; az idegen pedig az *ö* nyelvrendszere szerint az önhangzót lökvén, vagy, a mi egy neki, a mássalhangzót megkettőzvé, hibás kiejtéssel él, melyet a magyar azonnal észrevesz, min megint csodálkozván a külföldi, nem tudja, hogy hol van a hiba. Elég legyen az önhangzók semlegeségét jelenleg ennyivel érinteni, bővebben pedig, miután a mássalhangzók semlegessége s főkép a hangsúlylyal áll legszorosabb összefüggésben, majd a hangsúlyról fejezetben vizsgáljuk. Mondtam már eleinte, hogy a szájnnyílás *á*-tól *i*-ig és *á*-tól *u*-ig kisebbedik, *á*, *é*, *i* és *á*, *o*, *u* bizonyos arányt tartván; mihez megjegyzendő, hogy azon arányt az *a*—*u* vonal még a középhangzókban is megtartja, az *a*—*i* vonal pedig nem, melyben a nyílt *e* kivételt képez.

Ebben a tekintetben a nyelvek közti különbség csak abban áll, hogy az egyes hangzók nem hasonló szájnnyílással ejtetnek ki, de egy nyelv térén a hangzók közti arányt megtartják, sőt még különböző nyelvek közt a szájnnyílásra nézve némi egyenlőség van, mert a mit egyik tekintetben túloznak, azt másban pótolják, mint p. o. a magyar a fogsorokat eltávolítván egymástól, azt az ajkak mérsékeltebb nyílása — s a szájnnyílásnak azáltal kisebbitésével pótolja, ellenben az angol fogait jobban szorítván, ajkait ugyan nem nyitja jobban, de a szájnnyílás kisebbitését azáltal hárítja el, hogy ajkait valamivel hátrább szorosan a fogak mellett tartja.

Egyébiránt, ha nem nyelvet nyelvhez, hanem ugyanegy nyelvben egyes hangzókat hasonlítunk össze egymáshoz, ugyanazon kiegyenlítési vágyat vesszük észre, p. o. az *i* kiejtése a fogak nagyobb szorítását kívánja, mint az *u*, mely utóbbinál megint az ajkak állnak közelebb egymáshoz. Ezen pótlási törekvésnek az az alapja, hogy világos beszédre a szánon keresztül ható hangnak bizonyos szabad térre van szüksége, mely valamivel szűkebb vagy tágabb lehet ugyan, de mindkét irányban határozott határokat tart.

Tárgyunk menete most oda vezet, hogy az önhangzók jelen fejezet elején IV. szám alatt közlött átnézetét gyakorlati példák által kellő világba tüntessük.

*Magyar**rövid (V.)*

—	{	hal,	hol	—	hull
		ser,	öröm,	—	sűrű
		(sör)			
		de,	te	—	ti.

hosszú

ház	{	—	—	hó,	húz
		—	—	szőr,	szűr
		—	—	vég,	víg.

*Angol**rövid*

glass	{	hot,	holy	—	full
		cup	—	—	—
		hat,	bed,	yes,	bit.

hosszú

hard	{	caught,	more,	wrote,	root
		to bury	—	—	—
		hare,	great,	grate,	greet.

*Francia**rövid*

lac	{	an,	or,	on,	loupe
		le,	jeune,	—	Jules
		main,	sexe,	malgré,	pic

hosszú

château	{	—	hôte	—	voûte
		—	jeûne	—	flûte
		être,	nez,	née,	gîte.

*Olasz**rövid*

la	{	—	lo	—	mucchio
		—	—	—	—
		—	le	—	gli

hosszú

lago	{	—	luogo	—	loro	—	muro
		—	—	—	—	—	—
		—	seco,	vero,	rito.		

Cseh

<i>rövid</i>				
wlas	{	—	po,	— hluk
		—	—	—
		jermara,	wes	— kdy

<i>hosszú</i>				
rák	{	—	—	— sul ^o
		—	—	—
		—	—	— bíla

Német (bécsi)

<i>rövid</i>				
hackel (kis balta)	{	— hacken,	brochen,	ruck
		(vágni)	(törött)	(tolj)
		helfen, —	—	—
		herrel —	lecken,	strecken,
		(uracska)		wissen.

<i>hosszú</i>				
hágel (kis horog)	{	— hagen,	róg,	pudel
		(nagy horog)	(rock)	
		geld —	kälten —	
			(a hideg)	
		schwer,	wedel,	vögel, mist.

Térjünk át az egyes önhangzók közelebbi vizsgálatára.

Rövid *á* a magyar nyelvben nem fordul elő. A francia nyelvben közelebb áll a nyílt *e*-hez mint a többi nyelvekben, úgy hogy p. o. *pas* szóban körülbelül középhangzó a rövid *á* és nyílt *e* között, és körülbelül csak félhangzóval tévedne, a ki hangzását magyar betűvel akarván előtűntetni, a *pas* szót „pez”-zel tenné ki. Ezen kívül a kérdéses hangzóra nézve csak arra utalhatok, a mit a kiejtés általános jelleme alatt a kiejtéseket különbségéről mondtam, mert annak az egyes hangzókra alkalmazását az olvasóra bízván, minden egyes hangzónál csak különös említésre méltó sajátosságokat fogok kiemelni.

A rövid *a* igen jellemző hangzó a magyar nyelvben, mert rövid *á* hiányában igen gyakran fordul elő, holott Európának nagyobb részében nem használják, a miért idegennek bajos megtanulni, a mély kiejtésű magyarnak pedig férfiasabbnak tetszik, mint a gyermekiesnek vélt rövid *á*, és épen

az *a* egyik fő szereplője a magyar kiejtésben észrevehető mélységnek, annál is inkább, mert a mélyhangzás kifejtett törvényeinél fogva még mélyebben ejtetik ki, mint azon *a*, mely más nyelvekben szokásos p. o. az angolban, minthogy kiejtése alkalmával a magyar a fogsorokat jobban eltávolítja egymástól mint az idegen még a tiszta *a* kiejtése alkalmával is, mely általán véve tulajdonképen nagyobb szájnnyilást kíván, mint az *a*, ahoz járulván a magyarnál a nyelvnek említett hátrálása s a szájnnyílás helyes mértéke végett az ajkak egymáshoz közeledése, a mint azt fentebb fejtegettük.

Kempelen véleményét osztván a bécsi *a*-t én is tökéletes *o*-nak veszem; és a tapasztalás is mutatja, hogy magyarul nem tudó bécsiek *szabad* helyett azt mondják: *szobod*, s így azt látjuk, hogy a jelen értekezésben vizsgált nyelvek körében csak az angol és francziában találunk a magyar *a*-hoz hasonló hangzót. — A franczia nyelvben csak kivételesen fordul elő *u* előtt, mert az orrhangzás mélységénél fogva mélyebb önhangzót kíván, a franczia fentebb leírt szájjállás pedig olyan, hogy ezen befolyásnak enged, holott más nyelvek p. o. olasz, bécsi és cseh megtartják az eredeti hangzókat, azt mondván: *manzo*, *Mandel* (kis ember), *wanka*. Franczia ember, ki az *a* kiejtését *an* szóban figyelmesen vizsgálja, megtanulhatná abból a magyar *a* kiejtését, mert nagyon hasonlít hozzá, a franczia csak kevéssel állván közelebb a tiszta *á*-hoz mint a magyar.

Az angol *hot*-ban az *o* (azaz *a*) szinte közelebb áll az *á*-hoz mint a magyar *hat*-ban az *a*.

Van pedig az angol nyelvben még egy másik *a* azaz még más középhangzó az *á* és *o* közt, mely az utána következő *l* befolyásának tulajdonítandó s kettős *l* előtt hosszú, egy *l* előtt pedig rövid hangzó gyanánt ejtetik ki, p. o. *wall*, *Walter*.

Rövid hangzása olyan mint a magyar *a* eltekintve természetesen azon különbségtől, melyet az angol szájjállás és az *l*-nek különböző kiejtése okoz. Mint csak az *l* által okozott kivételes hangzót az átnézetben a rendes hangzók közé nem tettem, mert arra alkalmasabbnak tetszett az *o* *hot* szóban.

Az *o* a magyar nyelvben valamivel közelebb áll az

ó-hoz mint a többi európai nyelvekben, különösen *l* és *n* előtt. Legközelebb áll hozzá az angol, mely azonban csak kivételesen fordul elő, azután a cseh, utána az olasz és bécsi, legtávolabb tőle a franczia, melyben az *o* oly arányban áll az *a*-hoz mint a rövid *á* az *e*-hez, és a mint *pas* magyar hangzójelekkel *pe* írva nem egész hanem csak félhangzóval hibázna, úgy *or* magyarul *ar* írva a helyes megjelölést szinte csak félhangzóval hibázná el.

Rövid *ó*-t csak a bécsi használ, és kivételesen orrhangzóul a franczia, ez utóbbi közelebb áll az *o*-hoz mint a bécsi. Az *u* kiejtése alkalmával a magyar ajkait jobban előre-tolja mint más nemzetbeli, különben a nemzetek közt az *u*-nál nem oly nagy a különbség mint a többi önhangzók nál, s meglehetősen egyformán ejtik ki, csak hogy a franczia nyelvben közelebb áll az *o*-hoz és hogy az angol az *u* hangzót nagyon hirtelen lökik ki.

A *ë* csak a magyar, angol, franczia és kivételesen a bécsi beszédben fordul elő. Magyarban a *ki* él vele, szabályosan és egyformán mint az illető hangzók közti középhangzót ejti ki, de azokban a tájbeszédekben, melyekben minden zárt *é*-t *ë* gyanánt ejtenek ki, közelebb áll az *ö*-höz, a nélkül pedig hogy ebbe tökéletesen összeolvadna, mert könnyen észrevenni miszerint *öröm* és *bécs* közt különbséget tesznek a kiejtésben.

A tájbeszédes *ë* zárt *é* helyett az illető vidékeken uralgó nagyobb mélyhangusággal függ össze.

Az angol *ë*-t mellhangzónak nevezik, a mivel alkalmazsint azt akarják mondani, hogy alsó mélyhangzó. Egyébiránt kiejtése nagyon változékony és egészen az előtte vagy utána levő hangzóktól függ, miután *r* után vagy fenhangzók előtt mélyebb, suttogók előtt vékonyabb szokott lenni, p. o. *run* és *rub* szókban közelebb áll az *ö*-höz, mint *cup*-ben, melyben közelebb áll nyílt *e*-hez, *nuptials* és *one* szókban rövid *á*-hoz közel áll, *one*-ban talán azért, mert az előtte kiejtendő *w* (mássalhangzó *u*) jobban összefér az egyirányú *á*-val, mint az *ë*-vel, mely a IV. sz. alatti átnézetben más vonal alatt van. A franczia *ë* a magyar tájbeszédes *ë*-hez (*ö*-höz) közelebb áll, mint az angol. A bécsi *ë*-t csak a következő *l* okozza, mi-
röl az *l* alatt szólandok. Tompa hangzó ez, mert a bécsinek kes-

vid *i* a magyarban közelebb áll az *ü*-höz, mint a többi nyelvekben, az angol- és csehben pedig és némileg a francziában is közelebbnek látszik az *é*-hez mint az olasz- és bécsiben. Egyébiránt a magyarban kétféle *i* látszik lenni, t. i. a rendesen kívül még olyan, melynél az *ü* felé hajlás még nagyobb mértékben áll be, s melyre nézve az írás is ingadozó, mint-hogy „*üldö, siket, művész*“ is íratik. A ki ezen szókban az *ü*-t *i* gyanánt ejti ki, mégis másképp mondja ki, mint a tiszta *i*-t, mert így p. o. a *művész* szónak minden esetre más kiejtése van, mint ha azt mondjuk: *mi* (micsoda) *vész*. — Ezen kivételes *i* a tiszta *i* és *ü* közt tehát körülbelül oly állást foglal el, minőt az *é* a zárt *é* és *ö*-nek irányában, mert itt is tiszta zárt *é* van p. o. *meg*, és kétes p. o. *becs, ser fel*, melyekben *ö* vagy ahhoz közel álló hangzó hallatszik. Mind a mellett ezen *i* és *ü* közti határozatlan hangzó nem külön hangzónak, hanem csak az *i* módosításának vehető, mert más helyzetben van, mint az *é* és *ö* közti hangzó, mely utóbbi a határozatlan hangzók természeténél fogva a szomszéd hangzókhoz is közelítvén, ott az *o* és *e* közti üres helyet egészen elfoglalhatja, holott az *i* és *ü* közti félhangzó a szomszéd hangzókban helyet nem talál.

Hosszú hangzók. A hosszú *á* a magyarban Dunán innen közelebb áll az *a*-hoz, Dunán túl közelebb a nyílt *e*-hez, mint más nyelvekben; az angolban legtávolabb áll a szomszéd hangzóktól, vagy a mint angol ember mondaná, az angol nyelvben van a legtisztább *á*; a francziában pedig majdnem úgy ejtik ki, mintha 2 egymást rögtön követő *á*-ból állna, a mi a francziában általában a *Λ* jellel ellátott szókban szokásos, mert az kiesett mássalhangzó jele, mely az önhangzó reszkető vagyis törött kiejtése által pótoltatik. — Hosszú *a* a magyarban s a többi nyelvekben nincsen, csak az angolban van. A magyarban csak mint tájkiejtés fordul elő a Rákos vidékén hosszú *á* helyett, úgy hogy ott az *a* rövid és hosszú hangzása közt minőségi különbség nincsen, és a ragozásnál az önhangzó csak nyújtatik a nélkül hogy változnék, p. o. *fa, faanak* nem *fának*.

Hosszú *o* sincs a magyarban; a bécsi- franczia- olasz- és angolban van.

Hosszú *ó*. Az angol kettőzéshez hajlik, különösen a szó

végén, miről már az angol kiejtés általános jelleme alatt volt szó, s az állkapocs hirtelen forgása által magyarázott meg; az olasz közelebb áll az *o*-hoz, a bécsi pedig hasonlít az *ou* kettős hangzóhoz.

A magyar hosszú *ú* feltűnőleg nyújtatik, alkalmasint azért, mert azon hosszú önhangzók, melyek a rövidektől minőségileg is különböznek, oly nagy nyújtást nem szükségesnek, a cseh nyelv pedig az *u* nyújtásában mindjárt a magyar után foglal helyet, a legcsekélyebb hosszúsága a bécsi *ú*-nak van.

Hosszú *ü* csak a bécsiben és angolban van, a rövid hangzónak megfelel, azaz csak a nyújtás által különbözik tőle.

Hosszú *ö* csak a francziában van.

Hosszú *ő* csak a magyarban és a bécsiben fordul elő, abban mint rendes hangzó, az utóbbiban pedig csak a következő *l* befolyásának tulajdonítandó, mely a mint a tiszta zárt *é*-t *ë*-vé változtatja (Geld), úgy az *ä*-ből még szokatlanabb középhangzót alkot.

A magyar hosszú *ű* a francziától nagyobb nyújtása és áltál különbözik, hogy a francziának a már említett törtött kiejtése van.

Hosszú nyílt *e* a magyarban nincsen; a bécsi közelebb áll a zárt *é*-hez, mint az angol és franczia.

Hosszú zárt *é* sincs a magyarban; a bécsi rövidebb az angol- franczia és különösen az olasznál.

A hosszú magyar *é*-től az angol az áltál különbözik, hogy ez utóbbi majdnem mint *éj* ejtetik ki; az olasz közelebb áll a zárt *é*-hez, a bécsi *é* pedig rövidebb mint a többi nyelvekben szokás.

A magyar hosszú *i* nyújtására nézve az áll, a mit az *ü* alatt mondtunk, s a mi az *ü*-re is alkalmazható.

Az *i*-re nézve is a cseh nyújtás következik a magyar után, azután pedig a bécsi, melynek ellenben mint említettett az *ü*-nél a legkisebb nyújtása van.

Kettős hangzók nincsenek a magyarban, ámbár némely tájbeszédben nem hiányoznak, minél fogva czélszerű lesz, az idegen kettős hangzók futólagos érintésére, és egyik magyar

tájbeszédben (a soproniban) előfordulók rövid vizsgálására szorítkozni.

Megegyeznek a kettős önhangzók abban, hogy két egymást rögtön követő csak egy szótagot képző hangzóból állnak; különböznek pedig abban, hogy némelyek annyira egygyé vannak forrva, hogy egy hangzónak veszi a fül, holott másokban a két hangzó távolabb áll egymástól, s úgy látszik a fülnek, mintha az egyik súlyos a másik súlytalan volna, miáltal az ily kettős hangzó kéttagú szóhoz hasonlít. Az előbbieket tökéletes-, az utóbbiakat tökéletlen kettős hangzónak lehetne nevezni.

Az angol *ou* és a hasonló hangzású olasz *au* tökéletlen kettős hangzó, első része látszván súlyosnak, holott a bécsi *au* tökéletes kettős hangzó.

Az angol hosszú *i* megfelel a bécsi *ei*-nek, mind a kettő tökéletes.

A franczia *oi* (noir) megfelel a bécsi *ar*- (Narr) nak, mind a kettő tökéletlen kettős hangzó. A nem-francziák az *oi* kiejtését gyakran elhibázzák, minthogy *oá* gyanánt ejtik ki, pedig nem úgy, hanem mint *oa* mondatik ki a franczia által, továbbá az *o* itt közel áll az *ó*-hoz, s az *a*-nak gyöngye hangsúlyja van. A bécsi *ar*-ban az *a* rendes *o* hangzását megtartja, az *r* pedig mint rövid és valamivel az *e* felé hajló *á* ejtetik ki, a súly pedig az első hangzón van.

A cseh tökéletlen *ou* szokatlan a többi nyelvekben, csak hogy éjszaki Németországban a német *au*-t épen úgy ejtik ki. A súly az *o*-n fekszik.

A bécsi *éá*, *úá*, *uá*, (*er*, *ír*, *ur*) p. o. *Heát* (Herd, tűzhely), *miád* (műde, fáradt), *húád* (Hut, kalap), tökéletlen kettős hangzók; a súly az első hangzón fekszik, az *á* az *e* felé hajlik.

A soproni tájbeszédben majdnem tökéletes kettős hangzó az *ej*, p. o. *fejkötő* szóban vagy *fejem*, mert ezekben az *ej*-t nem mint *e* önhangzó és *j* mássalhangzóból álló tagot ejtik ki, hanem majdnem úgy mint az angol *y* vagy bécsi *ei*-t, és ha angol embernek úgy írom fel: *fy* vagy bécsinek *fei*, körülbelül úgy fogja kiejteni, mint a soproni a *fej*-t. Másutt annyira érzik a *j*-nek mássalhangzóit természetét, hogy

ezt a szót *fejem* inkább *fè-jem* mint sem *fej-em* gyanánt ejtik ki, holott a soproni kiejtésben az *ei* kettős önhangzót minden átmenet nélkül rögtön az *e* önhangzó követi.

Tökéletlen kettős hangzók a soproni beszédben az *é* és *ó*, az *é* csak ott, a hol nem rövid (édes) vagy hosszú i (szép) gyanánt ejtetik ki.

Az *é* úgy ejtetik ki, mintha még egy súlytalan *e* volna utána (ée), mely *e* pedig az *u* felé hajlik, az *ó* megint úgy mintha súlytalan *u* követné (óá), mely az *e* felé hajlik; úgy hogy a IV. szám alatti átnézetet vizsgálva azt találjuk, hogy tökéletesen egyforma irányban különbözik azon 2 soproni hangzó a közönséges kiejtéstől, mert mindegyikökhöz csatlakozik egy hangzó, mely az eredetivel egy vonalban de két hangzóval hátrább áll, s oly irányban hajlik, mely ama vonallal derék szeget képez. Minthogy az *ó* az *u*-hoz, az *é* pedig az *i*-hez hasonló hangzó, a soproni *ó* a bécsi *uá*-hoz, az *é* pedig az *ie*-hez hasonlít; minél fogva a bécsiek, kik Sopron vidékén tanulnak magyarul, az *ó*-t úgy ejtik ki mint németben p. o. az *Uhr* szót, az *é*-t pedig úgy mint *ilhr* szót, úgy *só* helyett az olyan bécsiek azt mondják *sud*, *néne* helyett *nüdné*, és a kik magyarul olvasni nem tanultak, aligha nem azt képzelik maguknak, hogy így vannak írva: *Schur*, *nürne*.

3. A mássalhangzók.

Az átmenetet az önhangzókról a mássalhangzókra rendszeren az *i*- és *u*-nál keresik, mert szembetűnő azoknak hasonlatossága *j* és *v*-hez; a jelen értekezésben pedig mely nem a hangzók természetét elméletileg, hanem a kiejtést gyakorlatilag tárgyalja, nincsen szándékom az elméleti kérdést az ön- és mássalhangzók közti hídról vitatni, hanem azt választom, a mi gyakorlati czélomnak legjobban megfelel, egyéb-iránt egyéni nézetem szerint úgy is helyén van, mert nem csak *i*- és *u*-ra, hanem minden önhangzóra egyaránt alkalmazható, t. i. az orrhangzást.

Erre nézve Kempelenből keveset merithetünk, hanem legtanulságosabb a bécsi tájbeszéd és a franczia nyelv, mely előbbi úgy látszik Kempelen nem bírta tökéletesen, az utóbbinak kiejtése pedig azóta változott.

Mikor beszélünk, rendesen a hang egyedül szánkban keresztül jár, orrunkat pedig zárva tartjuk, mert mihelyt ezt belül kinyitjuk, a hang keresztül megy rajta és orrhang támad. Ha az önhangzókat ily módon ejtjük ki, az úgynevezett francia orrhangzókká válnak, a nyitott orral kiejtve *an* (esztendő) lesz, vagy valamivel közelebb állván a rövid *a*-hoz *en* (ban, ben), orrhangos rövid *ó*-ból a francia *on* szó lesz, az orrhangos *ö*-t a francia *um*-nek írja p. o. *humble*, az orrhangos nyílt *e*-t pedig *in*-nek p. o. *fin*. Ezek a tiszta rövid orros önhangzók, melyek az általunk itt vizsgált nyelvek közül csak a francziában találhatók.

Hosszú tiszta orros önhangzók ellenben csak a bécsi beszédben fordulnak elő, úgymint *á* p. o. *klán* (kicsiny), *aa* p. o. *schaan* (schon, már), *oo* p. o. *Moon* (Mann, férfi), *ú* p. o. *Suhn* (Sohn, fi), *ée* és *éé* p. o. *schèen* vagy *schéén* (schön, szép) szóban, melyben tetszés szerint vagy *ée*-vel vagy *éé*-vel élhetünk.

A magyarban a rendes beszédben tiszta orros önhangzó nincs, de olykor ha gyorsan és kevesebb figyelemmel beszélünk, élünk velök, így a *ban* ragból az *n*-t kihagyván, a rövid *a*-t orrosan ejtjük ki (olykor nem orrosan is); *van bizony* szavakban olykor körülbelül úgy ejtjük ki a *van*-t mint a francia *vent* (szél) szót, *pénz*-ből pedig szintén gyakran kimarad az *n*, s az *é* hosszú orros önhangzó gyanánt ejtetik ki; Sopronban még az orrhangzást is elejtve, azt mondják: *píz*. Rövid tiszta orros önhangzó mindenestre több van a magyarban mint hosszú, melyet *pénz* szón kívül aligha találunk.

Eddig a tiszta orros önhangzókról beszéltünk, most pedig térjünk át azokra, melyeket kísérő orros önhangzóknak nevezhetünk, minthogy csak orros mássalhangzó (*n*, *m*, *ng*, *ny*) kíséretében fordulnak elő. Itt az úgynevezett visszahatásnak fényes példája vehető észre. Azt mondtuk, hogy csak a francziában vannak tiszta rövid orros önhangzók, melyek a többi nyelvekben hiányoznak; most pedig azt találjuk, hogy a többi nyelvek mindegyikében kísérő orros önhangzók vannak, azaz az orros mássalhangzók előtt az önhangzók is orrosan ejtetnek ki, vagy alaposabban mondvá, orrunkat nem csak a mássalhangzónál, hanem már az előtte való önhang-

zónál nyitjuk, a francziában ellenben a kísérő orros önhangzók tökéletesen hiányoznak, azaz az orros mássalhangzók előtti önhangzók abban nem orrosan, hanem közönségesen ejtetnek ki, vagy még alaposabban kifejezve, a franczia az orrát csak akkor nyitja, mikor már az orros mássalhangzót kell kiejteni, s így p. o. a franczia nem azt mondja *Rom-e* hanem *Ro-me*, mit ha nem-franczia utánozni akar, gyakran abba a hibába esik, hogy azt mondja: *Robm*. E szerint gondolom előítélet, ha azt tartják, hogy a franczia nyelv különösen orrhangos, mert nincs benne több orrhangzó mint más nyelvekben, csak a szokatlan rövid orrhangzó feltűnő nem-francziának. A kísérő orros önhangzók hiányára, mint látszik, a franczia nyelvtanítók nem szokták kellően figyelmeztetni tanítványaikat, legalább a tapasztalás azt mutatja, hogy nem-francziák oly szokat mint *Rome thrône*, *Rhône* ritkán ejtenek ki helyesen.

Visszatérve a többi nyelvekre, mint már alkalmunk volt mondani, azt vesszük észre, hogy az orros mássalhangzó előtti önhangzó szinte orros, s így p. o. a magyarban a *van*, *ban* szokat úgy ejtjük ki, mint a franczia ily szokat szokott kimondani, mindjárt utána pedig még egy tökéletes *n*-t mondunk ki.

Hasonlókép állnak a hosszú kísérő orros önhangzók a bécsi hosszú tiszta orros önhangzókhoz p. o. a *hím* magyar szót úgy ejtjük ki, mintha először a bécsi *hin* (oda) szót kellene mondani, utána pedig még egy tökéletes *m*-et. Így van az a többi nyelvekben is, mert p. o. ez angol szó: *man* úgy ejtetik ki, mintha valamely franczia szó így volna írva: *min*, utána pedig még egy tökéletes (vagy inkább kettős) *n* következne. — Az eddig vizsgált orrhangzók még az önhangzók terét nem hagyták el, pedig csak egy lépéssel kell tovább mennünk, hogy a keskeny hidon átlépjünk. Legközelebb áll az orros önhangzókhoz az *ng*, mely az átmenetet képezi a mássalhangzókhoz. Itt az *ng* alatt sem *n* sem *g*, sem *n* és *g*-ből összetett hangzó értetendő, hanem egy köztük levő közép-hangzó, melyet csak azért jelölök *ng*-vel, mert külön betű arra nincsen. Kempelen ezen hangzót igen helyesen magyarázza, azt mondván:

„Az *n* és a *g* eredeti minőségekből kivetközvéen úgy

egyesülnek, hogy harmadik hangzó válik belőlök. A közönséges *n*-t úgy ejtjük ki, hogy nyelvünket egész kiterjedésében a felső fogak mögött a szájpadhoz nyomjuk, kényszerítvén azáltal a hangot, hogy az orron keresztül menjen. A *g*-vel egyesült *n* kiejtése alkalmával ellenben nyelvünknek hátsó része úgy nyomatik a szájpad lágy részéhez, mint a *g* kiejtésénél szükséges, miáltal az *n*-hez hasonló, de más tekintetben tőle nagyon különböző hangzó képeztetik. A *g* fő minősége szinte változik, mert orrunk nyitva marad, mely csatornán keresztül a hang, melynek különben elzárt hangzása volna, szabadon kimegy. Az *n* e szerint a *g* nyelv állását, a *g* pedig az *n* orrnyílását tevén sajátjává, e két hangzó egygyé forr, és egy harmadik egészen külön álló hangzót képez.

Kempelen példák gyanánt franczia szokat hoz fel (*sang* sat.), a mi ma már nem áll, mert azóta a franczia orros önhangzók kiejtése azzá változott, a mit fentebb leírtunk; de akkori időben sem volt abban Kempelennek tökéletes igazsága, mert igaz ugyan, hogy az *ng* hangzó előfordult a *sang*-féle szókban, de nem igaz, hogy közvetlenül tiszta önhangzót követett volna, mint általában Kempelen a kísérő orros önhangzókat nem ismerte, a mire nézve, valamint az *ng* valódi természete kikutatására, a leghasznosabb iskola nekünk a bécsi tájbeszéd.

Az általunk vizsgált nyelvek közül egyedül csak a bécsi beszéd bír tiszta *ng* hangzóval; előfordul pedig az valahányszor a németben az *n* közvetlenül a *g*-t követi, p. o. *Klagen*, mit a bécsi így ejt ki: *Kla-ng*; a különbség pedig a tiszta *ng* és az önhangzóhoz kapcsolt *ng* közt abban áll, hogy ez utóbbinál az önhangzó kísérő orrhangzó, vagyis az önhangzót előbb orrosan ejtjük ki, és csak azután tesszük hozzá az *ng*-t, így p. o. a *Klang* (hangzás) szó kiejtése végett a bécsi előbb oly szót hallat, mintha mostani franczia ember a *clan* szót ejti ki, rögtön utána pedig egy *ng*-t ejt ki. Tehát e szók között: *Klagen*, melyben az *ng* tiszta vagyis az önhangzótól el van különítve, és *Klang*, melyben az önhangzóhoz van kapcsolva, az a különbség, hogy az elsőben az *ng* hangzó tiszta *a*-t, a másodikban orrhangos *a*-t követ, s a mint p. o.

előbb azt mondtuk, hogy *man* angol szóban először kísérő orros önhangzó s azután orros mássalhangzó jön (n), úgy a bécsi *Klang*-ban is először kísérő orros önhangzó, azután pedig orros mássalhangzó jön (ng).

A régi francia nyelvben a *clan* szót úgy ejtették ki, mint a bécsi a *Klang* szót, később az *ng* elejtetvén, az *an*-ból tiszta orrhangzó lett; s a kísérő orros önhangzók a francia nyelvben végkép kihaltak. A *clan*, mint a mostani francia mondja, és a *Klang* közt gyakorlatilag a különbség nem nagynak, s az *ng* csak az orros önhangzó módosításának látszik, a miért az *ng*-t nézem az önhangzók és mássalhangzók közti átmenet azon pontjának, melyben majdnem észrevétlenül a mássalhangzók terére értünk. A tiszta *ng*-ről már előbb azt mondtuk, hogy csak a bécsi beszédben fordul elő, az önhangzóhoz kapcsolt vagyis kísérő *ng* pedig a francia nyelvet kivéve a többiekben előfordul ugyan, de minden utóhangzó nélkül csak a bécsiben és angolban, mert a többiekben csak *g* vagy *k* előtt (a csehben, melyben a *g* csak kivételes hangzó, csak *k* előtt) halljuk, így p. o. az angol a *to sing* igét úgy ejti ki, hogy először *szi*-t mond orrhangos *i*-vel, azután *ng* orrhangzót épen úgy, mint a bécsi a *singen* igének parancsoló módját: *sing* szokta kiejteni. Ezt az angol az igeajtogatásban és az igével való szó-alkotásban is megtartja, p. o. *singer singing*, de más szók összetételeiben és az önálló szók kiejtésénél az *ng* egyszerű kiejtésétől eltér, s egy *g*-t told hozzá, azért *longer* (hosszabb) és *to linger* szokat úgy ejti ki, mintha a *long*, *ling* után még *ger* jönne, *long-ger ling-ger*, a bécsi pedig állandóan megtartja az *ng*-t utóhangzó nélkül, s *singen*, *Singerei*, *lïnger*, *Finger* szókban az *ng*-t úgy ejti ki mint a *sing* parancsoló szóban. A cseh nyelvben a *g* csak kivételesen fordulván elő, az *ng* egészen hiányzik. Az olasz és magyarban *ng* csak kísérő orros önhangzó után és *g* vagy *k* előtt fordul elő, p. o. az olasz *lungo* és magyar *hang* szókban orrhangos *u* vagy *a*, azután *ng* és végre *g* ejtetik ki.

A *rang* szónak a francia, bécsi és magyar nyelvekben fokozatos kiejtése van; a francia kiejtés a legrövidebb, mint-hogy az *r* után csak egy hangzót hallat, azaz orrhangos *a*-t, utána jön a bécsi 2 hangzóval, mert ez az orrhangos *a*-hoz

az *ng*-t toldja, leghosszabb a magyar, mely a bécsi *rang*-hoz még egy tökéletes *g*-t tesz.

Az *nk*, a francia nyelv kivételével, úgy ejtetik ki, hogy először az előtte való önhangzó orrosan ejtetik ki, azután *ng*, végre pedig *k*; így p. o. a *rank* angol szó kiejtése alkalomával először *r* aztán francia *in*, aztán *ng*, végre *k* ejtetik ki. *Csonka* magyar szóban következő hangzók követik egymást: *cs*, orrhangos *o*, *ng*, *k*, *a*. *Nk* tehát nem az *ng*-nek sutogója, hanem *ng* és *k*-ből összetett hangzó, *ng* pedig egyszerű és pedig magányos fenhangzó. *Ng* mindig csak önhangzó után fordul elő, kivéve a bécsi beszédet, melyben *k* más-salhangzó után is előfordul, ez pedig a bécsi *ku*-nek titka, melyet idegenek nem tudnak kitalálni, s azért ily szókat p. o. *Knecht*, *Gnade* nem tudnak bécsiesen kiejteni. A bécsi *Knecht*-ben először *k* azután *ng* ejtetik ki.

Tiszta *n* közvetlenül tiszta *g* vagy *k* előtt egy nyelvben sem található, fogalmunk pedig van róla, ha külön-külön szóban egymás után jön e két hangzó, p. o. *van gabona*, *van kalap*, és az itt észrevehető tiszta hangzásukat az *ng* és *ngk* hangzókkal hasonlítjuk össze, p. o. *láng*, *lankadni*. A francia nyelvben ily szók mint p. o. *langue*, *manque*, úgy ejtetnek ki, hogy az orros önhangzó után közvetlenül a *g* vagy *k* jön.

A különbség, mely az *ng* nélküli és az *ng*-vel összekötött orros önhangzók közt létezik, tulajdonkép csak abban áll, hogy az előbbieknél azon útat, melyen a hang szánton keresztül jön, elejétől fogva végig csak félig zárjuk el, holott az utóbbiaknál alig hogy félig bezártuk, rögtön utána egészen elzárjuk, és pedig nem mint a tiszta *n*-nel összekötött orros önhangzóknál nyelvünket egészen a fogakig előre tolván (p. o. *van* magyar szóban), hanem a nyelv előbbi állásán igen keveset változtatván, azt csak kicsit emelvén fel és hátrahúzáván. Így a mássalhangzók terére jöttünk az *ng*-vel, mely régiebbnek látszik a tiszta *n* és tiszta *g*-nél, melyek alkalmasint az *ng* szétválása által keletkeztek. Az *n*-nek, melyről már említés tétetett, legközelebbi rokona az *m*, minthogy mindkettőnek egy az alapja, t. i. az, hogy szántat bezárván, az egész hangot az orron keresztül eresztjük, a különbség

pedig abban áll, hogy az *m*-nél ajkainkkal, az *n*-nél pedig nyelvünkkel zárjuk be szánkat.

A mit *n*-nél állítottunk, azaz hogy az előtte való önhangzót kísérő orrhangzóvá teszi, az *m*-nél is áll, és pedig úgy, mint az *n*-nél a francia nyelv kivételével.

Az *n* kiejtése a magyarban annyiban tér el a többi nyelvekétől, hogy közelebb áll az *l*-hez. Kempelenből tudjuk, hogy az *l* kiejtése az által eszközöltetik, hogy a hangnak szánkból kitörése nyelvünk által gátoltatván, ez utóbbi mindkét oldalon annyi tért hagy, hogy itt a hang oldalvást kétfélől kimehet; az *n* és az *l*-nek tehát azon közös tulajdonsága van, hogy a nyelv képezi a hang gátját, az elsónél egészen, elannyira, hogy a hang kénytelen az orron keresztül menni, a másodiknál pedig csak közepén és csak annyira, hogy a hang nem egyenesen teljes erővel hanem kétfelé osztva szánknak 2 szélén kénytelenítettetik útat keresni. Ha tehát az *n* és *l* kiejtése alkalmával kevesebb erőlylyel zárjuk el a hangot, ama két hangzó közelebb fog állni egymáshoz, a mi csakugyan a magyarban így van, mert mássalhangzói semlegeségénél fogva a magyarban hiányzik azon túlságos hangerély, mely a többi nyelvekben a hangsúly eredménye, sőt olykor azt látjuk, hogy a magyarban a két hangzót el is cserélik, így: *dalolni* és *danolni*.

Az egész magyar mássalhangzói rendszerben legfeltűnőbb az idegennek az *l*-nek kiejtése, s én is legnevezetesebbsajátságának tekintem.

Az *l* t. i. nem csak az *n*-hez, hanem különösen az *r*-hez közelebb áll, mint más nyelvekben, úgy hogy az idegen gyakran rosszszül érti a magyart p. o. *olasz* helyett sokszor azt érti: *orosz*.

Az *l* és *r* kiejtése alkalmával hasonló a beszédszervek helyezése, az utóbbinál pedig a nyelv rezeg, és a kevesebb erőlynek itt is az *n* alatt leírt következménye van; minél fogva a magyarban *n*, *l* és *r* közelebb állnak egymáshoz, mint akármelyik más nyelvben. Az *l*-re nézve el van ismerve, hogy minden nyelvben kétféle kiejtése van, egy vékonyabb és egy vastagabb; az elsónél a nyelv előre tolatik, a másikonál hátrább marad; az első a szók elején (*lég*), továbbá ma-

gas önhangzó (*illik*) vagy oly mássalhangzó után, melynél a nyelv előre tolatik (*d, j, n, r, sz, s, t, z, zs*), a második mély önhangzó (*áll*) vagy oly mássalhangzó után szerepel, melynél a nyelv hátra marad (*b, f, g, h, k, m, p, v*). — Ezt a magyar nyelvben is megtartják, csak hogy annak mélyhangú természeténél fogva azon szabályt, hogy a szó kezdetén különbség nélkül vékony *l* legyen, nem tartják, s a beszéllőtől függ, vajjon p. o. *ló* szóban az *l*-t úgy akarja-e kiejteni, mint *illik*-ben, vagy úgy mint *áll*-ban; mire nézve többnyire tekintettel vannak a netalán előtte való szó végén levő önhangzóra, p. o. *e ló*-ban többnyire vékony *l*-t, *a ló*-ban pedig többnyire vastagabbat használnak. — A francziának azon sajátága van, hogy nála a vastag *l* sokkal közelebb áll a vékonyhoz, mint a többi nyelvekben, s úgy látszik, hogy a mi vastag *l* hangzónkat a franczia gorombának tekint, s oly hangzónak, mely a franczia sima kiejtéssel, s azon már az *n*-nél észrevett törekvéssel, hogy az önhangzó a mellette levő mássalhangzó befolyásától a mennyire csak lehet ment legyen, össze nem fér. — A bécsi azon szabályt, hogy a szó elején vékony *l* legyen, nem tartja, hanem a mondat elején tetszés szerint ejti ki, másutt pedig az előtte való szónak mássalhangzójához alkalmazkodik, s így p. o. *So lachen* *s*-ban vastag, *Se (Sie) lachen*-ban pedig vékony *l* van.

Továbbá azon szabály, hogy azokban a szókban, melyekben az *l* valamely önhangzó után fordul elő, ezen önhangzó határozza meg az *l* minőségét, a bécsi beszédben nem áll, mert ennek vastaghanguságánál fogva akármelyik önhangzó után mindig vastag *l* van, a mi a vékony önhangzó elferdítését és a középhangzók közé szorítását okozza, így *Geld* helyett azt mondja *Gēld* vastag *l*-lel, *Bild* helyett *Būlt*, azaz tulajdonképen középhangzóval ejti ki *Būlt* és *Bilt* közt, mely alkalommal pedig még az is megjegyzendő, hogy kényelmesb kiejtés végett itt, valamint általában a szók közepén mássalhangzók előtt az *l* kiejtése elhanyagoltatván, az majdnem *j*-be megy át, s így talán *Gējd* és *pūjt* találná el legjobban az igazi kiejtést. Mássalhangzók után a vékony és vastag *l*-re nézve fenálló szabályt megtartja a bécsi is. — Van pedig az *l*-nek még egy harmadik neme is, mely a len-

gyel *l* neve alatt ismeretes, s az általunk vizsgált nyelvek közül csak a csehben fordul elő s némileg az angolban is. A lengyelek, ha nem csalódom, nem egyformán ejtik ki a lengyel *l*-t, némelyek ugyan úgy mint Kempelen leírja, hogy a nyelvnek hegyét erősen a szájpadhoz támasztják, némelyek pedig úgy, mintha ott, a hol a szabály szerint vékony *l*-nek kellene lenni, erőltetett vastagot, ott pedig, a hol a szabály vastagot kíván, a vastaghoz közeledő vékony *l*-t ejtenének ki; minden esetre pedig véleményem szerint az, kinek nincs fogalma a lengyel *l* helyes kiejtéséről, azt legjobban így találja el, ha *rl*-t ejt ki és pedig vastag *l*-lel p. o. *mial*, *miárl*, azután pedig az *r*-t kihagyván, helyette csak olyan gyöngye hangzót hallat mint p. o. az angol *hard* szóban. Vannak született lengyelek, kik soha meg nem tanulják ezen hangzónak kiejtését, s helyette *o* vagy *u* önhangzóval élnek, a mi összevág azzal, hogy a déli szláv nyelvekben azon hangzó már régen megszűnt, s a szók végén tökéletes *o*-ba ment át, p. o. *bio*, *bil* (voltam) helyett. A cseh nyelvben sokkal közelebb áll ezen *l* a közönséges *l*-hez, különösen a műveltebb szájában, úgy hogy sokan azt állítják, miszerint a lengyel *l* a cseh nyelvben már kihalt volna, mely tévedés csak az által magyarázható, hogy a cseh *l*-t az erősebb lengyel *l*-lel, nem pedig a közönséges európai *l*-lel hasonlítják össze. Egyébiránt a csehben, valamint a lengyelben, a különös lengyel *l*-en kívül a közönséges *l* is előfordul. A vékony és vastag *l* megkülönböztetésének célja csak az, hogy az *l* az előtte való hangzóval jobban összesimuljon, és elessék azon előhangzó, mely különben az *l* és általában minden mássalhangzó előtt észrevehető, a mire pedig a lengyel *l* nem figyelmez, s így az előhangzó észrevehető. Megfordítva tehát, oly esetben, melyben *l* előtt az előhangzó, vagy a minek egy a hatása, valamely elhomályosodott önhangzó hallatszik, az *l* a lengyel *l*-hez hasonlít, s így angolban p. o. *uncle* a lengyel *l* egy módosításával bír. — Habár a magyarban a lengyel *l* hiányzik, s csak a közönséges *l* két neme létezik, ez mind a mellett bizonyos esetekben a lengyel *l* felé hajlik, a mikor t. i. az *l* a szó közepén önhangzó előtt (Gyula, Béla) és különösen két mássalhangzó után áll, p. o. *templom*. *Gyula* és *templom* szókban

a fent írt szabály szerint az *l* vastag, *Béla* szóban pedig vékony; ezt ugyan megtartják a magyarok, de mind a vékonyt mind a vastagot még homályosabban mint másutt, és úgy ejtik ki, mintha még valamely gyönge határozatlan hangzó volna előtte, úgy hogy az idegen olykor nem tudja, *Gyula*, vagy *Gyura*, *Gyuela Gyueva* vagy *Gyuera* mondatott-e. Legfeltűnőbb ez a soproni tájbeszédben, hol az *l* azt a benyomást teszi, mintha kétfelé volna törve, a két töredéke pedig egymás után ejtetnék ki.

Mondtuk, hogy az *l*-hez legjobban hasonlít az *r*.

Ezen hangzónak kiejtése szinte annyi változásnak van alávetve, mint az *l*-é. A változások pedig abban állnak, hogy a nyelv rezgése vagy gyöngébb vagy erősebb, vagy hogy a nyelv helyett a szájpad vagy az ajkak rezegnek, vagy a kiejtés ezek közt valamely középútat választ.

Ha a nyelv helyett a szájpad rezeg, az *r* német *ch*-hez, ha az ajak, akkor *v*-hez, ha gyöngébb a kiejtés, akkor *l*-hez fog hasonlítani; az első (*ch*) a francziáknál szokás (zsidóknál is), a második (*v*) az angoloknál, a harmadik (*l*) a magyaroknál. A legtisztább azaz a hasonló hangzóktól legjobban megkülönböztetett *r* és *l*-t az olasz nyelv használja.

Az angol *r* kiejtésében nagy különbség van a szók eleje, közepe és vége közt. A szók elején vagy önhangzó előtt közepén erősen ugyan, de kevés rezgéssel ejtetik ki, úgy hogy a nem-angol az *r*-nek csak felét véli hallani; a szók közepén és végén pedig, mikor önhangzó nem követi, az *r* épen nem ejtetik ki, hanem az előtte való önhangzónak valamely gyönge utóhangzója vagy az utána való mássalhangzónak valamely gyönge előhangzója van, p. o. *hard* úgy hangzik mint *háüd*, az *ë* természetesen igen kevésbé hallatván, a mi épen azon gyönge különbséget képezi, mely p. o. *calf* és *to carve* közt van, mert *calf*-nak kiejtése: *káI*, *to carve*-é pedig *käëF* vagy *kä-F*. *E*, *i*, *u* után az angol *r* az önhangzót *ë*-vé változtatja, az *r*-t pótló utóhangzó pedig leggyöngébb, de legvastagabb is, minthogy az *ë*-vel együtt a mellé rezegteti. — Az olaszhoz hasonlólag a cseh is erélyesen ejti ki az *r*-t, de nagyon sietvén vele, a rezgést hamarább befejezi. — A bécsi a szó elején lassan ejti ki az *r*-t, gyönge előhangzót hallatván,

hasonlót tesz mássalhangzó után, p. o. *Sacrament* körülbelül úgy jön ki, mint *szakaráment* Önhangzó után *r* helyett gyöngesúlytalan *á*-t hallat p. o. *mir mîá, er éá*. A hol a németben *er* súlytalan szótagban az *e*-t nem szokták kiejteni, p. o. *Wiener*, ott a bécsi az *e*-t szinte kihagyván, az *r* helyett csak előhangzóját ejti ki, mely a nélkül hogy az önhangzók egyikének tökéletesen megfelelne, legjobban hasonlít az *á*-hoz.

A magyarra nézve már az *l* alatt azt mondtuk, hogy az *l* és *r* közti különbség nem oly nagy, mint más nyelvekben, a mi különösen a szók közepén vehető észre.

A *v*-re nézve a nemzetek közt kevés különbség van, s részletek helyett itt általánosságban arra lehet utalni, a mit a kiejtés általános jelleme alatt mondtunk. Az angolban egy másik *v* is van, melynek szokásos jele *w*, s melynek helyes kiejtése szánkknak lehető legnagyobb nyitása vagy súlytalan *u* kiejtése által eszközölhető. Ezen *v* a cseh nyelvben is létezik a szótagok végén p. o. *páv, ssawle*.

A *v* és *f* közt a holland *v* vagy fenhangú *F* foglal helyet. Ennek az írásban külön jele nincsen, olasz, francia és cseh nyelvben pedig még a hangzó maga is hiányzik.

Az angol és bécsi hosszú önhangzó után *f* helyett holland *v*-t használ, a mi a bécsire nézve annak általános mássalhangzói törvényéből következik. Így az angol a *wife* szót nem *úájf*- hanem *úáfF*-nak ejti ki. Egyébiránt a szók végén az angol rövid önhangzó után, a francia pedig általában a *v*-t mint *v* ejti ugyan ki, de ez egy kissé az *F* felé hajlik. A magyarban az *f* mindig megtartja eredeti hangzását, s így a magyar *gróf* és a bécsi *Graf* szókban az *f* különböző módon ejtetik ki, az elsőben t. i. suttogó, a másodikban pedig fenhangzó *f*-fel (*F*), ellenben a magyar a *v*-re nézve a szó végén túlhaladja a francia és angolt, minthogy a *v* helyett tökéletes holland *v*-t (fenhangzó *F*-t) ejt ki, p. o. *év, könyv. Évek, könyvek*, minthogy itt a *v* már nem a szó végén áll, tiszta *v*-vel ejtetnek ki.

Az *f*-re nézve a nemzetek közt szinte oly csekély a különbség mint a *v*-nél. — Térjünk most vissza a *ch*-hez, melyet az *r*-nél említettünk mint az *r*-hez hasonló hangzót, ha ez utóbbi nem a nyelv hanem a szájjpad rezgése által eszkö-

zöltetik. Minthogy pedig ezen hangzó a magyar nyelvben ismeretlen, elég itt megjegyezni, hogy csak a bécsi és a cseh nyelvekben fordul elő, és hogy úgy mint az *l*-nek két neme van neki, melyek ugyanazt a szabályt követik, mint a vékony és vastag *l*; de miután a bécsi beszédben a *ch* a szó elején nem fordul elő, a szó közepén és végén pedig a *ch* úgy mint az *l* mindig vastagon ejtetik ki, annál fogva a vékony *ch* a bécsiben egészen ismeretlen, s ahhoz némileg hasonló hangzó csak ott hallatszik, hol a *ch* magas önhangzó és a nyelv előretolását kívánó mássalhangzó közé levén szorítva, igen vastag hangzást nem enged, p. o. *Wichtel*. A *ch* után következő *n* *ng*-be megy át, p. o. *Rechen* (Réchnng).

Magyar emberek kik a *ch* kiejtéséhez nincsenek szokva, idegen szókban *ch* helyett *ch* és *k* közti vagy azokból összetett hangzót szoktak kiejteni.

A *ch*-hez hasonló *h* francia és olasz nyelvben nem fordul elő, az angolban és a bécsiben gyöngén hangzik, különösen az elsőkben, melyben p. o. *on him* majdnem *on im* gyanánt ejtetik ki, élesebben mondatik ki a csehben, végre a magyar habár nem oly erélyesen mint a cseh, de mégis teljes hangzással ejti ki, száját úgy tartván mint az *s* kiejtésénél kell. — A *k* legtisztább az olasz és francia nyelvben, a többiekben habár utána tökéletes *h* nem vehető észre, legalább úgy ejtetik ki, mintha *h* következne után. Az olaszhoz legközelebb áll a cseh, azután az angol, melyben önhangzó előtt a *k*-t gyöngé *j* látszik követni, p. o. *card k(j)árd*, azután a magyar. A bécsi *k* azzal a sajátsággal bír, hogy közelebb áll a *g*-hez, a mint íratik is. Itt t. i. csak a *k* hangzóját, nem betűjét vettem tekintetbe, a bécsi mássalhangzói törvény szerint pedig a szók kezdetén nem *g*, hanem suttogója azaz *k* foglal helyet, így *Gold* helyett azt mondják: *Kold*; ellenben azon *k*, melyet a németben *k*-nak írnak, p. o. *kalt*, a bécsiben és alkalmasint egész Németországban önhangzó előtt mint *kh* ejtetik ki, úgy hogy Németország azon részein, melyekben a bécsi mássalhangzói törvény nem áll, s így a *g*-t mindig helyesen ejtik ki, a tiszta *k* hangzó önhangzó előtt egészen ismeretlen. Még a bécsi is a *k*-t idegen szókban mint *kh* szokta kiejteni, mert nem figyelmeztetik arra, hogy helyes kiejtése könnyű, ha

úgy ejti ki mint a *g*-t *Gold Gasse* s efféle szókban csak egy kicsinyt jobban lökvén a hangzót. Mássalhangzó előtt a *k*-t Bécsben és általában Németországban helyesen ejtik ki, ámbár vannak tájbeszéddek, melyekben a *k*-t akkor is *h* követi, p. o. a tiroli, mely azt mondja: *khlagen*.

A *k*-nak fenhangú társa a *g*. Ennek kiejtése az olasz és magyarban nagyon hasonlít egymáshoz, az angolban erőlyesen ejtik ki, majdnem kettőzve, a francziában, különösen a szók végén, a *k*-hoz közelebb. A cseh és bécsi nyelvben a *g*-nek csak kivételesen van helye, különös sajátása pedig nincsen.

A vékony *ch*-hez hasonló hangzó a *j*, elannyira, hogy Kempelen ezt a *ch* suttogójának gondolta. A franczia és olasz nyelvben a *j* hangzó rendesen nem fordul elő; ha pedig előfordul, akkor inkább súlytalan *i*-hez hasonlít.

A többi nyelvekben a *j* kiejtésére nézve csak az általános jellemén alapuló különbséget vesszük észre. — A még hátra levő *b*, *p*, *d*, *t*, *z*, *sz*, *s*, *zs*, hangzókra nézve szinte csak arra lehet hivatkozni, mit a kiejtés általános jelleme alatt mondtunk, csak azt jegyezvén meg, hogy francziában kétféle *zs* van, t. i. *j* és *g*, az előbbi kettőzve ejtetvén ki p. o. *jour* (zsúr), az utóbbi egyszerűen mint a többi nyelvekben szokás, p. o. *rage* (rázs, rezs). — Most még némely mássalhangzóknak különös forgásáról kell beszélnünk, t. i. a *j* felé, melyet más kifejezés hiányában egyszerűen forgásnak fogok nevezni. A forgás alá eső mássalhangzók a következők: *ng*, *n*, *g*, *d*, *t*, *gl*, *l*, *r*. Az *ng* alatt mit kell érteni, olvasóim tudják, de itt a *gl*-t hasonlóképp nem összetett hanem összeforrt hangzónak tekintem, mely gyakorlatilag csak a bécsi beszédben fordul elő, melyben a *g*-nek csak első fele ejtetik ki, azaz, a torkot nyelvünkkel elzárjuk, de a helyett, hogy a nyelvnek rögtön előre taszítása által a *g* hangzót befejeznők, rögtön az *l* kiejtéséhez fogunk, tehát három mozgás helyett kettőt teszünk, p. o. *Vogel* szóban, a miből világos, hogy az összeolvadt *gl* még sem egy hangzóvá vált, mint az *ng*, melynél csak egy mozgás van.

Ha *ng* a *j* felé forog, abból *ny* lesz, mely hangzó a francziában és olaszban is van, azzal a különbséggel, hogy ezek-

ben, különösen pedig a francziában vékonyabb mintha az *ny* előtt még *j* állna, p. o. *campagne* kampájny. Az *n* forgása a cseh nyelvben szokásos, p. o. *nenj*, s tulajdonképp külön hangzónak nem lehet tekinteni, hanem *n* és *j*-ből összetettnek. — Én tehát azok véleményéhez, kik a cseh *ň*-t *ny*-nek nézik, nem csatlakozhatom, habár meg kell vallanom, hogy a szók elején a cseh *ň* a tiszta *nj*-től eltérően, a magyar *ny*-hez közelít. E szerint látható, hogy az olasz és francia *ny* (*gne*) középhangzót képez a magyar *ny* és cseh *ň* között.

A *g* forgása a magyar *gy*, a *d*-é a cseh *ď*, mely hangzók a többi nyelvekben nem fordulnak elő. Ha azt, a mi az *ng* és *n*, továbbá a magyar *ny* és cseh *ň* közti különbségről mondatott, figyelmesen alkalmazzuk a *g* és *d* s továbbá a *gy* és *ď* közti különbségre, hasonló eredményhez jutunk.

A *t* forgása magyarul *ty*, csehül *t*-nek íratik; ez utóbbi *tj* gyanánt, az előbbi gyöngébb *t*-vel ejtetik ki úgy, mintha a *t*-nek csak felét szabadna hallatni.

Gl forogván *ly* lesz, a mit francziában *ill*- olaszban *gli*-nek írnak. Itt is mint az *ny*-nél azt látjuk, hogy az olasz és még inkább a francia kiejtés vékonyabb a magyarnál, mintha még egy gyöngé *j* volna előtte, s így középhangzót képez a magyar *ly* és az *l* forgása közt (*lj*). Ez utóbbi (*lj*) az általunk itt vizsgált nyelvekben nem fordul elő, tudomásom szerint az orosz s némely más szláv nyelvekben szokásos, p. o. *ljudi* (emberek). Akár a fentebbi elméleti fogalmakból indulva ki, akár gyakorlatilag a tájkiejtések közt a középútat keresve, az *ly*-nek szabályos kiejtését abban találjuk, hogy nyelvünket úgy tartjuk mint az *lg* (*gl*) kiejtésére szükséges, de egyszersmind úgy mint a *j* kiejtése kívánja, minél fogva nyelvünk egy kissé hátrálván közelebb simúl a szájnak felső részéhez mint az *l*-nél szükséges, és pedig oly közel, hogy *j*-t lehetne minden nehézség nélkül kiejteni, azután pedig a helyett hogy azt kiejtenők, azaz a hangot egyenesen a nyelv közepén taszítanók ki, azt úgy hajtjuk ki, mint az *l*-nél kell, t. i. a nyelvnek két oldalán, vagy röviden mondva az *ly* az *lg* (*gl*) és *j*-ből összetett hangzó, melyet a mennyire csak lehet egyszerű hangzó gyanánt iparkodunk kiejteni. A tájbeszédnek ezt nem tartják, hanem vagy az egyszerű *l*-hez (lunán túl), vagy

az egyszerű *j*-hez (Dunán innen) állnak közelebb, úgy hogy Sopronban helyette tiszta *l*-t, Tisza-Duna közt pedig egyszerű *j*-t használnak, mely hangzók mindazonáltal a közönséges *l* és *j*-től annyiban eltérnek, hogy az *l* nem annyira közelít az *r*-hez mint különben a magyar beszédben szokott, hanem az olasz *l*-hez hasonlít, a *j* pedig hátrább álló nyelv mellett ejtetik ki. Ezen vidékek beszédszerveik annyira hozzászoktak a *j*-nek, illetőleg *l*-nek kiküszöböléséhez, hogy még a tiszta egymás mellett levő *l* és *j* hangzók helyett is Sopronban csak *l*-t, Duna-Tisza közt pedig csak *j*-t mondanak ki p. o. *hallja* helyett Sopronban *halla*, a Tiszánál pedig *hajja*, miben tehát az előadottakhoz képest nem hangzóhasonítást hanem az *ly* és *lj* összezavarodását vagy elcserélését látom. Most még a mássalhangzók kettőzéséről kellene szólanom, de ezt a hangsúlyrólí fejezetre hagyom.

4. A hangerély.

Hangsúly, mennyiség, nyomaték, hangidom.

A hangsúly tiszta fogalma a hangnak pusztá erélyében, a mennyiségé pedig abban áll, hogy az illető szótag nyújtatik, azaz hogy annak kiejtésére több idő kívántatik, mint a mennyiség alá nem eső tagéra. Így *ember*-ben az első tag súlyos, mert egyenlő idő alatt ugyan, de nagyobb erélylyel ejtjük ki, mint a másodikat, mit nem tennénk, ha *em* és *ber* két különböző szó volna, mely esetben körülbelül egyformán ejtenők ki mint p. o. ezt a két szót: *én nem*; — ellenben *ló* szóban mennyiség van. mert az *ó* jobban nyújtatik, mint p. o. az *o* *lopni* szóban (eltekinthetve természetesen attól, hogy *o* és *ó* minőségileg is különböznek). Itt kár ugyan hogy mennyiség helyett más műszó nincsen, mert ugyanaz a zenében a mély és magas zengék különböztetésére, tehát egészen más értelemben használtatik, és pedig helyesebben mint a hangerély-nél, mert a zenében igazi mennyiséget, azaz a rezgéseket jelel, minthogy a zenge annál magasabb, minél több rezgés megy végbe bizonyos idő alatt; miután pedig más szó nincsen, mégis csak azt használhatjuk.

A hangerély keletkezésére nézve gondolom nagyon el-

terjedt azon felfogás, hogy eleinte hangsúly nem volt, hanem a nyelvek előrehaladásával először a mennyiség állt be, és pedig főképp két önhangzó vagy egy önhangzó és az utána levő mássalhangzó egybeolvadása által p. o. *lov* helyett *ló*, később pedig a mássalhangzók hasonítása és az által kettőzése (p. o. *aznak* helyett *annak*) azt hozta magával, hogy ily szótagban — mert minden szótag egy elválaszthatlan egésszé képez, s ennél fogva minden részében egyforma erélyt kíván — az önhangzó is erélyesen ejtetett ki, s így az illető szóban levő többi önhangzóktól különbözött, azaz hangsúlyos lett, mi által a nyelvben már az erélynek két különböző neme volt, t. i. hangsúly és mennyiség. Mihelyt pedig egyszer a nyelvbe a hangsúly behozatott, már magától azon volt a beszélő, hogy kifejleszse és szabályozza, s így lett hogy általában lassan-lassan minden szóban egy súlyos tag keletkezett, némely nyelvekben a szósúly törvénye szerint a főtag nyervén a súlyt, p. o. a német nyelvben, más nyelvekben pedig, melyekben inkább a szók külső alakja mintsem értelme határozott, bizonyos hangidom állt be, mind a kettőben pedig lassan-lassan a hangsúly lett az uralkodó erély, a mennyiség pedig sok nyelvben elenyészett, vagy a súlylyal egybe olvadt, úgy hogy jelenleg oly nyelvekre nézve azt mondják, hogy rövid szótagon súly lehet, hosszú (nyújtott) tagon pedig azt mondják, hogy súly van és mennyiség egyszersmind, így *bidding* angol szóban *bid* tag rövid súlyos, *making* szóban *mak* hosszú súlyos, azaz *bid* tagon csak súly van, *mak* tagon súly és mennyiség. Itt rövid alatt azt értik, hogy nem nyújtott, de vannak kikenél rövid és súlytalan egy, ezek súlyos és súlytalan (rövid) tagokat ismernek, a súlyosokat pedig nyújtottakra és élesekre osztják. Könnyen látható, hogy ezen felosztás, valamint az egész történeti nézet, csak az árja nyelveket veszi tekintetbe, még pedig azokat sem mind, mert p. o. már a cseh nyelvre nézve nem áll. Minden félreértés elhárítása tekintetből tehát, itt ezen kifejezésekkel: *súlyos*, *súlytalan*, *mennyiség*, *mennyiségtelen*, fogok élni; a dolog történeti része pedig az én felfogásom szerint így áll: Azt vesszük észre a természetben, hogy minden hang, mely húzamosb ideig ugyanazon eszközökkel folytatatik, melyekkel kezdődött, bizonyos szabályos

ságba esik. Vegyük akár a holt természetet, p. o. a mennydörgést, a kies hegyi patak kellemes csörgését, vagy a hatalmas árviznek rémítő zugását, akár élő erő által okozott hangot, p. o. lódobogást, vagy emberek által véghezvitt csépelést: mindenütt azt fogjuk tapasztalni, hogy a hang egyes szabályosan egymást követő részekre oszlik, melyek nem csak minőségileg, hanem az erély fokára nézve is különböznek, s így p. o. a gazdálkodónak gyakorolt füle messziről megtudja határozni, hogy hány ember vesz részt a csépelésben. Ebből gondolom önkényt következik, hogy az ember, ha akarna is, tökéletesen minden, még a leggyöngébb hang-erély nélkül is nem beszélhet, és sohasem beszélhetett azon idő óta, melyben az emberi nyelv már nem egyes indulat-szók-ból állt, hanem rendes folytonos beszéddé vált. Ez az önkénytelen erély volna, melyet elkerülni nem lehet. Ehez pedig egy másik tényező járul, melyet elkerülni ugyan lehetne de csak erőltetés mellett, s melyet e miatt nem egészen önkénytelennek nevezhetünk. Akármicsoda mozgást teszünk, annak húzamosb egyformasága erőltet bennünket, s némi változatosságot törekszünk behozni; minthogy pedig a szabálytalan változatosság még jobban erőltetne, szabályos változatosság lesz belőle, azaz: az egyformaság beáll ugyan megint, de nem egyszerű sértő, hanem összetett kielégítő alakban, szóval a természetnek legfőbb és legszebb törvényét itt is találjuk azaz: az egységet a különbféleségben. Az ablakot vervén ujjunkkal, ha az a szándékunk hogy az egyes ütések minden erélykülönbség nélkül és egyenlő időközökben kövessék egymást, mihelyt sietünk vele, rövid idő múlva azt fogjuk tapasztalni, hogy az egyformaság megszűnt, s erélyesebb és kevésbbé erélyes ütések követik egymást bizonyos szabályossággal, melyből bizonyos mérték lesz, mint a versekben, úgy hogy egy erélyes s egy gyöngébb, vagy egy erélyes s két gyöngébb ütés felváltva követi egymást. Így lesz az a beszédben is. Ejtsünk ki sokszor egymás után valamely egytagú szót, és kezdjünk csak sietni vele: okvetlenül beáll oly a versekbelihez hasonló mérték. Az én meggyőződéseem tehát az, hogy a mennyiség nem régebb mint a súly; mert az előadottakhoz képest, akkor már, midőn csupán csak vagy leg-

alább többnyire egytagú szókból állt a nyelv, részint a hangnak, részint a beszélő embernek mint mozgó erőnek természetereélykülönbséget okozott, mely a súlynak első gyöngékezdete volt, s jelenleg a nyelvek kifejlődött állapotában felettük csak mint hangidom uralkodik. Ahoz pedig a fő értelmet bíró szó vagy szavak kiemelése avagy a szósúly járult, mely a mondat összefüggését fentartja. De a nyelvek fejlődven, a szók régi egyszerűségekből kivetkezvén különbözők lettek alakulásukra nézve, mert csak egy önhangzóból, vagy abból s egy vagy több mássalhangzóból álltak; a hol pedig a hangsúly oly gyöngéke, hogy az értelmi szósúlylyal nem bíró szavakra nézve csak a hang és a hangot okozó erő törvényei által előidézett legkisebb mértékre szorítkozik, ott azon csekély különbség is észrevehető, mely a kiejtésre szükségelt idő hosszában rejlik; mert természetes, hogy az *a* kiejtése nem annyi időt igényel mint *az*, *az* pedig megint kevesebbet mint *azt*. Így pedig a nyelvben már két különböző erőly volt, az egyik a súlynak, a másik a mennyiségnek az alapja, mely utóbbi eleinte csak mint mássalhangzóli mennyiség lépett fel.

Midőn tovább mentek a nyelvek, befolyással volt a hangsúlyra, hogy többtagú szók is lettek, vagy legalább a létező többtagú szók száma szaporodott, — a mennyiségre pedig, hogy a gyors kiejtésnek ellentálló akadályok, különösen némely nem-okvetlenül szükséges mássalhangzók kiküszöböltettek. A hangidom, mely azelőtt csak az egész tételben volt, és csak a szósúlyhoz volt kénytelen alkalmazkodni, most az egyes szókban is nyilvánult, annál is inkább, mert máskép a szó tagjainak összefüggések nem volna. A hangidom pedig egyformán nyilvánult az egyes szókban, azaz vagy az első vagy az utolsó tagján a szónak, mely tag egyforma erőlyt nyert az egytagú szókkal, a többi tagok elhanyagoltatván. Hogy az egytagú szók (a különösen jelentéktelenek kivételével) tagsúlylyal bírnak, világosan bebizonyítható ekkép: Ha p. o. azt mondjuk: „*fekete volt*“, a *fek* tagon szó- és tagsúly van; ha azt mondjuk: „*nem volt*“, a *nem* és az előbbi *fek* hangerélyei közt a legkisebb különbséget sem veszszük észre, minél fogva lehetetlen, hogy *nem* csak szósúlylyal bírjon. Hogy továbbá a tagsúly másik oka vagy annak célja az,

hogy a szótagok összefüggésének ismertető jele gyanánt szolgáljon, arról hasonló hangzású egy- és többtagú szók kiejtése által szerezhettünk magunknak meggyőződést; mert p. o. a *nem ismerem* és *nem is merem* közti különbséget a *mer* tagsúlya nélkül kellően kitüntetni lehetetlenség. Egyébiránt a hangidom az egyes szókban (tagsúly) ugyanazon mértéket követi, melyről előbb az általános hangidomra nézve szoltunk, azaz: egy erőyes tagot egy vagy két gyöngébb tag vált fel.

A mi a mássalhangzók kiküszöbölését illeti, ezek vagy önhangzó (*lov, ló*), vagy mássalhangzó után (*aznak, annak*) hagyatnak ki. Az első esetben eleinte alkalmasint csak húzták az önhangzót, azaz két annyi időt fordítottak rá, mint az egyszerű önhangzóra, de a kiejtés növekedő gyorsasága azt hozta magával, hogy jelenleg több időt fordítunk ugyan reá, mint az egyszerű önhangzóra, de nem kétannyit, az abbeli hiányt pedig nagyobb erőlylyel pótoljuk, úgy hogy jelenleg az önhangzói mennyiségben van valami a hangsúly természetéből; a második esetben pedig, minthogy két hasonló mássalhangzó nem lehet oly megkülönböztetőleg kiejteni, hajlandók lettek a nyelvek (a magyar kivételével) a mássalhangzó kettőzését az önhangzó nagyobb erőlye által pótolni, mi által a hangsúly erősebb lett. Hogy az utóbbi tekintetben a magyar nyelv kivételt képez, és mi oknál fogva, azt meglátjuk alább. — Így lett a hangerőlynek két neme, a mennyiség és a pusztá erőly, mely utóbbi a hangidom-, szó- és tagsúlyból áll. Némely nyelvek a szósúly elvét, azaz a fő tag kiemelését a tagsúlyra is alkalmazták, p. o. a német, angol, cseh, magyar nyelv, mely két utóbbiban ezen úgynevezett értelmi súly egyszersmind külső súly, mert mindig az első tagon van, holott a németben és angolban más szótagon is lehet, p. o. *Gefahr, believing*, a deák, olasz, görögbe pedig egészen független tagsúly hozatott be. A deákban ugyanis p. o. *faciliter* szó nem sokáig maradhatott a *fac* súlyával, vagy *formosus* a *form* súlyával, mert a deák nem ragozott nyelv. A ragozott magyar nyelvben p. o. *eredetben*, *erdőben* szokat kimondhatjuk az *er* vagy *erd* súlyával, mert a *ben* ragnak másodrendű súlyja nem visszavettség, a deák *ter*-nek súlyoztatása pedig, mely a *fac* súlyá-

nak természetes következése, visszatetsző, a *sus*-nak súlya pedig nem kevésbé, mert az által ezek önálló szóknak látszván egészen más értelemmel bírnak, minél fogva azt mondták: *faciliter, formosus*, a második tagot súlyoztatván. Ebből a deák nyelvben azon állandó szabály fejlődött ki, hogy az utolsó tag nem lehet súlyos soha, oly szóknak pedig, melyek legalább három tagból állnak, az utolsó előtti tagnak mennyisége határoz, mert ha ez mennyiséges, akkor a hangsúly is rajta van, ha nem, akkor az előtte való tagra esik a súly. Mihelyt pedig a súly valamely nyelvben már nem egyforma, hanem majd az első, majd más tagon van, a beszélő a súly öntudatával bír, a súly erősebb lesz, és a mennyiséggel addig harczol, míg az önálló mennyiség elenyészik, a súlyos tagok pedig vont- és nem vontakra oszlnak, mint a deák nyelv leányában az olaszban látjuk. A deák nyelvben hangsúly és mennyiség volt, p. o. *praeterea* szóban az első tag mennyiséges, a második súlyos volt; az olasz elejtván az önhangzói mennyiséget a nem súlyos tagokban p. o. *preterito* (*praeteritum*) szóban mennyiséget nem ismer. Mássalhangzói mennyiség szinte már ismeretlen, s nyoma csak kettőzött mássalhangzóknál vehető észre, melyeket az olasz úgy szokott kiejteni, hogy az önhangzót rögtön és erőlesen mondja ki, rögtön pedig megállítja a hangot, s azután a mássalhangzót egyszerűen hozzá teszi, a mi a nem-olaszra azon benyomást teszi, mintha a hang valamely akadályon keresztül ugrott volna, hasonló a lovashoz, ki ugratni akarván lovát, egy kicsinyt megállítja, felemeli fejét, és megsarkantyúzván rögtön véghez viszi az ugrást. Különben pedig a súly és mennyiség annyira egybeolvadt, hogy súlyos tagban vagy önhangzói mennyiségnek kell lenni, vagy erőlesen lökött mássalhangzónak; így p. o. *amato* szóban a második tag súlyos és mennyiséges, a többi kettő súlytalan és mennyiségtelen is; *glandola* szóban az első súlyos de mennyiségtelen, ha csak azt nem vesszük mássalhangzói mennyiségnek, hogy az *a* élesebben (azaz a *pietà* szóban levő *a*-hoz hasonlóbban), az *n* pedig gyorsabban s erőlesebben ejtetik ki, mint a magyarban. A német és angol nyelvek hangsúly (tagsúly) tekintetében legtovább mentek, mert a mássalhangzói mennyiség-

nek azon gyönge nyoma sincsen, mely az olaszban észrevehető, mert kettős mássalhangzó súlytalan tagban nincsen, súlyosban pedig úgy ejtetik ki, mint az *n*-nek a *glandola* olasz szóban kiejtését magyaráztuk, azután pedig a hangsúly oly erős lett, hogy a súlytalan tagokban az önhangzót vagy egészen kihagyták, p. o. *gesaget* helyett *gesagt*, *sagen* helyett *sagn*, *drowneth* helyett *drowns*, *drowned* helyett *drownd*, vagy hangzását elhomályosították, úgy hogy az egész nyelvben (az angol nyelvben itt csak a német eredetű szóról szólunk) oly teljes hangzású súlytalan tag nincsen mint p. o. *amato* olasz szóban az első és harmadik tag. A hangsúlytól független mennyiség nincsen, és német embernek csak az által van némi fogalma független önhangzói mennyiségről, ha összetett szókban a második mennyiséges, p. o. *Schaltjahr*; minélfogva a magyar mennyiséges szók kiejtésére legkönnyebben úgy taníthatjuk a németeket, hogy ilyen német összetett szókra figyelmeztetjük, így p. o. *oltár* magyar és *Schaltjahr* német szókban a súly és mennyiség aránya körülbelül egy, csak hogy a magyar még jobban húzza az *á*-t.

Az angol nyelvben a német szókat illetőleg független önhangzói mennyiségnek nyoma csak ott látszik, hol megkülönböztetés végett szükséges; így *emphasis* és annak többes száma *emphases* azáltal különböznek, hogy az elsőben az *i* igen gyönge homályos hangzó, a másodikban pedig az *e* tiszta és kissé nyújtott *i*, úgy hogy a mennyire megközelítőleg lehet, magyar betűkkel legjobban *isz* és *íz* által fejeznök ki; oly idegen szókban pedig, melyeknek idegen alakja hozzá nem simúlt az angol nyelv szelleméhez, az angol érzvén, hogy a súlytalan tagnak teljes hangzását nem tudná adni, azt mennyiségesen ejti ki, p. o. *desperado* szóban az utolsó tagot. Annak oka pedig, hogy a német és ahhoz rokon nyelvekben a súly hatása sokkal feltűnőbb lett, mint a többi ragozott és nem-ragozott nyelvekben, úgy látszik az, hogy a hajtogatásaikban és összetételeikben használt mennyiségtelen tagok gyakran *n* vagy *r* mássalhangzón végződnek, mely két mássalhangzó leghajlandóbb a mennyiségtelen önhangzó elhanyagolására, sőt kihagyására, mint p. o. *Garten*, mely már elhanyagolt alakja a régi *gardan*-nak, még tovább ment

és *gart'n*-ná vált, mely elhanyagolás azután általánosított. Ily körülmények közt az értelmi súly rendszere csak nyerhetett, s így azon előszók, melyeknek külön értelmök nincsen, p. o. *ge*, *ent*, szinte elhanyagoltattak, mi által már oly szók keletkeztek, melyeknek második tagja súlyoztatott, p. o. *Gefahr*, *entbehren*; a minden mértéken túl menő súlyerőnek gátja pedig, azaz a különálló mennyiség nem létezett, mert a hajtogatásokban és szóalkotásokban az egytagú gyökök-höz mennyiséges tagok nem csatoltattak. A súly kifejlődésére nézve tehát a német és angol nyelv legtovább mentek, és a súlytalan tagok elhanyagolása oly nagy fokot ért, hogy ezekben a teljes hangzást *a*, *o*, *u* önhangzók kiküszöböltetvén, csak *e* és *i* maradtak, más önhangzók pedig súlytalan tagokban csak ott foglalnak helyet, a hol összetett szóban tulajdonkép nem súly és mennyiség, hanem két súly van, és pedig az első szón a fő- a másodikon pedig a másodrendű súly p. o. *Schaltjahr*. — A *Gefahr*, *entbehren*-féle szókra visszatérvén, azt kell megjegyeznem, hogy oly előszók, melyek külön értelemmel csak más szók előtt bírnak, habár rendszeren a súlyos *s* *e* miatt elválasztható osztályba esnek p. o. *übersezen* (átkelni), mégis megkülönböztetés végett mint súlytalan tagok is használatnak és pedig ott, a hol félreértések elhárítása tekintetéből szükséges, mikor t. i. ily szók átvitt nem pedig tiszta anyagi értelmökben használatnak, p. o. *übersezen* a harmadik tagon levő súlylyal nem átkelni hanem annyit tesz mint fordítani (más nyelvre). — Általán véve az előszók elválasztása a rendes szófűzésben gyökerezik. — Azt mondják p. o. *Ich habe Lust* (kedvem van), a határozatlan módban pedig és *dass* (hogy) után, az ige és főnév megfordított állást foglalnak el: *Lust haben*, *dass ich Lust habe*; a szósúly pedig állandóan a *Lust* szón levén, a *haben*-nak súlya majdnem egészen elenyészik, úgy hogy körülbelül mint egy szó ejtetik ki: *Lusthaben* hasonló az *abbrechen* szóhoz. Valamint *Lusthaben*-ből ez lesz: *Ich habe Lust*, úgy a nyelvekben uralkodó egyformaság törvénye szerint *abbrechen*-ből ez lesz: *ich breche ab*, és azon általános szabály áll, hogy az összetett igékben a súlyos tag mozgó és elválasztható, a súlytalan pedig elválaszthatatlan: *ich überseze* (fordítok), *ich seze*

über (átkelek). A németben pedig túlságig vitték az igék összetételeit, s olykor nem csak egy hanem több előszót csatoltak hozzá; így p.o. a végett hogy *erkennen* (megismerni) szótól megkülönböztessék az *elismerni* szó, még egy súlyos *an*-t tettek hozzá, miből *anerkennen* lett, melyben az *an* a fentebbi szabály szerint elválasztható levén, azt kell mondanunk: *ich erkenne an*, mely szófűzés csakugyan szokásos volt, de a legutóbbi időkben ily kétszer összetett igékre nézve az elválasztás ellen bizonyos ellenzék nyilvánult, és sokan a nehézkésnek nézett elválasztást kerülvén ezt mondják: *ich anerkenne*, nem gondolván talán, hogy mihelyt valamely nyelvben új tér nyílik, úgy oda ömlik mind a mi közel van mint a folyam az új medrébe, s hogy majd idővel az lesz a következménye, hogy az egyes előszók sem lesznek elválaszthatók, s majd a főnevek is követvén az új szófűzést, azt fogják mondani: *ich anspreche*, *ich Lust habe*, s általában a mostani német szófűzés egészen tönkre fog tétetni, kellő időben pedig új czélszerűbből kellend gondoskodni.

Nézetem szerint jobb lett volna a nehézkés szófűzés első okát, azaz a kettős összetételeket eltávolítani, *anerkennen* helyett egyszerűen ezt mondani *erkennen*; mert ha a francia és olasz a *reconnaître*, *riconoscere* szókat mindeddig mind a két értelemben használja a nélkül, hogy értelemzavar támadt volna, azt tartom, hogy a német is beérhetné *erkennen* szóval. De a divat keresztülviszi az új szokást, s ha nem csalódom, gyökeres változásoknak megy elébe a német szófűzés, mely utoljára mégis elkerülhetlenné fogja tenni a kettős összetételek elejtését s egyszerűbb szók és szólásmódok behozatalát. Ha tehát tekintetbe vesszük a jelenleg fenálló szófűzést, azt találjuk, hogy nem csak sok egyes szóban, p. o. *Gefahr*, a súly a vége felé növekedik, hanem, miután gyakran a súlyos előszó az igétől elválasztatik s az ige után foglal helyet, továbbá sokszor a mondatot kezdő szók súlytalan névmások és a szinte súlytalan *ein* (valamely)-ből állnak, belátjuk, hogy a német nyelvben a szökő versláb oly kitünően alkalmazható mérték, s hogy a súly a beszéd folyama alatt növekedvén, a mondat vége felé vagy épen a végére esik, p. o. *Ich habe mit ihm gesprochen*, itt a súly az *o*-ban éri el legnagyobb fokát,

holott ellenkezőleg a magyarban azt mondván: *beszéltem vele*, mindjárt az első szótagot (be) emeljük ki. Ez egyébiránt a szósúly fejtegetésébe való, s alább fog tovább tekintetbe vétetni; jelenleg csak azért említettem, mert a német és magyar tagsúly rendszerének különbségét kellett kiemelni, p. o. *gesprochen* és *beszélttem* közt, a mit pedig a szó- és tagsúly közti szoros összefüggés végett a szósúly említése nélkül tenni nem lehetett.

Az angol megtartotta meglehetősen a német tagsúlyt, de összetett (német) ige nincs, hanem a mi németben az igeének előszava, az az angolban állandóan az ige után foglal helyet, p. o. *aufgeben*, *to give up*, minélfogva más szófűzés is van az angolban, mi alkalmasint az idegen (francia) elemnek tulajdonítandó, mely annyira vegyült az eredeti német (szász) elemmel, hogy ennek tudata már nem oly tiszta, s p. o. *mankind* szóban a súlytalan vétagokban szokásos hangelhatalósítás elkerülése végett, a német hangsúly törvényétől eltérőleg a második tagot veszik súlyosnak.

A cseh nyelvben az a különös, hogy egy részről ugyanazon szabály áll, mely az olasz, német és angol nyelvekben uralkodik, az t. i. miszerint a súlyos önhangzónak vagy nyújtottnak és egyszerű mássalhangzóval járónak, vagy élesnek (rögtöni kiejtésűnek) és kettős mássalhangzóval járónak kell lenni, sőt a mássalhangzói sebesség annyira terjedt, hogy még a szók elején is kettősen ejtik ki a mássalhangzót (p. o. *só* szót cseh ember körülbelül úgy ejti ki, mint mi *tennénk*, ha *ssó* volna írva), ellenben pedig az önálló önhangzói mennyiség, mely a többi nyelvekben elenyészett, a csehben még áll (p. o. *heská*), mely mennyiség pedig gyöngébb a magyarnál, azaz nem annyira nyújtják az *á*-t. Ezeknek oka talán abban keresendő, hogy úgy mint a deák nyelvben, a hajtogatások mennyiséges vétagokat idéznek elő (*docere*, *alae*, *heská*, *vidjm*), hogy továbbá a tagok feltűnő nagy része, valamint a főnév hajtogatásainak legnagyobb része, önhangzóval végződik, mind a mellett pedig a mássalhangzók csoportozása sebesebb kiejtést okozván, a hangzók semlegességét megszünteti.

Hangerély tekintetében tehát az eredeti állapothoz leg-

közelebb áll a magyar, következik a cseh, azután az olasz, erős és valósággal hangzórontó súly a német és angolban van.

A mi a francia tagsúlyt illeti, az egészen külön áll, s a magyarral sőt némileg a csehhez is csak azon közös tulajdonsággal bír, hogy nem (mint p. o. az angol, német és némileg az olasz is) egy tagra fektetvén az erőt, a többieket minden befolyástól kizárja, hanem hogy a hangerő részai bizonyos egyensúlyban látszanak lenni, s a beszéd énekhez hasonlít, csak hogy a magyarban annak alapja a gyöngye hangsúly és az önálló mennyiség, holott a francziában más oka van; mire nézve előbb azt kell kifejteni, hogy miben áll a francia hangsúly, a mi pedig a legvitásabb kérdések egyike, minthogy a francziák és mások is azt állítják, hogy a francia nyelvben nincsen hangsúly (alkalmasint tagsúly.) Hogy én más véleményben vagyok, az a fentebb előadottakból látszik, és hogy az egyes szótagok közt a súlyra nézve csakugyan különbség van, azt mindjárt látjuk; így p. o. *nation*, *organisation* s hasonló szókban lehetetlen észre nem vennünk, hogy az *on* előtti *ti* szótagban leggyöngébb a hangerő, és fülünket sértendő, ha ezen tagot akarnók kiemelni, holott p. o. akár *na* akár *on* tagot emeljük ki, ha túlságig is, nem lesz annyira sértő; *organisation*-ban pedig a *ni* és *ti* tagok kevesebb erővel bírnak. Nekem úgy látszik, hogy a francziában mindig két tagon van súly, hosszabb szók pedig két részre oszlanak; így *nation*-ban súly van az *a*-n és *o*-n mely két súly olyformán tartja egymást egyensúlyban, mint a magyar szóban *Brassó* az első tagon levő súly és a második tagnak mennyisége, *organisation*-ban pedig a szó második felére nézve (*sation*) ugyanaz áll, azaz egyensúlyozza magát az *a* és *o*, de egyszersmind *sation* együtt véve ugyanazon szerepet viszi az *orga* irányában, melynek két része *o* és *a* szinte egyensúlyozza egymást, a *ni* és *ti* pedig jelentéktelenek maradnak. Nem-francziák rendszeren abban szoktak hibázni, hogy a súlyt csupán csak az utolsó tagra fektetik, ezt pedig túlságosan súlyoztatják.

A mennyiségre nézve a francia szinte egészen külön áll, mert p. o. azt vesszük észre, hogy *éternel* szó utolsó tag-

jában nincsen mennyiség, *régné* szóban pedig a második *é* jobban nyújtatik, s e szerint mennyiségesnek tekinthető, de azon kívül még nagyobb nyújtás is létezik, ha t. i. az önhangzók az úgynevezett *circonflexe*-el vannak ellátva, mi kihagyott mássalhangzónak jele, p. o. *prêtre*, úgy hogy tulajdonkép két foka van a mennyiségnek, vagy ha úgy akarjuk, az első fokú önhangzókat még a rövidekhez lehet számítani; mely alkalommal megjegyzendő, hogy olykor megkülönböztetés végett is nyújtják az önhangzót, így *ami* és *amie* (barát és barátné) kiejtése abban különbözik, hogy az elsőben az *i* határozottan rövid és kitaszított, a másodikban hosszabb és húzott hangzó, *éternel*-ben az utolsó *e* röviden kitaszítottatik s annak megfelelőleg az *l* gyorsan ejtetik ki, mint a németben vagy angolban a kettős *ll*, *éternelle*-ben ellenben az *e* nyújtatik s e miatt minőségét változtatja s nyílt *e*-vé válik, mert hosszú zárt *é* a francziában nincsen, a két *ll* pedig úgy ejtetik ki, mint az egyszerű *l* az *él* magyar szóban. Sajnálandó, hogy ilyenekre kellő figyelem nem fordítottatik, úgy hogy a nem-francziák gyakran az egyszerű és kettős *l* írása által tévedésbe vitetvén éppen megfordítva ejtik ki a két szót.

A franczia súly (vagy nemsúly) oka abban látszik rejleni, hogy a deák szók többnyire elcsonkítottak, a súlynak tehát rendesen az utolsó tagon kellene lenni, mely egyformaság a súly gyöngeségét is okozza, úgy hogy a celt és német nyelvek befolyása azt majdnem egyensúlyozta. — Azt látjuk tehát, hogy a többi nyelvekben a súlyos tagokban az önhangzó vagy rövid vagy hosszú, vagyis pontosabban kifejezve, vagy rögtön kitaszított, vagy húzott, és csak a súlytalan tagokban tartja meg természetes, úgy szólván semleges hangzását; továbbá azt látjuk, hogy a súlyos tagokban a mássalhangzó is az önhangzónak megfelelőleg vagy rövid vagy hosszú, azaz vagy rögtön kitaszított vagy húzott; a rögtöni kitaszítás esetében pedig, minthogy erre több erély kívántatik, nagyobb hangtömeg ejtetik ki (vagy legalább látszik kiejtetni, mert a hosszú tag lassúbb kiejtésénél a hosszabb idő pótolja a kevesebb erélyt), a mit a német és néha a franczia nyelvben is kettős mássalhangzóval jegyeznek, p. o. *Damm*, *nette*; ellenben pedig a súlytalan tagokban semleges a

mássalhangzó, p. o. *verarbeiten* német szó első tagjában az *r*, *vesely* cseh szónak második tagjában az *l*, *dictionary* angol szóban az *n* és *r*, *caduco* olasz szóban a *d*, *devenir* francia szóban az *n*. Ez most a nagy különbség a magyar és a többi nyelvek közt, hogy a magyar nyelvben a hangsúly a hangnak kitaszítását nem okozza, tehát a mennyiséges önhangzó akár súlylyal jár, akár nem, a mássalhangzó nyújtását is okozza, de a nem-mennyiséges tag akár súlyos akár súlytalan, természetes hangzását tartja meg, és a hangnak kitaszítását nem ismeri, úgy hogy azok, kik a súlyos tagokat rövidekre és hosszúkra osztják, a magyar nyelvet illetőleg csak hosszú és nem-hosszú tagokról beszélhetnének. A nem-hosszú tagokban mind az önhangzó, mind a mássalhangzó semleges, azaz olyan, mint a többi nyelvekben a súlytalan tagbeli hangzók; így *fekete* szóban nem azt mondjuk *feekete* vagy *feekete*, hanem éppen úgy ejtjük ki az első *e*-t mint a másodikat és harmadikat, a *k*-t pedig éppen úgy mint a *t*-t, s a tagok közti különbséget csak a hangsúly maga teszi minden hangrontás nélkül, a mi egyike azon tekinteteknek, melyeknél fogva a magyar azt szokta mondani, hogy romlatlan nyelve van.

A francia nyelvben szokásos kettős egymást egyensúlyban tartó hangsúly a magyar gyöngé súlyhoz közelebb áll, mint a többi nyelveké, minélfogva a francia nyelvben a hangnak kitaszítása a súlyos rövid tagokban nem oly nagy mint a többi nyelvekben, különösen gyöngé pedig egyszerű *r* előtt, hol a magyar semlegességhez közelít, p. o. *courir*, *variété*.

A hangzók semlegességével azoknak teljes hangzata jár, mely annál inkább elenyészik, minél erősebb a súly. Így az olasz nyelvben hosszabb szókban is, p. o. *coronazione*, kellő gond fordítatik az egyes hangzók kiejtésére, holott az angolban és németben a súlytalan tagok elhanyagoltatnak, sőt olykor el is enyésznek, a mitől a cseh nyelvet csak a még fenmaradt önhangzói mennyiség óvja.

A magyar nyelvben legerősebb védője a semlegességnek a mássalhangzók valóságos kettőzése, mely összefügg a magyar nyelvtannal. A magyar nyelvtan szerint t. i. sok-

szor okvetlenül szükséges, hogy két hasonló mássalhangzó egymást kövessék, mert p. o. a múlt idő *tam* rag által képezetvé, kell hogy oly esetben, melyben az ige gyökere *t*-vel végződik két *t* egymásután világosan ejtessék ki, p. o. *láltam*, a következetesség pedig azt hozza magával, hogy a hangzó-hasonlításnál is, eltérőleg a más nyelvekben fenálló szokástól, a két mássalhangzó egyenként ejtetik ki, p. o. *azokkal*, s végre a nyelvnek nem lévén hajlama a semlegesség elrontásával a rövid mássalhangzók rögtöni kitaszításához fordulni, a mássalhangzók kettőzésében rejlett a legalkalmasb eszköz a különböző értelmű szók megkülönböztetésére, így p. o. *hal* és *hall* szók különbségét épen csak a magyarban lehet kifejezni, melyben *hal* semlegesen, *hall* pedig valóságos kettős *l*-lel ejtetik ki; az által pedig oly változásokra képes kiejtés, s oly finom különbségei álltak be, hogy a semlegességet, melyből eredtek, erősen fentartják. Hogyan volnának p. o. ha a semlegesség elveszne, megkülönböztethetők: *hálok*, *halak*, *halok*, *hallok*, és *hallak* (téged). Itt pedig megjegyzendő, hogy azon állítást, miszerint a magyarban a kettős mássalhangzó valósággal kettőztetik, nem betűszerinti értelemben kell venni, hanem a kiejtés csak hasonlít a kettőzéshez, a miben megint az ütő és a többi mássalhangzók közt különbség van, mert az előbbieknél (*b, d, g, k, p, t*), melyeknek kiejtése két részből áll, az első részét a szokottnál erőlyesebben ejtjük ki, a mire egy kissé megállván, azután szinte erőlyesebben mint máskor szoktuk, bevégezzük a kiejtést, így p. o. *láltam* szóban a két *t* kiejtése alkalmával nyelvünket erőlyesebben támasztjuk, mint különben szoktuk, a felső fogakhoz és előre is toljuk, itt pedig egy kissé megállván, azután erőlyesebben ütve mint máskor, bevégezzük a *t* kiejtését, ellenben a folyó hangzóknál (p. o. állam) ugyanazt tesszük ugyan, ha lassabban vagy nyomatékosan beszélünk, de a közönséges gyorsabb beszédben a hangnak megállítása mindjárt az önhangzó után látszik történni, s aztán a mássalhangzó csak egyszerűen de erőlyesen ejtetik ki, mely kiejtés ekkép az olaszhoz hasonlít, ámbár nem azonos vele, mert ezt a magyar kiejtés teljes hangzata és mélyhangzása nem engedi.

Ébből világos, hogy a magyar nyelvben még önálló mássalhangzói mennyiség van, mely az olasz nyelvben csak félig-meddig, a többiekben pedig éppen nem létezik. Ha azt mondjuk: *adott*, akkor az első tagon súly, a másodikban mássalhangzói mennyiség van, mert különben a múlt időt jelentő kettős *tt-t* a főnévnel előforduló egyes *t*-től nem lehetne megkülönböztetni (*adat*). Már az önálló önhangzói mennyiségnél azt mondtuk, hogy van benne valami a súly természetéből, és nem csak egyszerű húzás, a miből világos, hogy az önálló mássalhangzói mennyiség, miután benne nincsen húzás, még jobban hasonlít a súlyhoz, úgy hogy oly szók, melyekben súly és önálló mássalhangzói mennyiség van, azon benyomást teszik, mintha két súly követné egymást, melyek elseje erősebb a másodiknál, minélfogva az ily szók súlyrendszere hasonlít a francia kiejtéshez (p. o. *fauvette*), csak hogy a francziában a súly ereje egyformának látszik, és bizonyos dallammal ringatja magát az egyik tagról a másikra. A magyar ember, kinek nyelvében a súly és mennyiség önállók egymástól, a hasonló szervezetű ó-deák és ó-görög nyelvek vers-rendszerét tökéletesen érti, holott más nemzetbeli, kinek önálló mennyiségről nincsen fogalma, gyakran meg nem foghatja, hogy mikép lehetett a rómainak, ki a közönséges beszédben, p. o. ezen mondatban: „*Italiam fato profugus Lavinia venit*“ az első szóban a második, a másodikban az első, a harmadikban az első tagot súlyoztatta, a versben mind e három szóban az utolsó s azon kívül az első szóban még az első tagra is mennyiség alakján erélyt fektetni; mert nem tudja képzelni magának, hogy a római közönséges beszédben is *Italiam* szóban a második tagot csak súlyoztatta, az elsőt és negyediket pedig mind a mellett mennyiségesen ejtette ki. Minthogy a mennyiség nagyobb erély a súlynál, a versben csak az előbbi határoz, annál is inkább, mert a mennyiség állandó, a hangzók összehúzásából vagy összetalálkozásából merített, a súly pedig változó és külön alap nélküli erély, mely elenyészik, ha csak a mennyiségre fordítjuk figyelmünket. Valamint akkor, ha különböző mértékeket egy madzagra sorban felakasztunk, a madzagot pedig egyszerre levágjuk, a mértékek nehézségök sze-

rint hamarább vagy lassabban fognak földre esni: épen úgy a szótagok, melyek a hangsúly által felfüggesztve természetes mennyiségöket vagy mennyiségtelenségöket nem annyira érzik, akkor midőn a vers a súlyt feloldja, tökéletesen visszakapják azon érzést és csupán csak természetes mennyiségök szerint szerepelnek. A magyar tehát a deák nyelvben nem abban szokott hibázni, hogy a súly és mennyiség közti arányt nem tudná megtartani, hanem igen is abban, hogy saját egyforma tagsúlyát a deák nyelvbe is átvesszi, minden szóban az első tagot súlyoztatván, s így p. o. *Italiam* és *Lavinia* szokat hibásan ejti ki, mert mindkettőben a második tag súlyos.

A mi a mássalhangzói mennyiséget illeti, ennek tiszta tudata a magyar nyelvben jelenleg a kettős mássalhangzókra látszik szorítkozni, mert a többi esetekben (ha t. i. két különböző mássalhangzó van egymás mellett) nem csak a kiejtésben nem vesszük észre, hanem a versekben is a nép figyelmen kívül hagyja. Van pedig még egy tünet, mely a magyar mássalhangzói semlegességre nézve kivételnek látszik, de nem az. A magyar szóknak szokásos teljes hangzása ugyanis azt hozza magával, hogy minden szóban az utolsó mássalhangzó erőlyesen ejtetik ki; mert minden mássalhangzó tulajdonkép három részből áll, melynek elsejét az előtte való hangzó, utolsóját pedig a következő szokta elvágni, a magyarban pedig az utolsó mássalhangzó nem győzetik le a következő szó első hangzója által, hanem akár következik utána más szó akár nem, mindig megtartja teljes hangzását, úgy hogy p. o. „*sok*” szóban a *k* s következésképp az *o* is egy kissé hasonlít a német vagy cseh hangsúlyos taszított kiejtéshez, a mit annál jobban megtart az összetételekben is, minél közelebb állnak ezek az egyszerű szóhoz, holott oly szóokban, melyeknek miképi összetételét és eredetét a beszéllő nem tudja vagy legalább nem tartja szem előtt, a semlegesség jobban vagy tökéletesen beáll, így p. o. *sok* és *sokat* egyforma taszított kiejtéssel mondatnak ki, mert ez utóbbi csak ragozása a *sok*-nak, *sokaság* önálló szóban a *k* már egyszerűbben ejtetik ki, *fekete* szóban pedig már tökéletes semlegességgel.

A *szósúly* abban áll, hogy a beszélő a mondat legfontosabb szavát vagy szavait erőlyesen kiemelí, minthogy pedig minden mondatban az értelem változásával, egyes részeinek fontossága is változik, ahöz kell hogy alkalmazza magát a beszéllő, majd ezt majd amazt a szót emelvén ki; miből következik, hogy a szósúly öntudattal használtatik, holott a szokáson alapuló s egyforma tagsúlyt a beszéllő csak kéllő figyelem mellett veszi észre, különösen oly nyelvben, melyben, mint a magyarban, a tagsúly gyöngé és mindig egy helyen azaz a szó elején van, mert más nyelvekben, melyekben erős és különböző helyeken van a tagsúly, azt még hamarább lehet kivenni, p. o. az angol *bidding* és *forbid* szókat kiejtvén, mindjárt észreveszszük, hogy *bidding*-ben az első, *forbid*-ben pedig a második tag súlyos. Annyira igaz ez, hogy sokan azt vélik, miszerint a magyarban nincs tagsúly, mire nézve hosszas czáfolat nem szükséges, hanem csak arra kell őket figyelmeztetni, hogy a tagsúlyt legjobban az összetett szókban vehetik észre, így p. o. *Duna-vízállás* (azaz a Dunának vízállása) és *Dunavíz-állás* (a Dunavíznek állása) kiejtésében oly szembetünőleg észrevehető hogy az elsőben a *víz* tagon, a másodikban az *áll* tagon van az összetett szónak másodrendű tagsúlya, hogy a ki egyszer azt észreveszi, majd kéllő figyelem mellett az egyszerű szókban is felfedezi a tagsúlyt. — A szósúly a magyar nyelvben gyöngébb mint a többiekben, a mi összefügg szabatos szófüzésével, melynek a szósúlyra vonatkozó része a magyar nyelv legfényesebb oldalát képezi, mire nézve minden előttem ismeretes nyelvet felülmúl, úgy hogy szigorú logikai író kezében a magyar nyelvnel hatalmasb eszköz nem lehet.

A szósúlynak van ugyan többféle neme, de mind ezek véleményem szerint a magyar nyelvre nézve két osztályba sorozhatók, melyeknek a többiek csak alnemeit képezik.

Az én felfogásom következő:

Minden szósúly bizonyos ellentétet jelent, nem csak tagadó tételben, hanem állító mondatban is; mert a mit kiemelek szósúlyilag, arról azt akarom mondani, hogy úgy van, nem pedig máskép. Valamint a logikában az ellentétnek két neme van, t. i. az ellentmondó (kizáró), mely minden

egyéb lehetőséget kizár, p. o. fehér és nem fehér, és az ellenkező (megkülönböztető), mely csak különbséget de nem minden más tárgynak kizárását jelenti, p. o. fehér és zöld: épen úgy a szósúllynak két hasonló neme van, melyeket kizáró és (közelebbről) meghatározó szósúllynak fogok nevezni. Ha azt mondom: „*Én voltam*“, azt akarom tudatni mással, hogy nem volt senki más csak én, és minthogy ekkép ki akarok zárni minden egyéb személyt, ezt a kizáró szósúllynak nevezem, mely a tagadásban is rejlik, p. o. „*nem voltam*“. Ellenben ha azt mondom: „*Itt voltak a francziák*“, csak el akarom beszélni vagy meghatározni, hogy ezen a helyen kik voltak, t. i. a francziák, nincs szükség pedig ezen körülményt úgy kiemelni, hogy minden egyéb nemzet kizárását fejezzem ki. A magyar szófűzés azt az állandó változhatlan szabályt tűzte ki magának, hogy a kizáró szósúly, ha nincs magán az igeen, közvetlenül az ige előtt, a meghatározó pedig az ige után vagy a kizáró súly előtt foglaljon helyet, p. o. *Én voltam. Itt voltak a francziák. Én nem voltam.* Ha azt mondom, hogy itt voltak a francziák, más pedig azt tagadja: akkor attól függ, vajjon tagadása általános-e, azaz a *voltak*-ra vagy pedig az *itt*-re vagy végre a *francziák*-ra vonatkozik-e; mert a fentebbi szabály szerint az első esetben azt kell mondania: „*Nem voltak itt a francziák*“, a másodikban: „*Nem itt voltak a francziák*“, a harmadikban pedig: „*Nem a francziák voltak itt*“, a mire nekem megint azt kell válaszolni, hogy: „*de bizony itt voltak*“ (nem másutt), vagy: „*de bizony a francziák voltak itt*“ (nem mások). A meghatározó súlyra nézve az a különbség létezik, hogy az ige-utáninak inkább állító vagy megerősítő, a kizáró súly előttinek pedig úgyszólván bevezető jelleme van. Ebben a mondatban: „*Itt voltak a francziák*“ állíttatik a francziáknak ittléte, ebben pedig: „*oda megyek én*“ azt akarom erélyesen kijelenteni, hogy csakugyan oda megyek és csakugyan én megyek, szóval, állításomat megerősíteni, végre ennek: „*a francziák itt voltak*“ az az értelme: a mi a francziákat illeti, azok itt voltak, valamint: *én oda megyek* annyit tesz, mint: a mi engemet illet, én oda megyek, nem törődve vele, hogy hová mennek a többiek. *Nem tudom*, az egyszerű tagadás; *nem tudom én*, megerősítése

annak, hogy nem tudom, és kijelentése annak, hogy én mondom azt határozottan; *én nem tudom*: a mi engemet illet, én azt nem tudom, lehet hogy más tudja; *nem én tudom*: más tudja, én pedig nem. Miután e szerint a magyar nyelvben a súlyos szók határozott helyet foglalnak el, melynek változatlansága a súly nagyságával növekedik, a hallgató vagy olvasó pedig már abból tudja, hogy mit akarunk kiemelni: a magyar nyelvben sem az írásban az aláhúzás, sem a beszédben azon erős szósúly nem szükséges, melyet a többi nyelvekben tapasztalunk. Igaz ugyan, hogy ezen magyar rendszer sem lehet tökéletes, s mellette is némely kétség marad, ha p. o. az ígén van a kizáró súly, előtte pedig egy a bevezető súlylyal terhelt szó áll (p. o. azon kérdésre: hogy vannak szülői, ha valaki azt feleli: *Anyám gyöngélkedik*), mely esetben ha csak ezt a két szót látjuk írva, azt is gondolhatjuk, hogy kizáró súly van az íge előtti szón (p. o. ha ugyanazt feleli valaki azon kérdésre: igaz-e, hogy édes atyja beteg?): de a magyar nyelvnek minden esetre azon előnye van, hogy a súly megismerése végett csupán csak ilyen, nála ritkábban mint más nyelvekben előforduló esetekben, szorúlunk az értelem segítségére, mely más nyelvekben, különösen pedig a németben, majdnem egyedüli vezérünk. A magyar szósúly tehát párhuzamban a tagsúlylyal, gyöngébb mint a többi nyelvekben. Ehez még egy másik sajátság is járul. Miután a kizáró súly közvetlenül az íge előtt foglal helyet, azért kell, vagy legalább czélszerű, hogy oly esetben, melyben az íge maga bír azzal a súlylyal, az íge legyen az első szó a mondatban. Ha azt kérdezem: mondtad-e, vagy írtad-e sat., azt a feleletet nyerhetem: *gondoltam, hogy sat. de se nem mondtam, se nem írtam*, mely esetben a beszélő a kizáró súlyt a *gondoltam* szóra akarja fektetni. Ebből pedig következik, hogy azon mondat: „*gondoltam hogy sat.*“ ha pusztá állítás minden kizárás nélkül czéloztatik, nem hibás ugyan, de már nem oly alkalmas, minélfogva a magyar annak kijelentése végett, hogy nem a *gondoltam* a fő dolog, hanem az, hogy mit *gondoltam*, a magyar kizáró súly szabályaihoz képest azt mondja: „*azt gondoltam, hogy sat.*“, a mi a többi nyelvekben nem szo-

kott, melyekben így mondják: *I thought, je pensais, ich habe geglaubt, m'imaginava, ja sem myslel.*

Úgy vagyunk a meghatározó súly állító nemével is, mert ha p. o. azt akarom mondani, hogy az első voltam, azt pedig minden kizárás nélkül csak egyszerűen állítani szándékozom, akkor nem mondhatom: „*voltam első*“, mert akkor a kizáró súly a *voltam* szón volna, a minek csak oly esetekben volna értelme, ha vagy valakinek tagadása: „*nem voltál*“ ellenében azt akarnám mondani, hogy csakugyan voltam, vagy ha azt akarnám kiemelni, hogy egyszer voltam, de most már nem vagyok, holott pedig sem másnak czáfolatát, sem a jelen időt, hanem csak a többi személyeket akartam kizárni az elsőbbségből, minélfogva a magyar ily esetben azt mondja: „*Én voltam az első*“, a többi nyelvek ellenben az *én* szóra semmi súlyt sem fektetvén, p. o. *I was the first, io era il primo, ich war der erste*, — az utolsó szót súlyoztatják. Ha pedig ezen fogalom: *én*, különös nyomatékkal bír: akkor p. o. a német és olasz úgy mondják: *der erste war ich, il primo era io*, megint az utolsó szót súlyoztatván, mely különös nyomatékot a magyar akkép fejezi ki, hogy az ige utáni meghatározó súlyt vagyis a vele terhelt szót onnan elvevén ezt a gyöngébb bevezető súly helyére teszi, t. i. a kizáró súly elé, mely utóbbi ez által nagyobb erőt nyer, mint a hegyről leguruló teher annál nagyobb erővel bír minél több nyom rá, s ilyenkor ezt mondjuk: „*Az első én voltam.*“

Ezen rendszernek az a következése, hogy meghatározó szósúly egyedül nem állhat soha, hanem ily esetben mindig két súlynak kell lenni a mondatban azaz a meghatározónak és a mindenkor szükséges kizárónak is; miután pedig a kizáró, mely a legerősebb súly, a mondat végén soha sem foglalhat helyet, hanem vagy annak elején vagy legalább mindjárt a gyöngé bevezető súly után áll, annálfogva a szósúly, megint párhuzamban a tagsúlylyal, a magyar nyelvben a mondat elején erősebb, mint annak vége felé. Másrészt tökélyre vitetvén annak kikutatása és helyes megállapítása, hogy melyik szóra illik legjobban a kizáró súly, ennek alkalmazása az a többi nyelvek szokásától gyakran eltér, mint p. o. e mondatban: *Hol vagy? — Where are you? — Wo*

bist du? — Ou êtes vous donc? — Dove sei? — Kde pak sy? — melyben csak a magyar teszi a súlyt a *hol* szóra, mert szigorú következetessége a kérdő és állító mondat közt különbséget nem ismer, holott az angol ezt mondván: *you are there* (ott vagy), a kizáró *there*-t súlyoztatja úgy mint a magyar, de e kérdésben: *where are you?* — a közömbös *are* szót emeli ki, a mit a többi nyelvek is tesznek.

A mi a súlynak fokát illeti, a dolog természete azt hozza magával, hogy a kizáró súly a legerősebb, utána következő az ige utáni meghatározónak megerősítő — azután annak állító alneme, végre a bevezető. Miután pedig a magyar nyelvben a súlyos szót már szófüzési állása is elegendően kiemeli, annál fogva a szósúly nem oly nagy mint a többi nyelvekben, mely különbség annál nagyobb, minél nagyobb fokú súly forog kérdésben, mert a legnagyobb fokon álló súlynak a leghatározottabb szófüzési állása is van, tehát a hangerély nem oly szükséges, holott a megerősítő és állító súly közti különbség kijelölésére már nagyobb hangerély kívántatik. Ha p. o. azt mondom: „*én teszem meg*“, az *én* ki van emelve, akár erőlyesen akár nem erőlyesen ejtem ki; ha pedig állításképp azt mondom: „*megteszem én azt*“, akkor ki kell kerülni az *én* szónak túlságos súlyoztatását, mert ha mondom: „*megteszem én*“ s itt a súlyt erőlyesen az *én*-re fektetem, akkor már megerősítést, illetőleg czáfolatot foglal magában, mint azon esetben, ha p. o. valakinek azt mondom: „*megteszem én azt*“, s csak a *meg* tagot súlyoztatom erőlyesen, a másik pedig azt feleli: „*de hogy teszed*“, akkor megerősítés vagy az ellenvélemény megczáfolása végett azt mondom: „*megteszem én*“ az *én* szót erőlyesen súlyoztatván. — A magyar nyelvben tehát a kizáró és meghatározó szósúly közti erőlykülönbség nem oly nagy mint a többi nyelvekben, és miután meghatározó súly egymaga nem állhat a mondatban, hanem mindig kizárót is kíván, annál fogva a két szósúly egymást majdnem egyensúlyban tartja, mi által, párhuzamban a gyöngé és a szó végét kerülő tagsúlylyal, a szósúly is egyike azon tényezőknak, melyek a magyar kiejtésnek komoly méltóságát okozzák, őrizvén azt ama hirtelen jellemtől, melylyel a szósúly a többi nyelvekben a mondatok vége felé siet-

vén folyton növekedni törekszik. A kizáró szósúly kellő kifejezésére a többi nyelvek szófüzési rendszere nem oly alkalmas mint a magyaré, különösen pedig gyönge és az írók által elhanyagolt nyelv ebben a tekintetben a német, holott a franczia körülírás által segít a dolgon, így p. o. „*az atya elmegy*“ francziául azt teszi: „*le père s'en va*“, azt pedig, hogy: „*az atya megy el*“ a franczia így fejezi ki: „*c'est le père qui s'en va*“, a mit németül nem lehet megkülönböztetni egymástól, mert minden szófüzési különbség nélkül mindig azt mondják: „*der Vater geht fort*“, minél fogva a beszélő kénytelen a súlyos szót különös erővel kiemelni, az író pedig azt aláhúzni, és innen van, hogy a német írásokban annyi aláhúzott szót találunk. Ezen hiány pótlása végett némelyek a franczia „*c'est qui*“ szólásmódot hozták be, a mi nek pedig a németben kissé szokatlan hangzása van, a miért is jobb volna, a német nyelvnek azon hajlamát, mely szerint a fősúlyt a mondat vége felé vagy általában az ige utáni részébe fekteti, elősegíteni és szabályozni. Az egészről látszik, hogy a szósúly a többi nyelvekben, különösen pedig a németben erős, szabálytalan és (mint p. o. *I came to London called by Lord John Russel. — Je n'y ai été jamais. — Viendrai io. — Ja sem Pražan. —*) a mondat vége felé hajló, a magyarban pedig gyönge, szabályos, a mondat elején fekvő. Egyébiránt a többi nyelveknek a magyartól eltérő szófüzési és szósúlyi rendszere azt hozza magával, hogy azokban a kizáró és az ige utáni meghatározó szósúlyok nem állnak külön, hanem egynek tekintetnek, úgy hogy ott tulajdonképp csak két súly van, a fő- és melléksúly, vagyis első és másodrendű súly, a kizáró súlyt csak a franczia emelvén ki a „*c'est qui*“-féle körülírás által. Az *én teszem meg* és *megteszem én* közti különbség csak a magyar nyelvben ismeretes.

A szósúly egyébiránt nem csak az igével ellátott mondatban, hanem másutt is előfordúl, sőt a teljes mondatban is a szorosabban összefüggő szavaknak megint külön súlyfelosztásuk van, mely az általános szabályoknak van alávetve. Így a magyarban (és a szinte gyönge súlylally bíró francziában is) a melléknév súlyos, p. o. *jó napot, bon jour*, a többi nyelvekben pedig a főnévre fektetik a súlyt; továbbá,

a francziában azt mondják: *les amis, des amis* sat. súlyos névelővel, és a magyarban is úgy látszik, hogy régi időkben súlyos volt az *az* névelő, mint némely tájékon most is kiejtik, ellenben a német-, angol- és olaszban a névelő súlytalan, annyira, hogy az angolban és részint a németben is annak hangzása elhomályosodott. Az angol nyelvben a súlyos és tiszta *i*-vel kiejtett névelőnek egészen más értelme van, mint a közönséges súlytalanak, mert amaz azt fejezi ki, hogy az illető személy vagy tárgy egyetlen a maga nemében és egyedül ő érdemes arra a névre, mint nem rég egy amerikai hírlap azt mondta a magyar huszárokról: „They are *the* cavalry“ súlyos *the*-vel, azaz: csak ők érdemesek a lovasság nevezetére, a többi lovasok pedig olyannak nem is mondhatók.

De elég volt ezeket, a teljes mondat súlytörvényeinek megvizsgálása után csak röviden említeni, mert a szósúly bővebb fejtegetése a jelen értekezés szűk körét túlhaladná, és csak arra legyen szabad még egyszer figyelmeztetni, hogy mily szoros összefüggésben áll a szófűzés a hangsúlylyal. A magyarban ugyanis azt látjuk, hogy a súly a szó és mondat elején van, annak megfelelőleg pedig a keresztnév csak a vezetéknev után jön, mert minden nyelvben ez bír nagyobb súlylyal, így, p. o. *Balog János*-ban észrevehető, hogy *Ba* súlyosabb mint *Já*, valamint *John Smith*-ben az angol a *Smith*-re fekteti a súlyt, és így a többi nyelvek is, továbbá a magyarban a címek is, p. o. *úr, asszony, ezredes, főispán* sat. a név után foglalnak helyet, mire nézve csak az idegen: *báró, gróf, herczeg* tesznek kivételt; végre a súlytalan *egy*, melyet a súlyos *egy*-gyel ellenkezőleg nem számnévkép hanem határozatlan névelő gyanánt hoztak be, nem gyökerezik a magyar nyelv szellemében, a miért a „*Magyar nyelv rendszere*“ is (de a hangsúly törvényeinek említése nélkül) annak kerülését, helyette pedig a (súlyos) „*egyik, valamely*“ kifejezések használatát vagy a névelő tökéletes kihagyását ajánlja.

A *nyomaték*, azaz a rendes szósúlyon még túl menő különös hangerély a magyarban úgy, mint a többi nyelvekben, a súly minden fokához járúlhat, p. o. a kizáróhoz: „*igen is, én voltam az!*“, az ige utáni meghatározóhoz: „*te veled elmegyek koldulni is*“, az ige előtti meghatározóhoz: „*hogy*

testvérek oly ellenségei lehetnek egymásnak!“ eltekintve attól, hogy kivételes esetekben súlytalan tagban is előfordulhat, mely akkor súlyossá válik, p. o. „nem mondtam : *voltem*, hanem *voltam*.“ — De van a magyarban egy különös nyomaték, melyet a többi nyelvekben nem, vagy legalább nem oly nagy mértékben találunk, az, t. i. hogy egy egész mondat fontosságának kiemelése tekintetéből azt lassabban ejtjük ki, mintha minden szó végén meg akarnánk állani, az utolsó szót pedig, és különösen annak utolsó tagját, jobban emeljük mint a szó- és tagsúly törvényei szerint kellene, így p. o. „*de annak nincsen nyoma az iratokban*“, ahol kiemeljük az utolsó ban tagot. Természetes, hogy erre legalkalmasab o tag, melynek kiemelésére már a hangidom is hajlandó.

Hangidom.

Erről már előbb beszéltem, azt mondván, hogy ez a súlynak legelső alapja. Áll pedig a hangnak ama hajlamában, mely szerint erélyesebb és gyöngébb fokát szabályosan felváltva használja, úgy hogy minden erélyes tag után egy vagy két gyöngébb foglal helyet, minek megjelölésére azon jelekkel élhetünk, melyeket a versbeli mennyiség megkülönböztetésére szoktak használni, így — ∪ vagy — ∪ ∪.

Megjegyzendő, hogy a második neme (— ∪ ∪) nem tiszta, mert még ebben is az első nemnek nyoma annyiban látszik, hogy a harmadik tag kissé erélyesebb a másodiknál. Oly nyelvekben, melyek önálló mennyiséggel nem, ellenben pedig erős hangsúlylyal bírnak, a hangidom törvényei nem oly észrevehetőek mint a magyarban, és többnyire csak az úgynevezett másodrendű tagsúly neve alatt ismeretesek; így p. o. *impetuoso* olasz szóban a súly *os* tagon van, a három előtte való tag pedig a hangidom törvénye szerint nem lehet minden erélykülönbség nélkül, természetes tehát, hogy a három tagra legalkalmasab — ∪ ∪ hangidom álljon be, azaz hogy *im* tag másodrendű súlyt kapjon. De a szósúlynak szinte olynemű hatása van, ámbár nem oly nagy mértékben, minélfogva mellette a hangidom észlelése nagyobb figyelmet kíván. Vegyük p. o. ez olasz mondatot:

La mia casa non era assicurata.

Itt a fő szósúly *assicurata* szón van, a másodrendű

szósúly pedig *casa* szón, a súlyok tehát *cas* és *rat* tagokon lesznek. *Cas* tagnak kettős (tag- és szó-) súlya a *mi* tag egyes súlyát meggyöngíti, annyira, hogy *la* majdnem egy fokon fog vele állani, ezáltal pedig *la mia* három körülbelül egyforma erélyű tagból álland, melyek a hangidom törvénye szerint hajlandók lesznek így hangzani — ∪ ∪, másrésről *non* és *era* szók közül *era*, illetőleg *er* tag a súlyosabbik, mi által a közvetlenül előtte levő *non* súlya meggyöngítettven *casa non* szinte a — ∪ ∪ felé hajlik, *era* pedig már magában véve — ∪, és *assicurata* tekintve az *as* másodrendű súlyát — ∪ ∪ — ∪ gyanánt tűnik fel. Így az egész tételt: *La mia casa non era assicurata*, ekkép kellene kijelölni: — ∪ ∪ — ∪ ∪ — ∪ — ∪ ∪ — ∪. Ezen kijelölés pedig nem azt jelenti, hogy a — val vagy ∪-vel jelölt tagok egyforma erélylyel bírnának, hanem csak a hangidom-okozta különbséget tüntetik ki, mely a hangerély többi okozóit (tagsúly, szósúly) módosíthatja, de el nem törli, s így az erélyre nézve a 9 tag következő sorban áll:

1. *rat*, 1-ső rendű szósúly, tagsúly, hangidomi kiemelés.
2. *cas* 2-od rendű szósúly, tagsúly, hangidomi kiemelés.
3. *er* tagsúly, hangidomi kiemelés.
4. *ass* hangidomi kiemelés (vagyis 2-od rendű tagsúly).
5. *la* hangidomi kiemelés (de gyöngébb, mert a *mi* tagsúlyát nem képes tökéletesen megsemmisíteni).
6. *mi* tagsúly (mely a következő *cas* kettős súlya, részint pedig a *la* hangidomi kiemelése által nagyon csekély lett).
7. *non* (gyöngé) tagsúly.
- 8—13-ig a többi tagok, melyek semmi erélylyel nem bírnak.

A kérdéses mondatban a hangidom befolyása legjobban mutatkozott a *la* és *non* tagokon, mert a *ca* és *er* tagok hangerélye az elsőnek súlyát emelte, a másikat pedig meggyöngítette, sőt majdnem megsemmisítette. Hogy ez csakugyan így van, és ama tagok más állásban más súlyfokkal is bírnak, meglátjuk p. o. a következő mondatokból: Ha azt kérdezzük, hogy melyik ház volt biztosítva, azt felelik: *La mia*. Itt a *mi* tagon a tag- és szósúly levén, a hangidom azt követeli, hogy *la* tag erélytelen legyen, minélfogva

la mia így fog hangzani ∪—∪. Így: *non vi saranno* mondatban a *saranno* szó tagsúlya következő ∪—∪, a jelentéktelen *vi* tag pedig erélytelen levén, ama két tag *vi* és *sa* gyöngesége azt kívánja, hogy *non* hangidomi erélylyel bírjon.

Azt látjuk tehát, hogy tagsúly, szósúly és hangidom képezik a hangerély három tényezőit, melyek kölcsönösen módosítják egymást.

Ha már a mennyiségtelen nyelvekben ez így van, mennyivel nagyobb mértékben kell annak beállani oly nyelvben, mely önálló mennyiséggel bír! A cseh nyelvben, mely e tekintetben a többiek és a magyar közt foglal helyet, már p. o. e szavakban: *česká zem*, a *ká* tagnak mennyisége a *zem* súlyát gyöngíti, mert a hangsúly mértéke e két szóban ilyen —∪—, a mennyisége pedig ily forma ∪—∪ levén, e két mérték egymást ellensúlyozván mind a kettő gyöngé lesz, és melyik győzi le a másikat, az az előtte és utána levő tagok erélyétől függ. E szerint a magyar nyelvben, mely még erélyesebb mennyiséggel, a mellett pedig gyöngé hangsúlylyal bír, a hangidom erélye természetesen még nagyobb.

A hangidom erélye a kiejtésnek oly sajátágos jellemet kölcsönöz, hogy p. o. német és angol beszéd cseh és magyar fülnek rendetlen száraz hangzásnak látszik, viszont pedig németek és angolok úgy találják, hogy a cseh és magyar beszéd daloláshoz hasonlít.

A magyar hangidom bővebb fejtegetése helyett a következő mondatot példakép hangidomi mértékkel fogjuk megjelölni.

∪ — ∪—∪ ∪ — — ∪∪ — ∪ — ∪—∪ — ∪
 A /vita/tásoknak /kezdődni /kellett /valahol /s természetesen a /képviselőknél/ kezdődtek,, s innen /bizonyos
 — ∪—∪ — ∪ ∪ — ∪—∪ — ∪ ∪ — ∪—∪ —
 /indítványi/ jog veszi/ erede/tét mely a /képviselői/ testnek/
 — ∪ — ∪ ∪ — ∪—∪ —
 nek/ mindinkább /sajátja/ lön.

Vitásoknak szóban a *vi* tag súlyos, *ok* és *nak* pedig mint csupa ragok erélytelenek, minél fogva természetes, hogy a közvetlen előttük levő *tás* tag, mely a *vi* súlyától tá-

volabb esik, mint a különben is jelentéktelen *ta*, alkalmasb a hangidom erélyére vagyis másodrendű tagsúlyra, és pedig annál is inkább, mert a mennyiség is rajta van. Ily szókban az idegenek hibázni szoktak, mert vagy a *tás* másodrendű tagsúlyát és mennyiségét oly erősnek veszik, hogy a *vi* elsőrendű tagsúlyát egészen elejtik, vagy a *vi* és *tás* súlyát egyenlőnek vevén, két szót csinálnak belőle: *Vita tá-soknak*, holott magyar ember szájában az erély minden árnyalata észrevehető, s azonnal kitűnik, vajjon valamely tag csak tagsúlylyal bír-e vagy mennyiséggel is, vagy tag- és szó-súlylyal vagy a mellett mennyiséggel is, vagy csak másodrendű tagsúlylyal vagy a mellett mennyiséggel is.

Kezdődni szóban az első súlyos tag a következő tagnak hangidomi gyöngeségét vonja maga után, mert a második tagban, tehát közvetlenül az elsőrendű tagsúly után álló mennyiség másodrendű tagsúlyt nem gyakorolhat.

Természetesen, itt az *et* mint jelentéktelen, és természet szónak utolsó tagja, másodrendű súlyra nem alkalmas, és pedig annál kevésbbé, mert a közvetlen előtte levő mennyiség az *et* tag erélyét lenyomja. *Es* és *en* tagok szinte jelentéktelenek, és az első a *természetes*, a másik a *természetesen* szó utolsó tagja, minél fogva másodrendű súlyra még az *es* legalkalmasb köztük, mert a jelen szóban utolsó-előtti tag s a mellett a mennyiségtől elég távol van. Miután pedig, mint mondvolt *es* nem bír tökéletesen alkalmas állással, annál fogva másodrendű súlya nagyon gyöngé, s *es* és *en* közt ingadozni látszik.

Képviseelőknél, itt a *nél* mennyisége az *ők* másodrendű súlyát gyöngíti, mely szinte az *ők* és *nél* közt ingadozni látszik, de azért mégis *ők*-re jobban támaszkodik.

Veszi, ezen szó egyik oldalról, az *indítványi jog* kizáró szó- és *jog* tagsúlya által, másik oldalról pedig az utána következő *er* tag- és meghatározó szósúlya által szoríttatván, a *ve* tagsúlyát majdnem egészen elveszti, úgy hogy hangidomilag a *jog* szóval együtt — ∪∪ mértéket képez.

Mind inkább, két szó ugyan, de annyira összefügg értelmök, hogy csak egy fogalom gyanánt vétetvén, a *mind* mint előtte való és értelménél fogva erősebb nyomatékra al-

kalmatosb szó, annyira alárendeli magának *inkább* szónak két tagját, hogy *ább*-nak mennyisége nem bir másodrendű súlyt okozni, minélfogva *sajátja* szóban a *sa* súlya megmaradván, a *sajátja* szó hangidomi mértéke is — ∪ ∪ marad, mind a mellett, hogy ezen szó, ha erős súly előzi meg, hajlandó hangidomi mértékét ∪—∪ ra átváltoztatni, p. o. *nem sajátja* — ∪ — ∪, vagy *nyár sajátja* szinte — ∪ — ∪.

5. A beszéd dallama.

Valamint a kérdés, csodálkozás, levertség, harag stb. kifejezésére oly hangváltozásokat használunk, melyek a beszédben körülbelül azon szerepet viszik, melyet a dallam a zenében: úgy minden nyelvnek megvan valami sajátos, a nemzetbeli által rendesen észre nem vett modora, melyet szinte dallamnak lehetne nevezni, és mely abban áll, hogy a fentemlített indulatdallamokat fokozza, vagy a tökéletesen közönbös tételeket is akkép mondja el, hogy az idegen azt kérdés, indulat, gyöngédség vagy más érzés kifejezésének tartja. Ezen sajátos jellem megjelölésére nem állnak szavak rendelkezésünkre, és azt hiszem, hogy arra a zene kottái sem alkalmasak; miért is annak bővebb magyarázatáról le kell mondanunk, megelégedvén azzal, hogy példakép oly mondatokat idézzünk elő, melyekben az illető nyelvben uralkodó dallam különösen kitűnik. Azt találjuk pedig, hogy a dallam különösen feltűnő a tagadó mondatokban.

Az angol azt mondja: *I have not been there* (Nem voltam ott). Ebben kevés dallami különbség van az igenlő tételtől: *I have been there*; de az a kevés, a mi van, nem tiszta tagadásnak, hanem kérdéshez is hasonlónak látszik. — A francia: *Non je n'y ai pas été*, a katonai parancsszóhoz hasonlít. A bécsi: „*I war ja gar nit durt*“ bámulást látszik kifejezni, a szavak nagyon húzatnak, és dallama a többi nyelvekéhez oly arányban áll, mint a rendes menéshez a sánta ember lépése, ki mindig csak az egyik lábát emeli, a másikat pedig lassan utána húzza. A csehben: „*Ja sem tam nebyl*“, a haragnak egy kis árnyalata látszik lenni.

A magyarban alig van mondat, mely sajátos dallam-

mát annyira elötüntetné mint ez: *Nem voltam én ott soha; de-hogy voltam, soha sem voltam én!* Ennek dallamában az idegennek kifejezve látszik a határozottság, mely állításához ragaszkodik ugyan, de sértést nem foglal magában. A beszéd dallama egyébiránt minden nyelvben annál észrevehetőbb, minél műveletlenebb a beszélő, sőt a nemzetbeliek közül csak a művelt veszi észre, de nem magánál, hanem csak a műveletlennél, minél fogva azt műveletlen szokásnak tartván, nem szokta megvizsgálni, hogy micsoda benne a nemzeti.

6. Hang-sajátság.

Minden egyes embernek sajátos hangja van, melyről megismerhetjük; sőt oly biztos olykor ezen ismertető jel, hogy voltak esetek, melyekben kifogáson felüli tanúk, kik jól tudták, hogy halálítélet lesz ebbeli vallomásuk következménye, törvény előtt azt mondták hit alatt, hogy szaváról ismerik a vádlottat.

Valamint egyes embernek külön, úgy minden nemzet összes tagjainak is valamely közös hangsajátsága van, azaz kisebb mértéke azon hanghasonlatosságnak, mely rokonoknál észrevehető, kiknél abból magyarázható, hogy ezek hasonló testtel, tehát hasonló beszédszervekkel is bírnak, másodszor pedig, egymástól tanulván beszélni, egymás hangsajátságait is utánozzák; mely alkalommal pedig megjegyzendő, hogy ez utóbbi csak mellék ok, fő oknak pedig a beszédszervek hasonlatossága tartandó, miután sokszor oly gyermekben is, ki sem atyját, sem atyjafait soha nem ismerte, férfi korában azon hangsajátság fejlődik ki, melyet ismerősei már atyjánál is észrevettek. Ez tehát most a kérdés, vajjon áll-e az egész nemzetekre nézve is, azaz mind a két okon, főképp pedig nemzetségi vagyis népismi okon alapszik-e a nemzetek hangsajátsága. Itt azt látjuk, hogy idegen szülőktől származó gyermekek, kik az országban maradnak és csak ennek a nyelvét tudják, ennek hangsajátságát is tökéletesen felveszik, a mellett megtartván szülőik sajátosságát nem mint nemzeti, hanem mint családi sajátóságot.

Annálfogva a családi hangsajátság fő okát a beszédszer-

veknek természet-adta hasonlatosságában, a nemzeti hangsajátságát pedig azoknak a gyermekkortól fogva történt képezésében kell keresnünk. — Folytatott egyforma mozgás, p. o. favágás, evezés, lovaglás, vívás sat. egyformán fejti ki az izmokat, és pedig csak azokat, melyek azon mozgás által vétetnek igénybe, mert ezek megdagadnak, majd idővel pedig megkeményednek, megerősödnek és kifejlődnek. Természetes tehát, hogy a beszéd által igénybe vett szervek nem csak jobban fejlődnek mint a némáiéi, de ugyanabban a mértékben is fejlődnek ki, melyben igénybe vétetnek; természetes továbbá, hogy a beszédsszervek, miután elhelyezésök vagyis a szájállás a gyermekkortól bevett szokás által úgyszólván megkeményített, hajlékonyságukat elvesztik, mely hiány az idegen kiejtések tökéletes elsajátításának igazi akadályát képezi.

E szerint minden nemzetnél, tehát a magyarnál is, a hangsajátság tulajdonkép egy a fentebb említett szájállással és csak azért említettett itt külön, mert elő kellett adni, hogy a szájállás legtökéleteseb utánzása is sok kívánni valót hagy hátra, és hogy micsoda kívántatik arra, hogy az utánzás nem csak ügyes utánzás maradjon, hanem valósággá váljék, ám-bár nem lehetetlen, hogy kivételkép hajlékonyabb beszédsszervekkel bíró egyének idegen nyelvek hangsajátságát anynyira sajátjokká teszik, hogy nem lehet észrevenni.

Egyébiránt megjegyzendő, hogy a szájállás fejezetében előadottak csak az illető sajátságoknak legszembevetőbb fő pontjait képezik, de a tárgyat nem merítik ki, mert ez oly tárgy, melynek részletei kimeríthetlenek.

7. Rövid ismételés.

Rövid kivonata tehát a magyar kiejtés fő sajátságainak : *a.* a mélyhangúság mint a beszéd általános jelleme, *b.* a hangzók semlegessége, *c.* a zárt *e* közel állása a nyílt *e* hez, *d.* az *r* és *l* hasonlatossága, *e.* a hangsúly gyöngesége, *f.* a szósúly nemeinek egyensúlya, *g.* az önhangzói mennyiség nagy foka, *h.* a kettős mássalhangzók valóságos kettőzése, *i.* a hangidom nagy szerepe, *j.* a beszéd határozott de nem sértő dallama.

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI ÉRTESÍTŐ

ELSŐ ÉS MÁSODIK KÖTETÉNEK

TARTALMA.

I. KÖTET: 1860.

Székfoglaló beszéd, <i>Deák Zsigmond tt.</i>	3
A magyar néphúmorzól. <i>Jókai Mór lt.</i>	9
A magyar ige időformáiról. <i>Finaly Henr. Lajos lt.</i>	25
Az igeszó módalakai a magyar- és rokon nyelvekben. <i>Riedl Szende lt.</i>	67
Hangsúly vagyis nyomaték a magyar nyelvben. <i>Fogarasi János rt.</i>	79 és 218
Az óclassica irodalom előnyeiről a gymnásiumokban. <i>Szepesi Imre lt.</i>	123
Emlékbeszéd Ferenczy István lt. felett. <i>Fáy András tt.</i>	175
A vallási költészetéről, különösen a népénekekről. <i>Tátrkányi Béla lt.</i>	195
A magyar mondat. I. Általános elvek. <i>Brassai Sámuel lt.</i>	279
A magyar nagyszótár ügyében *) <i>Czuczor Gergely rt.</i>	403
Apáczai Cseri János és kortársai. <i>Szilágyi Sándor lt.</i>	446

MÁSODIK KÖTET: 1861—62.

A személyragok viszonyáról a birtokra és tárgyra a magyar nyelvben. <i>Fogarasi János rt.</i>	3
A társadalmi regényről, s különösen a magyar társadalmi regény fel adatáról. <i>B. Podmaniczky Frigyes lt.</i>	64

*) A 403. lappal kezdődő IV. számban, valamint ezen előadás címében is hibásan áll 1861. e helyett: 1860.

A török történelmi irodalomról. <i>Vámbéry Armín lt.</i> . . .	87
Bucsuszó az akademiához. <i>Vámbéry Armín lt.</i> . . .	107
Finn Olvasókönyv, s a finn népköltészetéről. <i>Hunfalvy Páltól</i> *)	119
A magyar sajtótíró ragról. <i>Fogarasi János rt.</i> . . .	144
Török-magyar nyelvhasznítás és hasonlító magyar-altaji hangtanról. <i>Budenz József lt.</i> . . .	158
Bizottmányi jelentés az 1861. évi Telekiféle drámai pályá- zatról. <i>Salamon Ferencz lt.</i> . . .	181
Bizottmányi jelentés az 1861. évi Karácsonyi-féle drámai pá- lyázatról. <i>Bérczy Károly lt.</i> . . .	197
A Nyelvtudományi Bizottság előterjesztése e bizottság állan- dósítása iránt. <i>Toldy Ferencz rt.</i> . . .	209
A magyar nyelv szótára ügyében. <i>Fogarasi János rt.</i> . . .	212
A magyar személyszók viszonyítása. <i>Torkos Sándor lt.</i> . . .	227
Cornelius Péterről. <i>Ormós Zsigmond lt.</i> . . .	246
Ismét a magyar nyelv szótára. <i>Finály Henrik lt.</i> . . .	300
Szerkesztői jegyzetek . . .	341
Nyelvészkedésünk célja s eszközei. <i>Szilády Áron lt.</i> . . .	343
A magyar nyelv kiejtése. <i>Regner Tivadar</i> . . .	363

*) Az olvasás napja nov. 25. (nem nov. 1.)

